

วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

นางสาวรุ่งอรุณ กุลธำรง

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย
จากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ
ประจำปีงบประมาณ 2540

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง "วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์" นี้ ประสบผลด้วยดีเนื่องจากผู้วิจัยได้รับความเมตตาและการอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่ายนับตั้งแต่ รองศาสตราจารย์ ดร. ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ ผู้อำนวยการสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ส่งเสริมสนับสนุน ให้โอกาส เวลา และกำลังใจ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุวรรณา เกรียงไกรเพชร คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อาจารย์จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ บุคคลทางวัฒนธรรมดีเด่น พ.ศ. 2538 (สาขาทัศนศิลป์) ที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิให้คำปรึกษา ข้อคิด ข้อเสนอแนะต่าง ๆ และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ ผู้ให้ทุนอุดหนุนการวิจัยวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร ตลอดจนผู้ริเริ่มให้แนวคิดการวิจัยเกี่ยวกับช่างสิบหมู่ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สัจกุล และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สัญญา วงศ์อร่าม ผู้เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ เรื่องการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ระหว่าง พ.ศ. 2455-2532 : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์

นอกจากนี้ ยังมีหน่วยงานต่าง ๆ ให้ความอนุเคราะห์การดำเนินงานวิจัย ได้แก่ สถาบันวิทยบริการของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ หอสมุดแห่งชาติ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร โรงเรียนผู้ใหญ่วะต่านักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง วิทยาลัยในวังชาย) สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง วิทยาลัยช่างศิลป์ สำนักศิลปกรรม ของกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานเขตกรุงเทพมหานคร รวมทั้งผู้ช่วยวิจัยคือนางสาวสุชาดา วราหพันธ์ นางสาว บุษบา จีเพ็ชร นางสาวสุภัทรา วงสกุล นางสาวเอื้อบังอร นันทมนตรี นางสาวสุตา ธาตุมาศ และ นางปราณี กิจประชา (ผู้พิมพ์งานวิจัย) และบุคลากรทุกท่านของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขอระลึกถึงคุณของบรรพบุรุษที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สร้างสรรค์ ดำเนินงานและสืบสานวิชาช่างสิบหมู่ไว้เป็นศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ โบราณสถาน ภาพต่าง ๆ หลักฐานลายลักษณ์อักษร ฯลฯ อันเป็นข้อมูลทำให้ผู้วิจัยทำการวิจัยได้ รวมทั้งช่างพื้นบ้านพื้นเมืองในกรุงเทพมหานคร และพระคุณของมารดาบิดา อาจารย์ที่สร้างผู้วิจัย

นางสาวรุ่งอรุณ กุลธำรง

สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อ

โครงการวิจัย วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

วัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และวัฒนธรรม

กรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 – 9 (พ.ศ.2542)

ผู้วิจัย นางสาวรุ่งอรุณ กุลธำรง สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทุนอุดหนุนการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ

ประจำปีงบประมาณ 2540

ผลการวิจัย

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 – สมัยรัชกาลที่ 9 (พ.ศ. 2542) และวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีคำว่า “ช่างสิบหมู่” ปรากฏในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็น “กรมช่างสิบหมู่” ที่มีมาจนถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วเปลี่ยนแปลงหน่วยงานตลอดมาจนกระทั่งเป็น “ส่วนช่างสิบหมู่” ของสถาบันศิลปกรรม กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน โดยมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน ฯลฯ ทั้งการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ ในวัง วัด และบ้านมาสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ของกระทรวงศึกษาธิการที่โรงเรียนเพาะช่างเมื่อสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และอีกแห่งหนึ่งที่โรงเรียนศิลปศึกษาในสมัยรัชกาลปัจจุบัน ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียน เริ่มจัดการศึกษาที่สโมสรช่างในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และวิทยาลัยในวังหญิง วิทยาลัยในวังชายในสมัยรัชกาลปัจจุบัน

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าว มีจุดมุ่งหมายเพื่อการสืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร 7 ด้าน คือ 1) กลุ่มช่าง ที่มีทั้งช่างหลวง ช่างสงฆ์ ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง 2) ถิ่นที่อยู่ช่างที่อยู่กัน ในวัง วัดต่างๆ และหมู่บ้านช่าง 3) ความเป็นอยู่ของช่าง ที่มีความแตกต่างกัน 4) การประกอบอาชีพ มีทั้งการรับราชการ รับจ้าง ค้าขาย 5) ความเชื่อ มีการนับถือผี ครู ฤกษ์ สถาบันพระมหากษัตริย์ 6) พระพุทธศาสนา ที่เป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ 7) ประเพณี มีประเพณีที่วิชาช่างสิบหมู่เกี่ยวข้องคือ พระราชพิธีต่างๆ วัฒนธรรมไทยเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตไทยส่วนหนึ่งในกรุงเทพมหานครตลอดมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

สารบัญ

หน้า

กิตติกรรมประกาศ

บทคัดย่อ

สารบัญ

บทที่ 1	บทนำ.....	1
	ความเป็นมาของปัญหาการวิจัย.....	1
	วัตถุประสงค์การวิจัย.....	3
	ขอบเขตการวิจัย.....	3
	คำจำกัดความการวิจัย.....	3
	ระเบียบการวิจัย.....	5
	วิธีดำเนินการวิจัย.....	6
	อุปกรณ์การวิจัย.....	7
	สถานที่การวิจัย.....	7
	ข้อจำกัดการวิจัย.....	7
	ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย.....	8
บทที่ 2	องค์ความรู้เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่.....	9
	ความหมายคำว่า ช่างสิบหมู่.....	9
	วิวัฒนาการกรมช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	14
	ประเภทงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	21
	ประเภทวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	27
	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	28

สารบัญ (ต่อ)

		หน้า
บทที่ 3	การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	43
	● ระยะที่ 1 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ.....	43
	1.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง.....	46
	1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัด.....	62
	1.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน.....	75
	● ระยะที่ 2 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน.....	81
	2.1 การทดลองจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสร	
	ช่างของสามัคยาจารย์สมาคม (พ.ศ. 2450-2454)....	85
	2.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนหัตถกรรม	
	ราชบูรณ (พ.ศ. 2455).....	90
	2.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่าง	
	(พ.ศ. 2456-ปัจจุบัน).....	95
	2.3.1 สมัยกำเนิดโรงเรียนเพาะช่าง (พ.ศ. 2456-	
	2475).....	95
	2.3.1.1 จุดมุ่งหมายการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่	95
	2.3.1.2 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่....	96
	2.3.2 สมัยเปลี่ยนแปลงโรงเรียนเพาะช่าง	
	(พ.ศ. 2475-2518).....	98
	2.3.2.1 มูลเหตุการเปลี่ยนแปลงทาง	
	การศึกษา.....	98
	2.3.2.2 จุดมุ่งหมายการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่.	103
	2.3.2.3 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่.....	104
	2.3.3 สมัยปัจจุบัน (พ.ศ. 2519-2542).....	115
	2.3.3.1 จุดมุ่งหมายการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่	116
	2.3.3.2 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่...	119
	2.4 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนศิลปศึกษา	
	กรมศิลปากร (พ.ศ. 2495 - ปัจจุบัน).....	127

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
	● ระยะเวลาที่ 3 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน.....	138
	3.1 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร	138
	3.2 ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี	143
	3.3 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ/วิทยาลัยในวังหญิง).....	146
	3.4 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย).....	148
บทที่ 4	วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	151
	● กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่.....	152
	1. ช่างหลวง.....	152
	1.1 พระมหากษัตริย์.....	152
	1.2 พระบรมวงศานุวงศ์.....	154
	1.2.1 ช่างผู้หญิง.....	162
	1.3 ขุนนาง.....	163
	1.3.1 ข้าราชการ.....	174
	2. ช่างสงฆ์.....	176
	2.1 เลกวัด.....	185
	3. ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง.....	186
	3.1 ช่างไพร่หลวง ช่างไพร่สม.....	186
	3.2 ช่างเชลยศักดิ์.....	187
	3.3 ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง.....	188
	● ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่.....	194
	1. พระบรมมหาราชวัง พระราชวัง วัง.....	194
	1.1 พระบรมมหาราชวัง.....	194
	1.2 พระราชวัง.....	198
	1.3 วัง.....	201

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
1.3.1 วังหน้าพระลานวังตะวันตกหรือวังท่าพระ.....	201
1.3.2 วังพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์.....	203
2. พระอารามหลวง.....	203
3. หมู่บ้านช่าง.....	209
3.1 บ้านบุ.....	210
3.2 บ้านช่างหล่อ.....	212
3.3 บ้านตีทอง.....	214
3.4 บ้านบาตร.....	214
3.5 บ้านหล่อ.....	216
3.6 บ้านพานถม.....	217
● ความเป็นอยู่ของช่างวิชาวางสีนหมุ.....	221
1. ความเป็นอยู่ของช่างหลวง.....	221
2. ความเป็นอยู่ของช่างสงฆ์.....	230
3. ความเป็นอยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมือง.....	232
● การประกอบอาชีพวิชาวางสีนหมุ.....	234
1. การรับราชการ.....	234
1.1 การปฏิบัติงานวิชาวางสีนหมุ.....	235
1.2 การปฏิบัติราชการอื่น ๆ.....	243
2. การรับจ้าง/การค้าขาย.....	246
● ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาวางสีนหมุ.....	250
1. ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีสงเทวดา.....	251
2. ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา.....	253
3. ความเชื่อเกี่ยวกับอาชีพวิชาวางสีนหมุ.....	255
3.1 ความเชื่อเรื่องครู.....	255
3.2 ความเชื่อเรื่องพิธีกรรมประกอบการสร้างสรรค์ผลงาน วิชาวางสีนหมุ.....	259
3.3 ความเชื่อเรื่องฤกษ์.....	262

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3.4 ความเชื่อเรื่องสัตว์หิมพานต์.....	264
4. ความเชื่อเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์.....	266
● ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่.....	271
1. ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับวิชาช่างสิบหมู่.....	272
2. อานิสงส์จากการสร้างผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในพุทธศาสนา...	274
3. เอกอัครศาสนูปถัมภกพุทธศาสนา.....	277
4. ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เนื่องด้วยพุทธศาสนา.....	278
4.1 พุทธศาสนสถาน.....	278
4.1.1 พระอารามหลวง.....	278
4.1.2 อารามราษฎร์.....	283
4.1.3 วิเคราะห์การสร้างพระอารามสมัยกรุง- รัตนโกสินทร์.....	285
4.2 พุทธศาสนวัตถุ.....	289
4.2.1 พระพุทธวัตถุ.....	290
4.2.1.1 พระพุทธรูป.....	290
4.2.1.2 พระปรางค์ พระเจดีย์.....	304
4.2.1.3 ภาพพระบฏ.....	304
4.2.2 พระธรรมวัตถุ.....	305
4.2.2.1 คัมภีร์ใบลาน.....	305
4.2.2.2 ตู้พระไตรปิฎก.....	308
4.2.2.3 กากะเย็บ.....	310
4.2.2.4 จิตรกรรมฝาผนัง.....	310
4.2.3 พระสงฆ์วัตถุ.....	315
4.2.3.1 เครื่องใช้พระสงฆ์.....	315
4.2.3.2 เครื่องแสดงสมณศักดิ์ของสงฆ์ไทย...	317

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
● ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่..... 1. พระราชพิธีสิบสองเดือน..... 1.1 การพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา..... 1.2 พระราชพิธีสารท..... 1.3 พระราชพิธีลอยพระประทีป..... 1.4 พระราชพิธีกระบวนพยุหยาตราชลมารค..... 2. พระราชพิธีพืชมงคล..... 3. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก..... 4. พระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวารและ พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา..... 5. พระราชพิธีฉลองพระนคร..... 6. พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพโดยการสร้าง พระเมรุมาศ/พระเมรุ..... 7. ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิ/พระอัฐิ.....	321 322 323 324 324 324 326 328 329 329 331 334
บทที่ 5	
สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ.....	335
สรุปผลการวิจัย.....	335
● การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์..... ● วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์.....	336 346
อภิปราย.....	351
ข้อเสนอแนะ.....	353
บรรณานุกรม.....	354
ภาคผนวกภาพประกอบ.....	387

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหาการวิจัย

กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์มหินทราอยุธยา มหาตติลภพ นพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน บวรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ เป็นนามพระราชทานเมืองหลวงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่สมโภชพระนคร พ.ศ. 2328 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปลี่ยนคำว่า บวรรัตนโกสินทร์ เป็นคำว่า อมรัตนโกสินทร์มาจนกระทั่งปัจจุบันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช กรุงเทพมหานครเป็นศูนย์รวมศิลปวัฒนธรรมของชาติที่งดงาม ดังเช่นพระวิษณุกรรมประสิทธิ์สร้างสรรค์ทั้งศิลปวัตถุ โบราณวัตถุและโบราณสถาน อาทิ พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดอรุณราชวราราม วัดเชตุพนวิมลมังคลาราม พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (พระนคร) พระพุทธรูป เครื่องราชูปโภค เครื่องประดับมุก ตู้พระไตรปิฎก ตู้ลายรดน้ำ หน้าบันอุโบสถแกะสลักปิดทองประดับกระจก เรือพระที่นั่งและราชรถในพระราชพิธีต่างๆ จิตรกรรมฝาผนังในวัดวาอาราม รูปปั้นปั้นต่างๆ หวีโชน ฯลฯ ซึ่งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และศิลปะไทยที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ผลงานศิลปวัฒนธรรมของชาติเหล่านี้เป็นผลงานที่ทรงคุณค่ายิ่ง ทั้งที่สืบทอดมรดกฝีมือช่างไทยอันเลอเลิศจากครั้งกรุงศรีอยุธยาผนวกกับการประดิษฐ์สร้างสรรค์ด้วยฝีมือช่างไทยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งได้สั่งสมและประยุกต์องค์ความรู้ใหม่เข้ากับความงดงามละเอียดอ่อนแต่เดิม ผลงานทั้งปวงนี้ล้วนเกิดจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น อันได้แก่ วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างปั้น วิชาช่างหุ่น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปูน วิชาช่างรัก วิชาช่างบุ วิชาช่างกลึง

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร มีกำเนิดจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณตามวัง วัด และบ้าน เช่น บ้านบุ บ้านพานถม บ้านช่างหล่อ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วังท่าพระ วังถนนหน้าพระลาน(วังกลาง) ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนที่โรงเรียนเพาะช่าง โรงเรียนช่างศิลป์ จนกระทั่งถึงปัจจุบันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราชได้เพิ่มการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียนที่วิทยาลัยในวังชาย

วิทยาลัยในวังหญิง และวิทยาลัยช่างทองหลวงในพระบรมมหาราชวัง¹ การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียนนี้กระทรวงศึกษาธิการรับผิดชอบการจัดการศึกษามาโดยตลอด ทั้งนี้ในเรื่องการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนได้มีผลการวิจัยแสดงว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน พ.ศ. 2455-2532 กระทรวงศึกษาธิการได้นำแนวคิดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณมาปรับใช้ในระบบโรงเรียน ณ กรุงเทพมหานคร ที่โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะเมื่อ พ.ศ. 2455 และโรงเรียนเพาะช่างเมื่อ พ.ศ. 2456-2503 เพื่อผลิตช่างเขียน ช่างแกะสลัก ช่างไม้ ช่างปั้น ช่างถม ช่างกลึง ช่างเงิน และช่างทอง

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าวมีข้อมูลอีกมากที่แสดงให้เห็นว่าการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครมีความสำคัญต่อการสืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครและสะท้อนให้เห็นภาพวิถีชีวิตของกลุ่มช่างฝีมือไทยในกรุงเทพมหานครในแง่ต่าง ๆ คือ กลุ่มช่าง ถิ่นที่อยู่ ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ความเชื่อ ศาสนา ประเพณี ทั้งนี้เพราะการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครมีจุดมุ่งหมายการศึกษาเพื่อสืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครที่เป็นศิลปวัฒนธรรมของชาติ ดังที่เสฐียรโกเศศกล่าวไว้ว่า "...วัฒนธรรมต้องอาศัยการศึกษาเป็นสำคัญ และวัฒนธรรมจะอยู่ได้ก็ด้วยคนในสังคมถ่ายทอดให้แก่กันทั้งโดยตรงและโดยอ้อม...ความมุ่งหมายของการศึกษาก็เพื่อจะถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่กัน..."² ดังนั้นการศึกษาวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-9 จึงเป็นการศึกษาวิจัยที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง

สถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่ส่งเสริมการวิจัยเรื่องไทยศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเรื่อง "ชีวิตไทย : อดีต ปัจจุบัน อนาคต" โดยมีแผนส่งเสริมการวิจัยเกี่ยวกับความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลงของชีวิตไทย การอนุรักษ์และสืบสานสมบัติวัฒนธรรมไทย ในการนี้สถาบันฯ พิจารณาแล้วว่าโครงการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกันกับแผนส่งเสริมการวิจัยของสถาบันฯ อันเป็นประโยชน์ในการรวบรวม

¹รุ่งอรุณ กุลธำรง, "การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ระหว่างพุทธศักราช 2455 - 2532 : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาพื้นฐานการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 25378.

²เสฐียร โกเศศ. วัฒนธรรมเบื้องต้น. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2501) หน้า 49-50.

วิเคราะห์และสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่เพื่อสืบสานวัฒนธรรม กรุงเทพมหานคร และเผยแพร่องค์ความรู้นี้สำหรับการท่องเที่ยวในประเทศไทย ตลอดจนร่วมเฉลิมฉลองวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลวชิรมงคลมหาราชทรงเจริญพระชนมายุครบ 72 พรรษาในปี พ.ศ. 2542 ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาความเป็นมาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-9
2. เพื่อศึกษาวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-9

ขอบเขตการวิจัย

1. การวิจัยนี้เป็นการศึกษาในระดับมหภาคในภาพรวมของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ แผนโบราณ ในระบบโรงเรียน และนอกระบบโรงเรียนในเขตกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
2. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คือ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลวชิรมงคลมหาราช (รัชกาลที่ 9)
3. การวิเคราะห์วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครวิเคราะห์ผลจากการวิจัยจากวัตถุประสงค์การวิจัย ข้อ 1 โดยวิเคราะห์เรื่องกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่ ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่ การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ และประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

คำจำกัดความ

1. กรุงเทพมหานคร หมายถึง บริเวณพื้นที่เขตที่ตั้ง “กรุงรัตนโกสินทร์กับจังหวัดธนบุรี” นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึง พ.ศ. 2438 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกว่า “มณฑลกรุงเทพ” ครั้น

พ.ศ.2465 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกว่า "กรุงเทพมหานคร"¹ ถึง พ.ศ. 2476 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกว่า "จังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี" แล้ว พ.ศ.2514 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เรียกว่า "นครหลวงกรุงเทพธนบุรี" และ พ.ศ. 2515 จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) เรียกว่า "กรุงเทพมหานคร"²

2. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หมายถึง

2.1 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พ.ศ. 2325-2352 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
(รัชกาลที่ 1)

พ.ศ. 2352-2367 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
(รัชกาลที่ 2)

พ.ศ. 2367-2394 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3)

2.2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง

พ.ศ. 2394-2411 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ 4)

พ.ศ. 2411-2453 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว (รัชกาลที่ 5)

พ.ศ. 2453-2468 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ 6)

2.3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน

พ.ศ. 2468-2477 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ 7)

พ.ศ. 2477-2489 รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
(รัชกาลที่ 8)

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล (พระนคร : กรมศิลปากร, 2503) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอรรถกระวีสุนทร (สงวน ศตะวัต - อรรถกระวีสุนทร) วันที่ 9 พฤษภาคม 2503, หน้า 86-87.

²สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร, แนะนำกรุงเทพมหานคร 2540 (กรุงเทพฯ : สำนักงานปลัดกรุงเทพมหานคร, 2540), หน้า 19-22.

พ.ศ. 2489 - ปัจจุบัน (2542) รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพล-
อดุลยเดชมหาราช (รัชกาลที่ 9)

3. วิชาช่างสิบหมู่ หมายถึง ลักษณะการฝึกฝนวิชาอาชีพช่างฝีมือไทย
ประเภทวิชาช่างสิบหมู่ คือ “ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น
ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน”¹ ซึ่งผู้วิจัยกำหนดชื่อ “วิชาช่างสิบหมู่” จากงานช่างสิบหมู่ใน
กรมช่างสิบหมู่เพื่อใช้ในการตีความสำหรับการวิจัยเรื่องนี้

4. วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร หมายถึง วิถีชีวิตของกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ และ
ผู้เกี่ยวข้องในกรุงเทพมหานคร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นแบบแผนการประพฤติปฏิบัติและ
การแสดงออกซึ่งความรู้สึนึกคิดในสถานการณ์ต่าง ๆ ที่สมาชิกกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่และ
ผู้เกี่ยวข้องในสังคมกรุงเทพมหานครยอมรับและปฏิบัติร่วมกัน²

ระเบียบการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) ที่มีลักษณะ
การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ (Historical Analysis) คือ ใช้วิธีการวิจัยเอกสารเป็นส่วนใหญ่
มีการสัมภาษณ์ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่าเพิ่มเติม โดยเก็บข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น
เอกสารชั้นรองและบุคคลร่วมสมัยแล้ววิเคราะห์ข้อมูลตามหัวข้อดังนี้

1. ความเป็นมาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - 9

- การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ
- การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน
- การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

2. วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ตามข้อ 1

- กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่
- การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่
- ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่
- ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

¹กฎหมายตราสามดวง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2521), หน้า 168-
170.

²กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ความหมาย
ของวัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ม.ป.ป.), หน้า 5.

- ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่
- ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่
- ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
- ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

วิธีดำเนินการวิจัย

1. กำหนดปัญหาการวิจัย

1.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ การศึกษาในระบบโรงเรียน การศึกษานอกระบบโรงเรียนในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีความเป็นมาอย่างไร มีวัตถุประสงค์อย่างไร เหตุใดกระทรวงศึกษาธิการต้องจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน และนอกระบบโรงเรียน

1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามข้อ 1. แสดงให้เห็นวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร ประเด็นใดอย่างไร ได้แก่ กลุ่มช่าง ถิ่นที่อยู่ ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ความเชื่อ ศาสนา ประเพณี

2. การรวบรวมหลักฐานและข้อมูล

2.1 การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยรวบรวมหลักฐาน เอกสารประเภทลายลักษณ์อักษรที่เป็นเอกสารชั้นต้น ได้แก่ จารึก ตำนาน พระราชพงศาวดาร กฎหมาย จุดหมายเหตุ เอกสารการปกครอง เอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ราชกิจจานุเบกษา และหลักฐานที่มีใช้ลายลักษณ์อักษร เช่น ภาพถ่าย แผนที่ รวมทั้งเอกสารชั้นรอง เช่น วารสาร หนังสือ การวิจัย วิทยานิพนธ์ ฯลฯ

2.2 การวิจัยประวัติศาสตร์มุขปาฐะ (Oral History) เพื่อรวบรวมข้อมูลจากการบอกเล่าของบุคคลร่วมสมัย และผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ เช่น อาจารย์ จุลทัศน์ พยาธรานนท์ นายณพวัฒน์ สมพิน ช่างในหมู่บ้านช่าง ฯลฯ

3. คัดเลือกหลักฐานและข้อมูล

ผู้วิจัยประเมินหลักฐานและข้อมูลโดยการวิพากษ์ภายนอก (External criticism) และการวิพากษ์ภายใน (Internal criticism) เพื่อคัดเลือกข้อมูลที่มีความเที่ยงตรง เชื่อถือได้

4. การวิเคราะห์ข้อมูลตามระเบียบการวิจัย ข้อ 1-2

5. การตีความข้อมูล ผู้วิจัยนำข้อมูลมาตีความว่าความเป็นมาของ

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครอย่างไร และมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของกลุ่มช่างฝีมือไทยในเรื่องกลุ่มช่าง ถิ่นที่อยู่ ความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ความเชื่อ ศาสนา ประเพณีอย่างไร โดยการตั้งประเด็นและยกตัวอย่างประกอบ

6. การเรียบเรียงและสรุปผลการวิจัย ผู้วิจัยเสนอรายงานวิจัยลักษณะพรรณนาวิเคราะห์โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 5 บทคือ

บทที่ 1 บทนำ

บทที่ 2 องค์ความรู้เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่

บทที่ 3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

บทที่ 4 วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

บทที่ 5 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

-

อุปกรณ์การวิจัย

1. เอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง
2. แบบสัมภาษณ์บุคคลร่วมสมัยและผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่
3. ภาพถ่าย แลบบันทึกเสียง แผนที่
4. ตารางวิเคราะห์ข้อมูลเอกสาร

สถานที่วิจัย

1. หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. ห้องสมุดสถาบันอุดมศึกษาต่างๆ
3. พระบรมมหาราชวัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

(พระนคร)

4. วิทยาลัยในวังชาย วิทยาลัยในวังหญิง วิทยาลัยช่างทองหลวง
5. สถาบันเทคโนโลยีราชมงคลวิทยาเขตเพาะช่าง, วิทยาลัยช่างศิลป์ กรมศิลปากร
6. ฝ่ายช่างสิบหมู่ สำนักศิลปกรรม กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ

(ย้ายสถานที่ไปอยู่ตำบลศาลายา อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม)

7. ถนนตีทอง บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ

ข้อจำกัดการวิจัย

1. การวิจัยครั้งนี้เน้นประเด็นภาพรวมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ณ กรุงเทพมหานคร และวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่าง สิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เท่านั้น

2. เอกสารชั้นต้นเรื่องช่างสิบหมู่อยู่กระจัดกระจายตามแหล่งต่าง ๆ เช่น เอกสารประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะไทย การศึกษา อาชีพ วัฒนธรรม ความเชื่อ ศาสนา ประเพณีอื่น ๆ ซึ่งผู้วิจัยมีข้อจำกัดเรื่องเวลา และเงินทุน จึงทำให้ผู้วิจัยใช้เอกสารชั้นต้นไม่มากเท่าที่ผู้วิจัยประสงค์แสวงหาข้อมูล ผู้วิจัยได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยใช้ข้อมูลของผู้เชี่ยวชาญเรื่องช่างสิบหมู่เฉพาะด้านจากเอกสารชั้นรอง

3. ข้อมูลผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เมื่อพิมพ์แล้วมีจำนวนมาก (รัชกาลที่ 1-9) ผู้วิจัยจึงเลือกใช้เฉพาะเรื่องเฉพาะสมัยเท่านั้น

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

1. ได้ฐานข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครเรื่องวิชาช่างสิบหมู่
2. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
3. ได้รวบรวมรายชื่อกลุ่มช่างฝีมือไทยเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งช่างหลวง และพระบรมวงศานุวงศ์ ช่างสงฆ์ ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
4. ได้ข้อมูลไทยศึกษาเกี่ยวกับช่างสิบหมู่เพื่อเป็นแนวทางในการเผยแพร่ข้อมูลการศึกษาค้นคว้าวิจัยโอกาสต่อไป
5. หน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวสามารถนำความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อเผยแพร่ความรู้ต่อไป
6. สนองนโยบายการวิจัยวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร ของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

บทที่ 2

องค์ความรู้เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่

จากการบันทึกประวัติการศึกษาแผนโบราณเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ พบว่า วิชาช่างสิบหมู่เป็นวิชาชีพประเภทช่างฝีมือไทยต่าง ๆ เช่น ช่างถม ช่างทอง ช่างแกะ ช่างปั้น มีการศึกษาแบบสืบตระกูลและตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้แก่ กรุงเทพฯ เป็นต้นว่า ถนนตีทอง บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านบาตร บ้านบุ บ้างช่างหล่อ วิชาช่างสิบหมู่จึงรู้จักกันทั่วไปว่าเป็นวิชาอาชีพ* สมัยโบราณของไทย คือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน¹ อาชีพเหล่านี้ถ่ายทอดจากภูมิปัญญาของบรรพบุรุษด้วยการศึกษาแผนโบราณ ฉะนั้นการทราบองค์ความรู้เกี่ยวกับ วิชาช่างสิบหมู่เป็นพื้นความรู้ จะทำให้เข้าใจการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้ดี ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ความหมายคำว่า “ช่างสิบหมู่”

จากการศึกษาเอกสารพบว่า มีการอธิบายความหมายคำว่าช่างสิบหมู่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2540 ตามรายละเอียดและช่วงเวลาการเผยแพร่หลักฐานดังนี้

คำว่า “ช่างสิบหมู่” มีหลักฐานปรากฏการอธิบายความหมายครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

...คำว่า ช่างสิบหมู่นั้น เป็นคำรวมเรียกช่างทั้งสิบจำพวก ซึ่งปรากฏในกฎหมายดังต่อไปนี้ 1) ช่างเขียน 2) ช่างแกะ 3) ช่างสลัก 4) ช่างกลึง 5) ช่างหล่อ 6) ช่างปั้น 7) ช่างหุ่น 8) ช่างรัก 9) ช่างบุ 10) ช่างปูน รวมช่างสิบพวกนี้ และเรียก

*วิชาอาชีพ คือการศึกษาแผนโบราณในวิชาชีพต่าง ๆ เช่น วิชาหมอดู วิชาหมอยา วิชาค้าขาย วิชาช่างทอง วิชาเสมียน ซึ่งนอกเหนือจากวิชาสามัญหรือวิชาหนังสือ เป็นคำที่กำหนดใช้ในการศึกษาแผนโบราณตามที่กระทรวงศึกษาธิการบันทึกหลักฐาน

’รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 (พระนคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2507), หน้า 9-10.

ว่าช่างสิบหมู่มาแต่เดิม ต่อมามีช่างอื่น ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกในช่างสิบหมู่นั้นก็
มิได้เปลี่ยนแปลงคำรวมเรียกว่า ช่างสิบสองหมู่ หรือสิบสี่หมู่ต่อไปอีกเลย
คงใช้คำว่าช่างสิบหมู่เป็นคำรวมเรียกอยู่ดังเดิม...¹

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานความรู้เรื่องช่างสิบหมู่แก่พระยา
อนุমানราชธนะเมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2479 ว่า

...ช่าง 10 หมู่ คำนี้เห็นจะไม่ใช้หมายความว่าในบ้านในเมืองมีช่างอยู่ 10 อย่าง
อันชื่อต่าง ๆ ถ้าจะนับชื่อก็เห็นจะได้ไม่น้อยกว่า 108 อย่าง เข้าใจว่ากรมช่าง 10
หมู่นั้นคือ รวบรวมคนที่เป็ช่าง ตั้งขึ้นเป็นกรมช่าง แบ่งตามประเภทวิชา
คนที่รวบรวมเข้าไว้ได้เป็น 10 หมู่ด้วยกันเท่านั้นเอง

...ช่าง 10 หมู่ เป็นแต่ชื่อกรมที่รวบรวมช่างไว้มี 10 หมู่ด้วยกัน ไม่ใช่ช่าง
ในบ้านในเมืองมีแต่ 10 อย่างเท่านั้น...²

พระยาเทวธรรมาธิบดี (ม.ร.ว. เทวธรรมา ป. มาลากุล) กล่าวว่า

...ช่าง 10 หมู่ เป็นราชการกรม 1 ของรัฐ... ข้าราชการ... รับพระราชทาน
เบี้ยหวัด สังกัดกระทรวงกลาโหม แต่ก่อนผู้ใดว่าการช่างอะไรก็ทำงานนั้น ณ ถิ่น
สำนักของตน เช่น บ้านช่างหล่อที่ธนบุรี บ้านช่างดอกไม้ไฟที่พระนคร... ต่อมา
รวมทำการ ณ วังสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์...³

พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ กล่าวว่า

...ช่างสิบหมู่เป็นคำที่เลื่อนมาแต่คำว่าช่างสิบแปด คำว่า สิบแปดเป็นภาษาบาลี
มีความหมายเดียวกับคำว่าศิลปินในภาษาสันสกฤต คือ มีมือทางการช่างการแสดง
ออกมาให้ปรากฏขึ้นได้อย่างงดงามพิริบ และเกิดอารมณ์สะท้อนใจ... ช่าง
สิบแปดก็คือช่างศิลปนั่นเอง... แต่คนไทยออกเสียงเป็นช่างสิบ ...ต่อมาแก้เสียให้

¹“หมอกับช่างผิดกันอย่างไร”, วชิรญาณวิเศษ 8 (22 มิถุนายน ร.ศ. 112):434-436.

²สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ พิมพ์
ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521) 1: 6-11.

³สมชาย พุ่มสอาด, “ประวัติช่างสิบหมู่,” ในอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสิงห์
เพชรเลิศ (พระนคร: บริษัทชุมนุมช่าง, 2512), หน้า 28.

เป็นสิบคือจำนวน 10... เป็นช่างสิบ ซึ่งดูไม่ผู้ได้ความว่าเป็นช่างอะไร... ต้อง
เอาหมูใส่ให้เป็นหมูเป็นพวก...¹

อุณห์ เศรษฐมัลย์ กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่คือ งานช่างสิบหมู่... กำหนดเป็นประเภท
ต่าง ๆ... เป็นชื่อรวมงานช่างที่มีมาแต่อดีต ในปัจจุบันคงไม่มีครบทั้งสิบอย่าง..."²

โชติ กัลยาณมิตร อธิบายว่า "...ช่างสิบหมู่ (ช่างสิบประเภท) คือ ช่างที่รับราชการอยู่ใน
กรมช่างสิบหมู่ มีช่างผู้ถนัดในงานต่าง ๆ ประจำทำงานอยู่ 29 ช่าง... ช่างสิบหมู่คือ หมู
ช่างศิลป์ ช่างผู้ถนัดในงานศิลป์..."³

เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่ น. เป็นชื่อกรมช่าง ที่ว่าสิบหมู่นั้นเป็นคำเรียกรวม
รวม ๆ ความจริงมีมากกว่านั้น"⁴

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่คือ ช่างศิลป์ต่าง ๆ ที่ได้ควบคุมกันขึ้น
เป็นหมู่เป็นกรม มีหน้าที่ในการสร้างสรรค์ งานจิตรศิลป์ต่าง ๆ แทนที่จะหมายความว่า... มี
จำกัดแต่เพียง 10 หมูหรือ 10 ประการเท่านั้น..."⁵

วิทย์ พิณคันเงิน กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่เป็นกลุ่มช่างซึ่งได้รวบรวมกันเข้าเป็น
กรมหนึ่ง เข้าใจว่าจะมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา..."⁶

¹พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ม.ป.ท., ม.ป.ป. อ้างถึงจุลทัศน์
พยาฆรานนท์, "ช่างสิบหมู่," ในวัดกษัตราธิราชวรวิหาร (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2520), หน้า 95.

²"ประวัตินายอุณห์ เศรษฐมัลย์," ในศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระ
(พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริรักษ์, 2512) หน้า ๗-๘.

³โชติ กัลยาณมิตร, พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลป์ที่เกี่ยวข้อง (กรุงเทพฯ:
การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2518), หน้า 277.

⁴เปลื้อง ณ นคร, พจนานุกรม ฉบับทันสมัย พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพ
มหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2518), หน้า 136-137.

⁵จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, "ช่างสิบหมู่" ในวัดกษัตราธิราชวรวิหาร หน้า 99.

⁶วิทย์ พิณคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่, เต็มศิริ บุญยสิงห์, บรรณาธิการ
(กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), หน้า 9.

เจนจิตต์ กุลทลบุตร อธิบายความหมายว่า "...ช่างสิบหมู่หมายถึงกลุ่มช่างฝีมือ แต่ละช่างมีหน้าที่ประสานงานเกี่ยวข้องกันและกัน มีอยู่มากมายหลายช่าง แต่มารวมเข้าด้วยกันเป็นสิบหมู่..."¹

สนั่น สมพิน ห้วนนางานช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร กล่าวว่า "...ช่างสิบหมู่ เป็นชื่อเรียกคณะช่างคณะหนึ่ง ซึ่งในคณะของช่างนี้มีงานช่างอยู่หลายอย่างด้วยกัน... มิใช่มีงานช่างอยู่สิบช่าง..."²

สงวน รอดบุญ กล่าวว่า
...ช่างสิบหมู่ เป็นชื่อเรียกช่างหลวงกรมหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงรวบรวม และแต่งตั้งขึ้นเพื่อทำงานการก่อสร้าง และตกแต่งมหาปราสาทราชมนเทียร ตำหนัก เรือนหลวง วัดวาอาราม และสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ให้บ้านเมืองรุ่งเรือง สงงามด้วยศิลปตามพระราชประสงค์ของกษัตริย์..."³

น. ณ ปากน้ำ อธิบายว่า "ช่างสิบหมู่ เป็นแผนกของงานช่าง ในกรมช่างสิบหมู่ ซึ่งต่อมากลุ่มนี้ได้มารวมอยู่ในกรมศิลปากร..."⁴

ราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายเป็นทางการในครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2530 ว่า "ช่างสิบหมู่ (น.) ช่างที่รับราชการอยู่ในกรมช่างสิบหมู่"⁵

¹เจนจิตต์ กุลทลบุตร, "ศิลปการช่าง," ในไหว้ครูเพาะช่าง วันที่ 7 กรกฎาคม 2526 (กรุงเทพมหานคร: สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง, 2526), หน้า 5.

²สนั่น สมพิน, "ฝีมือช่างสิบหมู่," ในบทโทรทัศน์อยู่อย่างไทย พ.ศ. 2528 (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2531), หน้า 120.

³สงวน รอดบุญ, "ช่างสิบหมู่," วารสารสารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับที่ 4 (เมษายน-กันยายน 2529): หน้า 149.

⁴น. ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลป์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2530), หน้า 73.

⁵ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530. (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, 2531), หน้า 168.

ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี ได้เผยแพร่ใน พ.ศ. 2533 ว่า “ช่างสิบหมู่ คือ หมู่อ่างเขียน หมู่อ่างรัก หมู่อ่างแกะ หมู่อ่างสลัก หมู่อ่างปั้น หมู่อ่างหล่อ หมู่อ่างหุ่น หมู่อ่างบุ หมู่อ่างปูน หมู่อ่างกลึง...”¹

กรมศิลปากร กล่าวไว้ว่า

...ช่างสิบหมู่ คือ กลุ่มหรือพวก หรือหมวดของผู้ชำนาญในการฝีมือหรือศิลปะ อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็หมายถึงช่างสิบกลุ่ม หรือช่างสิบหมู่นั้นเอง... หรืออีก ความหมายหนึ่งคือ กลุ่มหรือพวก หรือหมวดของศิลปะกลุ่มของผู้มีฝีมือทางช่าง แต่ไม่ได้หมายความว่าสิบกลุ่ม หรือสิบหมู่นั้น อาจจะมากกว่าหรือน้อย กว่านี้ก็ได้... เพราะบอกไว้ว่ามีเป็นหมู่ ๆ...”²

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ กล่าวไว้ในเรื่องช่างสิบหมู่เมื่อ พ.ศ. 2540 ว่า

...อนึ่ง คำว่า “ช่างสิบหมู่” กล่าวโดยเฉพาะคำว่า “สิบ” พึงเห็นได้ว่าไม่ได้เรียน เป็นตัวเลข “๑๐” และคำว่า “กรมช่างสิบหมู่” ก็ดี คำว่า “ช่างสิบหมู่” ก็ดี ในที่ อื่น ๆ ก็ไม่เคยปรากฏเขียนว่า “กรมช่าง ๑๐ หมู่” หรือ “ช่าง ๑๐ หมู่” เช่นกัน จึงน่าจะเห็นพ้องที่ว่า “ช่างสิบหมู่” เลื่อนมาแต่ “ช่างสิบปหมู่” และ “กรมช่าง สิบหมู่” ก็กลายมาแต่ “กรมช่างสิบปหมู่” เป็นแน่แท้...”³

จากการอธิบายความหมายคำว่าช่างสิบหมู่ของนักปราชญ์ เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม พระยานริศรานุวัดติวงศ์ และผู้รู้ทั้งหลาย ซึ่งบันทึกหลักฐานระหว่าง พ.ศ. 2536-2540 นั้น ผู้วิจัยสรุปได้ว่า ช่างสิบหมู่ หมายถึงชื่อเฉพาะหน่วยงานของรัฐที่สันนิษฐานว่าตั้งขึ้นตั้งแต่

¹ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี กรมศิลปากร.

(ม.ป.ท., ม.ป.ป.)

²“ช่างสิบหมู่คืออะไร,” ในรายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลป วัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรมศิลปากร ปี 2533 ณ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กาฬสินธุ์ วันที่ 26-28 กุมภาพันธ์ 2533 (ม.ป.ท., 2533), หน้า 98.

³จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ บุษง ศรีกนก เพลินพิศ กำราญ และจำนงค์ ภควรรุณี (แปลภาษาอังกฤษ), ช่างสิบหมู่ (กรุงเทพมหานคร: การทำอาภาศยานแห่งประเทศไทย, 2540), หน้า 26.

สมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกว่า ช่างสิบหมู่ หรือกรมช่างสิบหมู่ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยการรวบรวมบุคคลที่มีวิชาความรู้ทางการช่างฝีมือไทยต่าง ๆ และจำแนกประเภทของคนออกเป็น หมู่ ๆ ตามประเภทวิชาของกลุ่มคนนั้นได้ 10 หมู่ ได้แก่ ช่างเขียน ช่างรัก ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างปูน ช่างกลึง เพื่อปฏิบัติงานช่างของรัฐ เช่น การก่อสร้าง และตกแต่งพระราชวัง วัดวาอาราม สิ่งของต่าง ๆ เป็นต้น ตามพระราชประสงค์ของกษัตริย์ ในการปกครองประเทศให้เจริญในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้นช่างสิบหมู่จึงหมายถึง ชื่อของกรมช่างสิบหมู่ได้หมายความว่า ช่างมี 10 หมู่ หรือช่างมี 10 ช่าง หรือช่างฝีมือไทย สมัยโบราณมี 10 อย่าง ตามรูปคำว่าช่างสิบหมู่ หากแต่มีการเริ่มต้นรวมช่างฝีมือไทยต่าง ๆ เพียง 10 ช่างให้มาอยู่ในหน่วยงานเดียวกันคือ กรมช่างสิบหมู่

วิวัฒนาการกรมช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อแรกสถาปนากรุงเทพมหานครมีการสร้างพระนครอันประกอบด้วย กำแพงเมือง ป้อม ประตูเมือง พระบรมมหาราชวัง พระมหาปราสาท พระที่นั่ง พระราชมณเฑียรสถาน การสถาปนาและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามก็ดี ล้วนต้องการช่างต่าง ๆ <๑> <๒> จำนวนมาก ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงได้เริ่มทะนุบำรุงการช่างต่าง ๆ โดยเสาะหาและรวบรวมช่างฝีมือไทยประเภทต่าง ๆ ที่รอดพ้นจากการเสียกรุงศรีอยุธยาให้มารับราชการช่างเพื่อฟื้นฟูวิชาช่างไทย อารังศิลปกรรมไทยแบบประเพณีให้เข้าสู่สภาพครั้งบ้านเมืองดี โดยยึดแบบหน้าที่ ตำแหน่ง บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ศักดินา ตามสมัยกรุงศรีอยุธยา¹

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมีหลักฐานเอกสารเกี่ยวกับช่างสิบหมู่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงตอนพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ข้อ 22 คือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน ดังรายละเอียดต่อไปนี้²

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ บุนล่ง ศรีกนก เพลินพิศ กำราญ และ จำนงค์ ภควรรุณี (แปลภาษาอังกฤษ), ช่างสิบหมู่ หน้า 29-30.

²กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2521), หน้า 168-170.

ช่างเขียน

หลวงเพชรวงษ์เจ้ากรมช่างเขียนขวา	นา	800
ขุนราชบุรุษจิตรปลัดกรม	นา	400
หลวงพรหมพิจิตรเจ้ากรมช่างเขียนซ้าย	นา	800
ขุนราชนิมิตรปลัดกรม	นา	400
ขุนช่าง	นาคล	300
หมื่นช่าง	นาคล	200
พันช่าง	นาคล	100
ช่างเลว	นาคล	50

ช่างแกะ

หลวงวิจิตรนฤมลเจ้ากรมช่างแกะ	นา	400
หมื่นสกลพิพิธปลัด	นา	200
หมื่นวิจิตรบรรพต หมื่นมังกรรักษา		
หมื่นเยียรยงคนมิตร	นาคล	200
หมื่นจิตรปญา หมื่นรัตนาวิน		

ช่างสลัก

พญาจินดารังสันจางวางช่าง	นา	600
หลวงวิจิตรเจษฎา ปลัด	นา	400
หลวงศรีวรยศเจ้ากรมช่างสลักขวา	นา	400
หมื่นพินิจบันจง สมุทนาย	นา	200
หลวงวิจิตรราชมนตรี เจ้ากรมซ้าย	นา	400
ขุนมงคลปราสาทปลัดขวา	นา	300
ขุนราชธนา ปลัดซ้าย	นา	300
หมื่นจักษุรักษาพลสมุทนายซ้าย	นา	200
หมื่นจักษุรักษาพลสมุทนายซ้าย	นา	200
หลวงชำนาญไพจิตร	นา	400
ขุนกัศัตราธิราช ผู้ช่วยราชการ	นา	300
ขุนช่าง	นาคล	300
หมื่นช่าง	นาคล	200
พันไม้สูงสำหรับฉ้อฟ้าใบระกา	นา	100
ช่างเลว	นาคล	50

ช่างกลึง

ขุนพมรเจ้ากรม	นา	300
หมื่นจิตรพมรปลัดกรม	นา	200
หมื่นเทพ	นาคล	200
พันช่าง	นาคล	100
ช่างเลว	นาคล	50

ช่างหล่อ

ขุนธรรณพิจิตรเจ้ากรมช่างหล่อขวา	นา	300
หมื่นจิตรบันจงปลัดกรม	นา	200
ขุนอินพิจิตรเจ้ากรมช่างหล่อซ้าย	นา	300
หมื่นนิมิตรสรเพลิงปลัดกรม	นา	200

ช่างปั้น

พญารจนาณมิตรจางวาง (ซ้าย, ขวา)	นา	600
หลวงเทพรจนาเจ้ากรมช่างปั้นซ้าย	นา	400
ขุนอินรจนาปลัดกรม	นา	300
หลวงกัลมาพิจิตรเจ้ากรมช่างปั้นขวา	นา	200
ขุนทินิจบันจงปลัดกรม	นา	300

ช่างหุ่น

หลวงทิพยนต์ช่างหุ่น	นา	400
ช่างเลว	นาคล	50

ช่างรัก

ขุนสุวรรณรักษาเจ้ากรมซ้าย	นา	300
หมื่นสุวรรณนิมิตรปลัดกรม	นา	200
ช่างเลว	นาคล	50
ขุนสุวรรณสิทธิเจ้ากรมขวา	นา	300
หมื่นสุวรรณสาครปลัด	นา	200

ช่างบุ

หมื่นสุวรรณ	นา	200
พัน	นา	100
ช่างเลว	นา	50

ช่างปูน

ขุนสรเทพเจ้ากรมช่างปูน	นา	300
หมื่นสรทิพปลัด	นา	200
พัน	นา	100
ช่างเลว	นา	50

จากกฎหมายเก่าข้างต้น แสดงให้เห็นถึงข้าราชการที่เป็นช่างหลวงประเภทต่าง ๆ ทั้งช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน แต่ผู้วิจัยมิได้พบคำว่า "ช่างสิบหมู่" ในพระไอยการตำแหน่งนาทนายหัวเมือง ทำให้ผู้วิจัยตั้งข้อสงสัยว่าตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ นี้สันนิษฐานกันต่อ ๆ มาว่าเป็นกรมช่างสิบหมู่ที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังที่ ดำเนียร เลขะกุล กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในการทหาร สมัยอยุธยา และหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในสังคมสมัยอยุธยา จุลทัศน์ พายมรานนท์ กล่าวถึงกรมช่างสิบหมู่ในกรมช่าง หรือ สมภพ ภิรมย์ กล่าวถึงช่างสิบหมู่ในช่างสิบหมู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ผู้วิจัยพบคำว่า "ช่าง 10 หมู่" ปรากฏในเอกสารสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจากหมายรับสั่งเรื่อง ประสมขึ้นตั้งทำพุ่มหมากพนมบูชา พระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเมื่อ พ.ศ. 2353 ว่า "...จางวางช่าง 10 หมู่ เขียนลายสลักโต๊ะเก้าอี้ 8 โต๊ะ สลักให้แล้วโดยเร็ว..."¹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคำว่า "กรมช่างสิบหมู่" ปรากฏในทำเนียบนามภาค 2 ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล คือ กรมช่างสิบหมู่ ช่างสลัก ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างแกะ ช่างปูน ช่างกลึง ช่างชาดสีสุก มีรายละเอียดดังต่อไปนี้²

¹ ยัม ปันตยางกูร และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม, ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528), หน้า 40.

² ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยแบบเรียน, 2511) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองเสวกตรี ขุนนาคจำนง (เจริญ นาคจำนง) วันที่ 23 เมษายน 2511, หน้า 36-38.

กรมช่างสิบหมู่		
พระยาเทวราชธรรค	จางวาง	ศักดิ์นา 500
	ช่างสลักขวา	
หลวงรจนาพิมล	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
ขุนสิทธิกัน	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างสลักซ้าย	
หลวงไพฑนธ์	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
ขุนสกลนิมิตร	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างเขียนซ้าย	
หลวงพรหมประกาลิต	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
หลวงรจนาณมิตร	ปลัดจางวาง	ศักดิ์นา 200
ขุนจ้านง	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างเขียนขวา	
หลวงนิมิตรเวศุกรม	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
หลวงอำพนนิมิตร	ปลัดจางวาง	ศักดิ์นา 200
ขุนบรรจงเลขา	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างปั้นซ้าย	
หลวงกลมัยบรรจง	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
ขุนสำราญอมรินทร์	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างปั้นขวา	
หลวงวิจิตรโสภา	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 400
ขุนอำพนพิมาน	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 200
	ช่างหล่อ	
ขุนพิทักษ์อัคนี้	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 300
หมื่นศรีสรเพลิง	ปลัดกรมขวา	ศักดิ์นา 200
หมื่นพิไชยอัคคี	ปลัดกรมซ้าย	ศักดิ์นา 200
	ช่างหุ่น	
หลวงนิมิตรสรรพการ	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 200
ขุนชำนาญวิชา	ปลัดกรม	ศักดิ์นา 100
	ช่างแกะ	
หลวงวิจิตรรจนา	จางวาง	ศักดิ์นา 400
หลวงนิมิตรพิมล	เจ้ากรม	ศักดิ์นา 300

ขุนอำพนนิมิตร	ปลัดกรม	ศักดินา 200
	ช่างปูนซ้าย	
ขุนเทพอำพน	เจ้ากรม	ศักดินา 300
หมื่นนราพิจิตร	ปลัดกรม	ศักดินา 150
	ช่างปูนขวา	
ขุนไพนธ์อมรินทร์	เจ้ากรม	ศักดินา 300
หมื่นประดิษฐบรรจง	ปลัดกรม	ศักดินา 150
	ช่างกลึง	
ขุนภมร	เจ้ากรม	ศักดินา 300
หมื่นพินิจบรรจง	ปลัดกรม	ศักดินา 150
	ช่างชาติสีสุก	
ขุนสกลพลชาติ	เจ้ากรม	ศักดินา 300
หมื่นสิทธิพลชาติ	ปลัดกรม	ศักดินา 150

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบกรมช่างสิบหมู่ในพระราช
ตำราสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไข
การปกครองแผ่นดินว่าด้วยส่วนราชการก่อนการเปลี่ยนแปลงเป็น 12 กรม เมื่อ พ.ศ. 2435 ว่า

...ในกรมเหล่านั้นถ้าจะนับเป็นหมู่ ๆ ก็ดูเป็นจะกันออกได้เป็น 4 พวก พวก
หนึ่งเป็นราชการฝ่ายพลเรือน... พวกหนึ่งเป็นราชการฝ่ายทหาร พวกหนึ่ง
เป็นราชการฝ่ายทหารแต่แบ่งไว้ในพลเรือน พวกหนึ่งเป็นราชการพลเรือน
แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร... กรมที่เป็นราชการพลเรือนแต่แบ่งไว้ฝ่ายทหาร คือ
กรมช่างสิบหมู่...¹

จากหลักฐานดังกล่าวเห็นได้อย่างชัดเจนว่ากรมช่างสิบหมู่เป็นส่วนราชการที่มีใน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-5 โดยมีพระมหากษัตริย์ทุกรัชกาลได้โปรดเกล้าฯ ให้
พระบรมวงศานุวงศ์ทรงบังคับบัญชากำกับกรมช่างสิบหมู่ตลอดมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน.
(พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470), หน้า 13-14.

ผู้บังคับบัญชากำกับราชการกรมช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์^{1,2}

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่รับตำแหน่งบัญชากำกับกรมช่างสิบหมู่ มีรายพระนามดังต่อไปนี้

รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

- เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) เสนาบดีกรมวัง
- สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

รัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

- เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นจิตรภักดี (พระองค์เจ้าชายทับ) พ.ศ. 2356-2368

รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นจิตรภักดี ถึง พ.ศ. 2368
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ (พระองค์เจ้าชายดารากร) ถึง พ.ศ. 2391
- พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมาตยพิทักษ์
- พระยาศรีพัฒนรัตนราชโกษา (ดิศ)

รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- พระยาศรีพัฒนรัตนราชโกษา (ดิศ)
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชายชุมสาย) ถึง พ.ศ. 2411
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าชายลดาวัลย์) ถึง พ.ศ. 2417

¹ราชสกุลวงศ์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม (กรุงเทพมหานคร: พรศิริการพิมพ์, 2540) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางนิภา ศรีสังข์ วันที่ 30 มีนาคม 2540, หน้า 9, 12, 30-31, 111-112.

²จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ช่างสิบหมู่. อนุสรณ์พันตรี บุญเทพ ปรีชานนท์. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2521), อนุสรณ์ พันตรีบุญเทพ ปรีชานนท์ 28 เมษายน 2523 หน้า 20-22.

รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (หม่อมเจ้าชายดิศ) พ.ศ. 2412-2428
- พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (หม่อมเจ้าชายจร) ถึง พ.ศ. 2441
- เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (หม่อมราชวงศ์ปุ้ม มาลากุล)

นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลง และแบ่งส่วนราชการบริหารแผ่นดินแล้ว กรมช่างสิบหมู่ได้โอนไปสังกัดกรมวัง กรมวังนอก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สังกัดกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงวัง กรมศิลปากรในกระทรวงมรดกฯ ครั้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สังกัดศิลปากรสถานกองประณีตศิลปกรรมในกรมศิลปากร กระทรวงธรรมการในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลฯ ได้สังกัดกองสถาปัตยกรรม กองหัตถศิลป์ ในกรมศิลปากรกระทรวงศึกษาธิการตามลำดับ¹ ปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) คือ ฝ่ายช่างสิบหมู่ในสำนักงานศิลปกรรมกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ณ พุทธมณฑล 4 อำเภอศาลายา จังหวัดนครปฐม

กรมช่างสิบหมู่ ได้มีวิวัฒนาการจากกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - 5 แล้วเป็นหน่วยงานหนึ่งในกรมอื่นตั้งแต่รัชกาลที่ 6-9 ซึ่งในปัจจุบันเป็นหน่วยงานของกองลงมาเป็นเพียงฝ่ายช่างสิบหมู่ อย่างไรก็ตามก็ดีแม้กรมช่างสิบหมู่จะยุบหายไปในการเปลี่ยนแปลงส่วนราชการดังกล่าวแล้ว แต่ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ก็ยังคงสืบสานกันต่อมาเป็นวัฒนธรรมของชาติที่ได้รับการถ่ายทอดเป็นวิชาช่างสิบหมู่ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

ประเภทงานช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาความหมายและหน่วยงานของช่างสิบหมู่พบว่า ช่างสิบหมู่เป็นชื่อกรมที่รวบรวมช่างไว้ 10 หมู่ในระยะแรกตามความรู้ของบุคคลและงานของช่างสิบหมู่ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 ซึ่งแต่ละสมัยมีประเภทงานช่างสิบหมู่ที่แตกต่างกันคือ

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ บุษกร ศรีกนก เพลินพิศ กำราญ และจำนงค์ ภควรรุณี (แปลภาษาอังกฤษ) ช่างสิบหมู่ หน้า 31-33.

สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีการรวบรวมช่างเป็นกรมช่างสิบหมู่รวม 10 ประเภทคือ ช่างเขียน ช่างแกะช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างบุ ช่างปูน¹

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการรวบรวมช่างใน "กรมช่าง 10 หมู่" รวม 19 ประเภทคือ

1. ช่างเขียน	6. ช่างแกะสลัก
2. ช่างไม้และก่อสร้าง	7. ช่างทอง ช่างเงิน และช่างภาพ
3. ช่างปูน	8. ช่างรัก ช่างปิดทอง และช่างทาสี
4. ช่างปั้นและหล่อ	9. ช่างประดับ และช่างมุกด์
5. ช่างหุ่นและกลึง	10. ช่างโลหะ และช่างเหล็ก ²

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประเภทงานช่างสิบหมู่ใน "กรมช่างสิบหมู่" รวม 9 ประเภท คือ ช่างสลัก ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่นช่างแกะ ช่างปูน ช่างกลึง ช่างชาติสีสุก³

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีช่างใน "กรมช่าง 10 หมู่" รวม 13 ประเภท ตามโคลงที่พระองค์เจ้าประดิษฐวรการผู้กำกับกรมช่างสิบหมู่กล่าวไว้ว่า

เขียน กระดาษ แกะ หุ่น ปั้น	ปูน รัก นุ ฮา
กลึง หล่อ ไม้สูง สลัก	ช่างไม้ ⁴

สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน ในตอนต้นรัชกาลที่ 6 ก่อนการรวมกรมช่างสิบหมู่ไว้ในกรมศิลปากรนั้น ปรากฏว่ามีประเภทงานช่างสิบหมู่ในกรมช่างสิบหมู่รวม 11 ประเภท คือ ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างกระฉก

¹พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง. "ใน กฎหมายตราสามดวง หน้า 168-169.

²ยัม บัณฑยากร และคนอื่น ๆ, ผู้รวบรวม. ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 40.

³ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลัง และทำเนียบสมณศักดิ์ หน้า 36-38.

⁴สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ 1: 6.

ช่างหุ่น ช่างไม้สูง ช่างรัก ช่างแกะ ช่างเหล็ก ช่างอังกฤษ ช่างฝีมือ¹ ตั้งแต่ พ.ศ. 2455 หลังจากที่มีการสถาปนากรมศิลปากรเป็นต้นมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน กรมศิลปากรได้จำแนกประเภทงานช่างสิบหมู่เป็นประเภทงานต่าง ๆ ตลอดจน ซึ่งมีประเภทงานช่างสิบหมู่ในฝ่ายช่างสิบหมู่กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร ดังนี้

1. งานช่างเขียน	6. งานช่างโลหะ
2. งานช่างไม้ประณีต	7. งานช่างปั้น ช่างหล่อหุ่นและลาย
3. งานช่างแกะสลัก	8. งานช่างกระจกและช่างปิดทอง
4. งานช่างมุก	9. งานช่างประณีตศิลป์และช่างศิราภรณ์
5. งานช่างลายรดน้ำ	10. งานช่างพุทธศิลป์สถาปัตยกรรม ²

จากการศึกษาประเภทงานช่างสิบหมู่ที่ปรากฏในกรมช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นว่าประเภทงานช่างสิบหมู่ได้มีจำนวน 10 หมู่ ดังเช่นชื่อ "กรมช่างสิบหมู่" ซึ่งมีกำเนิดมาจากประเภทอาชีพของช่างฝีมือไทยโบราณ เป็นต้นว่า ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างมุก ช่างปูน ช่างไม้ ช่างทอง ช่างเงิน ช่างภาพ ช่างปิดทอง ช่างประดับมุก ช่างโลหะ ช่างเหล็ก ช่างชาดสีสุก ช่างกระดาด ช่างไม้สูง ช่างกระจก ช่างอังกฤษ ซึ่งมีจำนวนประเภทงานช่างมากกว่า 10 อย่าง ดังที่สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายคำว่า "ช่างสิบหมู่" ประกอบด้วยช่างอะไรบ้าง ตามการบันทึกหลักฐานที่กล่าวถึงรายนามช่างสิบหมู่ จากทำเนียบศักดินาพลเรือน และทหาร

*- ช่างอังกฤษ หมายถึง ช่างสลักทองอังกฤษ เนื่องจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายความหมายคำว่าอังกฤษคือ "...โลหะชนิดหนึ่งเป็นแผ่นบางๆ สีสคล้ายทองคำหรือสีอื่น ๆ ก็มี ใช้สลักหรือปรูเป็นลายประดับเครื่องศพ เป็นต้นว่าทองอังกฤษ..." (ผู้วิจัย)

- ช่างฝีมือ อาจหมายถึงช่างไม้ ช่างไม้ฝีมือหรือช่างกลึง ที่เป็นช่างทำพาย เนื่องจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายคำว่า พายคือ...เครื่องมือสำหรับพุน้ำให้เรือเดิน ถ้าลอกลวดเป็นคิ้วตลอดกลางใบพาย เรียกว่า พายคิ้ว...(ผู้วิจัย)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.6 ว.9/1 เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงวังเรื่องยกกรมช่างมารวมอยู่ในกรมศิลปากร (2454-2456)

² กระทรวงศึกษาธิการ, ช่างสิบหมู่, (กรุงเทพมหานคร: กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า 16-18.

ในกฎหมายเก่า พระราชพงศาวดาร พระราชบัญญัติในรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีประเภทงานช่างสิบหมู่รวมทั้งสิ้น 29 ช่าง ดังนี้

ช่างสิบหมู่¹

รายนามช่างสิบหมู่...คัตเฉพาะที่ไม่ซ้ำกัน คือ

1. ช่างเลื่อย	2. ช่างก่อ
3. ช่างดอกไม้เพลิง	4. ช่างไม้สำเนา
5. ช่างปั้น	6. ช่างสนะ (จีน)*
7. ช่างสนะ (ไทย)*	8. ช่างขุนพราหมณ์เทศ*
9. ช่างรัก	10. ช่างมุก
11. ช่างปากไม้	12. ช่างเรือ
13. ทำลู่ (บางคนว่าช่างปรุ*)	14. ช่างเขียน
15. ช่างแกะ	16. ช่างสลัก
17. ช่างกลึง	18. ช่างหล่อ
19. ช่างปั้น	20. ช่างหุ่น
21. ช่างบุ	22. ช่างปูน
23. ช่างหุงกระຈก	24. ช่างประดับกระຈก
25. ช่างหยก	26. ช่างชาดสีสุก*
27. ช่างตีบุก	28. ช่างต่อกำปั่น
29. ช่างทอง	

*น. ณ ปากน้ำ อธิบายความหมายของช่างต่าง ๆ ในพจนานุกรมศิลป์ หน้า 71-73
ดังนี้

- ช่างสนะ เป็นช่างทำเครื่องผ้าและเครื่องหนัง เช่น อานม้า ปลอกมิด ฯลฯ ส่วนช่างสนะ (จีน) เป็นช่างปักไหม การทอไหมเป็นลวดลายต่าง ๆ

- ช่างขุนพราหมณ์เทศ เป็นช่างทำเครื่องบัดพลี บวงทราง สังเวद्यต่างๆ ที่ต้องใช้ในพิธีพราหมณ์ ตลอดจนทำราชวัติ จุลกาบกกล้วย ทำบายศรี

- ช่างปรุ เป็นช่างฉลุกระดาษทองอังกฤษเป็นลวดลายประดับเมรุ ฯลฯ

¹สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกความรู้ต่าง ๆ, 1: 11.

นอกจากนี้ สมภพ ภิรมย์ อธิบดีกรมศิลปากร (พ.ศ. 2515-2518) กล่าวในบทความว่า ช่างสิบหมู่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 5 นั้น มีช่างสิบหมู่ทั้งสิ้น 70 ประเภทคือ¹

1. ช่างเขียน	2. ช่างปั้น
3. ช่างรัก ช่างรักตีลาย	4. ช่างไม้
5. ช่างไม้สูง	6. ช่างปูน
7. ช่างแกะ	8. ช่างกลึง
9. ช่างสลัก	10. ช่างทอง
11. ช่างเงิน	12. ช่างหล่อ
13. ช่างตีบุก	14. ช่างศิลา
15. ช่างหยก	16. ช่างเหล็ก
17. ช่างหุ้มทองเหลือง	18. ช่างก่อ
19. ช่างหุงกระຈก	20. ช่างชาติสีสุก
21. ช่างชุบพราหมณ์เทศ	22. ช่างประดับกระຈก
23. ช่างเลื่อย	24. ช่างต่อ
25. ช่างไม้สำเภา	26. ช่างต่อกำปั่น
27. ช่างเรือ	28. ช่างดอกไม้เพลิง
29. ช่างบุ	30. ช่างคร่ำ
31. ช่างปั้น	32. ช่างหุ่น
33. ช่างมุก	34. ช่างทำตุ
35. ช่างอังกฤษ	36. ช่างชาติตีบุก
37. ช่างสนะไทยจีน	38. ช่างสดึง
39. ช่างหนัง	40. ช่างบาตร
41. ช่างกระเบื้อง	42. ช่างกระดาษ
43. ช่างจาร	44. ช่างต่อไม้ลาย
45. ช่างฉลุ	46. ช่างปากไม้
47. ช่างเจียรระโน	48. ช่างเครื่องสด ช่างหยวก
49. ช่างชุบ	50. ช่างฉลองพระบาท

¹สมภพ ภิรมย์, "ช่างสิบหมู่" นาวิกศาสตร์ 74 (กรกฎาคม 2534): 20-21.

51. ช่างเลื่อยงา	52. ช่างแปดตีนูก
53. ช่างสลักหนัง	54. ช่างฟอก
55. ช่างทำยอนพระกรรณ	56. ช่างเปิดฉาก
57. ช่างตัดต้นไม้	58. ช่างย้อม
59. ช่างเกรารางปิ่น	60. ช่างต่อฝานาตร
61. ช่างสลักพระแสง	62. ช่างทอสายคัมภีร์
63. ช่างย้อมผ้าสีขี้ผึ้ง	64. ช่างสาน
65. ช่างสานพระมาลา	66. ช่างกรรไกร
67. ช่างสุหร่าย	68. ช่างฝึกกรีซ
69. ช่างชำระพระแสง	70. ช่างทำข้อเท้าหางหงส์

นับตั้งแต่ พ.ศ. 2479 เป็นต้นมา ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ช่างสิบหมู่มีจำนวนงานถึง 29 ช่าง ตามที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบาย นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2511 หลวงเทพลักษณะเลขาได้บันทึกหลักฐานที่สนับสนุนแนวความคิดนี้ว่า

...รวมความช่างสิบหมู่เกินเท่าใดก็ได้ไม่จำกัด...รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพระมหามงกุฎใหม่ ใช้ช่างเกินกว่าสิบหมู่เสียอีก พระราชวังเท่าที่เห็นกันทุกวันนี้ ขบวนเรือหงษ์ เรือนาค และเครื่องราชูปโภค เช่น มงกุฎ พานเงิน พานทอง และสิ่งอื่นอีกมาก ฯลฯ เพียงช่างแกะไม้แกะเงิน สลักแกะเท่านั้นใช้ช่างหลายสิบคน รวมช่างทั้งหมดเป็นร้อย ลูกมือเป็นพัน ๆ เสนอด้วยการสร้างกรุงศรีอยุธยา...¹

ครั้งการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบรอบ 200 ปีใน พ.ศ. 2525 คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติในความรับผิดชอบของสำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรีได้เผยแพร่เรื่องชีวิตไทยเกี่ยวกับช่างสิบหมู่ เพื่อการสืบทอดเอกลักษณ์ของชาติที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งประกอบด้วยช่างทั้งหมด 10 ช่าง คือ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างหล่อ ช่างปูน ช่างรัก ช่างบุ ช่างกลึง ทั้งนี้ วิทยุ พินคันทน์ ผู้บันทึกหลักฐานได้ชี้แจงการเผยแพร่ว่า " ...ทั้ง 10 หมู่นี้เป็นเพียงการจัดเข้าหมู่กันให้ได้จำนวน 10 หมู่ แต่มิได้หมายจะให้ตรงกับ

¹หลวงเทพลักษณะเลขา, หอศิลป์ (พระนคร: โรงพิมพ์สไทย, 2512), หน้า 35.

คำว่าช่างสิบหมู่ เพราะยังไม่มีหลักฐานใดจัดให้ลงตัวกันได้..." การจัดหมู่ช่างดังกล่าวคือ¹

1. หมู่ช่างเขียน ประกอบด้วยช่างเขียน ช่างปิดทอง ช่างลงรัก ช่างแกะ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างลายรดน้ำ
2. หมู่ช่างแกะ มีทั้งช่างแกะตรา ช่างแกะลาย ช่างแกะพระหรือภาพ ช่างเงิน ช่างทอง ช่างเพชรพลอย
3. หมู่ช่างหุ่น มีช่างไม้ ช่างไม้สูง ช่างเลื่อย ช่างปากไม้ ช่างทำหุ่นรูปคน สัตว์ หัวโขน ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างไม้
4. หมู่ช่างปั้น มีช่างปั้น ช่างปูน ช่างขึ้นรูป ช่างหุ่น
5. หมู่ช่างปูน มีช่างปั้น ช่างปูนก่อ ช่างปูนฉาบ ช่างปั้นปูน
6. หมู่ช่างรัก มีช่างลงรัก ช่างปิดทอง ช่างประดับกระจก ช่างมุก ช่างเครื่องเงิน
7. หมู่ช่างบุ มีช่างโลหะ
8. หมู่ช่างกลึง มีช่างไม้ ช่างกลึงงา ช่างทำกลอง และเกี่ยวข้องกับช่างลงรัก ช่างปิดทอง ช่างประดับกระจก ช่างเขียน
9. หมู่ช่างสลัก มีช่างฉลุ ช่างกระดาด ช่างหยวก ช่างเครื่องสด
10. หมู่ช่างหล่อ มีช่างหุ่นดิน ช่างขึ้นรูป ช่างผสมโลหะ

ประเภทวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในการวิจัยวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้วิจัยขอใช้คำว่าวิชาช่างสิบหมู่ตามขอบเขตของช่างสิบหมู่จากกฎหมายตราสามดวงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่แบ่งประเภทช่างสิบหมู่ออกเป็น 10 ช่าง ผู้วิจัยจึงขอกำหนดในการวิจัยครั้งนี้ วิชาช่างสิบหมู่อันได้แก่วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างกลึง วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างหุ่น วิชาช่างรัก วิชาช่างบุ และวิชาช่างปูน

ประเภทวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้ ช่างหลวง ช่างสงฆ์ และช่างพื้นบ้านพื้นเมืองได้ร่วมมือกันสร้างสรรค์ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ไว้มากมายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทวัตถุที่บางสิ่งบางอย่างก็สูญไปแล้วตามกาลเวลา หากแต่หลายสิ่งหลายอย่างก็ยังคงเป็นวัตถุโบราณ ศิลปวัตถุ โบราณสถานให้ชาวกรุงเทพมหานครได้ชื่นชมความงามผลงานวิชาช่างสิบหมู่ต่อไป

¹วิทย์ พินคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 11.

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ หมายถึงผลผลิตของประเภทงานช่างสิบหมู่ที่เป็นงานช่าง ประณีตศิลป์ วิจิตรศิลป์ อันเป็นผลผลิตเพื่อสนองความประสงค์ราชการส่วนพระมหากษัตริย์ การบำรุงพุทธศาสนา และสังคม ลักษณะผลงานเป็นรูปแบบประดิษฐ์ (invented form) ¹ รูปลักษณะเป็นไปตามคติความเชื่อและประเพณีนิยมตามอุดมคติ (idealism) ทั้งงานเขียน งานปั้น งานแกะ งานสลัก งานหล่อ ฯลฯ ซึ่งช่างสิบหมู่ ช่างหลวง ช่างพระสงฆ์ ช่างเชลยศักดิ์ ได้ร่วมกันสร้างสรรค์ เป็นศิลปกรรมไทยแบบประเพณี (Thai Traditional Art) ผลงานเหล่านี้ ได้แก่ งานช่างเขียน งานช่างปั้น งานช่างแกะ งานช่างสลัก งานช่างหล่อ งานช่างกลึง งานช่างหุ่น งานช่างรัก งานช่างบุ และงานช่างปูน¹

ผลงานเหล่านี้ล้วนเกิดจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้วิจัยจึงขอ พิจารณาในมุมมองการศึกษาวัฒนธรรมที่มีผลงานช่างสิบหมู่เป็นวัฒนธรรมทางวัตถุที่เกิด จากการศึกษานี้ ซึ่งมีได้หมายความว่าผลงานทั้งหมดเป็นของกรมช่างสิบหมู่หรือช่างในกรม ช่างสิบหมู่ หากแต่เป็นผลงานรวมของวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผลงานวิชาช่าง สิบมูดังกล่าวมีรายละเอียดดังนี้²

1. ผลงานวิชาช่างเขียน

1. วิชาช่างเขียนระบายสีน้ำขาว (สีฝุ่น)

ภาพเขียนฝาผนังประจำพระอุโบสถ พระพุทธปรารักษ์ ศาลาการเปรียญ ศาลาราย ภาพพระบฏ ภาพสมุดธาตุ ภาพประกอบตำรา ภาพบนฉากตั้ง ฉากพับ ลับแล ภาพประกอบพิธีกรรม แบบอย่างทำสิ่งของต่าง ๆ

2. วิชาช่างเขียนน้ำยาปิดทองรดน้ำ

ฝาและบานตู้หนังสือ ฝาและข้างหีบหนังสือ ใบประดับหน้าคัมภีร์ พานแว่น พ้า ตะลุ่ม หน้าม้อง ฉากบังตา ลับแล ม้าหมู่ เตียง ฝาผนังอาคาร เสาอาคาร บานประตู บานหน้าต่าง หัวเรือหลวง แฉกห้อยทับอาสน์ม้า เชน โล่ ค้าง ผักดาบ หอก ทวน จ้าว

3. วิชาช่างเขียนระบายสีน้ำมัน

บานประตูหน้าต่างของพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ หอไตร ตู้ใส่หนังสือ ฝาหีบหนังสือ หีบพระธรรม หีบหนังสือเทศน์ ฉากไม้ ลับแล พนักพิง

¹จุลทัศน์ พยามรานนท์ บุลหง ศรีภณก เพลินพิศ กำราญ และจำนงค์ ภควรรุณี (แปล ภาษาอังกฤษ), ช่างสิบหมู่ หน้า 36-38.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-116.

2. ผลงานวิชาช่างปั้น

1. วิชาช่างปั้นดิน

1.1 ดินดิบ ได้แก่ หัววัว หัวควาย รูปดาบ รูปนางกวั๊ก ตุ๊กตาชาววัง

1.2 ดินเผา ได้แก่ ตุ๊กตาเจ้าพรหมณ์ ตุ๊กตาชายหญิงตามศาลพระภูมิ
ตุ๊กตาช้างม้าถวายเป็น ตุ๊กตารูปเด็กเป็นของเล่น ตุ๊กตารูปสัตว์

2. วิชาช่างปั้นปูน

ลวดลายประดับพระมหาธาตุเจดีย์ หน้าบัน ฐานพระพุทธรูป บัวปลายเสา
กรอบซุ้มคูหาประตูและหน้าต่าง กรอบหน้าบัน กาบพระหมศร บันแถลง ภาพปั้นพระพุทธรูป
ประจำซุ้มคูหา พระมหาธาตุเจดีย์ประดับฝาผนัง ช้างกบช่องประตู พระพุทธรูป
พระพุทธรูป พระบรมรูปฉลองพระองค์ พระมหากษัตริย์ รูปพระเถระสำคัญ รูปบุคคล
มีชื่อเสียง

3. วิชาช่างปั้นรักสมุก

หน้าโขน เครื่องประดับบนศีรษะโขน ชฎา มงกุฎ รัตเกล้า เกี้ยวลอมพอก
พระพักตร์พระพุทธรูป หน้าหุ่นกระบอก หน้าหุ่นใหญ่ แท่น ฐานแบบต่าง ตู้ ม้าหมุน

3. ผลงานวิชาช่างแกะ

1. วิชาช่างแกะเครื่องสด

1.1 วิชาช่างแกะแท่งหยวก

เบญจารคน้ำ ประดับร้านม้าเผาศพ ประดับจิตกาธาน

1.2 วิชาช่างแกะเครื่องสด

บายศรีตัน โถข้าวยาคุ พานหมากประจำกัณฑ์เทศน์มหาชาติ กระทง
เบญจารคน้ำ

2. วิชาช่างแกะเครื่องวัดถาวร

ตราประทับหนังสือราชการ พระราชลัญจกร แม่พิมพ์ตีพิมพ์รักสมุก แม่พิมพ์
ราดดินบุก กระຈังปัก กระຈังราย ฉลากงาประจำหอคำมกักร์ ใบประทับหน้าผูกคำมกักร์
พระพุทธรูป นางกวั๊ก

4. ผลงานวิชาช่างสลัก

1. วิชาช่างสลักไม้

พระพุทธรูป เทวรูป รูปฉลองพระองค์พระมหากษัตริย์ รูปนางกวั๊ก รูปเจดีย์
รูปอมนุชย์ รูปสัตว์หิมพานต์ ม้าหมุน ตั้ง เตียง ตู้ ม้าเครื่องแป้ง อัดฉันทรีที่ตั้งพระ กรอบ
เข้ากระฉาก พระราชยาน เรือ พระที่นั่ง ราชรถ สี่กวาง ส่วนประกอบเครื่องยอดพระมหา
ปราสาท เครื่องประกอบหน้าบัน ลายหน้าบัน คันทวย บุษบก บานประตู บานหน้าต่าง
หย่อง

2. วิชาช่างสลักหนัง

หนังใหญ่

3. วิชาช่างสลักกระดาด

ฉัตรทองแผ่ลวด ฉัตรปรุ บังสุริย์ บังแทรก จามร พานแว่นฟ้า พานพุ่มซี่ผึ้ง
ตะลุ่ม กระจาด เครื่องกัณฑ์เทศน์ ม่าน ฉาก หน้าบันพลับพลา เพดานปราสาท ประดับลูกโกศ เมรุ
ราชฎาร พระเมรุของหลวง จิตกาธาน

5. ผลงานวิชาช่างหล่อ

พระพุทธรูปปฏิมากร พระบรมรูป รูปฤๅษีคัตตน รูปอมนุษย์ เทพยดา
สัตว์วิหิมพานต์ หล่อเป็น ประกอบบุษบก ฉัตรปรุ

6. ผลงานวิชาช่างกลึง

ดัลป์ ตัวหมากruk ฐานรองพัตยศ หัวเม็ดปลายเสา ลูกทรง หัวเม็ดทรงมณฑป
ด้ามมีด ด้ามดาบ โกลไม้

7. ผลงานวิชาช่างหุ่น

1. วิชาช่างหุ่นต่ออย่าง

ต่ออย่างพระมหาธาตุเจดีย์ พระสถูปเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหาร
พระมณฑป บุษบก

2. วิชาช่างหุ่นรูป

หุ่นพานแว่นฟ้า หุ่นตะลุ่ม หุ่นเตียบ หุ่นกระเบะ

3. วิชาช่างผูกหุ่น

3.1 วิชาช่างผูกหุ่นรูปภาพ

หุ่นรูปมนุษย์ อมนุษย์ เทวดา สัตว์วิหิมพานต์

3.2 วิชาช่างผูกหุ่นเราจำลอง

หุ่นเราไกรลาส หุ่นเราพระสุเมรุ หุ่นเราวงกต

4. วิชาช่างหุ่นเชิด

หุ่นกระบอก หุ่นชัก หุ่นละครเล็ก

8. ผลงานวิชาช่างรัก

1. วิชาช่างรักปิดทองคำเปลว

1.1 วิชาช่างลงรักปิดทองทับ

พระพุทธรูปปิดทอง (ดินเผา ปูนปั้น ไม้แกะสลัก โลหะหล่อ)

1.2 วิชาช่างรักปิดทองรองขาด

ลวดลายตกแต่งครุภัณฑ์ ยานพาหนะ องค์ประกอบสถาปัตยกรรมแบบ
ประเพณี (ปูนปั้น ไม้แกะสลัก)

1.3 วิชาช่างรักปิดทองร่องกระจก

งานปูนปั้น งานไม้แกะสลัก งานดินเผาแล้วปิดทองคำเปลวทับ
ร่องกระจก

1.4 วิชาช่างรักปิดทองลายฉลุ

เพดาน ท้องเรือ ฝาเจดีย์ง ไชยา ฝาผนังในพระอุโบสถ พระวิหาร
หอพระธรรม พระมณฑป เป็นลายต่าง ๆ สีทอง บนพื้นแดง/คราม เขียว

2. วิชาช่างประดับกระจก

ตะลุ่ม เตียบ เริงบาตร ฝาผนัง ฝาตู้หนังสือ หน้าเสา ฝาผนังพระ
อุโบสถ หอไตร พระที่นั่ง บุษบก หน้าบัน ประดับช่อฟ้า เครื่องลายอง บัวหัวเสา คันทวย
บานประตู ฐานแท่น พระแท่นแว่นฟ้า ม้าหมู่ ตู้หนังสือ ตู้พระธรรม หีบใส่คัมภีร์
เรือพระที่นั่ง ราชรถ พระราชยาน สี่กวาง ประดับฉัตรทองแผ่ลวด บังสุริย์ บังแทรก จามร
ตะลุ่ม กระบะ พานแว่นฟ้า เตียบ ใบประดับ หน้าคัมภีร์ มงกุฎ ขฎาหน้า หัว
โขน เครื่องอาวุธ

3. วิชาช่างประดับมุก

บานประตูหน้าต่างพระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑป ฝาหีบ ฝาตู้หนังสือ
ใบประดับหน้าคัมภีร์ ม้าหมู่ พระแท่นราชบัลลังก์ พระแท่นที่บรรทม ฉาก ลับแล เริงบาตร
ตะลุ่ม เตียบ พานแว่นฟ้า ฝาบาตร ด้านศาลปัดร หีบหมาก ถ้ำ ยาคม ผักดาบ กระดุมเลื้อย
หีบศพ

9. ผลงานวิชาช่างบุ

1. วิชาช่างบุหุ้มหุ้มฉิวเรียบ (บุทองสุวรรณจังโก หรือบุทองประภาศ)

พระสถูปเจดีย์ พระพุทธรูปรางค์ พระมหาธาตุเจดีย์ พระเจดีย์ทรงปราสาท

2. วิชาช่างบุหุ้มหุ้มฉิวลวดลาย

พระสถูปเจดีย์ พระพุทธรูปรางค์ เครื่องลายองประกอบหน้าบัน หัวเสา ฐาน
พระเบญจา พระแท่นราชบัลลังก์ บุษบก ผักพระแสง พระล่องประกอบพระโกศ พระพุทธรูป
พระพิมพ์ ปลายตะเพียนทองเงิน

10. ผลงานวิชาช่างปูน

1. วิชาช่างปูนงานก่อ

ประตูเครื่องยอดและกำแพงพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่ง ปราสาท ก่อ
เขามอ พระสถูปเจดีย์ พระพุทธรูปรางค์เจดีย์ บุรณะปฏิสังขรณ์เครื่องหิน เครื่องอิฐก่อที่ชำรุด
ประตูปูนเครื่องยอด

2. วิชาช่างปูนงานลวดบัว

ลวดบัวแบบต่าง ๆ ประกอบฐานเชิงบาตร ฐานเท้าสิงห์ ฐานปัทม์ ฐานเพ็ญ ฐานบัวจกกล เส้าแปดเหลี่ยม เส้าย่อมุมไม้สิบสอง เส้ากลม

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีผลงานจิตรกรรมไทย ประติมากรรมไทย สถาปัตยกรรมไทยที่เน้นประณีตศิลป์ไทย ทั้งศิลปวัตถุ โบราณสถาน อันเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนัง ภาพพระบฏ ประติมากรรมติดที่และลอยตัว ปฏิมากรรม องค์ประกอบสถาปัตยกรรม การตกแต่งอาคารศาสนสถาน เครื่องราชภัณฑ์ เครื่องอุปโภค เครื่องแสดงอิสริยยศ เครื่องตกแต่งอาคาร เครื่องมหรสพ ฯลฯ มีรายละเอียดตัวอย่างผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ณ กรุงเทพฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ร.1 - 9) ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานนามช่างในตารางที่ 1 และไม่ระบุว่าเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่รัชกาลใดในตารางที่ 2¹⁻⁶

¹ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2526)

² คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ 2525)

³ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525) จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภช กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี.

⁴ กองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ศิลปวัตถุกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525) จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี.

⁵ กองทัศนศิลป์ กรมศิลปากร, ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร 2525) จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี.

⁶ สมบูรณ์ ไชยอุดม, นามานุกรมช่างไทย, ในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ หน้า 96-127, (กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2530)

ตารางที่ 1 ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ร. 1 - 9) ที่ไม่ปรากฏหลักฐานงานช่าง

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างกลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างปัก	วิชาช่างปูน	ช่างปูน
1. ผู้พระไวยูปก ลายทองในหอ มณเฑียรธรรม วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ร 52) 2. ภาพเขียนใน พระที่นั่งพุทไธ- สวรรย์ (ร 52) 3. ภาพเขียนใน พระอุโบสถ วัดราช บูรณะ (ร 52) 4. ภาพฝาผนัง ภาพมหาวิชัยที่ผนัง ด้านหน้าของพระ อุโบสถวัดพระศรี รัตนศาสดาราม (ร 52) 5. ภาพฝาผนัง ด้านทิศตะวันตก รูปโคตรภูมิด้าน รูปโคตรภูมิด้าน อุโบสถ วัดพระศรี รัตนศาสดาราม (ค. 8/75) 6. จิตรกรรมฝา ผนัง ในพระที่นั่ง พุทธไสยาสน์ (พระราชนิพนธ์ สถานมงคลหรือ ปัจจุบันเป็นพิพิธ ภัณฑสถานแห่ง ชาติ พระนคร เขียนซ่อมในสมัย ร.3) (พ.76)	1. พระที่นั่งราชเชน ทรยาน ทำด้วย ไม้สลักปิดทองที่ ฐานหลักไม้ ภาพ ศุภแบบแบบครุฑ เห็น (ร 34) 2. หน้าบันแกะไม้ ภาพนารายณ์ทรง ศุภะ รัชกาลพระศรี ศากยมุนี/วัดสุทัศน์ (ร 57) 3. กิณรีไม้ อยู่ใน พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ (ค 5/13) 4. หน้าบันแกะไม้ พระที่นั่งพุทไธ- สวรรย์ ในพิพิธ ภัณฑสถานแห่งชาติ [พ.ศ.2525] (ค.5/144) 5. พระราชบัลลังก์ ปูชนียภาพมหา จักรพรรดิพิมาน แกะไม้ ประเจ้าพระ ที่นั่งอมรินท ร์ วินิจฉัย ใน ร.3 โปรดให้ทำฐานยก สูงขึ้น 6. หน้าบันไม้แกะ สลักประดับกระจกสี เป็นภาพนารายณ์ ทรงครุฑ ประทับ ลายเครือเถาที่พระ อุโบสถวัดเศกศ (ค 4/130)	1. จอมระโดกลึง องค์พระเวชัย ราชรถ และราชรถ น้อยในโรงราชรถ พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ พระนคร (ร.67) 2. พระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา พระคันธารราษฎร์ สำริด-ปัจจุบัน อยู่ในหอพระคัน ธารราษฎร์ใน พระบรมมหารา- ราชวัง (ค 5/5-6 พ 56) 3. "พระพุทธรูป หงส์" หอสำริด ทรงเครื่องคันทอง จักรพรรดิราช ปาง ห้ามญาติ ปัจจุบัน อยู่ในหอพระสุรา ลัยพิมานในพระ พระบรมมหารา- ราชวัง (พ 56)	1. ยักษ์ทวารบาล ยุคต้นรัตนโกสินทร์ พระอุโบสถ 4 ด้าน วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ร. 77) 2. รูปเศียรนาคที่ เชิงบันไดพระมณฑป วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ร.77) 3. พระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา พระคันธารราษฎร์ สำริด-ปัจจุบัน อยู่ในหอพระคัน ธารราษฎร์ใน พระบรมมหารา- ราชวัง (ค 5/5-6 พ 56) 3. "พระพุทธรูป หงส์" หอสำริด ทรงเครื่องคันทอง จักรพรรดิราช ปาง ห้ามญาติ ปัจจุบัน อยู่ในหอพระสุรา ลัยพิมานในพระ พระบรมมหารา- ราชวัง (พ 56)	1. รามเกียรติ์ หอ ด้วยทองแดง รอบ พระอุโบสถ 4 ด้าน วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ค 4/36) 2. พระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา พระคันธารราษฎร์ สำริด-ปัจจุบัน อยู่ในหอพระคัน ธารราษฎร์ใน พระบรมมหารา- ราชวัง (ค 5/5-6 พ 56) 3. "พระพุทธรูป หงส์" หอสำริด ทรงเครื่องคันทอง จักรพรรดิราช ปาง ห้ามญาติ ปัจจุบัน อยู่ในหอพระสุรา ลัยพิมานในพระ พระบรมมหารา- ราชวัง (พ 56)	1. ยักษ์ทวารบาล ยุคต้นรัตนโกสินทร์ พระอุโบสถ 4 ด้าน วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ร. 77) 2. รูปเศียรนาคที่ เชิงบันไดพระมณฑป วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม (ร.77) 3. พระพุทธรูป ปางปฐมเทศนา พระคันธารราษฎร์ สำริด-ปัจจุบัน อยู่ในหอพระคัน ธารราษฎร์ใน พระบรมมหารา- ราชวัง (ค 5/5-6 พ 56) 3. "พระพุทธรูป หงส์" หอสำริด ทรงเครื่องคันทอง จักรพรรดิราช ปาง ห้ามญาติ ปัจจุบัน อยู่ในหอพระสุรา ลัยพิมานในพระ พระบรมมหารา- ราชวัง (พ 56)	1. พานพระชน มหาทองคำ ทำ หุ่นด้วยไม้ (ร 106)	1. ด้านพระแสงเป็น แก้วเจียรไนประกอบ ด้วยทองคำลงยา (เครื่องราชกกุธภัณฑ์) (ร 102) 2. จอมพระบาทเชิง งอน (เครื่องเบญจราช กกุธภัณฑ์) (ร 103) 3. พระมหาพิชัย มงกุฎเป็นราชกกุธ ภัณฑ์ ประการาช สิริภรณ์ (ร 104) 4. พระฐานดินเหน ียวกลาที่ 1 ทำด้วย ทองคำลงยาประดับ เพชร (ร 104) 5. พระฐานทำยอด รัชกาลที่ 1 (ร 105) 6. ยี่ภู่ทองสลัก ลายของพระแสงดาบ คาบค่าย (ที่ปลาย ฝักกับที่โคนฝักหุ้ม ทองยี่ภู่ทองหนึ่ง) (ร 107) 7. พระแสงดาบด้าน หน้าและด้านหลัง (ร 109) 8. พระแสงดาบเศียร นาค รัชกาลที่ 1 ด้าน สลักทองเป็นเกลียว เกลียวลงยา (ร 110) 9. ด้านของพระแสง ขรรค์ชัยศรีลัทธิ ที่วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม(ร6/29) (ร 92)	1. พระพุทธรูป ประมาณปางมาร วิชัย ปูนูน ในพระ อุโบสถวัดชนะ สงคราม (ค.5/5 ค.4/220)	

ผลงานวิจัยংশสืบพันธุ์ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒)

วิชาข้างเขื่อน	วิชาข้างเกาะ	ข้างสลัก	ข้างกลิ้ง	ข้างหล่อ	ข้างขึ้น	ข้างหุ่น	ข้างรัก	ข้างบุญ	ข้างปูน
1. ภาพจิตรกรรม เขื่อนสลับน้ำ เรื่อง รามเกียรติ์ / อุทัย พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ (ซี 16)	1. หน้าหุ่นพระยา รักใหญ่ พระยารัก น้อย (ร 58)	1. เครื่องสด ประดับศพเจ้าจอม มารดา กรมหลวง จักรเจษฎา พ.ศ.2357 (63)	1. เืองแก้ว เคื่อง สงข ทำด้วยไม้ทุม พร ในพิธีอสังขระ รัชกาลที่ 2 (ร 68)	1. พระพุทธรูป มิลคราโลกาตุ สลัก พระประธาน ในพระอุโบสถปาง มารวิชัย พื้น โศกนาฏราชอุกฤษ วิจิตรราชวราร- าม (ศ 4/144)	1. รูปมนุษย์ รูป ราช รูปอุบาท พรบาท ในพิธี สง (ร 78)	1. โครงหุ่นไม้ไฟ ของหลวง ทำด้วย ไม้ ประจบ กระดาดใบประดับ ตามพระอาราม หลวง (แห่งละ 4 เศา) โดยเฉพาะ ดอกไม้ที่ประดับที่ วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ในวัน วิสาขบูชา) (ซี 65)	1. ฉายาเอก ละอองเรืองเทพา อุทัยพิพิธภัณฑ สถานแห่งชาติ (ซี 26)	1. พานทองคำ ลงยาในพระที่นั่ง วิมานเมฆ พระราช วังดุสิต (ร 93)	1. พระนพปด วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ร 98)
2. ฉากลั่นเรื่อง อิเหนา / อุทัย พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ (ซี 28)	2. พระยานาค สามลำดาน (ร 58)	2. กระดาษปิด แผ่นทองพระศพ พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้ากัลยา ณิวัฒนา (ร 63)	2. พระพุทธรูป ปางสมาธิ รัชกาลที่ 2 (ร 68)	2. รูปหล่อสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราช (ฐานสูง 4 ฟุต) เป็นพระรูปบรรจุ พระอัฐิ ประดิษฐานไว้ใน บุษบกหน้าพระ อุโบสถ วัดราช สิทธิการาม	2. รูปหล่อสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราช (ฐานสูง 4 ฟุต) เป็นพระรูปบรรจุ พระอัฐิ ประดิษฐานไว้ใน บุษบกหน้าพระ อุโบสถ วัดราช สิทธิการาม	2. หุ่นหลวงหน้า พระที่นั่งนาง หน้า ยักษ์ ในพิธีอสังข ธาตตามแห่งชาติ (ร 83)	2. หุ่นหลวง หน้า พระที่นั่งนาง หน้า ยักษ์ ในพิธีอสังข ธาตตามแห่งชาติ (ร 83)	2. พานทองคำ ลงยาในพระ ที่นั่งวิมานเมฆ วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ในวัน วิสาขบูชา) (ซี 65)	2. พานทองคำ ลงยาในพระ ที่นั่งวิมานเมฆ วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ในวัน วิสาขบูชา) (ซี 65)
3. ภาพเขียนผนัง ภาพลัทธิไวยากรณ์ พระวิภาวดี ศาลาอยู่หน้า วัดสุทัศน์ (ศ 4/58)				3. อ่างหล่อโลหะ 8 ตัว อยู่บนแท่น ตรงประตูเข้าออก หน้าพระบรมมหาราช วังวัดราชสิทธิการาม (ศ 4/145)	3. รูปหล่อสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราช (ฐานสูง 4 ฟุต) เป็นพระรูปบรรจุ พระอัฐิ ประดิษฐานไว้ใน บุษบกหน้าพระ อุโบสถ วัดราช สิทธิการาม	3. หุ่นหลวง หน้า พระที่นั่งนาง หน้า ยักษ์ ในพิธีอสังข ธาตตามแห่งชาติ (ร 83)	3. หุ่นหลวง หน้า พระที่นั่งนาง หน้า ยักษ์ ในพิธีอสังข ธาตตามแห่งชาติ (ร 83)	3. พานทองคำ ลงยาในพระ ที่นั่งวิมานเมฆ วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ในวัน วิสาขบูชา) (ซี 65)	3. พานทองคำ ลงยาในพระ ที่นั่งวิมานเมฆ วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (ในวัน วิสาขบูชา) (ซี 65)

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	ช่างสลัก	ช่างลึง	ช่างหล่อ	ช่างขึ้น	ช่างหุ่น	ช่างรัก	ช่างปูน	ช่างปูน
1. จิตรกรรมผ่านผนัง เรื่องเวสสันดรชาดก (ขาดกล้านับที่ 0) ในพระอุโบสถวัดสุวรรณาภิรมย์ (สี 18)	1. ตาลปัตรแดง งานแกะ (ร 59) 2. พนักเรือกินยาไม้จำหลักปิดทองประดับบุษบกเป็นธรรมมาสน์วัดเบญจมบพิตรดุสิตวราราม ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ศ 5/76) 3. พระที่นั่งภัทรวิษณุ (องค์ใหม่) ไม้แกะสลักหุ้มเงินถมทอง ประเจ้าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ (องค์เดิม) ผู้พิชิตยาพิษไปแล้วสลักด้วยกลที่ 1 ใช้เสด็จประทับในพระราชมาศัย (ศ.5/151)	1. ใบไม้ใหญ่ หินอ่อน สีเทา สลักภาพช้าง 3 เศียร ทรงชูคอ บัวตูม เศียร 1 ดอก อ่างบัว ดอกบัวบาน 3 ดอก ที่ผู้สืบมา รอยพระอุโบสถวัดสุทัศน์ (ศ 4/59) 2. กาน้ำทรงกระบอก หีบพระเงินถมทอง ลายดอกพุดตานด้านหลัง (ศ 5/176) 3. กล้องพระกระโถนทรงแปล เงินถมทองลายดอกพุดตานและนด (ศ 5/184)		1. รูปสลักแบบไทยหรือลึงแบบไทย ประจำหมู่ประสู ก้านพระแก้วที่พระอุโบสถ/วัดพระเชตุพน (หล่อด้วยสำริด) (น 18 ร 120) 2. พระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปหน้าม้าลาย ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์ครั้งแรก) (ล 6/30) 3. ลายครุฑในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ร 54) 4. ภาพเขียนลายรดน้ำที่ใบพระทวาร (ข้างใน) เป็นลายเครื่องทรงช้างเป็นดอกในพื้นสีแดง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์วัดครั้งแรก) (ล 6/30)	1. รูปพระพุทธรูปยืน ฐาน 3 องค์ ที่พระระเบธอมพระมหาเจดีย์วัดพระเชตุพน (พ 100)		1. ลายประดับที่ฝาพระบาท พุทธไสยาสน์ (ภาพมกล 108) วัดพระเชตุพน (สี 95 ร 89) 2. ลายครุฑที่ใหญ่ เป็นลายเครื่องแต่งอกในพื้นลาด ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์ครั้งแรก) (ล 6/30) 3. ลายครุฑในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ร 54) 4. ภาพเขียนลายรดน้ำที่ใบพระทวาร (ข้างใน) เป็นลายเครื่องแต่งอกในพื้นสีแดง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์วัดครั้งแรก) (ล 6/30)	1. พระพุทธรูปฉลองพระองค์ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 หุ้มทองคำทั้ง 2 องค์/ พระอภัยมณี ประติมากรรมเนื่องหน้าพระแก้วมรกต ในอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 135) 3. ยักษ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 94) 4. พระพุทธรูป-ไสยาสน์ ที่วิหารพระพุทธรุไสยาสน์ วัดพระเชตุพน (ร 99) ศ 5/6 พ 59 ศ 4/84) 5. ฝาผนังด้านนอก รอบพระอุโบสถ (เป็นลายปูนปั้นปิดทองประดับกระจก แต่เดิมในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นการเขียนลายรดน้ำปิดทอง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 99) ศ 6/29) 6. หน้าบันและพื้นลาดลายปูนเป็นของศาลาการเปรียญ วัดสุทัศน์ (ศ 4/80)	
2. จิตรกรรมผ่านผนัง เรื่องเวสสันดรชาดก (ขาดกล้านับที่ 0) ในพระอุโบสถวัดสุวรรณาภิรมย์ (สี 18)	1. ตาลปัตรแดง งานแกะ (ร 59) 2. พนักเรือกินยาไม้จำหลักปิดทองประดับบุษบกเป็นธรรมมาสน์วัดเบญจมบพิตรดุสิตวราราม ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ศ 5/76) 3. พระที่นั่งภัทรวิษณุ (องค์ใหม่) ไม้แกะสลักหุ้มเงินถมทอง ประเจ้าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ (องค์เดิม) ผู้พิชิตยาพิษไปแล้วสลักด้วยกลที่ 1 ใช้เสด็จประทับในพระราชมาศัย (ศ.5/151)	1. ใบไม้ใหญ่ หินอ่อน สีเทา สลักภาพช้าง 3 เศียร ทรงชูคอ บัวตูม เศียร 1 ดอก อ่างบัว ดอกบัวบาน 3 ดอก ที่ผู้สืบมา รอยพระอุโบสถวัดสุทัศน์ (ศ 4/59) 2. กาน้ำทรงกระบอก หีบพระเงินถมทอง ลายดอกพุดตานด้านหลัง (ศ 5/176) 3. กล้องพระกระโถนทรงแปล เงินถมทองลายดอกพุดตานและนด (ศ 5/184)		1. รูปสลักแบบไทยหรือลึงแบบไทย ประจำหมู่ประสู ก้านพระแก้วที่พระอุโบสถ/วัดพระเชตุพน (หล่อด้วยสำริด) (น 18 ร 120) 2. พระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปหน้าม้าลาย ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์ครั้งแรก) (ล 6/30) 3. ลายครุฑในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ร 54) 4. ภาพเขียนลายรดน้ำที่ใบพระทวาร (ข้างใน) เป็นลายเครื่องแต่งอกในพื้นสีแดง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์วัดครั้งแรก) (ล 6/30)	1. รูปพระพุทธรูปยืน ฐาน 3 องค์ ที่พระระเบธอมพระมหาเจดีย์วัดพระเชตุพน (พ 100)		1. ลายประดับที่ฝาพระบาท พุทธไสยาสน์ (ภาพมกล 108) วัดพระเชตุพน (สี 95 ร 89) 2. ลายครุฑที่ใหญ่ เป็นลายเครื่องแต่งอกในพื้นลาด ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์ครั้งแรก) (ล 6/30) 3. ลายครุฑในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (ร 54) 4. ภาพเขียนลายรดน้ำที่ใบพระทวาร (ข้างใน) เป็นลายเครื่องแต่งอกในพื้นสีแดง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (การปฏิสังขรณ์วัดครั้งแรก) (ล 6/30)	1. พระพุทธรูปฉลองพระองค์ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 หุ้มทองคำทั้ง 2 องค์/ พระอภัยมณี ประติมากรรมเนื่องหน้าพระแก้วมรกต ในอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 135) 3. ยักษ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 94) 4. พระพุทธรูป-ไสยาสน์ ที่วิหารพระพุทธรุไสยาสน์ วัดพระเชตุพน (ร 99) ศ 5/6 พ 59 ศ 4/84) 5. ฝาผนังด้านนอก รอบพระอุโบสถ (เป็นลายปูนปั้นปิดทองประดับกระจก แต่เดิมในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นการเขียนลายรดน้ำปิดทอง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ร 99) ศ 6/29) 6. หน้าบันและพื้นลาดลายปูนเป็นของศาลาการเปรียญ วัดสุทัศน์ (ศ 4/80)	

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างกลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างปูน	วิชาช่างบุ	วิชาช่างปูน
1. ภาพเขียนรูปนารายณ์ปราบอสูรที่วัดบวรสถานสุทธาวาส บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ซี 25)	1. พระแท่นบรรทมแห่งพระของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ทำด้วยไม้แกะสลัก ลงรักปิดทอง ประดับกระจก ในพระที่นั่งวาศสถานอมวต (ศ 5/192)	1. หน้าบัน สลักเป็นรูปมณฑป ๖ ปราสาท วางอยู่บนหลังช้างสามเศียร มีฉัตรชมนวอยู่ 2 ซ้างที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร (ศ 4/114)		1. พระมิ่งรัตนราช 1. ใช้พระราชพิธีต่าง ๆ - องค์เอกท้าวคัณฑ์ท้าว 2403 รูปเป็นสำริด เนื้อสัมฤทธิ์ ครอบพระนิรัตนราชองค์เดิม (เป็นพระพุทธรูปทองคำสมัยทวารวดี) - องค์ที่สองหล่อด้วยหินเบญจพิศุทธิ์ (พ 61-62)	1. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร (ร 80)		1. หน้าเสาทุกด้านลายเครือเถา 2. เครื่องราชูปโภค (เฉพาะพระมณฑปประดับกันย่อนเหลี่ยมไม้สิบหก) สำหรับสมเด็จพระเทพสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (พ 45)	1. เครื่องราชูปโภค (เฉพาะพระมณฑปประดับกันย่อนเหลี่ยมไม้สิบหก) สำหรับสมเด็จพระเทพสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (พ 45)	1. หน้าบัน ลายปูนปั้นประดับกระเบื้องถ้วยที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศ (พ 45)
2. ภาพผ่านผนังในพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส (ร 55)	2. พัดฉางจากแกะ วาดสถานที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร (ศ 4/114)			2. พระมิ่งรัตนราช (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	2. รูปพระมหาหงส์ ลงรักปิดทองไว้เหนือเรือนแก้วหลังพระประธานในพระอุโบสถวัดนิโครธาราม (ศ 4/157)		2. จันทน์ประติมากรรม (พ 107)	2. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	2. จันทน์ประติมากรรม (พ 107)
3. ภาพเขียน "ตำนานพระแก้วมรกต" วัดหงส์รัตนาราม (พ 83)	2. พัดฉางจากแกะประดับพลอย (ร 60)			3. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	3. รูปพระมหาหงส์ ลงรักปิดทองไว้เหนือเรือนแก้วหลังพระประธานในพระอุโบสถวัดนิโครธาราม (ศ 4/157)		3. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	3. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	3. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)
4. ภาพเขียนรูปนารายณ์ปราบอสูรที่วัดบวรสถานสุทธาวาส (พ 83)				4. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	4. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)		4. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	4. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	4. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)
5. จิตรกรรมฝาผนังวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร (พ 83)				5. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	5. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)		5. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	5. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	5. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)
6. จิตรกรรมฝาผนังวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร (พ 82)				6. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	6. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)		6. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	6. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	6. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)
7. ภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ (บางส่วน) ในพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (พ 83)				7. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)	7. พระพุทธรูปยืน (อีกรูปหนึ่ง) หล่อด้วยทองเหลือง จำนวน 18 องค์ เมื่อ พ.ศ. 2541 แต่เดิมมีได้ทะลุหล่น 3. 4. กิ่งเศียรพระศศ (พ 62)		7. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	7. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)	7. พระพุทธรูปปางสมาธิ (พ 107)

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างกลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างรัก	วิชาช่างบุ	วิชาช่างปูน
1. เขียนซ่อมภาพผ่านหน้าพระอุโบสถวัดสระเกศฯ (พ 88) 2. ภาพเขียนที่อุทาส 8 ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร (พ 88) 3. ภาพผ่านหน้าในพระอุโบสถ วัดสระเกศ ซ่อมแซมโดยเขียนสีใหม่จากของเดิมสมัยรัชกาลที่ 31 (ค 4/130) - ภาพเทพชุมนุม 3 ชั้น [2 ชั้นแรกเป็นเทวดา ชั้นที่ 3 อักขร] ที่ผนังเป็นเทวดาสลับกับคือนบน							1. พระนฤายอด รัชกาลที่ 7 เป็นทองคำลงยาประดับเพชร (สี 105)		

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระอยู่หัวอานันทมหิดล (รัชกาลที่ 8)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างกลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างรัก	วิชาช่างบุ	วิชาช่างปูน
1. เขียนซ่อมภาพรามเกียรติ์ ในพระที่นั่งอุดงค์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (พ 88)				1. รูปสมเด็จพระวันรัต (ทิด) หล่อ พ.ศ. 2481 ในพระอุโบสถวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (ค 4/251)					

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร รัชกาลพระบาทสมเด็จพระอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลที่ ๙)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างกลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างรัก	วิชาช่างปูน	วิชาช่างปูน		
1. พิมพ์ลาย เป็นพิมพ์ประจำตำแหน่งและใหญ่ฝ่ายธรรมทูต (ศ 5/67)	1. พิมพ์ลาย เป็นพิมพ์ประจำตำแหน่งและใหญ่ฝ่ายธรรมทูต (ศ 5/67)			1. พระพุทธรูป กปร. ปางประทานพร หล่อสำริด สร้างเมื่อ พ.ศ. 2508 (พ 68) 2. บัณฑิต พระพุทธรูป ปางห้ามสมุทร (พระพุทธรูปฉลองพระองค์ 1.9) สร้างเมื่อ 5 ค.ศ. 2499 (ปกค) ประดิษฐานที่ พระตำหนักปั้นยา (ศ 4/172) 3. พระประธาน พระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะปิดทองแบบสุโขทัย เมื่อ 27 กย. 2514 ในพระอุโบสถ วัดอมรินทราราม (ศ 4/285) 4. พระโมคคัลลาน์ และพระสารีบุตร ในวัดอมรินทราราม (ศ 4/285) 5. หล่ออุกแก้ว ด้วยกระเบื้องเคลือบทอง พ.ศ. 2492 นำไปแทนของเดิมที่พระเจดีย์วัดราชพิพิธ (ศ 4/51)	1. พระพุทธรูป กปร. ปางประทานพร หล่อสำริด สร้างเมื่อ พ.ศ. 2508 (พ 68) 2. บัณฑิต พระพุทธรูป ปางห้ามสมุทร (พระพุทธรูปฉลองพระองค์ 1.9) สร้างเมื่อ 5 ค.ศ. 2499 (ปกค) ประดิษฐานที่ พระตำหนักปั้นยา (ศ 4/172) 3. พระประธาน พระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะปิดทองแบบสุโขทัย เมื่อ 27 กย. 2514 ในพระอุโบสถ วัดอมรินทราราม (ศ 4/285) 4. พระโมคคัลลาน์ และพระสารีบุตร ในวัดอมรินทราราม (ศ 4/285) 5. หล่ออุกแก้ว ด้วยกระเบื้องเคลือบทอง พ.ศ. 2492 นำไปแทนของเดิมที่พระเจดีย์วัดราชพิพิธ (ศ 4/51)			1. บ้านประจักษ์ ลายรดน้ำที่พระอุโบสถวัดสัมพันธวงศาราม (ศ 4/199) 2. เขียนซ่อมลายรดน้ำส่วนที่ลบเลือนที่บานประตูพระอุโบสถ วัดราชพิพิธ พ.ศ. 2521-2522 (ศ 4/50) 3. ซ่อมแซมบานประตูหน้าต่าง พ.ศ. 2519-2520 ที่พระอุโบสถ วัดราชพิพิธ (ศ 4/50) 4. ซ่อมแซม ปิดทองประดับกระจก ที่หมู่ประจักษ์ด้านหน้าและหลังพระอุโบสถ บ้านประจักษ์วัดราชพิพิธ 2505-2509 (ศ 4/50) 5. ซ่อมแซมเขียนลายรดน้ำ ภาพบานประตู หมู่พระวิหาร ใน พ.ศ. 2512 และ 2524 (ศ 5/119)	1. บ้านประจักษ์ ลายรดน้ำที่พระอุโบสถวัดสัมพันธวงศาราม (ศ 4/199) 2. เขียนซ่อมลายรดน้ำส่วนที่ลบเลือนที่บานประตูพระอุโบสถ วัดราชพิพิธ พ.ศ. 2521-2522 (ศ 4/50) 3. ซ่อมแซมบานประตูหน้าต่าง พ.ศ. 2519-2520 ที่พระอุโบสถ วัดราชพิพิธ (ศ 4/50) 4. ซ่อมแซม ปิดทองประดับกระจก ที่หมู่ประจักษ์ด้านหน้าและหลังพระอุโบสถ บ้านประจักษ์วัดราชพิพิธ 2505-2509 (ศ 4/50) 5. ซ่อมแซมเขียนลายรดน้ำ ภาพบานประตู หมู่พระวิหาร ใน พ.ศ. 2512 และ 2524 (ศ 5/119)		

ตารางที่ 2 แสดงผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ร. 1 - 9) ที่ไม่ระบุกาลใด และไม่ปรากฏนามหรือกลุ่มช่าง (ต่อ)

วิชาช่างเขียน	วิชาช่างแกะ	วิชาช่างสลัก	วิชาช่างลึง	วิชาช่างหล่อ	วิชาช่างปั้น	วิชาช่างหุ่น	วิชาช่างรัก	วิชาช่างบุ	วิชาช่างปูน
- ภาพพุทธประวัติตอน ผจญมาร ที่ผ่านหน้าด้าน หลังพระประธาน - ภาพจิตรกรรม ที่ผ่านหน้า ตอนล่าง (เลื่อนไปข้าง แล้ว) (ศ. 4/182) 4. ภาพผ่านหน้าในพระ วิหาร วัดมกุฏกษัตริย- าราม - เรื่องของพระสาวกใน บาฬีและวรรณา ที่ ระหว่างช่องหน้าต่าง ระหว่างช่องหน้าต่าง - ภาพการบำเพ็ญกรรม ฐานต่าง ๆ ที่ผนังนอก หน้าต่าง (ศ. 4/42) 5. เล่า 2 ดัน (ข้างบน) 6. ภาพจิตรกรรมบริเวณหน้า- ธรรม ในพระวิหารที่ ข้างบนเสา 2 ดัน วัดมกุฏกษัตริยาราม (ศ. 4/42) 6. ภาพผ่านหน้าในพระ อุโบสถวัดมกุฏกษัตริยาราม - ภาพประวัติพระอัคร สาวก 11 องค์ ที่เหนือ กรอบหน้าต่างของพระประธาน - ภาพประวัติพระอัคร สาวก 8 องค์ ที่ผนัง ระหว่างช่องหน้าต่าง - ภาพสิ่งที่จะพึงปฏิบัติ เนื่องด้วยธรรมวินัย และ รูปแสดงคุณสมบัติที่ มีข้อบกพร่องต่าง (ศ. 4/42)	8. หน้าบันไม้แกะ ปิดทองประดับกระจกตรง กลางเป็นรูปพระลักษณะ ทรงหนุมานยืนแท่น ล้อม ด้วยลายกระหนกใบเทศ และทิวเขาที่พระ มณฑป วัดมหาธาตุเจ้า ราชรังสฤษฎิ์ (ศ. 4/250) 9. ประกับคันทันไม้สลัก ด้วยงาช้างอยู่ที่คันทัน สถานแห่งชาติ (ศ. 45) 10. ที่คันทันไม้ประดับ งาช้างสลัก ที่ คันทันคันทันสถานแห่งชาติ (ศ. 5/79) 11. พระที่นั่งมณฑล กาญจนเลขาสน์ ในพระ สถูปมณฑล (ศ. 5/191) 12. ภาพปูนปั้นสลักหิน เรื่องราวการเกิดที่หน้า กระเบื้องพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน (ศ. 6/53) 13. ภาพสลักหินจาก วรรณคดี 4 คู่ ที่ลานพระ อุโบสถวัดพระศรีรัตน ศาสดาราม ในพระบรม มหาราชวัง (ศ. 6/53) 14. คันทันไม้ และ งาช้างปิดทอง อาดิ้งที่ เป็นแท่งสูง อยู่ใน พระตำหนักแดง (ศ. 5/193)			8. รูปหล่อสมเด็จพระ พุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร) ที่พระ วิหารสมเด็จ วัดระฆัง โฆสิตาราม (ศ. 4/256) 9. พระพุทธรูปของ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ โต วัดบวรนิเวศ (ศ. 4/50) 10. รูปสมเด็จพระ สังฆราช (สา ปุสฺสเทว) หล่อโลหะ ทำเป็นแดง พระบรมมหาราชวัง อยู่ในชั้น ด้านหน้า พระประธานเจดีย์ วัดราชประดิษฐ (ศ. 4/56) 12. รูปหล่อของพระ อาจารย์โฆสิต ประดิษฐาจารย์ - รูปพระสังฆราชวงศ์ (เอี่ยม) และรูปพระสังฆราช วงศ์ (ชุ่ม) ที่หน้าพระ อุโบสถ - รูปพระครูสังฆมาธิ วงศ์ (อาจารย์เอี่ยม) และ รูปพระอาจารย์ทอง ที่หลัง พระอุโบสถ วัดราชพิทย ารามวิหาร (ศ. 4/125)			7. ภาพประติมากรรม พระอุโบสถวัดศาลาลอย ราม เอี่ยมลายหน้า ด้านนอก รูปทิวทัศน์- โลกบาลทั้งสี่ ด้านใน รูปทิวทัศน์ ด้านนอก พระธรรม์ ด้านนอก มีลักษณะเป็นพระอุโบสถ (ศ. 4/180) 8. ภาพหน้าล่างเขียน ลายหน้า ยูลาย- ราชวิธี ที่พระอุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวร าราม (ศ. 4/162) 9. ภาพประติมากรรม เอี่ยมลายหน้า ที่พระ อุโบสถ วัดมณฑลสุท การ (ศ. 4/231) 10. ภาพหน้าล่างเขียน ลายหน้า ด้านนอก รูปยักษ์ยืน จากสระบัวด้านใน ที่ พระวิหาร วัดพุทธนา- ราม (ศ. 4/34) 11. ภาพประติมากรรม ด้านนอก เอี่ยมลาย หน้า ที่พระอุโบสถ วัดมกุฏกษัตริยาราม (ศ. 4/42) 12. ภาพประติมากรรม เอี่ยมลายหน้า ใน พระวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม (ศ. 4/42)		6. หน้าบัน ไม้ ปูนปั้น รูปพระมหามงกุฏ เป็นตราประจำพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระ อุโบสถเก่า วัดชัยพฤกษ มาลา (ศ. 4/80) 7. หน้าบันชั้นบนเป็น ปูนปั้นรูปครุฑพักษ พระอุโบสถเก่า วัดชัยพฤกษมาลา (ศ. 4/80) 8. หน้าบัน ลายโศร เป็นปูนปั้นพุ่มพ ประกอบด้วยลายแปล ที่พระวิหาร วัดพุทธนาราม (ศ. 4/35) 9. หน้าบัน ปูนปั้นเป็น รูปพระมหามงกุฏ อนาคต ด้วยฉัตร 5 ชั้น ที่พระ ระเบียงของพระวิหาร วัดพุทธนาราม (ศ. 4/35) 10. หน้าบัน ลายปูนปั้น ทาสีขาว ที่พระ วัดพุทธนาราม (ศ. 4/35) 11. หน้าบัน ลายปูนปั้น รูปพระมหามงกุฏ ประติมากรรมปูนปั้น ล้อมรอบด้วยบัว ที่ พระอุโบสถ วัดพุทธนาราม (ศ. 4/34)

บทที่ 3

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในบทนี้ผู้วิจัยขอแบ่งการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-9) ออกเป็น 3 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ

- 1.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง
- 1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัด
- 1.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน

ระยะที่ 2 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

- 2.1 การศึกษา ณ สโมสรช่างของสามัคยาจารย์สมาคม
- 2.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ
- 2.3 ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่าง

ระยะที่ 3 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

- 3.1 ทิพยภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
- 3.2 ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี
- 3.3 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง)
- 3.4 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย)

● ระยะที่ 1 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณมีสภาพการศึกษาที่เหมือนกับกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา คือเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง วัด และบ้าน

เนื่องจากสภาพสังคมสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีระบบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ในตำแหน่งสูงสุด รองลงมาคือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสนาบดี จตุสดมภ์และผู้กำกับราชการ ที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ระบบการปกครองนี้ทำให้โครงสร้างของสังคมไทยมีชนชั้นพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ไพร่ และทาส และระบบ

ศักดินา เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ชุนนางมีศักดินา 400 - 10,000 ไร่ มีสิทธิพิเศษแตกต่างจากสามัญชน เช่น ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน บุตรชุนนางไม่ถือว่าเป็นไพร่ ไม่ต้องเสียภาษีที่นา ฯลฯ ส่วนสามัญชนต้องรับราชการปีละ 3-4 เดือน ในระบบมูลนายและปฏิบัติงานโยธาต่าง ๆ เช่น สร้างพระบรมราชวัง วังเจ้านาย ป้อม วัด เจดีย์ ฯลฯ ทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยมีได้รับค่าตอบแทน¹ ระบบไพร่นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกเลิกใน พ.ศ. 2425 โดยใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารแทน ส่วนระบบทาสนั้นทรงประกาศพระราชบัญญัติเลิกค่าตัวลูกทาสทั้งหมดใน พ.ศ. 2448² นอกจากนี้ในรัชกาลที่ 4 สถาปสังคมเริ่มเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบโบราณ เนื่องจากการรับอิทธิพลจากกลุ่มจักรวรรดินิยม สหิสัญญา และนโยบายของประเทศที่ต้องการให้ประเทศไทยได้รับการยอมรับจากนานาชาติ เพื่อความเป็นเอกราชของชาติ³ อีกทั้งในรัชกาลที่ 5 มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสังคมไทยไปสู่สังคมยุคใหม่ ซึ่งมีการจัดระเบียบการปกครองแบบรัฐชาติ ตลอดจนแบ่งส่วนราชการเป็นกระทรวง มีการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน ประชาชนมีโอกาสก้าวหน้าในชีวิตและสังคมด้วยการศึกษา เนื่องจากเริ่มมีการศึกษาในระบบโรงเรียน⁴

ในด้านเศรษฐกิจ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมการค้าขายระหว่างประเทศ มีการผูกขาดการในสินค้าต่าง ๆ ทำให้การค้าขายเจริญมาก ชาวจีน และข้าราชการที่ค้าขายมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น ประกอบกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯให้มีการค้าระหว่างประเทศโดยเสรี อันเป็นผลให้ประชาชนมีเศรษฐกิจดีขึ้นทำให้เกิด

¹หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2394 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 139-152.

²หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมไทย," ใน ลักษณะไทย 1:22.

³กระทรวงศึกษาธิการ กรมวิชาการ, แนวพระราชดำริแก้รัชกาล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2527), หน้า 47-49.

⁴เรื่องเดียวกัน หน้า 115 - 116.

ความเป็นอิสระแก่ตนไม่ต้องรับการอุปถัมภ์จากผู้มีอำนาจให้คุ้มครองตนอย่างที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ก่อน¹ ส่วนอาชีพของประชาชนส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพการเกษตร นอกจากนั้นเป็นการหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น อาชีพการทำเครื่องปั้นดินเผา ผลิตเป็นอุตสาหกรรมในครอบครัว เป็นต้น²

ในด้านวัฒนธรรมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างราชธานีและพระบรมมหาราชวัง ได้โปรดเกล้าฯให้มีการสมโภชพระนครขึ้นใน พ.ศ. 2328 และพระราชทานนามเมืองหลวงใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน บวรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ ดังนั้นการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ และพระบรมมหาราชวัง จึงเป็นการสืบทอดประเพณี วัฒนธรรมและศิลปกรรมดั้งเดิมของชาติตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ในการปกครองบ้านเมือง เพื่อการทำนุบำรุงฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมของชาติให้รุ่งเรืองงดงามเหมือนดังสมัยกรุงศรีอยุธยา

จากสภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ ที่มีการศึกษาจากในวัง โดยแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงจากช่วงเวลาแรกในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ที่เป็นสังคมไทยแบบดั้งเดิม และช่วงเวลาหลังในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ที่เริ่มปรับปรุงสังคมไทยตามรูปแบบสังคมตะวันตกเพื่อเอกราชและความเจริญของชาติ แต่ในส่วนการศึกษาของชาติที่เป็นการศึกษาในภาพโรงเรียนที่ได้เริ่มปฏิรูปตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 นั้น เป็นการศึกษาเล่าเรียนที่เป็นหนังสือก่อน ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ยังเป็นการศึกษาช่างสิบหมู่ในวัง วัด และ บ้าน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

¹หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สังคมไทย," ในลักษณะไทย 1: 21-22.

²หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2494 หน้า 150.

1.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. 2325 โปรดฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล และในรัชกาลต่อมา โปรดฯ ให้สร้างวังสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อเป็นที่ประทับและสถานที่สำหรับทำงานราชการแผ่นดินทั้งในประเทศและติดต่อกับชาวต่างประเทศ ตลอดจนเป็นศูนย์กลางการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้นพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลและวังต่าง ๆ จึงต้องสร้างอย่างวิจิตรบรรจง ที่เป็นเอกลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรมของไทยซึ่งแสดงถึงความเป็นประเทศเอกราช¹

ในด้านการศึกษา นับได้ว่าพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล ตลอดจนวังต่าง ๆ เป็นสถานศึกษาวิชาต่าง ๆ สำหรับชนชั้นสูง ขุนนางข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแห่งการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะเป็นแหล่งรวมบุคคลที่มีความรู้ทางวิชาช่างสิบหมู่ไว้มาก เช่น พระมหากษัตริย์ ขุนนางข้าราชการของกรมช่างสิบหมู่ รวมทั้งไพร่ที่เป็นบุคคลส่วนใหญ่ของประเทศ ฉะนั้นผู้ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และชาววังทั้งหลายจึงสามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลและวังเจ้านายต่าง ๆ ได้ทั้งจากบุคคล ศิลปวัตถุ และถาวรวัตถุ ตลอดจนการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ภายในวัง ทั้งนี้ผู้วิจัยกำหนดใช้คำว่า "วัง" แทนความหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังตลอดการวิจัยนี้

จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระราชวังหลวงเช่นเดียวกับพระราชวังหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาแทบทุกอย่าง เช่น หมู่พระมหามณเฑียรตรงกับพระวิหารสมเด็จ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตรงกับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ซึ่งเป็นเครื่องไม้ทั้งสิ้นมีวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

¹หม่อมราชวงศ์แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี. พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2325 - 2525 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 519-522.

แห่งเดียวที่ก่ออิฐปูน¹ นอกจากนี้มีเครื่องราชูปโภค เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ อาทิ พระที่นั่งดุสิตภิรมย์มีพนักสลักลาย² พระที่นั่งราชนทรยานทำด้วยไม้สลักปิดทอง³ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ พานพระมหากฐิน พระแท่นเศวตฉัตร⁵ พระบรมโกศทองคำสลักลายกุดันประดับพลอยเนาวรัตน์⁶

ส่วนในพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดฯ ให้สร้างพระวิมานดุสิตา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพรรณนาว่า “เป็นหอพระหลังคามุงตึก ฝากระดานข้างนอกเป็นลายทองข้าวปุ้นปิดทองประดับกระจก ข้างในเขียนลายรดน้ำ มีราชวัติฉัตรเบญจรงค์ นอกพระวิมานมีพระระเบียงที่ฝาเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิและรามเกียรติ์ ภายนอกมีลายปิดทองประดับกระจก เสาและซุ้มข้างพนักข้างในล้วนลายสลักปิดทองประดับกระจก นอกจากนี้มีพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน พระวิมาน 3 หลัง พระที่นั่งบุษบกมาลา พระที่นั่งสุทธาสวรรย์มีภาพเขียนเทพชุมนุมและเรื่องปฐมสมโพธิ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์จากลังกา กรมพระราชวังบวรมหาดูรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชมนเทียรสถาน ด้วยความประณีตบรรจง⁷ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาพเขียนในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ที่เป็นฝีมือช่างเขียนสมัยรัชกาลที่ 1 ฝีมือเป็นเอก

¹สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงสาวดารภาคที่ 26 พิมพ์ครั้งที่ 5 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), หน้า 7-8.

²พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 571

³วิทย์ พินคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 34

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 102-104.

⁵สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย 4: 168-169

⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 1

⁷ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 13 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2516), หน้า 11-23.

วิมานสามหลัง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงชมว่างามอย่างยิ่ง¹ และมีลัทธิแลลายรดน้ำเรื่องรามเกียรติ์²

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ระบุคำว่า “ช่าง 10 หมู่” เป็นครั้งแรกในหมายรับสั่งเรื่อง ประสมขึ้นตั้งทำพุ่มหมากพนมบูชาพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยใน พ.ศ. 2353 ว่า

...อนึ่ง ให้ช่างทหารในญวน รับไม้สักต่อรองงาน 4 ตำรวจ สนมตำรวจแต่ ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 7 ให้อัดเข้าสิงห์ 8 ไต่ แล้วส่งให้พระหัตถเลขาจางวางช่าง 10 หมู่ เขียนลายสลัก... อนึ่ง ให้พระหัตถเลขาจางวางช่าง 10 หมู่ รับไต่เข้าสิงห์ 8 ไต่ ต่อช่างทหารในญวน ส่งช่างเขียนเขียนลายสลัก สลักให้แลโดยเร็ว³

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นถึงงานของช่าง 10 หมู่ ที่ต้องใช้ช่างศิลปตั้งแต่ 2 ประเภทขึ้นไปมารวมกันทำงานสลักลายไต่เข้าสิงห์ 8 ไต่ ให้เสร็จตามพระบรมราชโองการหรือตามธรรมเนียมการช่างไทยว่า “ช่างกลึงทั้งช่างชัก ช่างสลักทั้งช่างเขียน”

นอกจากนี้ การประกอบพระราชพิธีต่างๆ ในพระบรมหาราชวัง ซึ่งราชวงศ์ต้องใช้วิชาช่างสิบหมู่ในการประกอบภารกิจการงานของตน เช่น

- งานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดากรมหลวงจักรเจษฎาใน พ.ศ. 2357
ดังกล่าวบันทึกว่า

¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 573-574.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องโบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2503), หน้า 8

³ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 40.

⁴ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, “ช่างกลึงทั้งช่างชัก ช่างสลักทั้งช่างเขียน,” ศิลปกรรมปริทรรศน์ 3 (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2531): 30-31.

... อนึ่ง ให้นายเนียม นายมัจฉา ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก จัดแจงเบญจาเครื่อง
ขึ้นส่งให้สนมตำรวจนอกไปตั้งรับโกศที่เมรุ 3 ชั้น แล้วให้เอาเครื่องสดที่ประดับศพ
พระราชสุภาวดีไปประดับพระเบญจา ให้ทำบัวรับผ้าโยงศพ แล้วบอกอย่างในสนม
ตำรวจนอกทำเชิงตะกอน แล้วให้รับหยวกต่อกรมพระนครบาลไปแทงประดับเชิง
ตะกอนด้วย....¹

- งานเมรุศพเจ้าศรีฟ้าในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ พ.ศ. 2358 ที่มีความว่า

... อนึ่ง ให้ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก เอาเครื่องศพที่ทำอยู่ที่วังไปตั้งประดับศพที่
เมรุ แล้วให้เอารูปเทวดาถือดอกบัวกระดาศไปตั้งรับสดับปกรณ์ แล้วให้ไปเขียนฐาน
ปูนสำหรับตั้งแท่นแว่นฟ้าเคลือบเป็นศิลาอ่อน ศิลาแก่ และให้รับเอาผ้าขาวต่อสนม
ปรุกกระดาศปิดปล้องอ้อย แลส่งสนมโยงศพด้วย...²

- พระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้ามงกุฏสมมติเทววงศ์ พงศาธิศวรภษัตรีย์รัตนดิยราชกุมาร
ใน พ.ศ. 2355 ดังความว่า " ... อนึ่ง ให้หลวงเทพรจนา หลวงกลมาพิจิตร ช่างปั้นรับข้าวเหนียว
เจ้าปนกันต่อวิเศษนอก ปั้นรูปมนุษย์ 2 ปั้นรูปราหู 1 ปั้นรูปจตุบาท ทวิบาทสิ่งละคู่ไปส่ง
พระโหราธิบดี ณ แพลงทรง...³

จากพระราชพิธีต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงการเตรียมพระราชพิธีที่ต้องประกอบสิ่งของ
ต่าง ๆ มากมาย สิ่งของเหล่านั้นล้วนต้องใช้ขุนนาง ข้าราชการ ขาววัง ที่มีความรู้วิชา
ช่างสิบหมู่ทั้งสิ้น เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น วิชาช่างสลักกระดาศ วิชาช่างสลักเครื่องสด
วิชาช่างสลักหยวก เป็นต้น หรือแม้แต่การประกอบเครื่องเสวยก็ต้องใช้ฝีมือช่างสลักเครื่องสด

¹ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมหมายเหตุรับสั่ง
ภาค 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หน้า 58.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

³ ยิ้ม ปันตยากร, จดหมายเหตุงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 7 และ
จดหมายเหตุพระราชพิธีลงทรง พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เมฆาเทรล, 2535
หน้า 108.

ดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกล่าวในเรื่องสังข์ทองตอนนางจันทา มเหสี
ท้าวพรหมหัตถ์และสลักฟักในแง่วាយพระสังข์ ดังมีการบันทึกว่า

... นางต้มแกงแต่งเครื่องเวลาไร	ขอบพระทัยลูกรักหนักหนา
สมหวังดังจิตที่คิดมา	กัลยาจะแกล้งแกงฟัก
จึงหยิบยกมาตั้งนั่งผ่าน	เอามาวางไว้ในจานแล้วเจียนจัก
แกะเป็นรูปขององค์นงลักษณ์	เมื่ออยู่กับผัวรักที่ในวัง
ชิ้นหนึ่งทรงครวญกัลยา	คลอดลูกออกมาเป็นหอยสังข์
ชิ้นสองต้องรับเที่ยวเซซัง	อุ้มลูกไปยังพนาลัย
ชิ้นสามเมื่ออยู่ด้วยยายตา	ลูกยาออกมาช่วยรับไก่อ
ชิ้นสี่กัลยามาแต่ไพร	ทุบสังข์ปั้นไปกับนอกชาน
ชิ้นห้าปิตุรงค์ทรงศักดิ์	ให้จับตัวลูกรักมาจากบ้าน
ชิ้นหกจงจำทำประจาน	ให้ประหารมาฟันไม้บรรลัย
ชิ้นเจ็ดเพชฌฆาตเอาลูกยา	ไปถ่วงลงคงคาน้ำไหล
เป็นเจ็ดชิ้นสิ้นเรื่องอรไท	ใครใครไม่ทันจะสงกา... ¹

จากบทละครเรื่องสังข์ทองแสดงให้เห็นว่า วิชาช่างสลักเครื่องสด (ฟัก) ที่นางจันทาใช้
เป็นเครื่องมือในการสื่อความหมายกับพระสังข์นั้น แสดงว่านางจันทาจะต้องได้รับการศึกษาวิชา
ช่างสลักมาอย่างชำนาญ ซึ่งเป็นวิชาที่สตรีชาววังได้รับการศึกษาในฐานะสตรีชั้นสูงในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

นอกจากกิจกรรมที่เป็นพระราชพิธีต่างๆ ซึ่งมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังแล้วพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงสนพระราชหฤทัยและทรงพระปรีชาสามารถในวิชา
ช่างแกะ คือทรงแกะหน้าหุ่นพระยารัก... พระยารักน้อย (แกะด้วยไม้รัก) และบานทวารของ

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, พระราชนิพนธ์บทละคร รัชกาลที่ 2
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2508) หน้า 253-254.

วิหารพระศรีศากยมุนีที่เป็นไม้แกะสลักลายซับซ้อนงามวิจิตร¹ อีกทั้งการปั้นหุ่นพระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม และการตกแต่งลวดลายพระที่นั่งสนามจันทร์²

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงโปรดฯ ให้สร้างสวนขวาเพื่อบำรุงวิชาช่างไทยในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งนับได้ว่าเป็นการบำรุงวิชาช่างสิบหมู่และช่างฝีมือดี เนื่องจากพม่าตีกรุงศรีอยุธยา แล้วได้กวาดต้อนช่างไทยที่มีฝีมือทางวิชาช่างต่าง ๆ เช่น วิชาช่างหล่อ ที่พม่าไม่มีความรู้ในเรื่องนี้ นอกจากนี้ พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างของจังหวัดนครศรีธรรมราช จนกระทั่งวิชาช่างถมมีความเจริญเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า ถมนคร ตามชื่อเจ้าพระยานคร (น้อย) ผู้สำเร็จราชการเมือง และผู้ฝึกหัดวิชาช่างถม...³

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง เช่นเดียวกับรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 เนื่องจากการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า

... อันการบำรุงฝีมือช่าง เป็นการพันวิสัยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอนตลอดจนอำนาจในการก่อสร้าง จำต้องเป็นการหลวงพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำและลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ได้ดี สิ่งและการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของละเอียดก็ทำเครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องยศสำหรับพระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้าง แกะสลัก วาดเขียน ก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น เพราะฉะนั้นการ

¹พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 579.

²นิพนธ์ ชำวิไล “พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรม, “ใน เฉลิม พระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงเทพ จำกัด, 2521), หน้า 76-80.

³พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 570.

ที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ 1 ก็ดี ในรัชกาลที่ 2 ที่ 3 ต่อมาก็ดี นับ
เนื่องในการบำรุงวิชาช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร...¹

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการบำรุงวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นการก่อสร้าง แกะสลัก
วาดเขียน ทำเครื่องราชูปโภค เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งเป็นพระราชนุกิจของพระมหากษัตริย์
เพราะเป็นภารกิจที่ต้องใช้ทุนมาก ทั้งความรู้ แรงงาน วัสดุ และเวลา ด้วยเหตุดังกล่าว รัชกาล
ที่ 3 จึงทรงดำเนินการส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังด้วยการปฏิบัติพระราชนุกิจ
“...ทรงการช่างต่าง ๆ เจ้าและขุนนางที่เป็นนายงานถวายตัวอย่างปั้นและเขียน ทอดพระเนตร
แก้ไขแล้วจึงได้ไปกระทำ...”² การปฏิบัติพระราชนุกิจทางการช่างดังกล่าว นายมีมหาดเล็ก
บรรยายว่า

“...ทุกเรื่องอื่นมิได้ขึ้นเหมือนเรื่องวัด เวียนแต่ตรัสถามไต่ให้ไผ่ฝัน
ถึงวัดนั้นวัดนี้เป็นนิรันดร์ ถึงเรื่องปั้นเขียนฉากสลักสิ่ง”³

จากการบันทึกหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 3 ทรงส่งเสริมวิชาช่างสิบหมู่
เช่น วิชาช่างปั้น วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก วิชาช่างกลึง ซึ่งใช้ในการก่อสร้างซ่อมแซมวัด
ต่าง ๆ ตามที่ปรากฏว่ามีการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ คือ วัดราชโอรส วัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม วัดพระเชตุพน วัดอรุณราชวราราม วัดกลางเมืองสมุทรปราการ วัดนางนอง
วัดพระพุทธรบาท วัดมหาธาตุ วัดโมลีโลก วัดยานนาวา วัดระฆังโฆสิตาราม วัดราชสิงห์
วัดศาลาปูน วัดสระเกศ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดสุวรรณดาราม วัดสังข์กระจาย ตลอดจน

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 569-570.

²พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4
หน้า 360.

³นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 41.

วัดที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดเทพธิดาราม และวัดราชนันทาราม¹ ประกอบกับ
รัชกาลที่ 3 ทรงร่วมปฏิบัติงานช่างหล่อพระพุทธรูปในโรงหล่อพระพุทธรูปอันเป็นการส่งเสริม
ความสำคัญของวิชาช่างหล่อ มีหลักฐานบันทึกว่า

เตรียมหล่อหลอมพร้อมพรังพวกช่างเสร็จ	ก็เสด็จมายังที่นั่งเฉลิม
พร้อมอำมาตย์ราชวงศ์มาลงเดิม	ก็เร่งเริ่มภูณท์กองหลอมทองพร้อม
เสด็จทรงหยิบสุพรรณหิรัญนาก	ใส่ในปากเป่าเหลวที่เหลวหลอม
แล้วทรงคืบหนีบคืบเข้ารัศรอบ	เทณอมทองรินประคั่นกาญจน์ ²

จากบทกลอนเพลงยาวข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ การศึกษา
วิชาช่างสิบหมู่อย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะว่าการที่พระมหากษัตริย์ทรงสนพระทัยในเรื่องการช่างสิบหมู่
ก็จะเป็นแรงผลักดันให้มีการสร้างงานช่างสิบหมู่ซึ่งจะมีผลไปสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นับตั้งแต่
ข้าราชการมาถึงสามัญชน ดังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่
ในวัง คือ

... ท้องพระโรงถ้ามีงานการจึงจักวาดที่ 1 โดยปกติใช้เป็นโรงเรียน ช่างไม้
ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างประดับกระจก จนถึงช่างเขียนผู้หญิงออกมาเขียน
ทองผ้าลายทอง ก็เขียน ที่ท้องพระโรง บางที่มีช่างทหารในญวนมาทำงานสมทบ
ถ้าเร่งรัดก็เลี้ยงสำหรับทำงานจนกลางคืนดึกดื่น จุดได้จุดตะเกียงแดงไปทั้งนั้น...
เมื่อครั้งทำเรือพระที่นั่งวังเหลาก็เกณฑ์เอาช่างสนะมาเย็บม่านที่วังดูไม่ว่าช่างอะไร
เอาใช้ได้หมด ไม่ช้าแต่ช่างสิบหมู่...³

¹ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา
หน้า 30-39.

²นายมี มหาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว, หน้า 22-23.

³สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, "วังท่าพระ กรมการช่างสิบหมู่ และเรื่องพิสดารอื่น ๆ." ในที่ระลึกงาน
ฉาปนกิจศพหม่อมราชวงศ์หญิงทวิลาภา บุรณะสุคนธ์ (กรุงเทพฯ : ป. สัมพันธ์พานิช 2528),
หน้า 53.

จากบันทึกความจำเรื่อง พระราชวังเดิม (วังท่าพระ) ของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ในสมัยที่ทรงพระเยาว์ และประทับอยู่กับกรมขุนราชสีห์วิกรม ณ วังท่าพระ ระหว่าง พ.ศ. 2378 - 2426 ซึ่งมีสภาพเช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสภาพของท้องพระโรง วังท่าพระ มีสภาพเป็นโรงเรียนในพระราชวัง ที่สอนวิชาช่างสิบหมู่เป็นแห่งแรก มีวิชาต่าง ๆ คือ วิชาช่างไม้ วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก วิชาช่างประดับกระຈก ตลอดจนวิชาช่างเขียนทองลายผ้า (วิชาช่างเขียนที่เป็นสตรี) จึงทำให้โรงเรียน ณ ท้องพระโรงของวังท่าพระเป็นสถานศึกษาของหลวงแห่งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้ เพราะว่า “ใน พ.ศ. 2378 กรมขุนราชสีห์วิกรม ที่เป็นผู้สันทัดในการช่างได้ประทับวังท่าพระ ต่อมาจาก พระราชบิดา (รัชกาลที่ 3 ขณะที่ทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ที่ทรงการช่าง ณ วังท่าพระ) และทรงช่วยงานของกรมช่างสิบหมู่จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ตลอดจนทรงกำกับ กรมช่างสิบหมู่มาจนถึงรัชกาลที่ 5 วังท่าพระ จึงมีสภาพเป็นสถานที่ทำงานของกรมช่างสิบหมู่มา ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา...”¹

จึงกล่าวได้ว่า โรงเรียนแห่งแรกในพระราชวังที่มีการสอนวิชาช่างสิบหมู่ คือ โรงเรียนวิชาช่างสิบหมู่ ณ วังท่าพระ ที่มีกำเนิดในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยกรมขุนราชสีห์วิกรม ซึ่งมีกำเนิดมาจากกรมช่างสิบหมู่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อสร้างและเปลี่ยนแปลงถาวรวัตถุในพระบรมมหาราชวัง เช่น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งราชฤดี พระที่นั่งสัตตภิรมย์ พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาท เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช² รูปปั้นปูนเท่าพระองค์รัชกาลที่ 4 ทรงพระมาลาสก๊อตในพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ จังหวัดเพชรบุรี³ เป็นต้น จึงทำให้มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังยังคงดำเนินการต่อเนื่อง เช่นเดียวกับในรัชกาลก่อน นอกจากนี้ รัชกาลที่ 4 ทรงส่งเสริมข้าราชการช่างต่าง ๆ เช่น ช่างหุงกระຈก ช่างประดับกระຈก ช่างหยก ช่างหุ้มทองเหลือง ช่างต่อลายไม้ ช่างมุก ช่างสนะไทย ช่างสนะจีน ช่างชาดศรีสุก ช่างศิลา จีนช่างปูน

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

²พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 714-729.

³บันทึกรับสั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพประทานหม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล หน้า 7.

ช่างเงิน ช่างปั้น ช่างกลึง ช่างหล่อ จินช่างหล่อ จินช่างตีเหล็ก¹ ซึ่งมีพระราชประสงค์ให้ช่างสิบหมู่สร้างสรรค์การงานให้มากขึ้น เพื่อเผยแพร่ความรู้วิชาช่างสิบหมู่แก่ชาววัง และสามัญชน โดยทรงประกาศเรื่องช่างว่า

“...ช่างเขียนช่างปั้นและช่างอื่นก็ดี ถ้าท่านผู้ใดจะต้องการไปไว้ใช้ก็ให้กราบบังคมทูลพระราชกรุณาขอพระราชทานให้...”² จากประกาศนี้แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ 4 ทรงส่งเสริมให้ช่างมีโอกาสดำรงงานช่างสิบหมู่ ซึ่งมีผลมาสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระบรมมหาราชวัง วัดต่างๆ ดังมีหลักฐานสนับสนุนว่า “ในรัชกาลที่ 4 มีโรงเรียนสอนวิชาช่างระดับกระเจก ณ ท้องพระโรง วังท่าพระ ซึ่งกรมขุนราชสีหวิกรมเจ้ากรมช่างสิบหมู่ ดำเนินการจัดการศึกษามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3³

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลักฐานปรากฏว่า พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ อธิบดีกรมการช่างสิบหมู่เป็นผู้อำนวยการปั้นและหล่อหุ่นพระบรมรูปเท่าพระองค์ของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 เพื่อสักการบูชา และเฉลิมพระเกียรติซึ่งประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท⁴ อันนับเป็นการศึกษาวิชาช่างหล่อตามคตินิยมทางศิลปะตะวันตก นอกจากนี้ในพระบรมมหาราชวังยังคงมีพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีผลทำให้การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังต่อเนื่องมาจากรัชกาลก่อน เช่น เมื่อ พ.ศ. 2429 พระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ 5 ซึ่งกรมการช่างสิบหมู่ได้ร่วมปฏิบัติราชการ คือ

¹พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 741-747.

²ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 163.

³เกรียงศักดิ์ โชติชูตระกูล, “งานช่างระดับกระเจก,” ในศิลปวัฒนธรรมไทย : ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ 6: 64.

⁴สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 214-215.

... อนึ่งการเบ็ดเตล็ด เครื่องตกแต่งเพลงสรงและพลับพลาโรงต่าง ๆ... จัตร เครื่อง
สูง...ช่าง 10 หมู่ สลักลาย ทองแผ่นลวด ... ช่อมแซมเรือกระบวน... ช่างเขียน กรม
ช่าง 10 หมู่ เขียนลาย... ให้กรมช่างสิบหมู่ ช่างปั้นรับแบ่งเข้าเหนียวเข้าเจ้า...
ปั้นรูปมนุษย์ 2 ราหู 1 สัตว์จตุบาท สัตว์ทวิบาท สิ่งละคู่ ไปส่งโหร ณ แพลงสรง...¹

จากจดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรงในรัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นถึงข้าราชการ ขุนนางใน
กรมช่างสิบหมู่มีหน้าที่ในการประกอบวัตถุที่ใช้ในการพระราชพิธี ซึ่งเป็นการใช้ความรู้วิชาช่าง
ต่าง ๆ เช่น วิชาช่างสลัก วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น เป็นต้น นอกจากพระราชพิธีลงสรงแล้วยัง
มีงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กรมช่างสิบหมู่ร่วมปฏิบัติงาน ดังที่
มีการบันทึกหลักฐานว่า

... อนึ่ง ให้ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างแกะรับฟักทอง มะละกอ ต่อหลวงเสนาภิมุข
มาเขียนสลักแกะ ประดับเพดานฐานพระราชทานเพลิงให้พร้อมที่วังสมเด็จพะเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ณ วัน ๔ ค่ำ เวลาเช้า...
อนึ่งให้กรมพระคลังสินค้าจัดผลฟักทอง 1,000 ผล ให้ส่งที่วังสมเด็จพะเจ้าบรม
วงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ จะได้ส่งให้ ช่างแกะ ช่างสลัก
ช่างเขียนให้พร้อมถวายในพระเมรุให้ทันเวลา...²

จากข้อความดังกล่าว แสดงว่าการสร้างพระเมรุส่วนหนึ่งนั้น ช่างต้องมีความรู้วิชาช่าง
สิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างสลัก และวิชาช่างแกะในการแกะสลักฟักทอง มะละกอ
ประดับเพดานของฐานพระเมรุ ความรู้ในวิชาช่างสิบมูดังกล่าว มีการศึกษา ณ วังของสมเด็จ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ซึ่งเรียกว่า วังถนนหน้าพระลาน

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรง
สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: ประจักษ์
การพิมพ์, 2513), หน้า 22-81.

² ยิ้ม ปันทยางกูร เรียบเรียง, จดหมายเหตุงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่
7 และจดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรง, หน้า 56-58

วังกลางซึ่งเป็นวังที่ต่อจากท่าพระมาทางทิศตะวันออก สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงขุนบำราบปรปักษ์
ประทับมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ครั้นกรมขุนบำราบปรปักษ์ ล้นพระชนม์ กรมหมื่น
ปรปักษ์ซึ่งเป็นพระโอรสได้ประทับต่อมาจนสิ้นพระชนม์ หลังจากนั้นจึงตั้งเป็นโรงงาน
ช่างสิบหมู่ ที่ทำการของกรมศิลปากรมาจนกระทั่งในปัจจุบัน¹

นอกจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังหน้าพระลาน วังกลาง ผู้วิจัยได้พบว่า มีการ
ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพระราชวังบวรสถานมงคลเช่นกัน ดังมีการบันทึกหลักฐานว่า

... ในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชบวรวิไชยชาญ โปรดในการช่างต่าง ๆ มาแต่เดิม
ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังหน้าหลายอย่าง ทั้งช่างหล่อ ช่างกลึง ช่างเคลือบ
ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีตจะหาเสมอได้โดยยาก...²

จากหลักฐานข้างต้นพบว่า ในพระราชวังบวรสถานมงคลมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ใน
โรงงาน ซึ่งเป็นกรมช่าง 10 หมู่ ในพระราชวังบวรสถานมงคล

อนึ่ง พ.ศ. 2419 มีพระบรมราชโองการประกาศให้เอาของต่าง ๆ มาตั้งที่หอนิวเทียมใน
งานเฉลิมพระชนมพรรษา รัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ดำเนินการดังข้อความว่า

... การจัดเอกษนิเบนที่หอนิวเทียมในปีนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดของหลวง
ตั้งไว้ห้องหนึ่งของพระบรมวงษานุวงศ์ แลข้าราชการ แลราษฎรพระสงฆ์ ให้จัดไว้ห้อง
หนึ่ง ของที่ควรมาตั้งนั้น คือ เครื่องทองรูปพรรณซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างดีในกรุงสยาม
เครื่องหล่อ เครื่องปั้นแลเครื่องกลึง แกะสลักแลรูปเขียน เครื่องประดับมุก เครื่องอาวสุ

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพงศาวดารภาค
ที่ 26 เรื่อง ตำนานวังเก่า (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2513), หน้า 24.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานวังหน้า (ม.ป.ท.,ม.ป.ป.),
หน้า 82

หอกดาบ มีรูปต่าง ๆ ที่เป็นฝีมือช่างเมืองไทยทำเรียบร้อยสนิทธิ... ประกาศมา ณ วัน
อังคาร เดือนสิบ แรมสองค่ำ ปีชวด อัฐศก ศักราช 1238...¹

จากประกาศดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมและเผยแพร่วิชาช่างสิบหมู่ในสมัยโบราณ เพื่อสืบทอดการ
ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ อันเป็นศิลปวัฒนธรรมไทย โดยทรงจัดนิทรรศการจากวิชาช่างสิบหมู่ ทั้ง
ของหลวง ของพระสงฆ์ และของราษฎรมาแสดงในพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้การศึกษาแก่ชน
ทุกชั้น ทั้งวิชาช่างทอง วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างกลึง วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชา
ช่างเขียน วิชาช่างประดับมุก วิชาช่างตีดาบตีเหล็ก ฯลฯ การจัดนิทรรศการในหอนี้มีเจียม
ดังกล่าว คือการปรับปรุงการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ให้ทันสมัย ที่รัชกาลที่ 5 ทรงริเริ่มอันเป็นการ
ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในสมัยต่อมา

ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในกลุ่มสตรี ณ ตำแหน่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังมี
หลักฐานปรากฏ เช่น ตำแหน่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ มีการฝึกหัดการแกะสลัก
ผักผลไม้ตามการศึกษาแผนโบราณในราชสำนัก² ในตำแหน่งพระเจ้าอนงนางเธอ พระองค์เจ้า
นภาพรประภา มีการศึกษาวิชาช่างกลึงตลับงา ที่ทรงมีฝีมือกลึงตลับงางามมาก ซึ่งมีผลให้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชนิพนธ์ จันกระทั้งเป็นสมัยที่มีการ
สะสมตลับงาในราชสำนัก³

อนึ่ง ในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏหลักฐานว่า
มีประเพณีให้ครูช่างสิบต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังมีหลักฐานการให้ครูช่าง ว่า

¹พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ
(พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507) หน้า 59-60.

²อุทุมพร, พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม
ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (พระนคร : แพร่พิทยา, 2509, หน้า 96-97.

³ตลับงา, "ในพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ (ม.ป.ท., 2523), หน้า 99-101.

นับเจ้าจอมเพชรกรรม	ขุนเทพคนชยัน
ทั้งรักษภูมินทร์กัลมา	
ท่านพญาชำนาญ	หลวงวิจิตรเจษฎา
วิจิตรราชมนตรี	
พรหมพิจิตร หมื่นสุนทร นายทองดี ปราชสกล-ตามี	
ขุนสรรพสัตว์นฤไทย	
หลวงบรรจงรักษาไมย	ตฤษฎการยวิไล
ทั้งขุนสนิทบรรจง	
ย้อมมีวิชาปัญญา	เอการอาจง
วิธีกระทำล้ำคน	
ล้วนชาญป็นเขียนถ้วนตน	แกะสลักไสภณ
ทั้งภาพแลสัตว์สารพัน	
ผูกลายรดแย่งเวียงวิสัย	ทางโตปิดผัน
นกคาบในคลองเปลวปลาย...	
ลายมุกพื้นถมรักดำ	รดน้ำก่องกำ
มะลอจตุลลายทอง...	
หน้าโชนนึ่งออกเพลิงหลาย	กล่อมกลิ้งกลมงาม
ได้ทรงรูปแล้วมทรงมณฑ	
จำหลักทองทำรูปพรรณ	น้ำรักก็ชยัน
ระยับให้เห็นเงาใน	
เชิญปวงท่านอันลับไป	ยังปรโลไทย
มารับกระยาสั่งเวย ¹	

จากบทไหว้ครูข้างต้นสังเกตได้ว่าการกล่าวนามบรรดาศักดิ์ของช่างหลวง เช่น หลวงเพชรกรรมเจ้ากรมช่างเขียนขวา หลวงพรหมพิจิตร เจ้ากรมช่างเขียนซ้าย หลวงวิจิตร

¹โชติ กัลยาณมิตร, ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย (กรุงเทพฯ : สมาคมสถาปนิกสยาม, 2520), หน้า 38.

เจษฎา ปลัดช่างสลัก หลวงวิจิตรวราชมณเฑียรเจ้ากรมช่างสลักซ้าย ขุนเทพรจนา เจ้ากรมช่างปั้น
ซ้าย ฯลฯ ซึ่งเป็นราชทินนามของขุนนางข้าราชการกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่เป็นช่างหลวงที่มีความชำนาญในวิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น
วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างมุก วิชาช่างรัก วิชาช่างทอง ฯลฯ ซึ่งสร้างผลงานช่างสิบหมู่
เช่น การแกะสลักภาพ การผูกลายไทย การประดับมุก การเขียนลายรดน้ำ การสลักลายฉลุ
หัวโขน การทำทองรูปพรรณ ฯลฯ

อนึ่ง ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า จากหลักฐานของการไหว้ครูช่างนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์
กันระหว่างบทบาทของกรมช่างสิบหมู่ที่มีผลต่อการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังได้อย่างดียิ่ง ใน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ปรากฏว่าชนชั้นสูง เช่น พระบรมวงศานุวงศ์ให้ความสำคัญกับ
การศึกษาช่างสิบหมู่ในระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย โดยการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่และ
ปฏิบัติงานในกองช่างสิบหมู่ ตลอดจนจัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาช่างสิบหมู่ในพระราชวัง

พระบรมวงศานุวงศ์จึงศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เพื่อเป็นผู้นำและปฏิบัติราชการของกรม
ช่างสิบหมู่ ซึ่งมีวิธีการศึกษา ดังเช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัด
ติวงศ์ ทรงเล่าให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฟังมีความว่า

... คราวสมเด็จพระนครรั้อยปี ความเบิกบานใจของเกล้ากระหม่อมคราวใดจะ
เสมอเหมือนคราวนั้นไม่มี เพราะกำลังศึกษาการเรียนความรักตัวก็มีหน้าที่ด้าน
ทำการปฏิสังขรณ์หอพระคันธารราษฎร์...เดินรอบพระ ระเบียบดูร่าง ดูเขียนกัน
วันละรอบเป็นอย่างน้อย ใครเขียนดี ๆ ก็ทอดไมตรีวิสาสะด้วย ฟังเขาพูดเรื่อง
เขียนบ้าง ช่วยเป็นลูกมือเราทาสีตัดเส้นตัวเลว ๆ จับจำคำติเตียนและแนะนำ
ของเราเป็นครู... สังเกตกลมเม็ดในการเรียนอยู่ตลอดเวลา...'

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504)
2 : 189-190.

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงศึกษาวิชาช่างเขียนด้วยพระองค์เองที่ระเบียงพระอุโบสถในวัด พระศรีรัตนศาสดาราม ในระหว่างการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 100 ปี ด้วยวิธีการดู สังเกตภาพร่างภาพเขียน ฟังคำแนะนำคำติเตียน และเป็นลูกมือของช่างด้วยความรักการเขียน นอกจากนี้พระองค์ก็ทรงศึกษาวิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น จากการศึกษาฝีมือครูสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น ครูวัดเชิงหวาย ครูบานมุกวัดบรมพุทธาราม วิหารพระชินราช หัวโชนทศกัณฑ์ครูดำ และครูหน้ากากหัวโชนพิราพ¹ เป็นต้น

จึงกล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ ประกอบด้วยทรงรักที่จะศึกษา ช่างสิบหมู่จากผลงานที่เป็นครูของช่างสิบหมู่มัธยมโบราณอย่างสม่ำเสมอ ดังที่พระองค์ทรงเล่าว่า

... ไปนั่งอยู่ในพระราชนิธิ์ ตากก็กวาดอะไรต่ออะไรไป เห็นของที่ท่านทำในรัชกาลที่ 1 เช่น พระแท่นเศวตฉัตรและพานพระมหากฐิน ช่างงามจับใจเสียจริง ๆ เป็นสิ่งซึ่งเป็นครูได้อย่างยากที่จะทำตาม... พานพระมหากฐินได้ใส่ใจจำไปเขียนหลายหนแล้ว แพ้ท่านทุกที...²

จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณของนักปราชญ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 5 เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ดังกล่าวแล้วข้างต้น จึงพอจะอนุมานได้ว่าการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังของชนชั้นสูง เป็นการศึกษาด้วยตนเองจากศูนย์กลางของสังคม ทั้งการศึกษาจากวังและวัด ซึ่งผู้วิจัยจะแสดงรายละเอียดต่อไป

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาราช, 2504) 16 : 12-13

²สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย ภาค 4 (พระนคร : คลังวิทยา, 2499), หน้า 168.

1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัด

สืบเนื่องมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดยังคงมีบทบาทสำคัญต่อสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วัดเป็นแหล่งกำเนิดศิลปวิทยาต่างๆ รวมทั้งวิชาช่างสิบหมู่ วัดจึงเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของชาววัง ชาววัด และชาวบ้าน เพราะการสร้างวัดถือเป็นการสืบทอดวิชาอาชีพช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะว่า “การสร้างวัดต้องใช้ความรู้ของช่างต่าง ๆ เช่น ช่างไม้ ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างเขียน ช่างปูน เป็นต้น¹ พระและวัดจึงเป็นผู้สืบทอดวิชาช่างสิบหมู่ทั้งทางตรงและทางอ้อมเนื่องจาก “พระมีเวลาว่างอยู่บ้าง ไม่ต้องกังวลเรื่องทำมาหากิน พระจึงฝึกฝนเรื่องช่างเรื่องศิลปะ เพื่อประโยชน์เกี่ยวกับวัดเป็นข้อใหญ่² ด้วยเหตุนี้ในสังคมไทยโบราณจึงได้มีพระเป็นช่าง เช่น ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างทอง ช่างลงรัก³ ในการสร้างสรรค์และถ่ายทอดวิชาช่างสิบหมู่ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาตามสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ฉะนั้นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดจึงมีพระสงฆ์เป็นครู มีลักษณะการศึกษา ดังที่ เสฐียรโกเศศเล่าว่า

... พ่อแม่้นำลูกของตนไปฝากพระพร้อมทั้งหาคอกไม้ ภูบเทียน (ถ้ามี) เป็นเครื่องสักการะ จัดใส่พานหรือภาชนะที่สมควร รวมทั้งพานหมากพลูเป็นเครื่องเคารพ นำไปถวายพระอาจารย์เป็นการขึ้นครูไหว้ครู... เพื่อเรียนหนังสือ... ถ้าพ่อแม่มีกำลังอยู่บ้างก็ให้ลูกเรียนต่อหนังสือขอม จนอายุครบบวชเณร เรียนพระธรรมวินัยต่อไป... หรือต้องการจะเรียนวิชาชีพ เช่น โหราศาสตร์ แพทย์ ช่างวาดเขียน “ช่างหล่อ ช่างไม้”⁴

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 164

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

³ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, การศึกษากับการสืบทอดและการสร้างวัฒนธรรม พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2525, หน้า 3-13.

⁴ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตของชาววัด, “ในวัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514), หน้า 525.

ช่างอื่น ๆ ก็ต้องชวนขวายสืบหาอาจารย์เรียนเป็นพิเศษ อาจารย์อาจเป็นพระสงฆ์
อยู่ในวัดเดียวกัน หรือต่างวัดก็ได้...¹

จากการศึกษาของลูกชาวบ้านในวัดแสดงให้เห็นว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดนั้น
เริ่มเรียนเมื่อลูกศิษย์อ่านหนังสือได้ในเบื้องต้น แล้วบวชเป็นสามเณรเรียนพระธรรมวินัยและวิชา
ที่สนใจเพื่อเรียนเป็นอาชีพ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ ฯลฯ ด้วยการสืบหาพระสงฆ์ที่มี
ความรู้ในวิชาช่างสิบหมู่ ตลอดจนศึกษาเป็นการส่วนตัวกับพระสงฆ์ที่มีความชำนาญทางการช่าง
ซึ่งท่านอาจอยู่ในวัดเดียวกับลูกศิษย์อยู่ หรือวัดอื่น ๆ ก็ได้ ตามที่เสฐียรโกเศศกล่าวว่า

... ถ้าพ่อแม่ต้องการจะให้ลูกศึกษาวิชาอะไรเป็นพิเศษ ก็นำไปฝากพระสงฆ์ที่ท่านทรง
ความรู้ในวิชานั้น เมื่อพระผู้เป็นอาจารย์ทำงานอะไรก็รับใช้ท่านหรือติดสอยห้อยตาม
ท่านไป โดยมากพระที่มีวิชาความรู้ ชาวบ้านมักมีงานให้ทำโน่นทำนี่เสมอ ไม่ใคร่
ขาดเป็นโอกาสให้ลูกศิษย์ได้เรียนรู้และจดจำไว้ เมื่อมีเวลารว่างอาจารย์ท่านก็แนะนำ
หรือบอกให้บ้างเป็นลำดับไป ใครมีปัญหาอะไรและเอาใจใส่ก็เรียนได้เร็ว เป็นเรียนไป
ในตัว เมื่อมีความรู้ขึ้นบ้าง ถ้าชาวบ้านไหว้วานอาจารย์ช่วยทำโน่นทำนี่ อาจารย์
เห็นว่าศิษย์คนไหน มีความรู้พอจะทำได้ ท่านก็ให้ศิษย์คนนั้นไปทำแทน เท่ากับ
ฝึกหัดปฏิบัติงานในวิชาที่เรียนไปในตัว...²

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพการสอนของพระสงฆ์ที่ท่านเป็นครูสอนวิชา
ช่างสิบหมู่แก่ลูกชาวบ้านด้วยวิธีทำงานร่วมกับครู ลูกศิษย์ต้องเรียนรู้และจดจำสิ่งที่ได้พบเห็นที่
เกี่ยวเนื่องกับวิชาช่างสิบหมู่ อาจารย์ใช้วิธีสอนด้วยการแนะนำหรือบอกตามลำดับ ลูกศิษย์ที่สนใจ
เรียนและเอาใจใส่ดี มีความสามารถจะศึกษาได้เร็ว อีกทั้งให้โอกาสลูกศิษย์ได้ทำงานแทนครู
เพื่อแสดงวิชาความรู้ที่ได้ศึกษาแล้ว

ฉะนั้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงปรากฏว่า มีพระสงฆ์เป็นครูวิชาช่างสิบหมู่
มากมาย ดังปรากฏรายนามในตารางที่ 1 เช่น

¹เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน หน้า 149-163.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนครูช่างสิบหมู่ที่เป็นพระสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

รัชกาลที่	นามพระสงฆ์	สถานที่	ประเภทวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 1	พระอาจารย์นาค	วัดระฆังโฆสิตาราม	ช่างเขียน
รัชกาลที่ 3	พระมหาเนียม หลวงปู่รัก	วัดทองศาลาราม	ช่างเขียน
			ช่างแกะ
			ช่างปั้น
รัชกาลที่ 4	พระอาจารย์ธรรม	วัดเชิงท่า จังหวัด	ช่างเขียน
		พระนครศรีอยุธยา	
	หลวงพ่อดุทธิ	วัดพลับพลาชัย	ช่างแกะ
รัชกาลที่ 5	พระครูธรรมรัต	วัดราชบูรณะ	ช่างเขียน
	พระครูปั้น	วัดบวรนิเวศวิหาร	ช่างเขียน
	พระเปี่ยม	วัดจักรวรรดิ	ช่างหล่อ
	พระครูวิโรจน์รัตโนบล	วัดทุ่งศรีเมือง	ช่างเขียน
		จังหวัดอุบลราชธานี	ช่างแกะ
			ช่างปูน ¹
	พระอาจารย์ลอย	วัดสุวรรณาราม	ช่างเขียน
	อาจารย์แดง	วัดหงส์รัตนาราม	ช่างเขียน ²

จากตารางที่ 1 แสดงให้เห็นว่ามีพระสงฆ์ที่มีความรู้ในวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปูน ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า พระสงฆ์ที่เป็นครูช่างสิบหมู่ ส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีความรู้ในวิชาช่างเขียน ทั้งนี้เพราะ “วิชาช่างเขียนอยู่เหนือ

¹ สงวน รอดบุญ “นามานุกรมช่างไทย” ในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ หน้า 96-127.

² ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริวาร, 2512, หน้า 30.

วิชาช่างทั้งปวง ถ้าเขียนเป็นก็สามารถทำการปั้นแกะสลักได้บ้าง แต่ไม่คล่องแคล่วเหมือนช่างที่หัดชำนาญมาในทางปั้นแกะสลักจริง ๆ"¹ ในกระบวนการช่างสิบหมู่จึงยอมรับกันว่าวิชาช่างเขียนเป็นแม่บทของวิชาช่างสิบหมู่² นอกจากนั้นแล้วพระสงฆ์ต้องศึกษาวิชานวกรรมโกศลเพื่อสร้างและดูแลรักษาศาสนสถาน³ "... เหมือนอย่างพระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างเขียน ช่างปั้น... มาช่วยหลวงเขียน ปั้น พระอุโบสถ วิหาร เป็นหลายพระอารามหลวงจนบาญชีรายชื่อพระช่างก็ยังปรากฏมาเท่าทุกวันนี้..."⁴

อนึ่ง นอกจากลูกเสือชาวบ้านได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากวัด ยังมีพวกเลกวัด* ที่อาศัยอยู่ในที่ของวัดอยู่กันเป็นหมู่บ้านและสืบตระกูลเป็นข้าพระกันมาหลายชั่วคน⁵ ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างมุก ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเล่าเรื่องตะลุ่มมุกให้หลวงวิศาลศิลปกรรมฟัง มีความว่า

... ครั้งหนึ่งสมเด็จพระอาจารย์ของข้าพเจ้า คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยตรัสว่า ตะลุ่มมุกต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่วไป นั้น เป็นฝีมือพวกเลกวัดทำโดยมาก ทำในเวลาว่าง...ขายเพียงใบละ 8 บาท 10 บาท อย่างดีหน่อย

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) 5 : 393.

²วิทย์ พินคันเงิน, ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่ หน้า 13.

³จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, "วัดสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างและปฏิสังขรณ์," ในตำนานวัดดุสิดานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา และกรมสมเด็จพระศรีสุลาดลัษพระบรมราชชนนีพันปีหลวง โดย ผู้เล่าเล่ามา พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร), หน้า 95.

⁴ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503) หน้า 54.

*เลกวัด หมายถึง ชายฉกรรจ์ที่มีผู้อุทิศถวายให้แก่วัด

⁵เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาวดัด," ในวัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย. หน้า 522.

ขาย 12 บ้าน เป็นราคาอย่างสูง เพราะฉะนั้นลายตะลุ่มมุกต่าง ๆ มักมีแต่ลาย
ใบเทศ... ลายกนกก็เป็นแต่กนกน้อย ๆ เพราะเป็นลายที่ช่างประดับมุกเขียน
ขึ้นเอง...¹

ผู้วิจัยเชื่อว่าเลกวัดตามหลักฐานดังกล่าวมีโอกาสดักขิชาช่างประดับมุกจากวัด
เนื่องจากเลกวัดมีความใกล้ชิดกับพระสงฆ์ และวัด แต่ผู้วิจัยมิได้พบหลักฐานใด ๆ

นอกจากการศึกษาวชิชาช่างสิบหมู่จากพระสงฆ์ดังกล่าวมาแล้วนั้น ชาวกรุงรัตนโกสินทร์
ตอนต้นได้ศึกษาวชิชาช่างสิบหมู่จากศิลปวัตถุที่เกี่ยวข้องกับวัด ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงสร้างและ
ปฏิสังขรณ์ในแต่ละรัชกาล เช่น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีหลักฐานปรากฏว่า พระองค์ทรง
สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามไว้เป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธุลีพระบาทและถือน้ำพระพิพัฒน์
สัตยาธิษฐาน ก่อสร้างสำเร็จใน พ.ศ. 2327 ประกอบด้วยพระอุโบสถ พระเจดีย์ วิหารหอพระ
มนเทียรธรรม หอพระเทพบิดร มีพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทอง² ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า

... วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีสิ่งที่เป็นฝีมือในรัชกาลที่ 1 คือ ในพระอุโบสถ มี
บานทวารประดับมุก ฝีมือน่าชมอย่างยิ่ง เห็นว่าตั้งใจทำแข่งกับบานที่ทำครั้งแผ่นดิน
พระเจ้าบรมโกศ... บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกตเป็นทรงงานที่หนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์...
ในพระมณฑปควรชมทุกอย่าง คือ นาคแลสิงห์กระไดยักษ์บนปลายพลสิงห์ ฐานปัทม
ตลอดจนถึงผนัง ชุ่มทวาร บานทวารประดับมุก... และในหอพระมนเทียรธรรมมีสิ่ง
ควรชมคือ ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกคู่ 1 ตู้พระไตรปิฎกลายทองใบใหญ่ ๆ งามมาก
ทีเดียว...³

¹หลวงวิศาลศิลปกรรม, คำอธิบายช่างประดับมุก (พระนคร : สำนักวัฒนธรรมทาง
ศิลปกรรม สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2497), หน้า 6.

²พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2
(ธนบุรี: กรมศิลปากร 2505), หน้า 72-73.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 571-573.

ต่อมาใน พ.ศ. 2336 รัชกาลที่ 1 ทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม และสร้างเป็นพระอารามหลวง พระราชทานนามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ประกอบด้วยพระอุโบสถพระระเบียงพระวิหาร 4 ทิศ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบายว่า “พระวิหารทิศทั้งสี่มีลายหน้าบันเป็นเอก แต่ก่อนรูปเขียนมาประจกในพระวิหารเบื้องบูรพาทิศ เป็นฝีมือล่ำเลิศยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความเสียใจไม่ได้รักษา... ผู้เขียนชื่อ พระอาจารย์นาค... หน้าบัน พระวิหารคดทั้งสี่ทำเป็นภาพจับเรื่องรามเกียรติ์แกมกับลายและพระระเบียงซึ่งเป็นความคิดอย่างวิเศษ¹ นอกจากนี้ ที่หอไตรมุงกระเบื้องหุ้มดินบุ ฝาและเสาปิดทองลายรดน้ำ ศาลาเขียนเรื่องพระชาดก 550 ชาดก ตั้งคำรายาและฤาษีตัดตนให้เป็นทาน มีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองเหลืองทองสัมฤทธิ์ที่นำจากกรุงเก่าประมาณ 1248 พระองค์ซึ่งช่างหล่อแปลงพระพักตร์ให้งามแล้วประดิษฐานในพระอุโบสถ พระวิหารทิศ มีพระพุทธรูปใหม่คือ พระปาล์โลยี มีช้างถวายกฐนที่น้ำ และวานรถวายรวงผึ้ง ผนังเขียนเรื่องไตรภูมิในพระวิหารทิศเหนือ²

นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามแล้ว ยังมีวัดอื่น ๆ อีก เช่น วัดราชบูรณะมีพระอุโบสถรูปทรงงาม ที่ผนังเขียนภาพเรื่องฝีมือน่าชมมาก ส่วนวัดระฆังโฆสิตาราม มีพระอุโบสถทรงงาม พระปรางค์แบบอย่างดังก้องเดียวในกรุงรัตนโกสินทร์ ห่อพระไตรปิฎกมีสิ่งควรชม คือ ชายคากระเบื้องรูปกระจิงเทพพนม ประดู่รั่มและประตูหอกกลางสลักลายฝาในหอกกลางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาค บานประตูหอขวาเขียนลายรดน้ำคู่พระไตรปิฎกเขียนลายรดน้ำ³

นอกจากนี้แล้ว มีวัดในต่างจังหวัดอีก เช่น วัดพระพุทธรูปบาทสระบุรี กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กองยกพระมณฑป พระพุทธรูปและลงรักปิดทองประดับกระจกเสาศระมณฑป เครื่องบนและยอดหุ้มแผ่นทองคำ⁴ บานประตูพระมณฑปเป็นลายประดับมุกรูปท้าว

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 574-576.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 231-240.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 573-578.

⁴พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2, หน้า 138-139.

เวสวัณ นารายณ์ทรงสุบรรณ ท้าวอมรินทร์ทรงช้างเอราวัณ พระพรหมทรงหงส์ ภาพครุฑ นาค
ราชสีห์ บานประตูมุกนี้มีความงามมากจนกระทั่งสุนทรภู่ นำความประทับใจพรรณนาในนิราศ
พระบาทว่า

...บานทวารลานแลล้วยลายมุก	นำสนุกในกระหนกดูผกผัน
เป็นนาคครุฑยุดเหนียวในเครือวัลย์	รูปยักษ์ยืนยืนกอดกระบองกุม
สิงโตวัดตัดก้านกระหนกเกี่ยว	เทพเกี่ยวเครือกระหวัดหัตถ์ขยุ้ม
ชมพู่พานกอดก้านกระหนกกุ่ม	สุครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
รูปนารายณ์ทรงชีครุฑเหิน	พรหมเจริญเสด็จยังบัลลังก์หงส์ ²

จากบทประพันธ์ข้างต้น กล่าวถึงบานประตูมุกมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
ที่เป็นผลงานของช่างเขียน ช่างรัก และช่างประดับมุก ซึ่งได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่มาแล้วจนเกิด
ทักษะความชำนาญในวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งชาวบ้าน ชาววัด และชาววังสามารถศึกษาวิชาช่าง
ประดับมุกได้จากประตูมุกบานนี้

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีงานก่อสร้างที่เป็นวิชาช่างสิบหมู่
น้อย เพราะสิ่งใดควรทำได้เสร็จแล้วในรัชกาลที่ 1 อย่างไรก็ดีตาม ยังคงมีศิลปวัตถุที่เป็นแบบอย่าง
ในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ คือวัดอรุณราชวราราม มีพระระเบียงทรงงาม ตามที่สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์กล่าวว่า "... พระระเบียงมีอยู่ให้ดูได้บริบูรณ์
ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมด เป็นศรีนแห่งฝีมือในรัชกาลที่ 2 ควรชมอย่างยิ่ง แต่
ลายเขียนผนังนั้นเป็นฝีมือในรัชกาลที่ 3 ทำเพิ่มเติม..."³ ตลอดจนมีพระประธานในพระ
อุโบสถซึ่งรัชกาลที่ 2 ทรงปั้นหุ่นพระพักตร์พระพุทธรูป⁴ วัดอีกแห่งหนึ่ง คือ วัดสุทัศนเทพวราราม

¹หลวงวิศาลศิลปกรรม, ตำราวิชาช่างประดับมุก หน้า 37.

²สุนทรภู่, นิราศพระบาท, ใน ประชุมนิราศของสุนทรภู่ (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 87.

³พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2
หน้า 578.

⁴นิพนธ์ จำเริญ, "พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ กับศิลปกรรม," ในเฉลิม
พระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ยันฮี 2521),
หน้า 82.

ที่รัชกาลที่ 2 โปรดให้สร้างพระวิหารพระศรีศากยมุนี ทรงสลักประติมากรรมของพระวิหาร ซึ่งมีกรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน* ร่วมกับช่างในกรมช่างสิบหมู่ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเล่าเพิ่มเติมว่า

... ลายสลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์สลักดีไม่มีมีไหนเหมือน ยังเป็นของชวนชมอยู่จนทุกวันนี้ มีคำเล่ากันสืบมาว่า ช่างที่สลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์นั้น เมื่อทำกันเสร็จแล้ว ประสงค์จะไม่ให้ใครทำเหมือนต่อไป จึงเอาเครื่องมือทิ้งน้ำเสียหมด ความชื้นนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่ทราบ แต่มีความจริงอย่าง 1 ซึ่งปรากฏในรัชกาลถัดต่อมา มีพระราชประสงค์จะทำบานอย่างพระวิหารวัดสุทัศน์ไปไว้ในที่อื่น ไม่มีช่างที่จะรับทำให้เหมือนได้...¹

จากข้อความข้างต้นทำให้ทราบว่า ฝีมือดัดในการแกะสลักไม้ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และช่างในกรมช่างสิบหมู่เป็นเลิศในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังที่ รัชกาลที่ 2 ทรงพรรณนาความงามของภาพสลักในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ตอนอิเหนาชมถ้ำว่า

... มีระวากรุ่งเรืองเป็นเชิงชั้น	ล้วนทองคำทำคั่นกันฝา
ฉลกรูปสิงห์สัตว์นานา	ดูเด่นออกมาเหมือนจริง
ทั้งนี้อนกดังเป็นเห็นประหลาด	พดุษชาติเหมือนจะไหวไวกิ่ง
อันรูปเสือนี่หมีกระทิง	เหมือนจะย่างวางวิ่งเวียนวง... ²

*พระองค์เจ้าชายทัฬหี ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 2.

¹พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 หน้า 689-690.

²พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อิเหนา (พระนคร : โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2510), หน้า 494.

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์และสร้างพระอาราม เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดฯ ให้หล่อพระพุทธรูป 2 พระองค์ คือ พระพุทธรูปยอผ้า- จูฬาลงกรณ์ และพระพุทธรูปเลศหน้าคล้าย¹ หุ้มด้วยทองคำทรงเครื่องต้นอย่างกษัตริย์ลงยาราชาวดี เรียบภาพที่ระเบียงใหม่ สร้างเครื่องต้นเหมือนตฤณถวายพระแก้วมรกต ฯลฯ วัดพระเชตุพนวิมล มังคลาราม โปรดฯ ให้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นปูนปั้นยาว 90 ศอก การจำหลักศิลาเรื่อง รามเกียรติ์ที่ผนังรอบพระอุโบสถ ฯลฯ² วัดสุทัศน์เทพวราราม โปรดฯ ให้สร้างพระอุโบสถและ พระระเบียงล้อมพระวิหาร วัดยานนาวา โปรดฯ ให้ทำสำเนาไว้หลังพระอุโบสถลำ 1 ยาว 1 เส้น วัดอรุณราชวราราม โปรดฯ ให้ก่อหุ้มพระปรางค์ขึ้นใหม่สูง 35 วา รวมวัดที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ ในพระนคร นอกพระนคร 35 วัด³ วัดที่ทรงสร้างใหม่มี 3 วัด คือ วัดเฉลิมพระเกียรติในจังหวัด นนทบุรี วัดเทพธิดาราม และวัดราชบพิธดาราม⁴ นอกจากนั้น เป็นวัดที่พระบรมวงศานุวงศ์และ ขุนนางสร้างและบูรณะรวม 30 วัด⁵ ซึ่งรวมทั้งสิ้น 68 วัด

การปฏิสังขรณ์วัดดังกล่าวเป็นการสร้างวัดอุทิศแด่พระพุทธรูปศาสนา และ การศึกษาของประชาชน อาทิ การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่มีมาแต่โบราณ โดยอาศัยวัดเป็น โรงเรียน และพระสงฆ์เป็นครู การบำรุงวัดจึงเป็นการบำรุงการศึกษาของประชาชน ฉะนั้น

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ใน บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิ์กุล (กรุงเทพฯ มหานคร : สำนักพิมพ์บำรุงบัณฑิต, 2530), หน้า 6

²สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ (พระนคร : ศุภสภา, 2504) 5: 392-393.

³พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 344-349.

⁴กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ตำนานวัดอุทิศต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนีพันปีหลวง โดยผู้เฒ่าเล่ามา, หน้า 30.

⁵พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 351.

การบำรุงการศึกษาด้วยวิธีการทรงสนับสนุนการสร้างวัดด้วย ทำให้ประชาชนศึกษาวิชาช่างสิบ
หมู่ในวัดได้อย่างดี ดังมีหลักฐานปรากฏในรายการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ วัดพระเชตุพน ว่า

... บานประตูข้างนอก ประดับลายมุกด์ เป็นเรื่องรามเกียรติ์... บานหน้าต่าง ข้างนอก
สลักเป็นแก้วชิงดวง ปิดทอง ประดับกระจกข้างในเขียนตราพระราชาคณะทั้งในกรุง
และหัวเมือง และศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง ... ข้างเขียน พระสงฆ์วัดสามพระยา
วัดระฆัง วัดปทุมคงคา นายด้วง สมุห์จันท์กำกับการเขียน (ศาลาลงเหนือเสา 12 เสา
เขียนเรื่องชาดก (ตอนนิทานกฤดา) 12 เรื่อง กับรูปคนแสดงแผนนวด 60 รูป รูปยักษ์
แสดงแผนใช้ทรมาน 12 รูป คนแสดงวันโรคนวดเดียว 4 รูป รูปคนแสดงผีประชุม
1 รูป รูปคนแสดงแผนปล่อยปลิง 1 รูป¹

นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว นายมี บุตรพระโหราได้บันทึกหลักฐานใน พ.ศ. 2376
ไว้ว่า

... ให้นายช่างร่างแผนที่ถวาย	ไม่แยบคายเงินจัดให้จัดสรร...
คุ้มคูหาหน้าบันชั้นฐานบัว	ตลอดทั่วทุกวัดที่ดัดแปลง
ช่างสลักฉากรกลึงแลบันเขียน	ก็พากเพียรทำถวายไม่หน่ายเหนง
ให้เบี้ยหวัดจัดสรรรางวัลแรง	ทั่วตำแหน่งเบิกเผยที่เคยการ... ²

จากการบันทึกหลักฐานทั้งจารึกและเอกสารในรัชกาลที่ 3 นั้น แสดงให้เห็นถึงการสร้าง
ผลงานของช่างสิบหมู่ให้ปรากฏเป็นวัตถุสถานของวัด เช่น บานประตูประดับมุกเรื่องรามเกียรติ์
การสร้างบานหน้าต่าง การปิดทอง ประดับกระจก การเขียนภาพเรื่องชาดก เป็นต้น การสร้าง
สรรพงานช่างเหล่านี้แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า วัดย่อมเป็นสถานศึกษาวิชาช่าง สิบหมู่ได้
อย่างยิ่ง เช่น วิชาช่างประดับมุก วิชาช่างสลัก วิชาช่างเขียน เป็นต้น ทั้งนี้เพราะว่า ช่าง
สิบมูดังกล่าวนี้ได้เอาใจใส่ พยายาม และถ่ายทอดความรู้วิชาช่างสิบหมู่ โดยการแสดงฝีมือ

¹ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฉบับสมบูรณ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : สำนักพิมพ์
ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 45-48.

²นายมี มหาเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯนคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2530), หน้า 39-40.

การช่างไว้ในผลงานต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา และแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ตลอดจนการรับเบิยวัดต่าง ๆ ดังนั้น ศิลปวัตถุในวัดต่าง ๆ ดังกล่าว จึงเป็นแบบอย่างของวิชาช่างสิบหมู่ให้สามัญชนทุกระดับได้ศึกษากันอย่างทั่วถึง

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงก่อสร้างและเปลี่ยนแปลงสถานที่ต่าง ๆ เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดฯ ให้สร้างพระศรีรัตนเจดีย์สูง 1 เส้น สร้างพระวิหารน้อย 2 หลัง หลังพระอุโบสถ¹ พระบรมรูปรัชกาลที่ 4 ปั้นด้วยปูนน้ำมัน โดยพระยาจินดารังสรรค์ ในประเทศด้านตะวันตกของวัดราชประดิษฐ์² อนึ่ง ในสมัยรัชกาลนี้ ปรากฏหลักฐานว่า มีประกาศไม่ให้ลูกหมู่ไพร่หลวง เมื่อขอรับจ้างทำช่างทองมีความว่า

... ถ้าไพร่หลวงไพร่สมและเจ้าหมู่ไพร่หลวงไพร่สม ขุนหมื่นขุนพันทนายกรมใด ๆ ก็ดี แลราษฎรซึ่งไปขอรับจ้างเป็นพระภิกษุสงฆ์ในพระอารามกรุงเทพฯ แลหัวเมืองเป็นช่างทอง แลหัดเป็นช่างทองรับจ้าง คนทำทองก็จะเอาตัวสีกมาลักหลังมือเป็นไพร่หลวง...³

จากประกาศนี้แสดงให้เห็นว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นมีพระภิกษุเป็นช่างทอง หรือฝึกหัดวิชาช่างทอง นอกจากนี้ มีหลักฐานสนับสนุนอีกว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 มีพระสงฆ์เป็นช่างทำทองรูปพรรณ ช่างเงิน ช่างหุงทอง ช่างตีเหล็กตามพระอารามต่าง ๆ จากประกาศให้ทำบาฏฐิพระสงฆ์ ตามแผนที่เป็นช่างทองและช่างอื่น ๆ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2396⁴

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏหลักฐานว่า มีการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถของวัดปรมัยยิกาวาสใน พ.ศ. 2427 โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ

¹พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 หน้า 717.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, บันทึกรับสั่งสมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์สุนนชาติ สวัสดิกุล หน้า 7.

³ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 254.

⁴ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 – 2400, หน้า 53.

พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 5) ช่อมแซมพระประธานกับพระสาวกที่นั้งคุกเข่า หม่อมเจ้าประวิชัยเขียนรูปภาพปั้นลายเพดาน และจำข่างปั้น ลายบานประตูหน้าต่าง ชุ่มประตูหน้าต่าง¹ ตลอดจนให้กรมช่างสิบหมู่ซ่อมแซมฐานพระประธานของวัดวิเวก ซึ่งรัชกาลที่ 5 มีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี* เมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2445 ว่า "...ถานพระประธานวัดวิเวก เขาทำไว้เป็นปูนเขียนเหลืองดูมันเป็นงูทักทองไป ขอให้ช่างสิบหมู่มาทำทรวดทรงให้ดีพอคู่ได้ ให้อาบกักปิดทอง ประดับกระจกเช่นถานพระระเบียงก็เอาเถอะ..."²

จากพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 นี้ แสดงให้เห็นถึงการปฏิสังขรณ์ฐานพระประธานที่จำเป็นต้องใช้วิชาช่างสิบหมู่ในการซ่อมแซมทั้งวิชาช่างปูน วิชาช่างรัก วิชาช่างปิดทอง วิชาช่างประดับกระจก ฯลฯ ซึ่งเป็นศิลปวัตถุทางพุทธศาสนา ที่ทุกชนชั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 สามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ได้จากวัดต่าง ๆ

นอกจากนั้น มีหลักฐานปรากฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติได้ทรงงานประดับมุกร่วมกับช่างกรมช่างมุกที่บานประตูพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใน พ.ศ. 2422 (ในรัชกาลที่ 6 ย้ายมาไว้ที่พระอุโบสถของวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามที่เป็นรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์³

อนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการละเล่นหนังใหญ่ที่เป็นมหรสพอย่างหนึ่ง ซึ่งนิยมเล่นกันในวัด อันเป็นผลจากความนิยมของประชาชนที่มีต่อวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ จึงทำให้เกิดการแกะสลักหนังใหญ่ เพื่อแสดงเรื่องรามเกียรติ์ในวัด เช่น หนังใหญ่ วัดชนอน ตำบลสร้อยฟ้า อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี และวัดพลับพลาชัย อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี

¹คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะกรรมการรัฐมนตรี), หน้า 83-87.

*หม่อมราชวงศ์ปุ้ม มาลากุล ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่ พ.ศ. 2441

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2485) หน้า 11.

³สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ช่างประดับมุกเอกองค์สุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์," วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 8 (2530) : 54-56.

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือคณะวัดพลับพลาชัย ได้แสดงต่อหน้าพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังวรมานเวศน์¹ ดังนั้น วัดจึงเป็นแหล่งที่สนับสนุนให้มีการศึกษาวิชาช่างสลักหนังใหญ่ เพื่อนำไปเป็นเครื่องมือในการร่วมกิจกรรมของวัด

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เสนอมาข้างต้นพบว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการศึกษาอย่างกว้างขวางมากขึ้นในกลุ่มชาวบ้าน ชาววัด และชาววัง ทั้งนี้เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของสังคมไทย เป็นสถาบันทางศาสนาพุทธ ตลอดจนเป็นสถาบันการศึกษาที่สำคัญยิ่ง ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเล่าวิธีการศึกษาวิชาช่างของพระองค์ แก่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า

... เมื่อเกล้ากระหม่อมยังเล็ก โปรดเกล้าฯ มอบหน้าที่ให้เป็นคนประจำเลี้ยงพระฉันเวรทุกวัน เวลาเลี้ยงพระแล้วก็เลยออกประตูลงนอนเที่ยวดูรูปเขียนพระระเบียงแล้วก็จำสิ่งที่พึงใจไปเขียนที่เรือนบ้าง บนบานตู้ไม้ทาสีน้ำมันด้วยดินสอยาว มานี้ก็รู้สึกภายหลังว่า การเขียนรูปภาพตามวัดนั้นเป็นการดี เป็นทางชักนำให้เด็กรักวิชาช่าง ทำให้ช่างเกิดขึ้นในแผ่นดิน...² และพระมงคลบพิตรนั้นเกล้ากระหม่อมเคยดูมาตั้งแต่ยังจำรูต เป็นโรงเรียนแห่งหนึ่งของเกล้ากระหม่อม...³

จากคำบอกเล่าข้างต้นเป็นหลักฐานได้อย่างชัดเจนว่า วัดเป็นแหล่งชักนำให้ผู้ศึกษาศรัทธาและใฝ่รู้ในวิชาช่างสิบหมู่ โดยใช้วิธีการศึกษาจากการดู การสังเกตศิลปวัตถุ โบราณวัตถุในวัดต่าง ๆ ดังนั้น วัดจึงเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา

¹สมบุรณ์ ไชยอุดม, "งานช่างฉลุหนังใหญ่," ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย : ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 2525) 6 : 88.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505) 2 : 192-193.

³สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย ภาค 5 (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2499), หน้า 81.

1.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน

เนื่องจากสภาพสังคม เศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในการประกอบอาชีพการช่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีความสืบเนื่องที่คล้ายคลึงกันต่อจากสมัยก่อน ดังที่ เสฐียรโกเศศบันทึกพื้นฐานทางสังคมชาวบ้านในสมัยนี้ว่า

...ชาวบ้านแต่ก่อนมีอาชีพส่วนใหญ่คือทำนาถึงเดี๋ยวนี้ก็ยังเป็นเช่นนั้น ที่จะมีอาชีพเป็นอย่างอื่น... เช่น เป็นช่าง... ก็เป็นเรื่องของความเจริญมาทีหลัง...เป็นงานรองจากทำนา... หรือไม่ก็เป็นงานทำเป็นอดิเรกเพื่อใช้สอยในครัวเรือน เมื่องานอย่างนี้มีความเจริญก็จึงได้ยึดถือเป็นอาชีพ เกิดเป็นหมู่บ้านมีงานอาชีพอย่างนั้น ๆ เป็นเฉพาะขึ้น เช่น บ้านหม้อ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ เป็นต้น หมู่บ้านใดขาดแคลนสิ่งเหล่านี้ ก็ไปซื้อหาสิ่งที่ต้องการจากหมู่บ้านที่เขามีอาชีพทำของอย่างนั้น ๆ...

ตามหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่ประกอบอาชีพการช่าง สิบหมู่ อาทิ ช่างปั้น ช่างบุ และช่างหล่อ ในหมู่บ้าน ที่มีการประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่ โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ คือ บ้านหม้อ และธนบุรี คือบ้านบุ บ้านช่างหล่อ ที่มีความเจริญทางอาชีพช่างทำหม้อ ช่างทำร้าน ช่างทำพระพุทธรูป ภาชนะหล่อ เป็นต้น ส่วนในท้องถิ่นที่ยังไม่เจริญจะมีการประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่เป็นงานอาชีพรอง หรืองานอดิเรกของชาวบ้านอย่างไรก็ดี ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพช่างต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ได้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในครอบครัว ท้องถิ่น หรือหมู่บ้านเหล่านี้ ดังที่เสฐียรโกเศศ กล่าวถึงการเรียนของชาวบ้าน มีความว่า

...ตามธรรมดาของช่างหรือของวิชาชีพใด ๆ ผู้ที่เป็นช่างย่อมจะฝึกหัดลูกหลานของตนในวิชาที่ตนรู้ หรือถ้าเป็นคนอื่นที่มาฝากตัวเป็นศิษย์ ถ้าอยู่ในบ้านของครูไปนานกลางที่ก็ไปชอบพอรักใคร่กับลูกสาวหลานสาวของครู หรือของคนอื่นในบ้านนั้น เลยแต่งงานได้เสียเป็นเมียผัวกันเกิดเป็นลูกเขยเกี่ยวดองกันกับครูก็มี หรือลูกศิษย์ที่เรียน

¹ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2510), หน้า

ดี มีตระกูลดี ประเพณีดีเป็นหลักฐาน ครูก็ยกลูกสาวให้ก็มี เหตุนี้ในเวลาต่อมา ผู้มีวิชาดีพออย่างเดียวกัน จึงอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านหรือตำบล เกิดเป็นบ้านมีชื่อเรียกไปตามอาชีพที่คนในถิ่นนั้นประกอบกันอยู่ เป็นบ้านหม้อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านนุ เป็นต้น...¹

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นถึงสภาพสังคมและความเป็นอยู่ ตลอดจนวัฒนธรรมไทยของผู้ประกอบอาชีพการช่างสิบหมู่ในกรุงเทพฯ คือ บ้านหม้อ บ้านบาตร บ้านหล่อ บ้านนุ ที่มีครอบครัวของช่างรวมกันอยู่ ตามลักษณะของครอบครัวไทย ที่เป็นครอบครัวขยายมีการประกอบอาชีพของวงศ์ตระกูล ครอบครัว คือ ช่างทำหม้อ ช่างตีบาตร ช่างหล่อ และช่างนุ โดยมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นส่วนหนึ่ง และกลมกลืนในวิถีชีวิตของครอบครัวที่บิดา มารดาเป็นครูสอนวิชาอาชีพของครอบครัวให้แก่ลูกหลาน หรือผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ที่มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน จนญาติ จวนกระทั่งบางโอกาสจะเปลี่ยนฐานจากลูกศิษย์มาเป็นลูกเขยหรือหลานเขย ดังนั้นเมื่อสภาพแวดล้อมทางการศึกษาดังกล่าวเอื้ออำนวยให้ผู้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นเสมือนสมาชิกครอบครัวของครู จึงมีผลทำให้การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้านมีระบบการศึกษาตามวงศ์สกุลหรือการศึกษาจากระบบครอบครัวไทยในหมู่บ้านช่างต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะการศึกษาตามเศรษฐกิจพิเศษ บันทึกหลักฐานว่า

... ผู้ที่มาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ ก็เป็นทำนองเดียวกับที่เป็นลูกศิษย์พระ คือ ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนอะไร เข้าตามปกติกินอยู่กับครูเสียด้วย โดยไม่ต้องเสียค่ากินอยู่อะไร การเรียนก็เป็นอย่างเดียวกับที่วัด จะต่างกันบ้างก็ที่ฝ่ายหนึ่งเป็นชีวิตของชาวบ้าน และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นชีวิตของชาววัดเท่านั้น....

ผู้ฝากตัวเป็นศิษย์ มีหน้าที่รับใช้ปฏิบัติครู ทั้งในด้านความรู้ และในด้านส่วนตัวของครู เป็นการปฏิบัติสนองคุณครูไปในตัว เมื่อรับใช้ไปนาน ๆ มีความชำนาญบ้างแล้ว ถ้าใครเห็นว่าจ้างครูทำอะไรที่ไม่สู้สำคัญและง่าย ๆ ครูก็ให้ศิษย์เป็นผู้ทำ และให้รางวัลบ้าง ตามสมควรแก่ฝีมือ เมื่อฝึกหัดเล่าเรียนเห็นว่ามีความรู้แล้ว ก็ออกไปหาเงินตั้งตัวของตนเอง...²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165-166

² เรื่องเดียวกัน.

จากหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ข้างต้น แสดงให้เห็นถึงพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมไทย ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างความเป็นอยู่ของครอบครัวครูช่างกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของศิษย์ ซึ่งเป็นวิธีการศึกษาอาชีพในระบบครอบครัว โดยลูกศิษย์มาอยู่รวมกันกับครอบครัวของครู ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน แต่ต้องปรนนิบัติครูในเรื่องต่าง ๆ เพื่อฝึกความอดทน ความเพียร ความศรัทธาในวิชาอาชีพ และทักษะทางการช่างให้เกิดความชำนาญจนกระทั่งลูกศิษย์สามารถพัฒนาความรู้ของตนจากการเป็นผู้สนใจ ผู้สังเกต ผู้ฝึกหัด ผู้ช่วยครูที่มีความชำนาญทางการช่างพอควร ซึ่งครูถือว่าลูกศิษย์ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จบหลักสูตรแล้ว

อนึ่ง การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้านตามทีเสนอหลักฐานมานั้น ผู้วิจัยมีข้อ สังเกตว่า สภาพการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าว มีเฉพาะในหมู่บ้านที่เจริญ เช่น กรุงเทพฯ ตลอดจนกลุ่มที่ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ก็จะเป็นเฉพาะคนในหมู่บ้านเดียวกัน เพื่อการประกอบอาชีพร่วมกัน ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากว่า

... ตามปกติหมู่บ้านที่ยังไม่เจริญ จึงต้องพึ่งตนเองตามสภาพแห่งความเป็นอยู่ เรื่องที่จะมีผู้ประกอบอาชีพที่ได้ไปเรียนมาให้เป็นล่าเป็นสันในท้องถิ่นจึงไม่มี เพราะจะหากินในอาชีพที่เรียนรู้มาอย่างเดียวกันไม่พอเลี้ยงตัว... เมื่อหมู่บ้านมีความเจริญแล้วจึงจะมีผู้ประกอบอาชีพอย่างอื่น นอกจากการทำไร่ไถนา ถ้าเป็นผู้มีฝีมือ ด้งานการที่ทำได้เจริญมีคนมาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ขอเรียนขอฝึกหัดในวิชาชีพนั้ ๗...¹

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ในหมู่บ้านตำบลใดมีความเจริญในอาชีพโดยอม จะส่งผลไปสู่ความต้องการทางการศึกษาของอาชีพนั้น ๆ ด้วย เช่น การศึกษาวิชาช่าง สิบหมู่ของชาวบ้านในกรุงเทพฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ณ บ้านบาตร บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านพานถม บ้านหม้อ เป็นต้น

นอกจากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ในรัชกาลที่ 2 มีวรรณคดีซึ่งสะท้อนชีวิตของชาวบ้านทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน เช่น การศึกษาวิชาช่างสลักเครื่องสด ที่สตรีชาวบ้านศึกษาจากเสภาขุนช้างขุนแผน ตอนพลายแก้วบวชเณร ซึ่งมีการเทศน์มหาชาติ ณ วัดป่าเลไลยก์ ดังที่กวีบันทึกหลักฐานไว้ว่า

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 64-65.

ครานั้นนางพิมพิลาโลย	เรียกหาข้าไทให้มานี้
ทำหมากประจักษ์กันทีให้ฉันที	หมากพลูล้าลี้ไปหามา
บ้างเอามะละกอมาร่วมจัก	ช่วยกันแกะสลักเป็นนกหูก
แล้วย้อมสีดูงามอร่ามตา	ประดับประดาเป็นที่ศรัทธา
แกะเป็นราชสีห์สิงห์อึด	เหยียบหยัดยืนอยู่ดูเจิดจรัส
แกะเป็นเทพพนมพรหมินทร์	พระอินทร์ถือแก้วแล้วเหาะมา
แกะรูปนารายณ์ทรงสุบรรณ	ผาดผันผ่านผยองล่องเวหา
เออเขาทำหมดจดงดงามดี	ไม่เสียที่ที่ลำบากพากเพียร
รูปสัตว์หัตถ์ของตะลึงเป็น	ดูเด่นเห็นสะอาด ดังวาดเขียน
เขาช่างแกะสลักจักเจียน	ทั้งการเปรียญต่างชมชมไป... ¹

จากบทเสภาข้างต้น แสดงให้เห็นถึงการสลักมะละกอบนรูปต่าง ๆ ซึ่งเป็นวิชาช่างสลักเครื่องสดที่สตรีศึกษาในครอบครัว และสามารถนำความรู้มาทำเครื่องกันต์ แสดงฝีมือทางการช่างสิบหมู่ เพื่อเป็นพุทธบูชา ตามความศรัทธาทางพระพุทธศาสนา

หลักฐานดังกล่าวมานี้แสดงว่า บ้านเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของสามัญชนทั้งชายและหญิงในวงศ์ตระกูล มีบิดามารดาเป็นครู เพื่อสืบทอดวิชาช่างสิบหมู่ในท้องถิ่นตน เช่น ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างบุ ช่างบาตร ช่างถม ช่างตีทอง ฯลฯ มีผู้สืบทอดวิชาช่างสิบหมู่จากการศึกษาในบ้าน เช่น นายปานเป็นช่างทำหัวโขนในรัชกาลที่ 3 นายท่งเป็นช่างเขียนหนังของวัดชนอน จังหวัดราชบุรี นายทึ่ง นายเพชร นายมัน ครูภิน นายภิมเป็นช่างเขียนภาพฝาผนัง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในรัชกาลที่ 4 และนายรอด รัตนศิลป์เป็นช่างแกะในรัชกาลที่ 5 เป็นต้น²

¹ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ (ธนบุรี: อมการพิมพ์, 2510), หน้า 57.

² สงวน รอดบุญ "นามานุกรมช่างไทย," ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพรองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ (ม.ป.ท., 2530), หน้า 109-114.

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณ ปรากฏว่าข้อมูลทางประวัติศาสตร์ไทยของช่างสิบหมู่มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการศึกษาศึกษาแผนโบราณ ทั้งนี้เพราะว่า กรมช่างสิบหมู่เป็นที่รวมของช่างฝีมือไทยหลายประเภท ซึ่งมีความรู้วิชาช่างต่าง ๆ ได้แก่ ช่างเขียน ช่างแกะ ช่างกลึง ช่างบุ ช่างปูน ช่างปั้น ช่างรัก ช่างสลัก ช่างหล่อ ช่างหุ่น เป็นต้น รวมทั้งสิ้น 29 ประเภท เพื่อรวมกันสร้างสรรศิลป์วัตถุโบราณ โบราณสถานต่าง ๆ อาทิ พระบรมมหาราชวัง เครื่องราชูปโภค วัดวาอาราม เจดีย์สถาน พระพุทธรูป เครื่องอุปโภค ฯลฯ กรมช่างสิบหมู่จึงประกอบด้วย กลุ่มงานหลายขนาน ทั้งช่างหลวง ช่างพระ ช่างพื้นบ้าน และช่างเจตยศักดิ์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมและสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทย ตลอดจนภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์และความเชื่อตามศาสนาพุทธ ดังนั้นวิชาช่างสิบหมู่จึงเป็นภูมิปัญญาไทยที่ผสมผสานเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นไทย สังคม การปกครอง เศรษฐกิจ และวิถีชีวิตของไทยสมัยโบราณ

อนึ่ง การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ ไม่มีหลักฐานระบุว่ามีการบันทึกความรู้เป็นตำรา นอกจากตำราวิชาช่างทอง ซึ่งบันทึกไว้ในส่วนของวิธีการเล่าเรียนที่เป็นกิจการวิชา ในมาติกาที่ 8 ข้อบังคับการเรียนของโบราณศึกษา คือ

...86, ถ้าเป็นช่างทองต้องเรียนวิธีถักค้อนให้ชำนาญ ให้เข้าใจดีทองให้ขึ้นมัน และวิธีหลอมทอง 9 น้ำหลอมไล่ให้หมดคราดี แลเรียนทำสายสร้อยแหวนน้อย แหวนใหญ่ แหวนเรือนเทศ แหวนเรือนไทย แหวนรอบ แหวนกัน แลรูปพรรณ ๆ ทำปรักปรุประดับพลอยน้อยใหญ่ให้โด่งดงาม แลตั้งใจให้ดี อย่าเบียดบังเปลี่ยนทองเขา แลอย่าทำเข้ารีตเอาทองเขาไว้เป็นประโยชน์ซื้อขายไม่ได้...¹

จากตำราวิชาช่างทองดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงวิธีการเล่าเรียนวิชาช่างสิบหมู่ในวัดต่าง ๆ ได้อย่างดีว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณนั้น มิได้สอนความรู้เพื่อผลิตผลงาน นำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเท่านั้น แต่ได้สอนคุณสมบัตินิสัยที่ดีของช่าง ควบคู่กันกับวิชาช่างสิบหมู่

¹พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตระละลักษณณ์), โบราณศึกษา พิมพ์ครั้งที่สามในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี หลวงบรรหารศุภวาท (พลาย บรรหารศุภวาท) (ม.ป.ท., 2515), หน้า 48.

นอกจากนี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาแผนโบราณ ดังที่เสนอมานี้ การศึกษาดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันทั้งการศึกษาจากวัง วัด และบ้าน มิใช่ เป็นการศึกษาเฉพาะแห่งใดแห่งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะว่าสถานศึกษาดังกล่าวมีความสัมพันธ์กันทั้งด้าน กิจกรรมทางสังคมและการศึกษา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของการศึกษาในสมัยนี้ แต่เมื่อสังคม เปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ซึ่งมีโรงเรียนเป็นศูนย์กลางการศึกษาแทนวัด จึงมีผลทำให้มีการปรับปรุงการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากวัง วัด และบ้านมาสู่โรงเรียน คือ การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนต่อไป

● ระยะที่ 2 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

ด้วยเหตุที่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยของการปฏิรูปประเทศสยามเพื่อความเจริญในด้านต่าง ๆ ตามวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิรูปการศึกษา ได้มีการเปลี่ยนแปลงให้เจริญก้าวหน้าตามระบบการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า การศึกษาในระบบโรงเรียน ในระยะแรกมีกรมทหารมหาดเล็กรับผิดชอบในการจัดการศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. 2414 คือ “โรงเรียนหลวงของพระศรีสุนทรโวหาร โรงเรียนนายทหารมหาดเล็กที่พระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนท่าแผนทิพย์ โรงเรียนของพระเจ้าลูกยาเธอ โรงเรียนพระปริยัติธรรม”¹ ครั้น พ.ศ. 2427 มีการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรตามพระอารามหลวงต่าง ๆ ทั่วประเทศ² ต่อมาใน พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ เพื่อจัดการเล่าเรียนทั้งปวงเหมือนกับประเทศอื่น ๆ พระองค์จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้โอนโรงเรียนต่าง ๆ ในกรมทหารมหาดเล็กมาขึ้นในกรมศึกษาธิการ ดังนั้นกรมศึกษาธิการจึงมีโรงเรียนในสังกัดทั้งในกรุงและหัวเมือง รวม 34 แห่ง ในพระนครมีโรงเรียนชั้นสูง 5 แห่ง คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนมหาธาตุวิทยาลัย โรงเรียนสราญรมย์ โรงเรียนสุนันทาลัย และโรงเรียนแผนที่³ และ พ.ศ. 2432 มีโรงเรียนสอนวิชาแพทย์⁴ เมื่อมีประกาศตั้งกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. 2435 จึงมีประกาศตั้งโรงเรียนมูลศึกษาในวัดทั้งในกรุงและหัวเมือง โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ และ พ.ศ. 2440 มีการจัดตั้งโรงเรียนเสาวภา⁵

จากการปฏิรูปการศึกษาแผนโบราณมาเป็นการศึกษาในระบบโรงเรียน ตั้งแต่ พ.ศ. 2414-2440 ดังกล่าวนั้นเป็นการเรียนในระบบโรงเรียน ซึ่งแยกการศึกษาออกเป็น 2 ประเภท คือ การเล่าเรียนหนังสือ และการศึกษาพิเศษ การศึกษาพิเศษเป็นการศึกษาวิชาอาชีพต่าง ๆ ในโรงเรียนชั้นสูง เช่น โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก โรงเรียนแผนที่โรงเรียนสุนันทาลัย โรงเรียนแพทย์

¹กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 34.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 48-49.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 97-102.

โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ฯลฯ แต่ไม่ปรากฏว่ามีโรงเรียนสอนวิชาช่างสิบหมู่ ในระยะแรกที่กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการจัดการศึกษา

ครั้น พ.ศ. 2441 กระทรวงธรรมการได้ปรับปรุงการศึกษาสำหรับชาติให้เป็นการศึกษาในระบบโรงเรียนที่สมบูรณ์ เพื่อเป็นแนวทางการจัดการศึกษาของชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2441 ตามโครงการศึกษาฉบับแรก ซึ่งผู้วิจัยพบว่าเริ่มมีแนวคิดทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 ว่าด้วย การศึกษาในกรุงเทพฯ ที่มีการเล่าเรียนพิเศษตามการจัดลำดับชั้นของโรงเรียน ลำดับที่ 6 คือ

1. โรงเรียนมูลและประถมศึกษาเบื้องต้นและเบื้องต้น
2. โรงเรียนมัธยมศึกษาไทยเบื้องต้น
3. โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น
4. โรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น
5. วิทยาลัย หรือสากลวิทยาลัย หรือสถานที่เรียนชั้นสูงสุด
6. โรงเรียนหรือวิทยาลัยพิเศษ¹

ลำดับชั้นโรงเรียนดังกล่าวข้างต้น ปรากฏว่าการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จะจัดเป็นการศึกษาพิเศษระดับสูงในโรงเรียนพิเศษที่สอนความรู้เฉพาะอย่าง ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาในลำดับหลัง คือ

1. โรงเรียนสำหรับฝึกหัดครูอาจารย์
2. โรงเรียนฝึกหัดราชการพลเรือน
3. โรงเรียนกฎหมาย
4. โรงเรียนแพทย์
5. โรงเรียนดัดกลอนเขตร์เนียร
6. โรงเรียนตรวจรังวัดทำแผนที่
7. โรงเรียนการเพาะปลูก
8. โรงเรียนการค้า
9. โรงเรียนสุศิลป์ (Fine Art School)

¹รอง ศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร : กระทรวงศึกษาธิการ, 2495), หน้า 31.

10. โรงเรียนช่างและหัตถกรรม

11. โรงเรียนอื่น ๆ สำหรับศิลปการพิเศษจำเพาะอย่างที่ต้องการ¹

โรงเรียนพิเศษดังกล่าว ส่วนใหญ่ได้จัดการศึกษาก่อนมีโครงการศึกษาฉบับนี้ แต่โรงเรียนช่างและหัตถกรรม ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นโรงเรียนที่มีแนวคิดทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ นั้น ยังมิได้ดำเนินการจัดการศึกษาแต่อย่างใด ตามที่กระทรวงธรรมการได้ชี้แจงไว้ในหมวด 8 ว่าด้วยโรงเรียนพิเศษ จากโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 ว่า "โรงเรียนหัตถกรรมช่างสักรั้วที่จะจัดยังติดขัด ด้วยความสับสนยังไม่ตลอด"²

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่า แนวคิดการจัดตั้งโรงเรียนช่างและหัตถกรรมมีแนวคิดของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ที่เป็นการศึกษาพิเศษเพื่อการส่งเสริมอาชีพของประชาชน ดังมีหลักฐานที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ร่างความเห็น ที่จะจัดการศึกษาศิลปศาสตร์ เพื่อทำนุบำรุงการเลี้ยงชีพของมหาชน (Industrial School) ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2441 มีความว่า

...การบำรุงศิลปศาสตร์สำหรับให้ความรู้และอุดหนุนชักชวนให้กุลบุตรทั้งหลายมีฝีมือและขยันขันแข็งที่จะทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการช่าง... จัดตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนสำหรับฝึกหัดไฟฟ้าพระราชราษฎรทั่วไป ซึ่งมีชื่อในภาษาอังกฤษว่า Industrial School... โรงเรียนศิลปศาสตร์นี้จะฝึกหัดและสอนหัตถกรรม คือ การช่าง...คือ ช่างไม้ ช่างเหล็ก ช่างสลัก ช่างแกะ ช่างปั้น ช่างเหล็กวิลาส ช่างเขียน ช่างปิดทอง... ตั้งตั้งแต่เพียงนี้ก่อนการเหล่านี้จะต้องมีผู้ฝึกหัดประจำส่วน ทุก ๆ อย่าง และศิลปใดที่เป็นสิ่งที่ไทยทำได้ ควรให้ครูไทยเป็นผู้ฝึกหัด...³

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/3 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องความเห็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ.117 (8 เมษายน - 23 กุมภาพันธ์ 117)

ความคิดเห็นดังกล่าวตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 พบว่าการศึกษาศิลปศาสตร์ทางการช่างหัตถกรรมนั้น มีแนวคิดมาจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยโบราณ ซึ่งนำความรู้จากวิชาช่างสิบหมู่มาสอนในระบบโรงเรียน ประเภท Industrial School เช่น วิชาช่างไม้ วิชาช่างสลัก วิชาช่างแกะ วิชาช่างปั้น วิชาช่างเหล็ก วิชาช่างเขียน วิชาช่างปิดทอง เป็นต้น แต่กระทรวงธรรมการมิได้จัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 ตลอดจนโครงการศึกษา พ.ศ. 2445 ดังที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์^{*} อัครราชทูตพิเศษประจำราชสำนักในประเทศอังกฤษได้เสนอแนวความคิดไว้ ทั้งนี้เพราะว่า กระทรวงธรรมการต้องรีบดำเนินการจัดการศึกษาเล่าเรียนวิชาหนังสือในโรงเรียนมูล และประถมศึกษา โรงเรียนมัธยมศึกษาไทย โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนฝึกหัดราชการพลเรือน ตามลำดับการจัดชั้นเรียนของโครงการศึกษา พ.ศ. 2441

ด้วยเหตุผลจากหลักฐานดังกล่าวข้างต้นจึงกล่าวได้ว่า ในระหว่าง พ.ศ. 2441-2449 กระทรวงธรรมการมีแนวคิดที่จะจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนแล้ว แต่มิได้ดำเนินการจัดการศึกษา จนกระทั่งกระทรวงธรรมการได้จัดตั้งสามัคยาจารย์สมาคมอย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2447 ตามแนวคิดทางการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ที่มีพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เป็นสภานายกคนแรกของสมาคม และดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ กับ ปลัดทูลฉลองของกระทรวงธรรมการ ระหว่าง พ.ศ. 2445-2454¹ ดังนั้น พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ จึงได้นำแนวคิดทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนที่ท่านเคยดำริไว้ ตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2441 มาจัดการศึกษาในระยะทดลอง ณ สโมสรข้างของสามัคยาจารย์สมาคม เพื่อดำเนินการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนต่อไป

*เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.62/28 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องประวัติสามัคยาจารย์สมาคม.

2.1 การทดลองจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่างของสามัคยาจารย์ สมาคม (พ.ศ. 2450-2454)

เนื่องจากใน พ.ศ. 2446 กรมแต่งตำรา กระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ในการจัดพิมพ์
แบบเรียนหลวง ซึ่งมีพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (นายสนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)* เป็นผู้บังคับ
บัญชากรมแต่งตำรา ตลอดจนกองช่างแกะไม้เพื่อแกะภาพไม้เป็นแม่พิมพ์รูปภาพในการจัดพิมพ์
แบบเรียนหลวง¹ โดยมีช่างทำงานรวม 5 คน คือ หม่อมเจ้าประวิธ ชุมสาย นายกร เปรี๊ญ
(ขุน อภิสารจิตกรกรม) เป็นช่างเขียน และ นายแดง นายให้ นายสาย เป็นช่างแกะ การทำงาน
แกะรูปภาพของกองช่างแกะไม้เนื้อดีถือว่าเป็นการนำความรู้จากวิชาช่างสิบหมู่ทั้งวิชาช่างเขียน
วิชาช่างแกะมาใช้ในราชการของกรมศึกษาธิการเป็นครั้งแรก ทำให้กรมศึกษาธิการมีความต้องการ
ผู้มีความรู้วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ ซึ่งได้รับการศึกษาตามการศึกษาแผนโบราณ ประกอบกับใน
ขณะนั้นกรมศึกษาธิการได้จัดตั้งสามัคยาจารย์สมาคม ตั้งแต่ พ.ศ. 2447 ในบริเวณโรงเรียนมัธยม
ศึกษาวัดราชบูรณ เพื่อเป็นชุมชนในการศึกษาศิลปวิทยาต่าง ๆ นอกเวลาการเล่าเรียนหนังสือตาม
ปกติ ที่มีจุดมุ่งหมาย ข้อหนึ่งว่า

... ข้อ ก. เพื่อให้สมาคมนี้เป็นที่รวบรวมศิลปวิทยา คือ หมายความว่าให้เป็นที่ยุมนุม
สำหรับปฤชษาหารือ การที่เกี่ยวข้องด้วยการศึกษา เพื่อจะคิดค้นหาวิชา... ที่จะจัด
ทำนุบำรุงการสิ่งนี้ให้เป็นประโยชน์ถึงซึ่งความเจริญยิ่งขึ้นไป ให้เป็นที่ชุมนุมสอนและ
ฝึกหัดอธิบายหรือแสดง บรรดาศิลปวิทยาเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนหรือ
สืบสนธิความรู้แก่กันและกัน.... มีสโมสรสถาน 5 สโมสร คือ

1. สโมสรอังกฤษ
2. สโมสรบ้านเลขในกรมการจัดการบ้านทั้ง
3. สโมสรกายบริหารในกรมการกรีฑา

*เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

¹รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507

4. สโมสรช่างในกรรมการจัดการช่าง
5. สโมสรจิตรกรรมในกรรมการจัดการช่าง...¹

ด้วยเหตุผลที่กรมศึกษาธิการต้องการช่างเขียน ช่างแกะ และมีสถานที่ส่งเสริมการศึกษาของสามัคยาจารย์สมาคมดังกล่าว จึงทำให้กระทรวงธรรมการนำแนวความคิดทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เคยดำริไว้มาทดลองจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่าง ตั้งแต่ พ.ศ. 2447 สโมสรช่างจึงเป็นสถานศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับสภาพการศึกษาของสโมสรช่าง เมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2452 ว่า "... วัดราชบูรณมีโรงเรียนประถมและมัธยม... ในตอนปลายลิ้นเวลาเรียนหลังหนึ่งใช้เป็นที่พักครูเรียกว่าสามัคยาจารย์สมาคม... มีการศึกษาวิชาพิเศษ คือ วิชาช่างเขียนและช่างต่าง ๆการนี้ได้เริ่มฝังรากมาในที่นี้ตั้งแต่ ร.ศ. 123 การก่อกำเนิดและเจริญมาโดยลำดับ..."²

การศึกษาศาสนาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่าง ของสามัคยาจารย์สมาคม จัดการศึกษาตามแนวทางของโครงการศึกษา พ.ศ. 2445 ที่แบ่งการศึกษาเป็น 2 ลำดับ คือ สามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา ฝ่ายวิสามัญเรียกว่า การศึกษาพิเศษที่แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ชั้น คือ ประถมศึกษาพิเศษ มัธยมศึกษาพิเศษ อุดมศึกษาพิเศษ ครั้น พ.ศ. 2450 มีการปรับปรุงหลักสูตรพิเศษ ส่วนสโมสรช่างจัดเป็นการศึกษาในระดับประถมศึกษาพิเศษ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏชัดเจนว่า สโมสรช่างเป็นโรงเรียน วิสามัญศึกษา ในระดับประถมศึกษาตามหลักสูตรพิเศษ พ.ศ. 2450 ทั้งนี้เพราะว่ากระทรวงธรรมการพิจารณาว่า หลักสูตรประถมพิเศษเดิมมุ่งการสอนวิชาภาษาอังกฤษเพียงวิชาเดียว แต่เมื่อประเทศมีความเปลี่ยนแปลงไป ประชาชนก็ต้องทำงานที่ต้องใช้ความรู้พิเศษมากขึ้น ดังนั้นกระทรวงธรรมการจึงได้ปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาวิชาอื่น ๆ เช่นเดียวกับการศึกษาสามัญ โดยสอนวิชาวิสามัญต่าง ๆ ตามความต้องการของประเทศ เช่น ในระดับประถม

¹กระทรวงธรรมการ. ข้อบังคับสามัคยาจารย์สมาคม ร.ศ. 130. (ม.ป.ท., ร.ศ. 130), หน้า 1-9. (กจข. น. ศธ. 160)

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร. 5 ศ. 5/81 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสร้างโรงเรียนวัดราชบูรณ (6 กันยายน 121 - 10 ตุลาคม 129)

วิสามัญศึกษามีโรงเรียนวิสามัญศึกษา 4 แห่ง คือ โรงเรียนอังกฤษมหาพฤฒาราม โรงเรียนแพทย์ ผดุงครรภ์ สโมสรอังกฤษ และสโมสรช่าง¹

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามหลักสูตร พ.ศ. 2450 ณ สโมสรช่าง เป็น การศึกษาประเภทประถมวิสามัญ เช่นเดียวกับความรู้พิเศษวิชาภาษาอังกฤษ และวิชาแพทย์ ผดุงครรภ์ นับว่ากระทรวงธรรมการเห็นความสำคัญของวิชาช่างสิบหมู่เท่าเทียมกับวิชาภาษาอังกฤษ และวิชาแพทย์ผดุงครรภ์ ตลอดจนแสดงให้เห็นว่ากระทรวงธรรมการเริ่มให้ความสำคัญในการจัดการศึกษาวิชาวิสามัญศึกษา เพื่อการประกอบอาชีพ ตามพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม ไทย ซึ่งประชาชนประกอบอาชีพการช่างของไทยมากมาย โดยสโมสรช่างจะเปิดการสอน วันธรรมดา เวลา 15.00-22.00 น. นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2450 เป็นต้นมา ดังมีหลักฐานปรากฏ รายละเอียดว่า

... สโมสรนี้ให้มีสโมสรสถานเป็นโรงเรียนสำหรับเป็นที่ทำการช่างต่าง ๆ มีแม่กอง ช่างคนหนึ่ง มีครูมากและน้อยตามแต่ความต้องการมีนักเรียนเข้าฝึกหัดเล่าเรียน ตามแผนวิชาต่าง ๆ แม่กองช่างและครูนั้นเป็นหน้าที่ของกรรมการจัดหา ส่วน นักเรียนแล้วแต่จะมีผู้ใดสมัครมา... การงานที่ฝึกหัดทำในสโมสรช่างนี้ มีการเรียน การแกะการกลึง การปั้น การสลัก การประดับมุกประดับกระจก เครื่องถม เป็นต้น และจะขยายให้กว้างออกไปตามเวลาที่สมควร... มีการรับจ้างทำสิ่งของต่าง ๆ ... ฝึกหัดทำสิ่งของขึ้นแล้วก็จำหน่ายอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลประโยชน์มาเลี้ยง ตัวเองพอบำรุงการงานให้เจริญขึ้น...²

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สโมสรช่างดำเนินการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างกลึง วิชาช่างปั้น วิชาช่างสลัก วิชาช่างประดับมุก วิชาช่าง

¹รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, หน้า 180-189.

²กระทรวงธรรมการ. ข้อบังคับสามัคยาจารย์สมาคม ร.ศ. 130 หน้า 30-31.

ระดับกระจุก วิชาช่างถม ซึ่งกรมศึกษาธิการมีแนวคิดที่จะจัดให้เป็นการศึกษาในระบบโรงเรียนต่อไป วิชาที่เปิดสอนวิชาแรกตามความต้องการของผู้เรียน คือ วิชาช่างเขียน และวิชาช่างแกะช่างแกะ เพราะว่า "... ในสมัยนี้การแกะแป้นของแพร่หลาย มีแกะรูปภาพและแกะตราต่าง ๆ..." ส่วนวิชาช่างเขียนนั้นนักเรียนทุกคนต้องฝึกหัดเนื่องจากว่า "... วิชาช่างเขียนเป็นวิชาเบื้องต้นของสรรพวิชาช่างทั้งหลาย เป็นต้นว่า การแกะสลัก และการปั้น และการทำลวดลายอื่น ๆ เช่น เครื่องถม แม้แต่ช่างไม้... ก็ยังควรรู้วิชาวาดเขียนด้วยดีกว่าที่ไม่รู้..."¹

ในด้านวิธีการศึกษาของนักเรียน ในสโมสรช่างพบว่า นักเรียนศึกษาวิชาช่างสิบหมู่โดยวิธีการศึกษาภาคปฏิบัติ ดังมีรายงานการจัดการโรงเรียนช่าง ที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์กราบบังคมทูล พระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีข้อความว่า

.... ถ้าจะจัดวิชาใด ก็ไปเกลี้ยกล่อมช่างที่ชำนาญในวิชานั้น และทำการหาถิ่นอยู่ในปัจจุบันเข้าสโมสรช่าง สโมสรช่างรับเป็นนายหน้าที่จะหาการงานป้อนให้แก่ช่าง... เมื่อวิชาอันนั้นดำเนินดีขึ้น... กับถ้าหากมีการมากและเป็นที่ยอมรับ... ก็จัดนักเรียนเข้าแทรกให้เป็นลูกมือฝึกหัดไปทีละียว และเป็นหน้าที่ของนายช่าง จะต้องฝึกหัดให้ตามกัตติกา...²

ตามรายงานดังกล่าว พบว่า นักเรียนฝึกหัดวิชาช่างสิบหมู่จากการที่ช่างมอบหมายให้ทำตามความเหมาะสมเมื่อมีผู้มาว่าจ้าง โดยการเป็นลูกมือของช่าง ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในสโมสรช่างมีลักษณะคล้ายคลึงกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามการศึกษาสมัยโบราณ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่างได้มีการศึกษามาจนถึงปี พ.ศ. 2454 และมีหลักฐานปรากฏให้เห็นชัดเจนว่า สโมสรช่างมีจุดมุ่งหมาย "...เพื่อช่วยกรมศึกษาธิการ บำรุงการศึกษาวิชาช่างต่าง ๆ เพื่อเป็นการทดลองดูว่าจะดำเนินไปได้สักเพียงใด..." มีการสอนวิชาต่าง ๆ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/3 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานจัดการโรงเรียนช่าง (10 สิงหาคม 2453)

² เรื่องเดียวกัน.

³ กระทรวงธรรมการ, ขอบบังคับสามัคยาจารย์สมาคม ร.ศ. 130 หน้า 30-37.

10 วิชา มีวิชาช่างสิบหมู่เป็นวิชาหนึ่งในลำดับที่ 6 คือ "การฝึกหัดการช่างแกะสลักประดับมุก
ประดับกระจก และทำเครื่องถม..."³ จึงกล่าวได้ว่า สามัคยาจารย์สมาคมสามารถจัดการศึกษาวิชา
ช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียนได้สำเร็จ ในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว
ระหว่าง พ.ศ. 2450- 2454 อันเป็นรากฐานของการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน
ต่อไป ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยความพยายาม ความสามารถในการ
วางแผนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนของกรมศึกษาธิการ ตามแนวคิดทางการศึกษา
ของพระยาวิสุทธิธรรมาธิบดี ซึ่งพยายามส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่อย่างเต็มกำลังความ
สามารถ ในระยะเวลาที่ผ่านรับราชการเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ปลัดพลจัตมาของกระทรวง
ธรรมการ ระหว่าง พ.ศ. 2445-2454 อาทิ

... ผู้ใดต้องการช่าง สโมสรรจะรับเป็นธุระแนะนำให้ ... เปนเหมือนหนึ่งเอเยนต์สำหรับ
จัดหาแรงงานให้คนที่เปนช่าง และสำหรับจัดหาช่างให้แก่ผู้ที่จะจ้างไปทำการงานด้วย
จะเปนหลักเปนคนกลางอยู่แห่งหนึ่ง... ส่วนตัวผู้เล่าเรียนย่อมจะหวังได้ว่า เมื่อฝึกหัด
เปนแล้วต้องมีการงานที่จะทำเสมอไป ไม่เสียเวลา เสียประโยชน์ที่ฝึกหัด ส่วนผู้อื่นที่มี
ความประสงค์จะว่าเหมาะให้ทำที่สโมสร หรือว่าจ้างคนไปทำงานก็ย่อมหวังได้ว่าที่นี่
จะเปนที่สำเร็จความประสงค์...¹

การส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่สโมสรช่างดำเนินการนั้น แสดงให้เห็นถึงความ
สำคัญของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ โดยการส่งเสริมทั้งบุคคล ความรู้ทางหัตถกรรม การช่างของ
ไทย อาชีพด้านหัตถกรรมช่างพื้นเมือง ซึ่งนับว่าเป็นการส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่อย่าง
รอบด้าน ทั้งการบำรุงคน บำรุงวิชา บำรุงอาชีพ บำรุงเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทยที่กำลัง
จะเสื่อมสูญให้กลับมามีบทบาทใหม่ ตามวิทยาการการศึกษาแบบตะวันตก ให้สืบสานความ
เหมาะสมและกาลสมัยของการพัฒนาการศึกษาและแผนโบราณเข้าสู่ระบบโรงเรียนตาม
วัฒนธรรมสากล ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณต่อไป

¹เรื่องเดียวกัน.

2.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ (พ.ศ. 2455)

การตระหนักถึงความสำคัญในการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ เพื่อส่งเสริมหัตถกรรมพื้นเมืองของสยาม และความสำเร็จจากโครงการทดลองจัดการศึกษาวิชาช่าง สิบหมู่ ณ สโมสรช่าง ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ซึ่งมีเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์) เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้พิจารณาผลการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่างแล้ว จึงเร่งพัฒนาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ที่เป็นการศึกษาพิเศษระดับมัธยมศึกษา ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ โดยกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการได้ดำเนินการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ต่อมาจากสโมสรช่าง ณ สถานที่เดิม ดังมีหลักฐานที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองของกระทรวงธรรมการกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสนอความคิดเห็นการจัดการศึกษาชั้นสูงในโรงเรียนพิเศษ เมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2452 มีข้อความว่า

... โรงเรียนใดที่จะจัดการศึกษาให้ลึกซึ้งสูงขึ้นไป โรงเรียนเช่นนั้นต้องมีรากเหง้า กล่าวคือ ต้องให้เป็นทีประชุม การเล่าเรียนอย่างี่ต่างประเทศเรียกว่า คอเลจ หรือ อาคารโดมี...ซึ่งอย่างไทยยังไม่มีชื่อว่ากระไรแน่ โรงเรียนเช่นนั้นในเมืองไทยยังไม่มี แท้จริง ถึงเวลาแล้วที่จะดำเนินการให้เป็นไป เพราะเหตุที่ว่า การเล่าเรียนชั้นต่ำก็แพร่หลายพอสมควร... แท้จริงข้าพระพุทธเจ้าก็เข้าใจว่าพระบรมราชประสงค์ก็มีอยู่เช่นนี้แล้ว ส่วนการจัดก็จะค่อยดำเนินไปทีละสิ่งละอย่าง คงจะถึงความสำเร็จประโยชน์ในเบื้องหน้าสักวันใดวันหนึ่ง... สมควรจัดที่วัดราชบูรณ เพราะมีโรงเรียนประถมและมัธยมอยู่แล้ว มีนักเรียนมัธยมราว 400 คน ... คิดจะถือโอกาสที่วัดราชบูรณจะทำตึกแถวให้เข้า จะขอเช่าเป็นโรงเรียนทั้งหมด... [ต่อมาวันที่ 29 กรกฎาคม 2453 ถวายความเห็นว้] โรงเรียนวัดราชบูรณนี้คงจะเป็นโรงเรียนที่เจริญได้โดยรวดเร็ว...¹

ความคิดเห็นของพระวิสุทธสุริยศักดิ์ดังกล่าว ในปลายรัชกาลที่ 5 แสดงให้เห็นว่า กระทรวงธรรมการจัดการศึกษาพิเศษหลังจากจัดการศึกษาชั้นต่ำได้แพร่หลายแล้ว โดยจัดการศึกษาพิเศษ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 5/81 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสร้างโรงเรียนวัดราชบูรณ (6 กันยายน 121 - 10 ตุลาคม 129)

ให้เป็นการศึกษาชั้นสูงในบริเวณโรงเรียนวัดราชบูรณ ทั้งนี้เพราะว่าโรงเรียนวัดราชบูรณ มีการศึกษาตั้งแต่ระดับประถมศึกษา และมีมัธยมศึกษา ตลอดจนมีความเหมาะสมที่จะจัดการศึกษาพิเศษต่อไป แต่กระทรวงธรรมการยังดำเนินการมิได้ เนื่องจากสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 อีกทั้งปรากฏเหตุการณ์กบฏ รศ. 130 จึงทำให้การดำเนินการดังกล่าวเริ่มต้นอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2455 ดังมีหลักฐานปรากฏว่า "...สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนาบรมราชเทวี มีพระราชศรัทธาพระราชทานเงิน 2000 บาท มายังกระทรวงธรรมการ เพื่อให้สร้างเครื่องใช้ในโรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะ ซึ่งแต่เดิมมาเคยเรียกว่า สโมสรช่างนั้น..."¹ จากหลักฐานนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า สโมสรช่าง คือโรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ ที่มีรากฐานการศึกษาวิชาช่างสืบหนุมมาจากสโมสรช่างในความรับผิดชอบของสามัคยาจารย์สมาคม กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น ชำระราชการกระทรวงธรรมการจึงรวบรวมทุนทรัพย์สร้างถาวรวัตถุอันเป็นสาธารณประโยชน์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยสร้างโรงเรียนหัตถกรรมขึ้นใหม่ ที่เป็นโรงเรียนหัตถกรรมแห่งแรกในประเทศไทย ดังมีหลักฐานบันทึกว่า

... การฝึกหัดศิลปการหัตถกรรม ซึ่งได้เริ่มตั้งขึ้นแต่เด็ก ๆ ในครั้งนั้นก็เป็นที่ต้องพระราชหฤทัย [ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว] เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนิน ณ สามัคยาจารย์สโมสรสถาน ได้ทอดพระเนตรฝีมือวาดเขียนของนักเรียนช่าง ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก... ครั้นต่อมาการงานในที่นั้นเจริญขึ้นสถานที่เดิม ซึ่งทำไว้แต่พอชั่วคราวชำรุดชำรุดชำรุด... ควรจะสร้างโรงเรียนหัตถกรรมนี้ขึ้นใหม่ เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศล... บัดนี้การปลูกสร้างเสร็จแล้ว...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/7 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสมเด็จพระบรมราชเทวีประทานเงินสร้างเครื่องใช้ในโรงเรียนช่าง (31 พฤษภาคม - 3 มิถุนายน 2455)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/5 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องดำริจะสร้างโรงเรียนเพาะช่าง (16 กุมภาพันธ์ 2454 - 21 ตุลาคม 2456)

โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณตามหลักฐานข้างต้นได้รับการส่งเสริมสนับสนุนในการจัดการศึกษาจากบุคคลหลายฝ่าย เช่น สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ประทานเงิน 2,000 บาท เพื่อสร้างเครื่องทำแม่พิมพ์สังกะสี¹ และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชินีพันปีหลวง พระราชทานเงินจำนวน 1,000 บาท เพื่อสร้างโรงงานทำการช่างของนักเรียน เป็นต้น² ซึ่งมีผลทำให้โรงเรียนหัตถกรรมบูรณมีความพร้อมทั้งอาคารเรียน โรงฝึกงานและอุปกรณ์ ดังมีหลักฐานปรากฏว่ามีอาคารเรียน 2 ชั้น ชั้นบนเป็นห้องเรียนวิชาวาดเขียน ชั้นล่างเป็นโรงงานของวิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น ส่วนโรงงานเก่าให้ปฏิบัติงานที่มีเสี่ยงอีกที เป็นต้น กระทรวงธรรมการจึงเปิดสอนวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณในปี พ.ศ. 2455 มีพระอนุกิจวิธูรเป็นอาจารย์ใหญ่³ มีการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามแนวทางของหลักสูตรหัตถกรรม พ.ศ. 2455 ที่กำหนดเวลาการเรียน 3 ปี ตั้งแต่ชั้นปีที่ 1-3 โดยรับนักเรียนที่จบการศึกษาประโยคประถมศึกษา โดยเริ่มศึกษาวิชาหัตถกรรมเบื้องต้นเป็นวิชาพื้นฐาน คือวิชาวาดเขียน วิชาสุขวิทยา วิชาจรรยา และ วิชาการบริหาร เป็นเวลา 5 เดือน เมื่อสอบผ่านแล้ว จึงเลือกเรียนวิชาช่างสิบหมู่อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามความสนใจและความถนัด มีวิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างปั้น วิชาช่างไม้ และวิชาช่างถม⁴ หลักสูตรดังกล่าวถือได้ว่าเป็นหลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในระบบโรงเรียนฉบับแรกของประเทศไทย ซึ่งมีภูมิปัญญาไทย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/7 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสมเด็จพระบรมราชเทวีประทานเงินสร้างเครื่องใช้แก่โรงเรียนช่าง (31 พฤษภาคม - 3 มิถุนายน 2455)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/13 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสมเด็จพระพันปีหลวงพระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนช่าง (8 มกราคม 2455)

³ ประวัติโรงเรียนเพาะช่าง ตั้งแต่สมัยซึ่งเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น จนถึงวันพระราชทานนาม," อ้างถึงใน สฐจิตรงงานวันกำเนิดโรงเรียนเพาะช่าง (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยโฆษณา, 2493), หน้า 5.

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/14 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องโรงเรียนหัตถกรรมส่งหลักสูตรตารางสอน (2455)

วิชาช่างสิบหมู่มาปรับปรุงให้เข้ากับการศึกษาในระบบโรงเรียนที่กำลังเจริญในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้วิจัยได้พบหลักฐานอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของการศึกษา คือ นักเรียนโรงเรียน หัตถกรรมได้รับรางวัลหลายรางวัลจากการแสดงศิลปหัตถกรรมใน พ.ศ. 2455 ซึ่งกระทรวงธรรมการจัดขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อส่งเสริมวิชาอาชีพการหัตถกรรมประเภทต่าง ๆ เช่น ผลงานของวิชาช่างสิบหมู่ที่ได้รับรางวัล คือ

ประเภทโรงเรียน	ได้รับรางวัลที่ 2 จากผลงานวิชาช่างถม
	ได้รับรางวัลที่ 4 จากผลงานวิชาช่างเงิน
ประเภทบุคคล	ได้รับรางวัลที่ 3 จากผลงานวิชาช่างถม
	กรอบพระบรมรูปเงินถมดำ
	ได้รับรางวัลที่ 5 จากผลงานวิชาช่างปั้น
	รูปดาชิปั้นของนายเหม อายุ 13 ปี
	รูปช่างปั้นของนายเฮง อายุ 13 ปี... ¹

ผลงานของนักเรียนดังกล่าวข้างต้นเป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า นักเรียนที่ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนหัตถกรรมศึกษาได้ผลดี และเป็นที่ยอมรับของประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาวิชาช่างถม วิชาช่างเงิน วิชาช่างปั้น ซึ่งผลงานดังกล่าวสามารถผลิตสินค้าแล้วขายได้ราคาดี เช่น “รูปดาชิปั้น รูปช่างปั้น ขายได้ราคา 3 บาท ส่วนกรอบพระบรมรูปเงิน ขายได้ราคาสูงถึง 45 บาท² ดังนั้น จากการที่กรอบพระบรมรูปเงินถมดำที่เป็นศิลปวัตถุ ซึ่งสร้างจากความรู้ของวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างถม วิชาช่างขึ้นรูป วิชาช่างแกะสลัก ฯลฯ สามารถขายได้ในราคา 45 บาท ในขณะที่ใน พ.ศ. 2455 ครูของโรงเรียนหัตถกรรมราชบุรณได้รับเงินเดือนเดือนละ 20-30 บาท³ ผู้วิจัยจึงมีข้อสังเกตว่า การศึกษาวิชา ช่างสิบหมู่ใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 17/2 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม (18 ธันวาคม - 25 กุมภาพันธ์ 2455)

² เรื่องเดียวกัน.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 50.2/10 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องครูโรงเรียนเพาะช่าง (26 สิงหาคม 2455 - 2 มิถุนายน 2458)

โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ ตั้งแต่ พ.ศ. 2455 ได้รับความนิยมไม่น้อยเลยจากประชาชน เนื่องจากประชาชนเห็นผลดีของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนว่าสามารถนำความรู้ไปประกอบอาชีพทางการช่างที่มีรายได้ดีได้ต่อไป

2.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่าง (พ.ศ. 2456 - ปัจจุบัน)

2.3.1 สมัยกำเนิดโรงเรียนเพาะช่าง (พ.ศ. 2456-2475)

2.3.1.1 จุดมุ่งหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

โรงเรียนเพาะช่างหรือ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา

วิทยาเขตเพาะช่าง หรือสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง ในปัจจุบันได้ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2456 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีพัฒนาการมาจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่าง จนกระทั่งเป็นโรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ

พระราชทานนามโรงเรียนว่า เพาะช่าง ตามหลักฐานที่ปรากฏในคราวเสด็จเปิดโรงเรียนเพาะช่างในวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2456 พระราชดำรัสตอบเจ้าพระยาพระเสด็จสุนทรนถราชินดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่า

... เราเห็นว่าศิลปวิชาช่างเป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งสำหรับแสดงให้ปรากฏว่า ชาติได้ถึงซึ่งความเจริญเพียงใดแล้ว วิชาช่างแลฝีมือการช่างทั้งสองอย่างนี้เป็นเครื่องแสดงความงามและความประณีต ซึ่งจะมีได้เป็นได้แต่ในประเทศบ้านเมืองที่สงบราบคาบ และมีการปกครองเป็นอันดี...ประชาชนได้รับความสงบร่มเย็น...จึงมีเวลาคิดแลบำรุงความงามความประณีตให้เป็นที่น่าสรรเสริญวัตถุที่ประณีตงาม ได้แก่ การเขียน การปั้น แลการสร้าง... เป็นสิ่งที่ต้องการเวลาตรึกตรอง และเวลาทำนาน ๆ จึงจะสำเร็จได้... ความเจริญในวิชาช่างจึงเป็นเครื่องวัดความเจริญแห่งชาติ... วิชาช่างของเราเราก็ชวนจะเสื่อมเสียหมด ไปหลงเพลินแต่จะเอาอย่างของคนอื่นเขาถ่ายเดียว... แท้จริงวิชาช่างเป็นวิชาพื้นเมือง จะคอยแต่เอาอย่างของคนอื่นถ่ายเดียวไม่ได้... ที่ถูกนั้นควรจะแก้ไขพื้นวิชาของเราเองให้ดีขึ้นตามความรู้แลวัตถุอันเกิดขึ้นใหม่ตามสมัย... แลได้เคยปรารภกับเจ้าพระยาพระเสด็จแลผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องด้วยการศึกษาที่จะให้วิชาช่างไทยของเราตั้งขึ้นใหม่จากพื้นเดิมของเราแล้ว แลขยายให้แตกกิ่งก้านสาขางอกงามยิ่งขึ้น เปรียบเสมือนเอาพันธุ์พืชของเราเองมาปลูกลงในพื้นแผ่นดินของเรา แล้วบำรุงให้เติบโตงอกงาม... เราจึงได้ให้ชื่อโรงเรียนนี้ว่าโรงเรียนเพาะช่าง... ขอให้โรงเรียนเพาะช่างของไทย ซึ่งได้เริ่มทำการปลูกเพาะช่างขึ้นแล้วนั้น งอกงาม แล

แตกกิ่งก้านสาขา เพลิดดอกออกผลทำความเจริญให้แก่ชาติบ้านเมืองเราตลอดไป
ในบัดนี้แลเมื่อหน้าเกิด...¹

พระราชดำรัสตอบเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อ
วันเปิดโรงเรียนเพาะช่าง แสดงให้เห็นถึงแนวพระราชดำริทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในระบบ
โรงเรียนอย่างชัดเจน ซึ่งพระองค์มีพระราชดำริว่า วิชาช่างไทยเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์
ที่แสดงความเจริญของชาติไทย ที่มีความเป็นมาจากการเมือง การปกครองและสังคม
ของชาติที่เจริญมานานแล้ว แต่ชาวไทยส่วนใหญ่ไม่ได้ให้ความสำคัญซึ่งเป็นปัญหาอย่างหนึ่ง
ของชาติที่ควรแก้ไข ดังนั้นพระองค์จึงทรงดำริให้กระทรวงธรรมการจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่
ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนเพาะช่างเพื่อเพาะวิชาสิบหมู่ให้แก่ชาวไทยในประเทศไทย อันเป็น
ภูมิปัญญาของไทยด้วยวิธีการทันสมัย คือ การศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งทำให้วิชาช่างสิบหมู่
เป็นรากฐานความเจริญของวิชาช่างไทยแต่ละสาขาต่อไป

2.3.1.2 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

ผู้วิจัยศึกษาหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการดำเนินการจัดการ
ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน แต่ปรากฏว่า ไม่มีหลักฐานใดที่แสดงให้เห็นว่ามีการ
กำหนดหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่โดยเฉพาะ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ตามหลักฐานที่บันทึกข้อความ
เกี่ยวข้องกับหลักสูตร โดยกำหนดการเรียกชื่อของหลักสูตรเฉพาะในการวิจัยนี้ เพื่อความเข้าใจ
สภาพการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่าง ดังนี้

1) หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ พ.ศ. 2456 เนื่องจากปี พ.ศ. 2456
ไม่มีหลักฐานปรากฏว่ามีการใช้หลักสูตรอะไรในการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ในปี พ.ศ. 2456
การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่างได้ดำเนินการตามกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง
รายงานการเปิดโรงเรียนเพาะช่าง (7 มกราคม 2456) หลักสูตรหัตถกรรมของโรงเรียนหัตถกรรม
ราชบูรณ ที่มีการสอนวิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างปั้น วิชาช่างไม้ วิชาช่างถม ซึ่งมีแนว
การสอนใน พ.ศ. 2456 โดยแบ่งการสอนเป็น 6 แผนก คือ แผนกช่างเขียนและออกแบบ แผนก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 50.2/20 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานการเปิดโรงเรียนเพาะช่าง (7 มกราคม 2456)

ช่างปั้น แผนกช่างแกะ แผนกช่างถม แผนกช่างกลึง และแผนกช่างไม้¹ ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า หลักสูตรดังกล่าว แบ่งการศึกษาเป็นแผนกวิชาเพื่อเพาะช่าง วิชาช่างสิบหมู่เฉพาะสาขา คือ ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างแกะ ช่างถม ช่างกลึง และช่างไม้

2) หลักสูตรวิชาครูช่างเขียน พ.ศ. 2460 ใน พ.ศ.2460 ปรากฏหลักฐานว่ามีระเบียบ การวิชาครูวาดเขียน ดังที่อำมาตย์โทหลวงวรวิทย์พิศาล ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง กล่าวถึงระเบียบการวิชาครูวาดเขียน ให้อำมาตย์เอกพระยาโอวาทวรภิกขุ ผู้เป็นเจ้ากรมกรม วิชามัธยมศึกษาทราบ เมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2460 มีความว่า

... ขอให้นักเรียนครูวาดเขียนในโรงเรียนเพาะช่างได้รับประกาศนียบัตรครูประถม รับเงินเดือน ๆ ละ 45 บาท ... นักเรียนที่ออกมารับราชการครูนั้น ควรเลือกเรียนวิชา อย่างหนึ่งอย่างใดแต่อย่างเดียว ให้รู้เป็นพิเศษอีกต่อไป ไม่ควรจะหยุดเรียน แต่เพียงนั้น เมื่อสอบไล่ได้จะให้ไปประกาศนียบัตรครูมัธยมได้เงินเดือน ๆ ละ 80 บาท... ข้าพเจ้าเห็นว่าควรประกาศให้ทราบทั่วกัน และผู้ใดจะสมัครเรียน วิชาคั้น พิเศษนี้ ให้มาลงชื่อที่โรงเรียนเพาะช่าง...²

คำชี้แจงระเบียบการฝึกหัดครูวิชาวาดเขียนดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าหลักสูตรวิชา วาดเขียนคั้นปลายเทียบเท่าประกาศนียบัตรครูประถม ส่วนหลักสูตรครูวิชาวาดคั้นพิเศษ เทียบเท่าประกาศนียบัตรครูมัธยม ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า หลักสูตรวิชาวาดเขียนคั้นพิเศษ เป็น หลักสูตรวิชาช่างเขียน พ.ศ.2460 ทั้งนี้เพราะว่าการเลือกเรียนหลักสูตรครูวิชาวาดเขียนคั้นพิเศษ

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 50.2/17 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องพระอนุกิจวิฑูรย์ขออนุญาตวางระเบียบหน้าที่ทางโรงเรียน (28 ตุลาคม 2456)

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 2/144 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องระเบียบการกรมศึกษาธิการ ว่าด้วยการฝึกหัดวิชาวาดเขียน และแบบ อย่าง (5 มิถุนายน - 7 กุมภาพันธ์ 2460)

นั้น นักเรียนครูวิชาวาดเขียนเลือกศึกษาเฉพาะวิชาใดวิชาหนึ่ง จาก 4 วิชา คือ วิชาผูกลายไทย วิชาเขียนสีน้ำมัน วิชาผูกลายเครือเถา ดังนั้น วิชาผูกลายไทยจึงนับว่าเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะ วิชาผูกลายไทยเป็นส่วนหนึ่งของวิชาช่างเขียน

อนึ่ง ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า หลักสูตรครูวิชาวาดเขียนคันตันและหลักสูตรครูวิชาวาดเขียนคันปลายนั้นมิใช่หลักสูตรครูวิชาช่างเขียน ทั้งนี้เพราะว่าการศึกษาในระดับดังกล่าวให้นักเรียนครูวิชาวาดเขียนศึกษาวิชาทั้งหมด 11 วิชา ที่มีวิชาลายไทยวิชาเดียวเท่านั้นที่เป็นความรู้ของวิชาช่างสิบหมู่

2.3.2 สมัยเปลี่ยนแปลงโรงเรียนเพาะช่าง พ.ศ. 2476 - 2518

2.3.2.1 มูลเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษา ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 คณะราษฎรบริหารประเทศต้องประสบกับเหตุการณ์ไม่สงบทางการเมืองหลายเหตุการณ์ เช่น การรัฐประหารพ.ศ. 2476¹ การสละราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2477 กบฏล้มรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2477 กบฏนายสิบ พ.ศ. 2478² ครั้น พ.ศ. 2484 ไทยประกาศสงครามกับสัมพันธมิตร ทำให้ประเทศไทยอยู่ในสภาพสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างแท้จริง³ หลังเหตุการณ์สงครามโลกสงบแล้ว ก็ยังมีเหตุการณ์ทางการเมืองเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น พ.ศ. 2491 เกิดกบฏนายพล⁴ พ.ศ. 2492 เกิดกบฏวังหลวง พ.ศ. 2494 เกิดกบฏแมนฮัตตัน และรัฐประหารเงี้ยว พ.ศ. 2495 เกิดกบฏสันติภาพ⁵ อนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2492-2500 จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีในสมัยที่ 2 ครั้น

¹ประยูร ภมรมนตรี, ชีวิต 5 แผ่นดินของข้าพเจ้า (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2518), หน้า 138.

²รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพฯ ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 90-99.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

⁴รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ หน้า 303.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 330.

พ.ศ. 2501-2506 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ปกครองประเทศแบบเผด็จการต่อเนื่องมาถึงใน พ.ศ. 2507 จอมพลถนอม กิตติขจร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ก็มีเหตุการณ์ทางการเมืองไม่สงบอีกหลายครั้ง มีการเผยแพร่แนวความคิดต่อต้านรัฐบาลอย่างรุนแรง การชุมนุมนัดหยุดงาน การเรียกร้องขอขึ้นค่าจ้างของผู้ใช้แรงงาน ตลอดจนนิสิตนักศึกษาตื่นตัวและเคลื่อนไหวทางการเมืองจนกระทั่งนำไปสู่เหตุการณ์วิกฤตทางการเมืองอย่างรุนแรง ในวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 หรือวันมหาวิปโยค

นอกจากพื้นฐานการเมืองที่เปลี่ยนแปลงและเป็นปัญหาริ่บด่วน ที่รัฐบาลไทยแต่ละสมัยต้องรับแก้ไขให้สถานการณ์การเมืองคลี่คลายลง ในด้านเศรษฐกิจของประเทศในช่วงเวลานี้ก็มีสภาพที่เปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน อันเนื่องจากในระหว่าง พ.ศ. 2472-2473 ประเทศไทยรับผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทำให้รัฐบาลไทยต้องตัดทอนรายจ่ายอย่างมากประมาณร้อยละ 50 เพื่อจัดงบประมาณปี 2475 ให้เข้าสู่ดุลยภาพ¹ ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาถึงสภาพเศรษฐกิจหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยด้วย ดังนั้นงบประมาณในช่วง พ.ศ. 2475-2481² จึงต้องจัดสรรตามความจำเป็นของประเทศ ซึ่งเน้นหนักในด้านการป้องกันประเทศและการสาธารณสุขโรค ส่วนงบประมาณด้านการศึกษาได้รับน้อยที่สุด คือ ร้อยละ 6³ ครั้นถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 สภาพเศรษฐกิจของไทยก็ได้รับผลกระทบจากผลร้ายของสงครามอีกเช่นกัน ทำให้การค้าระหว่างประเทศชะงักลง ญี่ปุ่นบังคับให้รัฐบาลไทยลดค่า

¹สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์, "การวิเคราะห์กระทู้ถามของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ที่เกี่ยวกับการศึกษาไทยในระหว่าง พ.ศ. 2475-2516," (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาสารัตถศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533) หน้า 66-67.

²พรเพ็ญ ยันตระกูล, "การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453-2468," (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 213.

³สถิติรายปีของประเทศไทยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 อ้างถึงใน อัครทิพย์ นาถสุภา พัฒนาการเศรษฐกิจประเทศไทย (กรุงเทพฯ : คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2511), หน้า 22-23.

เงินบาทเท่ากับเงินเยนของญี่ปุ่น' ซึ่งมีผลให้ประเทศไทยเกิดภาวะเงินเฟ้อ และขาดแคลนสินค้าประเภทอุปโภค บริโภคที่จำเป็น จึงทำให้สินค้ามีราคาแพงขึ้นอย่างมาก' สภาพเศรษฐกิจที่ไม่ดีในสมัยสงครามดังกล่าว ทำให้ประชาชนประสบความเดือดร้อนในการครองชีพ รัฐบาลจึงประกาศพระราชกฤษฎีกาควบคุมเครื่องอุปโภคบริโภคให้เพียงพอแก่ความต้องการของประเทศ ใน พ.ศ. 2484 โดยแจกบัตรปันส่วนเพื่อซื้อสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวันแก่ชาวพระนครและธนบุรี ใน พ.ศ. 2485³

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ประชาชนย่อมต้องการสินค้าที่จำเป็นเท่านั้น แต่สินค้าประเภทเครื่องอุปโภคที่ผลิตจากวิชาช่างสิบหมู่เป็นเครื่องอุปโภคที่ไม่จำเป็นในสภาวะการณ์สงคราม จึงทำให้ประชาชนไม่มีความต้องการใช้สินค้าประเภทนี้ ผู้ผลิตสินค้าประเภทนี้จึงอาจมีรายได้น้อย หรือไม่มีรายได้เลยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นผลกระทบต่อเศรษฐกิจของผู้ประกอบอาชีพการช่างหัตถกรรมจากวิชาช่างสิบหมู่อย่างยิ่ง

จากสภาพพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมไทย ตั้งแต่สมัยหลังการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย เมื่อ พ.ศ. 2475 นั้น เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงการศึกษาด้วย เนื่องจากว่า การศึกษาเป็นสถาบันหนึ่งของสังคม การศึกษาจึงมีการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น คณะรัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศ จึงต้องการให้ประชาชน ได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง โดยตั้งสภาการศึกษาเพื่อร่วมมือกันพัฒนาการศึกษากับกระทรวง-

¹หลวงวิจิตรวาทการ, "หลังจากประกาศสงคราม." คู่มือทอง (กรุงเทพฯ: มงคลการพิมพ์, 2513), หน้า 40-41.

²อุบล จิระสวัสดิ์, "สภาวะทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของประเทศไทยในระหว่าง สงครามโลกครั้งที่ 2, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 288-289.

³แถมสุข นุ่มนนท์, เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2521), หน้า 153-154.

ธรรมการ¹ ตลอดจนเสนอแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2475 ให้มีการศึกษาภาคบังคับถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 โดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน ตลอดจนให้หญิงมีความเสมอภาคทางการศึกษาเท่าชาย² ต่อมา พ.ศ. 2478 รัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับใหม่ เพื่อเกณฑ์เด็กให้เข้าเรียนระดับการศึกษาภาคบังคับ และเปลี่ยนแปลงแผนการศึกษาระดับใหม่ ใน พ.ศ. 2479 เพื่อแก้ไขการเรียนวิชาสายสามัญที่มีระยะเวลานานเกินไป³ แต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 การศึกษาที่กำลังเจริญต้องได้รับความเสียหายอย่างมาก ทำให้โรงเรียนหลายแห่งเกิดความเสียหาย เพราะถูกโจมตีทางอากาศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนเพาะช่าง ที่นักเรียนต้องหยุดเรียนตามประกาศและคำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่วันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2484 และในวันที่ 2 ตุลาคม ถึงวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2485 ประกอบกับในปีนั้น เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการศึกษายิ่ง⁴ ด้วยเหตุนี้ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลจึงมุ่งพัฒนาการศึกษามากขึ้น เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติ ตลอดจนตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาของประชาชน กระทรวงศึกษาธิการจึงพัฒนาการศึกษาทางอาชีวศึกษาตามแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับใหม่ใน พ.ศ. 2494⁵ โดยเน้นการจัดการศึกษาเพื่อสนองความต้องการของสังคมมากขึ้น โดยเฉพาะนับตั้งแต่ แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 ที่จัดให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชาติ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา จึงทำให้รัฐบาลดำเนินการจัดการศึกษาด้านปริมาณโดยการตั้งโรงเรียนเพิ่มขึ้น⁶

¹ "ประกาศตั้งสภาการศึกษา," ราชกิจจานุเบกษา 49 (31 สิงหาคม 2475) : 338-339.

² สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2475 ครั้งที่ 57 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2476), หน้า 857.

³ รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 34.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 443-445.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 365.

⁶ สภาการศึกษาแห่งชาติ, โครงการการศึกษา พุทธศักราช 2504-2509 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2504).

ดังนั้น การศึกษาวิชาอาชีพสมัยระบอบประชาธิปไตยนี้ จึงได้รับแรงกระแทกจาก สภาพพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมอย่างยิ่ง ซึ่งทำให้การศึกษาวชิราวุธมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากตามนโยบายของรัฐบาลแต่ละสมัยเป็นต้นมา ใน พ.ศ. 2476 รัฐบาลส่งเสริมการศึกษาวชิราวุธศึกษาเพิ่มขึ้น กระทรวงศึกษาธิการจึงเสนอโครงการขยายการศึกษาวชิราวุธศึกษาในแผนกต่าง ๆ เช่น แผนกโรงเรียนช่างพิมพ์ โรงเรียนทำหมวก โรงเรียนการครัว โรงเรียนตัดเสื้อ โรงเรียนช่างก่อสร้าง โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมภาคใต้ และฝึกหัดครูพลศึกษา¹ แล้วกระทรวงธรรมการจึงตั้งโรงเรียนอาชีพศึกษาขึ้นสูงดังกล่าว ทั้งแผนกเกษตรกรรม พลศึกษา อาชีพต่าง ๆ ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ตั้งแต่ พ.ศ. 2478 เป็นต้นมา²

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า วิธีการเพิ่มปริมาณของโรงเรียนอาชีพศึกษาต่าง ๆ นับว่าเป็นผลดีตามภาวะการณ์ทั้งทางการเมือง สังคม และเศรษฐกิจในสมัยระบอบประชาธิปไตย ที่รัฐบาลส่งเสริมการอาชีพศึกษา เพื่อพัฒนาประเทศให้สอดคล้องกับสังคมสมัยนี้ แต่หากได้พิจารณาในอีกมุมหนึ่ง การพัฒนาการศึกษาวชิราวุธในระบบโรงเรียนนั้น กระทรวงศึกษาธิการมิได้พัฒนารากฐานการศึกษาวชิราวุธช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่าง อันเป็นภูมิปัญญาไทยที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในการดำรงการศึกษาเพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมไทย ที่แสดงถึงความเป็นชาติไทยที่น่าภาคภูมิใจแก่เยาวชนในระบบโรงเรียน ดังที่กระทรวงศึกษาธิการเคยตระหนักถึงความสำคัญของวิชาช่างสิบหมู่ และพัฒนาการศึกษาวชิราวุธช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่างมาแล้วก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 1/380 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง คณะรัฐมนตรีขอให้แสดงโครงการกิจการต่าง ๆ ที่คิดจะจัดทำในปี พ.ศ. 2476 เพื่อแถลงแก่ประชาชน (4 พฤษภาคม - 12 สิงหาคม 2476)

² สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2477 (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2478), หน้า 2547-2555.

2.3.2.2 จุดมุ่งหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

สืบเนื่องมาจากการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2475 ที่จัดการศึกษาของชาติเป็นสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา โดยกำหนดให้วิสามัญศึกษา คือ การศึกษาวิชาอาชีพ ได้แก่ กลสิกรรม หัตถกรรม และ พณิชยกรรม ซึ่งเป็นความรู้สำหรับประกอบอาชีพทางการเกษตรและอุตสาหกรรมต่าง ๆ โดยตั้งโรงเรียนวิสามัญศึกษา เพื่อให้การศึกษาต่อจากการศึกษาสามัญศึกษาทุกระดับ¹ เช่น โรงเรียนเพาะช่างที่เป็นโรงเรียนมัธยมวิสามัญในพระนคร² ทั้งนี้เพราะว่ากระทรวงธรรมการมีความมุ่งหมายในการจัดการศึกษา "...เพื่อให้พลเมืองจบการศึกษาด้วยวิชาชีพทั้งพลเมืองชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นยอด..."³ ครั้นเปลี่ยนแผนการศึกษาแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. 2479 ก็ดำเนินจุดมุ่งหมายเดิม ให้นักเรียนทุกคนมีวิชาชีพเป็นเครื่องในการประกอบอาชีพเช่นเดียวกัน อาทิ การศึกษาในแผนกศิลปกรรม แผนกการช่างฝีมือของโรงเรียนในกองวิสามัญศึกษา ที่โรงเรียนเพาะช่างจัดเป็นการศึกษาในแผนกศิลปกรรม โดยมุ่งให้นักเรียนจบการศึกษาแล้วทำงานเกี่ยวกับช่างถม ช่างแกะ เป็นต้น หรือเป็นครูสอนวิชาช่างต่าง ๆ เช่น วิชาช่างไม้ วิชาช่างแกะ เป็นต้น⁴ ดังนั้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2479 เป็นต้นมา โรงเรียนมัธยมวิสามัญเพาะช่างจึงมีจุดมุ่งหมาย 2 ประการ คือ เพาะนักเรียนเพื่อเป็นช่างไทยตามจุดมุ่งหมายการศึกษาสมัยก่อน และเพาะครูสอนวิชาช่างไทยในโรงเรียนต่าง ๆ

¹กระทรวงธรรมการ. รายงานการศึกษาปีที่ 25 พุทธศักราช 2475 (พระนคร : โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, ม.ป.ป.), หน้า 57-58 (กจข. น. 1/783

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 75/7 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ. กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานการประชุมกรรมการจังหวัด พ.ศ. 2479 (31 สิงหาคม - 2 ตุลาคม 2479)

2.3.2.3 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

ด้วยเหตุที่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่างมีจุดมุ่งหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เพื่อการเพาะช่าง ที่ต้องการให้ผู้เรียนมีเครื่องมือในการประกอบอาชีพการช่าง คือ วิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างถม วิชาช่างแกะ ฯลฯ โดยศึกษาตามหลักสูตรมัธยมวิสามัญเพาะช่าง เช่น เรียนวิชาช่างไม้ ช่างปั้น ช่างแกะ ส่วนการเพาะครูช่าง มีการอบรมวิชาครูต่อจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ หรือมีหลักสูตรครูช่างที่โรงเรียนเพาะช่างเปลี่ยนแปลงตลอดมาจนถึง พ.ศ. 2518 คือ

1) หลักสูตรมัธยมวิสามัญเพาะช่าง พ.ศ. 2477 สืบเนื่องมาจากจุดมุ่งหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่ต้องการเพาะช่างจากวิชาช่างสิบหมู่ จึงมีผลทำให้โรงเรียนเพาะช่างมีการเรียนการสอนตามหลักสูตรระดับมัธยมวิสามัญเพาะช่าง สืบเนื่องมาจากการสอนในระดับประถมวิสามัญสมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และมัธยมวิสามัญ (ม. 5-8) ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา โดยใน พ.ศ. 2476-2477 มีการกำหนดวิชาช่าง สิบหมู่ในประเภทวิสามัญศึกษา คือ วิชาช่างไม้ วิชาช่างถม วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างเงิน วิชาช่างบุ วิชาช่างทอง¹ ดังนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏ ผู้วิจัยจึงสรุปว่า หลักสูตรนี้ คือ หลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ที่มีการศึกษาวิชาอาชีพชั้นกลาง เทียบเท่าระดับมัธยมศึกษาที่สนองตอบจุดมุ่งหมายของการเพาะช่างอย่างแท้จริง

2) หลักสูตรฝึกหัดครูประถมเพาะช่าง พ.ศ. 2481* แต่เนื่องจากแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 ได้กำหนดให้มีการส่งเสริมการอาชีวศึกษาทุกระดับ ตั้งแต่ชั้นอาชีวศึกษาขั้นต้น ชั้นอาชีวศึกษาชั้นกลาง ชั้นอาชีวศึกษาชั้นสูง ที่จัดต่อเนื่องจากสายสามัญศึกษาระดับประถม

¹กระทรวงธรรมการ, รายงานการศึกษา ประจำปีที่ 26 พุทธศักราช 2476 (พระนคร : โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, ม.ป.ป.), หน้า 59-60 (กจข. (2) ศธ. 1/311) และ กระทรวงธรรมการ, รายงานการศึกษา พุทธศักราช 2477 (พระนคร : โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2481), หน้า (กจข. (2) ศธ. 1/356)

* ใน พ.ศ. 2482 เรียกหลักสูตรนี้ว่าฝึกหัดครูประถมการช่าง รับนักเรียนทั้งชายและหญิง เป็นการศึกษาอาชีวศึกษาชั้นสูง ตามหนังสือกระทรวงธรรมการ ที่ น. 35352/2482 เรื่องรายงานกิจการที่ได้ปฏิบัติตามนโยบายในระยะ 6 เดือนแรก พ.ศ. 2482 เสนอเลขาธิการคณะกรรมการรัฐมนตรี ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2482

มัธยมต้น และมัธยมปลาย¹ ดังนั้น กระทรวงธรรมการจึงต้องการครูสอนวิชาอาชีพในโรงเรียนอาชีพทุกระดับ ด้วยเหตุนี้ โรงเรียนเพาะช่างจึงเป็นโรงเรียนอาชีวศึกษาชั้นกลางที่มีหน้าที่ผลิตครูตามหลักสูตรประถมเพาะช่าง ดังที่ หลวงโกวิทอภัยวงศ์ รัฐมนตรีว่าการ กระทรวงธรรมการ เสนอรายงานการปฏิบัติงานตามนโยบายในระยะ 6 เดือนแรก พ.ศ. 2481 แก่เลขาธิการรัฐมนตรีตามหนังสือกระทรวงธรรมการ ที่ น. 24348/2481 ลงวันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2481 มีความว่า

...ส่วนกิจการในแผนฝึกหัดครู ... เปิดรับนักเรียนฝึกหัดครูประถมเพาะช่าง โดยรับนักเรียนที่สำเร็จมัธยมปีที่ 8 เพาะช่างแล้วให้เล่าเรียนมีกำหนด 1 ปี ประเภทหนึ่ง... กับรับนักเรียนสำเร็จมัธยมปีที่ 6 แล้วเข้าเล่าเรียนมีกำหนด 3 ปี อีกประเภทหนึ่ง เพื่อเพาะครูสอนวิชาการศึกษาฝีมือตามหลักสูตรใหม่...²

จากหลักฐานข้างต้น แสดงให้เห็นว่า หลักสูตรฝึกหัดครูประถมเพาะช่างมี 2 หลักสูตร คือ หลักสูตรแรกสำหรับนักเรียนที่จบหลักสูตรมัธยมเพาะช่างใน พ.ศ. 2480 แล้วเรียนวิชาครูต่อ 1 ปี ส่วนนักเรียนฝึกหัดครูอีกหลักสูตร คือ นักเรียนที่เรียนจบชั้นมัธยมปีที่ 6 เรียนต่อหลักสูตรครูประถมเพาะช่าง 3 ปี ดังนั้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2481 โรงเรียนเพาะช่าง จึงเริ่มมีหลักสูตรครูประถมเพาะช่างเป็นครั้งแรกเพื่อเพาะครูสอนการฝีมือตามหลักสูตร พ.ศ. 2481 ในโรงเรียนประถมอาชีพที่จัดตั้งใหม่ใน พ.ศ. 2481 รวม 106 โรง โดยเฉพาะในส่วนภูมิภาค เช่น โรงเรียนช่างไม้ 55 โรง โรงเรียนช่างปูน 3 โรง โรงเรียนช่างโลหะ 3 โรง และโรงเรียนช่างปั้น 2 โรง³

¹รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 344-346

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 1/624 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง กองกลาง รายงานกิจการที่ได้ปฏิบัติตามนโยบายในระยะ 6 เดือนแรก พ.ศ. 2481 (10 กันยายน - 10 ตุลาคม 2481)

³เรื่องเดียวกัน.

อนึ่ง หลักสูตรครูประถมเพาะช่าง 1 ปีนั้น มีเพียง 2 รุ่นเท่านั้น คือ พ.ศ. 2481-2482 เนื่องจากว่า “การสอนชั้นมัธยมปีที่ 8 มีสอนปีสุดท้ายใน พ.ศ. 2481” ด้วยเหตุนี้กระทรวงธรรมการจึงเตรียมครูประถมเพาะช่าง 3 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2483 ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ว่า หลักสูตรครูประถมเพาะช่างตั้งแต่ พ.ศ. 2481 เป็นต้นมา เป็นหลักสูตรครูสอนวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนอาชีพชั้นต้น ที่เริ่มก่อตั้งตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 เช่น โรงเรียนช่างไม้ โรงเรียนช่างปูน โรงเรียนช่างโลหะ และโรงเรียนช่างปั้น ซึ่งมีหลักฐานปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2482 มีจำนวนครูประถมเพาะช่าง 55 คน สอนในโรงเรียนประถมอาชีพดังกล่าว²

3) หลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2486 สืบเนื่องจากการจัดตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากรแผนกช่าง ใน พ.ศ. 2486 กำหนดนโยบายการศึกษาตามหลักฐานการบันทึกของผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยศิลปากรถึงนายกคณะกรรมการมหาวิทยาลัย เรื่องเสนอกิจการที่จะต้องปฏิบัติ ตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยที่มีข้อความตอนหนึ่งว่า

...มหาวิทยาลัยศิลปากรมีจุดประสงค์จะสอนวิชาช่างปั้น ช่างเขียน การช่างศิลปแบบไทยต่าง ๆ เช่น สถาปัตยกรรมไทย ช่างรัก แกะสลักลวดลายไทย ช่างหล่อ... เป็นส่วนใหญ่.. เนื้อหาของมหาวิทยาลัยนี้หนักไปในทางการช่าง และการโบราณคดี... มหาวิทยาลัยศิลปากรสอนการปั้นหล่อกับการช่างแบบไทย เช่นการสร้างโบสถ์วิหาร อารามและอื่น ๆ ที่เรียกกันว่า ช่างสิบหมู่ ซึ่งเป็นศิลปที่รุ่งโรจน์ของไทยมาแต่โบราณ บัดนี้ได้เสื่อมโทรมลงไปจนเกือบจะสูญสิ้นไปแล้ว จึงจำเป็นต้องตั้งมหาวิทยาลัยนี้เพื่อฟื้นฟูดำรงอารยธรรมอันรุ่งโรจน์ของไทยขึ้นไว้...³

¹ รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 หน้า 346.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, (2) ศธ. 15.4/9 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานกิจการที่ได้ปฏิบัติไปแล้วตามนโยบายของรัฐบาลในระยะ 6 เดือนแรก พ.ศ. 2482 (27 กันยายน - 11 พฤศจิกายน 2482)

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, สร. 0201.14.1/10 เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องการตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางค์ศาสตร์หรือโรงเรียนศิลปากร (พ.ศ. 2477-2494)

บันทึกดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงนโยบายการศึกษาในการสถาปนามหาวิทยาลัยศิลปากรใน พ.ศ. 2486 ว่า มหาวิทยาลัยเห็นความสำคัญของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากการศึกษาแผนโบราณ ซึ่งเป็นศิลปวัฒนธรรมไทยที่กำลังสูญหายจากสังคมไทย จึงทำให้กระทรวงศึกษาธิการนำวิชาช่างสิบหมู่มาสอนแก่เยาวชนในระบบการศึกษา เพื่อฟื้นฟูและอนุรักษ์วิชาช่างสิบหมู่ อันเป็นศิลปวัฒนธรรมไทยให้ดำรงต่อไป

จากแนวคิดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระดับอุดมศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ตามนโยบายการศึกษาของคณะรัฐบาลสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงทำให้การจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่างมีบทบาททางการศึกษาเบื้องต้นให้แก่นักเรียน ที่ต้องการศึกษาในมหาวิทยาลัยศิลปากร ดังนั้น โรงเรียนเพาะช่างจึงดำเนินการสอนตามหลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากรเป็นเวลา 2 ปี ซึ่งเทียบเท่าการศึกษาสายวิชาสามัญระดับเตรียมอุดมปีที่ 1-2 จากผลการประชุมเรื่องการจัดตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร ระหว่างกระทรวงศึกษาธิการ กรมศิลปากร กระทรวงอุตสาหกรรมและกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2486 มีความว่า

...ในที่สุดตกลงหลักการกันว่า จะแบ่งกันอย่างที่เป็นอยู่ในเวลานี้คือ พวกช่างฝีมือ (craft man) เช่น ช่างทอง ช่างเงิน ช่างถม ช่างปูน ช่างทาสี ช่างไม้ ช่างรัก ฯลฯ ให้คงอยู่ทางโรงเรียนเพาะช่าง ส่วนพวกศิลปิน (artist) เช่น ช่างปั้น ช่างเขียน... ให้อยู่กับกรมศิลปากร... ในเรื่องหลักสูตรของโรงเรียนเพาะช่างที่จะปรับปรุงให้เป็นโรงเรียนเตรียมของมหาวิทยาลัยนี้ต่อไป... จะได้ประชุมหารือกันต่อไป...¹

จากผลการประชุมข้างต้น จึงมีผลให้การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่าง เป็นการศึกษาประเภทช่างฝีมือของวิชาช่างสิบหมู่ ส่วนหลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร จึงเป็นหลักสูตรประเภทศิลปินที่เป็นช่างเขียน ช่างปั้น

¹เรื่องเดียวกัน.

หลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากรจึงเป็นหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ประเภท วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น เพื่อสร้างศิลปินทางวิชาช่างสิบหมู่ให้มีความพร้อมเพื่อศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในมหาวิทยาลัยศิลปากรต่อไป ตั้งแต่ พ.ศ. 2486 ทั้งนี้เนื่องจาก พ.ศ. 2484-2485 “รัฐบาลมีนโยบายในการปลูกฝังวัฒนธรรมประจำชาติ”¹ เพื่อบำรุงวัฒนธรรมของชาติ โดยให้การศึกษาศิลปไทยที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาวิชชาช่างสิบหมู่ที่เคยเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณ ซึ่งมหาวิทยาลัยศิลปากรจะเป็นสถานศึกษาระดับอุดมศึกษา ที่สามารถให้การศึกษาต่อเนื่องจากการศึกษาวิชชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนเพาะช่างได้อย่างดียิ่ง ด้วยเหตุผลดังกล่าวการศึกษาวิชชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่าง จึงมีความสำคัญขึ้นอีกด้านหนึ่งเพื่อการเตรียมนักเรียนที่ศึกษาวิชชาช่างสิบหมู่ตามความต้องการของมหาวิทยาลัยศิลปากร นับตั้งแต่ พ.ศ. 2486 เป็นต้นมา

4) หลักสูตรอาชีวศึกษา พ.ศ. 2490 หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กระทรวงศึกษาธิการเร่งดำเนินการปรับปรุงมาตรฐานทางการศึกษาและพัฒนาหลักสูตรต่าง ๆ ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 ที่ส่งเสริมการอาชีวศึกษาต่อจากระดับประถมศึกษา (ป.4) มัธยมศึกษาตอนต้น (ม.3) และมัธยมศึกษาตอนปลาย (ม.6) ดังนั้นโรงเรียนเพาะช่างในความรับผิดชอบของกรมอาชีวศึกษาจึงดำเนินการตามนโยบายดังกล่าว โดยเปลี่ยนแปลงหลักสูตรการศึกษาวิชชาช่างสิบหมู่ ในหลักสูตรอาชีวศึกษาทั้ง 3 ระดับ ดังมีหลักฐานปรากฏในแจ้งความของกรมอาชีวศึกษา เรื่องการรับสมัครนักเรียนเข้าเรียนในโรงเรียนอาชีวศึกษาในเขตเทศบาลนครกรุงเทพและธนบุรี ปีการศึกษา 2490 เมื่อวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2490 มีความว่า

...ก. โรงเรียนและประเภทวิชา

5. โรงเรียนเพาะช่าง รับนักเรียนเข้าเรียนตามหลักสูตร

ก. หลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นสูง แผนกฝึกหัดครูประถมศึกษาช่าง รับนักเรียน
ทั้งชายและหญิง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 15.2.1/20 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวง
กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องความสำคัญในการบำรุงวัฒนธรรมของชาติ (16 ตุลาคม 2484 - 15
มกราคม 2485)

- ข. หลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นกลาง แผนกช่างเขียน รับนักเรียนทั้งชายและหญิง
- ค. หลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นกลาง แผนกช่างไม้ฝีมือ รับนักเรียนชาย
- ง. หลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นต้น แผนกช่างไม้ ช่างแกะสลัก และช่างปั้น รับนักเรียนชาย...¹

จากแจ้งความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงหลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ทั้ง 3 ระดับ คือ หลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นต้นที่มีการสอนวิชาช่างไม้ วิชาช่างแกะสลัก และวิชาช่างปั้น ส่วนหลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นกลางมีการสอนวิชาช่างเขียน และวิชาช่างไม้ฝีมือ และหลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นสูง มีการสอนวิชาครูประถมศึกษา ซึ่งผู้วิจัยสรุปว่าหลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นกลาง และหลักสูตรอาชีวศึกษาชั้นต้นเป็นหลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งวิชาช่างเขียน วิชาช่างไม้ฝีมือ วิชาช่างไม้ วิชาช่างแกะสลัก และวิชาช่างปั้น

อนึ่ง ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า หลักสูตรอาชีวศึกษา พ.ศ. 2490 พัฒนาเป็นหลักสูตรดังกล่าวได้ ทั้งนี้เพราะว่าโรงเรียนเพาะช่างมีรากฐานการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งวิชาช่างเขียน วิชาช่างไม้ฝีมือ วิชาช่างไม้ วิชาช่างแกะสลัก และวิชาช่างปั้น มาจากสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่วิชาดังกล่าวเริ่มมีวิชาช่างต่าง ๆ น้อยลง

นอกจากนี้ ในแผนกฝึกหัดครูประถมศึกษาเป็นการศึกษาระดับอาชีวศึกษาชั้นสูง ทั้งนี้เพราะว่า กระทรวงศึกษาธิการมี "...ความจำเป็นในการหาครูเพื่อบรรจุสอนในโรงเรียนตลอดมา นับแต่เริ่มจัดการศึกษาตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา และขยายโรงเรียนเพื่อให้เป็นไปตามแผนการศึกษาชาติ ทำให้กระทรวงศึกษาธิการต้องรับจัดการฝึกหัดครูสำหรับสอนชั้นประถมศึกษา..."² ส่วนการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่มุ่งการเพาะช่างนั้นเป็นการศึกษาระดับอาชีวศึกษาชั้นกลางและชั้นต้น ที่นำไปสู่ปัญหาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของโรงเรียนเพาะช่างในสมัยต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 5/43 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องแจ้งความกรม (8 มกราคม - 30 ธันวาคม 2490)

² กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, รายงานการศึกษา พ.ศ. 2485-2497 และสถิติการศึกษา 12 ปี (พระนคร : กรุงเทพฯการพิมพ์, 2499) หน้า 54. (กจช. น. 1/419)

ครั้น พ.ศ. 2492 หลักสูตรอาชีวศึกษา พ.ศ. 2490 ระดับอาชีวศึกษาชั้นสูงมีแผนกฝึกหัดครูมัธยมศึกษาเป็นหลักสูตรที่ต่อเนื่องจากหลักสูตรประถมศึกษา ตามแจ้งความกรมอาชีวศึกษา เรื่องการรับสมัครนักเรียนเข้าเรียนในโรงเรียนอาชีวศึกษาในเขตเทศบาลนครกรุงเทพ และธนบุรี พ.ศ. 2492¹ ทั้งนี้เนื่องจากว่า กระทรวงศึกษาธิการปรับปรุงมาตรฐานการศึกษาในระบบโรงเรียนหลังสงครามโลก ครั้งที่ 2 โดยวิธีการเลื่อนวิทยฐานะครูอาชีวศึกษา อาทิ ครูประกาศนียบัตรประถมศึกษา ใน พ.ศ. 2490 ตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการเลื่อนวิทยฐานะครูประกาศนียบัตรผู้สอนวาดเขียนโท และครูประกาศนียบัตรประถมศึกษา พ.ศ. 2490 ว่า "...กระทรวงศึกษาธิการเห็นสมควรที่จะกำหนดหลักเกณฑ์การเลื่อนวิทยฐานะครูอาชีวศึกษา... ประโยคครูประถมศึกษาชั้น รับประกาศนียบัตรประโยคครูมัธยมศึกษา ตั้งแต่วันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2491..."²

5) หลักสูตรประเภทวิชาศิลปกรรม พ.ศ. 2494

จากการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2494 ที่มีนโยบายส่งเสริมการอาชีวศึกษาต่อเนื่องจากแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2479 คือ อาชีวศึกษาชั้นสูง มัธยมศึกษาอาชีวศึกษาตอนปลาย (ม. 4-6) และมัธยมศึกษาอาชีวศึกษาตอนต้น (ม.1-3) โรงเรียนเพาะช่างจึงเป็นโรงเรียนประเภทอาชีวศึกษาชั้นสูง³ ในสังกัดกองโรงเรียนพาณิชยและอุตสาหกรรม กรมอาชีวศึกษา ตามพระราชกฤษฎีกาจัดวางระเบียบราชการในกรมอาชีวศึกษา พ.ศ. 2494 ซึ่งมีการจัดหลักสูตรของโรงเรียนเพาะช่าง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 5/45 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องประกาศและแจ้งความกรม (ธันวาคม 2491 - 30 ธันวาคม 2492)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 5/43 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องแจ้งความกรม (8 มกราคม - 30 ธันวาคม 2490)

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 5/52 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องประกาศและแจ้งความกรม (5 มกราคม - 30 มิถุนายน 2495)

ตารางที่ 2 แสดงหลักสูตรการศึกษาประเภทวิชาศิลปกรรมของโรงเรียนเพาะช่าง พ.ศ.2494¹

ระดับการศึกษา	หลักสูตร	เวลา	คุณสมบัตินักเรียน
อุดมศึกษา	ฝึกหัดครูมัธยมศึกษาช่าง	2 ปี	จบฝึกหัดครูประถมศึกษาช่าง
อาชีวศึกษาชั้นสูง	ฝึกหัดครูประถมศึกษาช่าง	3 ปี	จบมัธยมปีที่ 6
	แผนกจิตรศิลป์	3 ปี	จบมัธยมปีที่ 6
มัธยมศึกษาตอนปลาย	แผนกช่างโลหะรูปพรรณ	3 ปี	จบชั้นมัธยมปีที่ 3
	แผนกช่างไม้ฝีมือ	3 ปี	จบชั้นมัธยมปีที่ 3

จากหลักสูตรข้างต้น แสดงให้เห็นว่า หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ คือ หลักสูตรระดับมัธยมศึกษาตอนปลายที่มี 2 แผนก คือ ช่างโลหะรูปพรรณ และช่างไม้ฝีมือ ซึ่งเป็นรากฐานของการศึกษาในระดับอาชีวศึกษาชั้นสูงและอุดมศึกษาที่มีการสอนวิชาช่างสิบหมู่ ส่วนแผนกจิตรศิลป์ คือ แผนกเขียน แผนกปั้น และแผนกแกะสลัก² นั้น มิใช่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ตามนัยของวิจัยนี้ เนื่องจากมีแนวการสอนทางศิลปะตะวันตกมากกว่าการสอนตามแนวของศิลปไทย

ครั้น พ.ศ. 2499 มีการพัฒนาหลักสูตรประโยคอาชีวศึกษาชั้นสูง โดยการเพิ่มแผนกหัตถกรรม 4 แขนงวิชา คือ แผนกเครื่องไม้ แผนกเครื่องโลหะ แผนกเครื่องดิน และแผนกเครื่องรัก จึงทำให้หลักสูตรนี้เป็นหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะว่ามีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แฝงอยู่ในแผนกต่าง ๆ รวม 7 แผนก คือ แผนกเขียน แผนกปั้น แผนกแกะสลัก แผนกเครื่องไม้ แผนกเครื่องโลหะ แผนกเครื่องดิน และแผนกเครื่องรัก

6) หลักสูตรประเภทวิชาศิลปกรรม พ.ศ. 2503 เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2503 มีผลทำให้โรงเรียนเพาะช่างปรับปรุงหลักสูตรระดับมัธยมศึกษาสายอาชีพ และระดับอุดมศึกษา ดังต่อไปนี้

¹ประวัติกรมอาชีวศึกษา (กรุงเทพฯ : กรมอาชีวศึกษา, 2506), หน้า 11.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ. 15.4/17 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง รายงานผลปฏิบัติงานรายสัปดาห์ (8 มกราคม 2494 - 10 มกราคม 2495)

ตารางที่ 3 แสดงหลักสูตรการศึกษาของโรงเรียนเพาะช่าง ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2503¹

ระดับการศึกษา	หลักสูตร	จำนวน เวลา	คุณสมบัติของนักเรียน	วุฒิการศึกษา หลังจบการศึกษา
อุดมศึกษา	ฝึกหัดครู	2	ประโยคครูประถม การช่าง	ประกาศนียบัตร ประโยคครูมัธยม การช่าง (ป.ม.ช.)
	วิจิตรศิลป์ หัตถกรรม	2	อาชีวศึกษาชั้นสูง - แผนกวิจิตรศิลป์ - แผนกหัตถกรรม	ประกาศนียบัตร วิชาชีพชั้นสูง
มัธยมศึกษา ตอนปลาย	ฝึกหัดครู	3	มัธยมศึกษาตอนต้น (ม.ศ.3 หรือ ม. 6 เดิม	ประกาศนียบัตร ประโยคครูประถม การช่าง (ป.ป.ช.)
	วิจิตรศิลป์ หัตถกรรม ศิลปประยุกต์	3	มัธยมศึกษาตอนต้น (ม.ศ.3) หรือ ม.6 เดิม	ประกาศนียบัตรอาชีว ศึกษาชั้นสูง หรือ ม.ศ. .6 สายอาชีพ

จากตารางดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ว่า เป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร แผนกวิจิตรศิลป์และแผนกหัตถกรรมทั้ง 2 ระดับการศึกษา ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า การเรียกชื่อ แผนกและชื่อวิชาไม่ได้เรียกว่าวิชาช่าง โดยเรียกชื่อแผนกวิชาที่รวมวิชาช่างสิบหมู่ว่า แผนก หัตถกรรม ตามแนวคิดในสมัยกำเนิดโรงเรียนเพาะช่าง พ.ศ. 2455

¹ประวัติกรมอาชีวศึกษา, หน้า 38-39.

อนึ่ง ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า หลักสูตรแผนกหัตถกรรมเป็นหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่มากกว่าหลักสูตรแผนกจิตรศิลป์ ทั้งนี้เพราะว่าแผนกหัตถกรรมมีการสอนวิชาช่างสิบหมู่มากที่สุด คือ วิชาเครื่องมือ วิชาเครื่องโลหะ วิชาเครื่องดิน และวิชาเครื่องรัก ซึ่งประกอบด้วยวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ วิชาช่างไม้ วิชาช่างกลึง วิชาช่างบุ วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างรัก ส่วนหลักสูตรแผนกจิตรศิลป์ มีการสอนวิชาเขียน วิชาปั้น วิชาสลัก ที่เป็นศิลปะตะวันตก ส่วนแผนกฝึกหัดครู มีหลักสูตรแผนกวาดเขียนแผนกเดียว ซึ่งมีวิชาปั้น-สลักเป็นวิชาบังคับ 1 วิชา และเลือกวิชาในแผนกหัตถกรรม 2 วิชา¹

ครั้น พ.ศ. 2513 หลักสูตรวิชาศิลปกรรม พ.ศ. 2503 ดังกล่าวข้างต้น ได้เปลี่ยนชื่อของระดับการศึกษา แต่มีแนวความคิดของหลักสูตรเดิม ดังมีการบันทึกหลักฐานในระเบียบการสมัครและคัดเลือกนักเรียนของโรงเรียนเพาะช่าง ใน พ.ศ. 2513 ตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ ว่าด้วย วิทยาลัยในสังกัดกรมอาชีวศึกษา พ.ศ. 2511 คือ

- ระดับอุดมศึกษา - ประโยคक्रमมัธยมศึกษา (ป.ม.ช.) (สอนวิชาจิตรกรรมและประติมากรรม)
- ประโยควิชาชีพชั้นสูง (ป.ว.ส.) (แผนกจิตรศิลปกรรม สอนวิชาจิตรกรรม และประติมากรรม แผนกหัตถกรรม สอนวิชาเครื่องดิน เครื่องไม้ เครื่องรัก เครื่องโลหะ)
- ระดับมัธยมศึกษา - ประโยคครูประถมการช่าง (ป.ป.ป.)
- ประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย สายอาชีพ สอนวิชาจิตรศิลปกรรม และวิชาหัตถกรรม²

¹ระเบียบการเลือกเรียนแผนกต่าง ๆ ในชั้นปีที่ 2 ของนักเรียนโรงเรียนเพาะช่าง," ในเพาะช่าง แดง-คำ 2501 หน้า 10-13.

²ระเบียบการสมัครสอบคัดเลือกนักเรียนโรงเรียนเพาะช่าง," ในพิธีไหว้ครูและรับน้องใหม่เพาะช่าง พ.ศ. 2513 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท. 2513)

ด้วยเหตุที่หลักสูตรการศึกษาของโรงเรียนเพาะช่าง ตั้งแต่ พ.ศ. 2503-2513 มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดว่า หลักสูตรครุมัธยมศึกษาชั้นสูงสอนวิชาจิตรกรรมและประติมากรรม ส่วนหลักสูตรวิชาชีพชั้นสูง แผนกจิตรศิลป์ก็มีการสอนวิชาจิตรกรรม และประติมากรรม เช่นเดียวกัน ดังนั้น หลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ จึงมีเพียงหลักสูตรเดียว คือ หลักสูตรในแผนกหัตถกรรม ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ในระดับมัธยมศึกษาจะมีหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่เฉพาะแผนกหัตถกรรม เช่นเดียวกับหลักสูตรในระดับอุดมศึกษา

7) หลักสูตรประโยควิชาชีพศิลปหัตถกรรม (ป.ว.ช.) และหลักสูตรประกาศนียบัตร วิชาชีพชั้นสูง (ป.ว.ส.) สาขาวิชาศิลปประจำชาติ และสาขาวิชาหัตถกรรม พ.ศ. 2515 เนื่องจากกรมอาชีวศึกษามีโครงการปรับปรุงงานของโรงเรียนพาณิชย์และอุตสาหกรรมตามแผนพัฒนาอาชีวศึกษา ระยะที่ 3 (พ.ศ. 2515-2519) จึงมีผลทำให้โรงเรียนเพาะช่างเปลี่ยนแปลงหลักสูตรต่าง ๆ โดยการรวมแผนกฝึกหัดครูประถมการช่าง แผนกจิตรศิลป์ และแผนกหัตถกรรมในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย สายอาชีพเป็นแผนกเดียวกัน เรียกว่า ประโยควิชาชีพศิลปหัตถกรรม (ป.ว.ช.) และรวมแผนกฝึกหัดครูมัธยมศึกษา แผนกจิตรศิลป์ แผนกหัตถกรรมในระดับวิชาชีพชั้นสูง (ป.ว.ส.) รวมเป็น 4 คณะวิชา คือ คณะศิลปประจำชาติ คณะจิตรศิลป์กรรม คณะออกแบบ และคณะหัตถกรรม¹

จากหลักสูตรดังกล่าว ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง โดยเฉพาะคณะวิชาศิลปประจำชาติ มีวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งพัฒนามาจากหลักสูตรแผนกจิตรศิลป์ ทั้งนี้เพราะว่าวิชาช่างสิบหมู่เป็นวิชาที่แฝงในหลักสูตรแผนกเขียน บั๊น และแกะสลักมาตั้งแต่เริ่มแรก จนในที่สุด พ.ศ. 2515 เอลิม นาครักษ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง ระหว่าง พ.ศ. 2514-2520 และ จุลทัศน์ พยาธรานนท์ อาจารย์โรงเรียนเพาะช่าง ร่วมกันปรับปรุงหลักสูตรนี้ โดยให้คณะศิลปประจำชาติมีแผนกวิชาหัตถศิลป์ แผนกวิชาจิตรกรรมไทย และแผนกวิชาประติมากรรมไทย² ส่วนคณะหัตถกรรมมี 8 แผนกวิชา ที่ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่ามีวิชาช่างสิบหมู่ 5 แผนกวิชา คือ แผนกเครื่องดิน แผนกเครื่องไม้ แผนกเครื่องรัก แผนกเครื่องโลหะ และแผนกเครื่องหล่อ ยกเว้น

¹ กระทรวงศึกษาธิการ, กรมอาชีวศึกษา, รายงานประจำปี 2515 (กรุงเทพฯ : กรมอาชีวศึกษา, ม.ป.ป.), หน้า 69-70.

² สมปอง อัครวงษ์, "จิตรกรรมไทยเราเรียนกันอย่างไร," ในเอกสารวิชาการเพาะช่าง 75 ปี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2531), หน้า 47-48.

แผนกเครื่องไม้ไม้ แผนกเครื่องทอ-ย้อม และแผนกเครื่องหนัง¹ ทั้งนี้เพราะว่า คณะหัตถกรรมมีการสอนวิชาช่างสิบหมู่หลายวิชา เช่น วิชาช่างปั้น วิชาช่างไม้ วิชาช่างกลึง วิชาช่างรัก วิชาช่างโลหะ วิชาช่างบุ วิชาช่างหล่อ เป็นต้น ผู้วิจัยจึงสรุปว่าหลักสูตรนี้มีวิชาช่างสิบหมู่ นับตั้งแต่ พ.ศ. 2515 มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

2.3.3 สมัยปัจจุบัน (พ.ศ. 2519 - ปัจจุบัน)

ก่อน พ.ศ. 2519 โรงเรียนเพาะช่างสังกัดกองวิทยาลัย กรมอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นโรงเรียนหนึ่งในจำนวนทั้งหมด 174 โรงเรียน² ครั้นมีพระราชบัญญัติวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา พุทธศักราช 2518 ที่กำหนดให้วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาเป็นสถาบันการศึกษามูลนิธิอาชีวศึกษาระดับปริญญาตรี ให้การศึกษาทางด้านวิชาชีพ ทั้งระดับต่ำกว่าปริญญา ระดับปริญญาตรี และประกาศนียบัตรชั้นสูง ทำการวิจัยส่งเสริม การศึกษาด้านวิชาชีพและให้บริการทางวิชาการแก่สังคม³ ตามพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าว จึงมีผลให้โรงเรียนเพาะช่างมีฐานะเป็นวิทยาเขตเพาะช่างที่จัดการศึกษาศิลปกรรมของวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. 2518 ซึ่งเป็นการศึกษาระดับอุดมศึกษา ตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 มาจนกระทั่งวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาได้เปลี่ยนชื่อตามนามพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล

¹การศึกษาในโรงเรียนเพาะช่าง 72 ปี พ.ศ. 2456-2528," ใน นิทรรศการศิลปหัตถกรรมเพาะช่างครบรอบ 72 ปี.

²กรมอาชีวศึกษา, ที่ระลึกในงานกุศลพระราชทานวัดป่าเลไลยก์วรวิหาร จังหวัดสุพรรณบุรี (กรุงเทพฯ : แผนกช่างพิมพ์โรงเรียนสารพัดช่างพระนคร, 2518), หน้า 109.

³วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 สาขาวิชาศิลปกรรม (กรุงเทพฯ : คณะศิลปกรรม วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา, 2527), หน้า ก.

2.3.3.1 จุดมุ่งหมายการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

การเปลี่ยนแปลงแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตลอดจนแผนพัฒนาการศึกษา การศาสนา และวัฒนธรรม เป็นต้นมา มีผลทำให้การศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สายวิชาศิลปกรรมของวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการมีการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนากำลังคนระดับกลาง ด้านศิลปกรรม ดังหลักฐานที่ปรากฏในความมุ่งหมายของหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ ชั้นสูงสายวิชาศิลปกรรม วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา พ.ศ. 2527 ข้อ 1 มีความว่า

...เพื่อพัฒนากำลังคนระดับกลาง ด้านศิลปกรรมที่จะเป็นนักปฏิบัติการเชิงวิชาการในงานศิลปกรรมทั่วไป และให้มีความชำนาญในการปฏิบัติงานเฉพาะสาขา ได้แก่ งานศิลปประจำชาติ วิจิตรศิลป์ ออกแบบ หัตถกรรม ออกแบบผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม และงานศิลปกรรมอื่น ๆ ผู้สำเร็จการศึกษาจะได้รับวุฒิและมีชื่อเสียงตามความชำนาญเฉพาะสาขานั้น ๆ...

การพัฒนากำลังคนระดับกลางด้านศิลปกรรมดังกล่าว เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศที่มีความต้องการกำลังคนระดับกลางด้านศิลปกรรมมาก แต่มีคุณภาพไม่สอดคล้องกับความต้องการอันเนื่องมาจากสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง คือหลักสูตรไม่ทันสมัย² ด้วยเหตุจากความต้องการกำลังคนในด้านศิลปกรรมเฉพาะสาขา 5 สาขา คือ งานศิลปประจำชาติ งานวิจิตรศิลป์ งานออกแบบ งานหัตถกรรม และงานออกแบบผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมจึงมีการพัฒนาสาขาวิชา วิชาช่างสิบหมู่จึงมีการพัฒนาอีกครั้งหนึ่งในสาขาวิชาศิลปประจำชาติ และสาขาวิชาหัตถกรรมให้พัฒนาต่อไป โดยอาศัยรากฐานความเจริญของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

²วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 สายวิชาศิลปกรรม หน้า ค.

²วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สายวิชาศิลปกรรม หน้า ง.

ในโรงเรียนเพาะช่างสมัยก่อน เป็นฐานการศึกษาทางประวัติศาสตร์ ครั้น พ.ศ. 2530 ได้มีการพัฒนาความมุ่งหมายการศึกษาหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สาขาวิชาศิลปประจำชาติ และสาขาวิชาหัตถกรรม ดังนี้

สาขาศิลปประจำชาติ

1. ปฏิบัติการเชิงวิชาการในงานศิลปกรรม ลักษณะประจำชาติเกี่ยวกับการให้ความรู้ ความเข้าใจ การรู้คุณค่า การค้นคว้าวิจัย การอนุรักษ์และการพัฒนาศิลปกรรมในลักษณะประจำชาติ ให้สอดคล้องกับความต้องการของสังคม
2. ปฏิบัติงานในหน้าที่ช่างศิลป์ จิตรกร ประติมากร ช่างหัตถศิลป์ ในลักษณะประจำชาติ ผู้ประกอบอาชีพทางศิลปะขนาดย่อมและสามารถปฏิบัติงานตามสาขางานที่เลือกศึกษา
3. มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีกิจนิสัยในการค้นคว้าปรับปรุงตนเองให้ก้าวหน้า อยู่เสมอ สามารถแก้ปัญหาด้วยหลักการและเหตุผล ปฏิบัติงานตามหลักวิชาที่มีการวางแผน และควบคุมอย่างรอบคอบ
4. มีระเบียบวินัย และคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต ความขยันหมั่นเพียร ความสำนึกในศิลปวัฒนธรรม อันเป็นเอกลักษณ์ของชาติ จรรยาชีพและความรับผิดชอบ ต่อหน้าที่และสังคม....¹

สาขาวิชาหัตถกรรม มีความมุ่งหมายต่างกันข้อ 1 และข้อ 2 คือ

1. ปฏิบัติการเชิงวิชาการในงานศิลปหัตถกรรม เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ การรู้คุณค่า การค้นคว้าวิจัย การอนุรักษ์และการพัฒนางานศิลปหัตถกรรมให้สอดคล้องกับทรัพยากร ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและความต้องการของสังคม

¹วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2528 ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สายวิชาศิลปกรรม สาขาวิชาศิลปประจำชาติ (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 1.

2. ปฏิบัติงานในหน้าที่ช่างศิลปหัตถกรรมทางด้านต่าง ๆ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องไม้ เครื่องโลหะ เครื่องรัก เครื่องหล่อ และสามารถปฏิบัติงานตามสาขางานรองที่เลือกศึกษาสนองความต้องการในภาคเอกชนและรัฐบาล ตลอดจนสามารถเป็นผู้ประกอบการอุตสาหกรรมทางด้านศิลปหัตถกรรมได้...¹

จากจุดมุ่งหมายของการศึกษาสาขาศิลปประจำชาติพบว่า เป็นความมุ่งหมายของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่มุ่งผลิตนักปฏิบัติเชิงวิชาการในงานศิลปประจำชาติ เช่น ช่างศิลปจิตรกรรม ประติมากรรม ช่างหัตถศิลป์ ผู้ประกอบอาชีพศิลป์ไทย ซึ่งเป็นการศึกษาเพื่อการอาชีพของช่างศิลป์ไทย ที่พัฒนาการศึกษาจากวิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างปั้น ซึ่งเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกำเนิดโรงเรียนเพาะช่าง แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา เรียกว่าแผนกจิตรศิลป์ที่เน้นการสอนศิลปะแบบตะวันตก ในส่วนสาขาวิชาหัตถกรรม พบว่าเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เพื่อเป็นช่างศิลปหัตถกรรมประเภทเครื่องปั้นดินเผา เครื่องไม้ เครื่องโลหะ เครื่องรัก และเครื่องหล่อ ที่มีการพัฒนาการศึกษามาจากการศึกษา วิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน เป็นต้นว่า วิชาช่างปั้น วิชาช่างไม้ วิชาช่างเขียน วิชาช่างโลหะ รูปพรรณ วิชาช่างรัก วิชาช่างหล่อ ฯลฯ แต่การศึกษาดังกล่าวเป็นการศึกษาทางวิชาหัตถกรรม ที่มีพัฒนาการการศึกษาแผนกหัตถกรรม ในสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา

ผู้วิจัยจึงกล่าวได้ว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยปัจจุบัน เป็นผลมาจากความเจริญทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในโรงเรียนเพาะช่างสมัยกำเนิดโรงเรียนเพาะช่างระหว่าง พ.ศ. 2456-2475 แล้วมีบทบาทการศึกษาน้อยที่สุดในสมัยเปลี่ยนแปลงโรงเรียนเพาะช่างระหว่าง พ.ศ. 2476-2518 ดังนั้นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนสมัยปัจจุบัน จึงพัฒนาการศึกษาเพื่อดำรงวิชาช่างสิบหมู่ตามพื้นฐานการศึกษาทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะการส่งเสริมอาชีพช่างศิลป์ไทย และช่างหัตถกรรม เพื่อมีบทบาทในการพัฒนาอาชีพของคนไทยในปัจจุบัน

¹วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สาขาวิชาศิลปกรรม สาขาวิชาหัตถกรรม (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 1.

2.3.3.2 หลักสูตรการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบ ณ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตเพาะช่างมีการพัฒนาการศึกษาอีกครั้งหนึ่งตามนโยบายของรัฐบาล ในการควบคุม อาชีพของคนไทย ดังมีหลักฐานปรากฏในพระราชกฤษฎีกากำหนดงานในอาชีพและวิชาชีพที่ ห้ามคนต่างด้าวทำ เมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2522 รวมทั้งสิ้น 39 อาชีพ มีอาชีพและวิชาชีพ ที่มีรากฐานมาจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยโบราณ รวม 11 อาชีพ คือ

- 1) งานช่างไม้ 2) งานแกะสลักไม้
- 3) งานทำเครื่องเงิน 4) งานทำเครื่องถม
- 5) งานทำเครื่องลงหิน 6) งานทำตุ๊กตาไทย
- 7) งานทำบาตร 8) งานทำพระพุทธรูป
- 9) งานทำมิด 10) งานเครื่องปั้นดินเผา
- 11) งานทำเครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องนาก...¹

จากการกำหนดอาชีพและวิชาชีพของคนไทยใน พ.ศ. 2522 แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลตระหนักถึงคุณค่าในอาชีพและวิชาชีพของคนไทยที่กำเนิดมาจากวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งมี โรงเรียนเพาะช่าง เคยดำเนินการสอนวิชาช่างดังกล่าว อาทิ วิชาช่างไม้ วิชาช่างแกะสลักไม้ วิชา ช่างถม วิชาช่างโลหะรูปพรรณ วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น วิชาช่างทอง วิชาช่างเงิน ฯลฯ ดังนั้น ในระหว่าง พ.ศ. 2518 - ปัจจุบัน วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตเพาะช่าง จึงมีการ พัฒนาการศึกษ ตามหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สาขาศิลปประจำชาติ และสาขา ทัศนกรรม เพื่อผลิตช่างศิลป์ไทยและช่างศิลป์ทัศนกรรมดังนี้

1) หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สาขาศิลปประจำชาติ (ปวส. ศิลปประจำชาติ) หลักสูตรนี้แบ่งออกเป็นสาขางานเฉพาะ 3 สาขา คือ

1. สาขางานเฉพาะจิตรกรรมไทย
2. สาขางานเฉพาะประติมากรรมไทย
3. สาขางานเฉพาะทัศนศิลป์

¹พระราชกฤษฎีกากำหนดงานในอาชีพและวิชาชีพที่ห้ามคนต่างด้าวทำ พ.ศ. 2522 ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 96 ตอนที่ 80 ฉบับพิเศษ (วันที่ 14 พฤษภาคม 2522) : 75-80.

หลักสูตรนี้รับผู้ที่จบการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) สาขาศิลปหัตถกรรม
จิตรศิลป์ หรือเทียบเท่า กำหนดเวลาศึกษา 2 ปี ศึกษาวิชาศิลปะ เช่น

1. ทฤษฎีศิลปประจำชาติ	2 หน่วยกิต
2. ศิลปพื้นบ้าน	2 หน่วยกิต
3. ลวดลายไทย	2 หน่วยกิต
4. วาดเส้น 1	2 หน่วยกิต
5. ลวดลายและการแกะสลัก	2 หน่วยกิต
6. สถาปัตยกรรมไทย 1-2	6 หน่วยกิต
7. หัตถศิลป์ 2	3 หน่วยกิต
8. จิตรกรรมไทย	3 หน่วยกิต
9. ประติมากรรมไทย	3 หน่วยกิต
10. วิชาเฉพาะสาขา (เลือก 1 สาขา)	12 หน่วยกิต

จิตรกรรมไทย 1-3

ประติมากรรมไทย 1-3

หัตถศิลป์ 1-3

นอกจากนี้มีวิชาเลือก คือ

1. วิเคราะห์ศิลปกรรมไทย	2 หน่วยกิต
2. องค์ประกอบศิลป์ไทย	2 หน่วยกิต
3. วาดเส้น 2	2 หน่วยกิต
4. การค้นคว้าและอนุรักษ์ศิลปกรรมไทย	2 หน่วยกิต
5. ศิลปกรรมไทยกับการตลาด	2 หน่วยกิต
6. สาขางานเฉพาะ (เลือก 1 สาขา)	
6.1 จิตรกรรมไทยประยุกต์	3 หน่วยกิต
จิตรกรรมไทย	4 หน่วยกิต
6.2 ประติมากรรมไทยประยุกต์	3 หน่วยกิต
ประติมากรรม 4	4 หน่วยกิต
6.3 หัตถศิลป์ประยุกต์	3 หน่วยกิต
หัตถศิลป์ 4	4 หน่วยกิต

หรือสาขางานรอง วิจิตรศิลป์ ออกแบบ ออกแบบผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม หัตถกรรม ซึ่งเลือกเรียน 4 วิชา จำนวน 16 หน่วยกิต ขางานรองหัตถกรรม มีวิชาเครื่องปั้นดินเผา เครื่องไม้ เครื่องโลหะ เครื่องรัก เครื่องหล่อ¹

จากการศึกษาหลักสูตรสาขาวิชาศิลปประจำชาติ แสดงให้เห็นว่า หลักสูตรนี้ศึกษาตามแนวทางของศิลปะ หากแต่วิชาศิลปะดังกล่าวมีรากฐานมาจากการศึกษาวิชาช่าง ศิลปหมู่เกือบทั้งสิ้น อาทิ วิชาประติมากรรมไทย ศึกษาเกี่ยวกับการปั้นลอยลาย การปั้นรูป พระ นาง การแกะสลักไม้ การสร้างพิมพ์ หล่อพิมพ์ ฯลฯ ซึ่งพัฒนามาจากวิชาช่างปั้น วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก และวิชาช่างหล่อ เป็นต้น ส่วนวิชาจิตรกรรมไทยศึกษาเกี่ยวกับภาพเขียนไทยโบราณ การเรียนภาพลายรดน้ำ จิตรกรรมไทยฝาผนัง ซึ่งเป็นพัฒนาการจากวิชาช่างเขียน วิชาช่างลาย รดน้ำ เป็นต้น นอกจากนี้สาขาวิชาหัตถศิลป์ศึกษาเกี่ยวกับงานเครื่องรัก การทำลายรดน้ำ การแกะสลักของอ่อนประเภทสนับ ผลไม้ งานประดับกระຈก การทำหัวโชน ฯลฯ ซึ่งเป็นพัฒนาการจากวิชาช่างรัก วิชาช่างลายรดน้ำ วิชาช่างสลักเครื่องสลด วิชาช่างประดับกระຈก

2) หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สาขาวิชาหัตถกรรม (ปวส. หัตถกรรม) หลักสูตรนี้รับผู้สำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) สาขาวิชาศิลปหัตถกรรม สาขาวิชาวิจิตรศิลป์ สาขาวิชาออกแบบศิลปประยุกต์ สาขาวิชาหัตถกรรม สาขาวิชาโลหะ รูปพรรณ หรือสาขาวิชาที่เทียบเท่าหลักสูตรสาขาวิชาหัตถกรรมนี้ มีการศึกษาวิชาช่างศิลปหมู่ 5 สาขา คือ

1. สาขางานเฉพาะเครื่องปั้นดินเผา
2. สาขางานเฉพาะเครื่องไม้
3. สาขางานเฉพาะเครื่องโลหะ

¹วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2528 ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สาขาวิชาศิลปกรรม สาขาวิชาศิลปประจำชาติ, หน้า 1-6.

4. สาขางานเฉพาะเครื่องรัก
5. สาขางานเฉพาะเครื่องหล่อ¹

หลักสูตรนี้ มีการศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2499 โดยการปรับปรุงหลักสูตรการหัตถกรรม หลักการศึกษาแบบสากลในแผนกเครื่องไม้ แผนกเครื่องโลหะ แผนกเครื่องดิน และแผนกเครื่องรัก ในที่สุด พ.ศ. 2518 จึงมีการศึกษาแผนกหัตถกรรมครบ 8 แผนกมาจนกระทั่งปัจจุบัน ที่มีการศึกษารายวิชาหัตถกรรม เช่น

¹วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 ฉบับปรับปรุงแก้ไข พุทธศักราช 2530 สาขาวิชาศิลปกรรม สาขาวิชาหัตถกรรม. หน้า 1-2.

ตารางที่ 4 แสดงสาขางานเฉพาะของสาขาวิชาหัตถกรรม ตามหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ
ชั้นสูง (ปวส. หัตถกรรม)¹

สาขางาน	รหัสวิชา	รายวิชา	หน่วยกิต
ทุกสาขา	ศน. 0101	ทฤษฎีหัตถกรรม	2
	ศน. 0202	หัตถกรรมพื้นบ้าน	2
	ศน. 0203	หัตถกรรมสร้างสรรค์	2
	ศก. 0203	ศิลปประจำชาติ	2
	ศก. 0101	ประวัติและแบบอย่างศิลป์	2
	ศก. 0104	องค์ประกอบศิลป์	2
สาขางานเฉพาะ เครื่องปั้นดินเผา	ศน. 1216	ประวัติเครื่องปั้นดินเผา 1	2
	ศน. 1109	การขึ้นรูปด้วยแป้นหมุน 1	2
	ศน. 1110	การทำพิมพ์ 1	2
	ศน. 1111	เทคนิคการตกแต่งเครื่องปั้นดินเผา	2
	ศน. 1212	การขึ้นรูปด้วยใบมีด 1	2
	ศน. 1213	การคำนวณน้ำเคลือบ 1	2
	ศน. 1214	ดินและเนื้อดินปั้น 1	2
	ศน. 1215	เตาและการเผา 1	2
สาขางานเฉพาะ เครื่องมือ	ศน. 2111	งานแกะสลัก 1	2
	ศน. 2212	งานเครื่องเรือน 1	2
	ศน. 2213	งานสี 1	2
	ศน. 2220	เทคนิคงานเครื่องมือ	2
	ศน. 2110	งานไม้ประดิษฐ์	2

¹คู่มือ นักศึกษาสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง 2532 (กรุงเทพฯ :
แผนกช่างพิมพ์ โรงเรียนสารพัดช่างพระนคร, 2532), หน้า 40-55.

ตารางที่ 4 (ต่อ)

สาขางาน	รหัสวิชา	รายวิชา	หน่วยกิต
สาขางานเฉพาะ เครื่องโลหะ	ศน. 4108	เครื่องโลหะทั่วไป	2
	ศน. 4109	หลักการออกแบบโลหะ	2
	ศน. 4110	การขึ้นรูปด้วยค้อน	2
	ศน. 4111	การหลอมโลหะ	2
	ศน. 4212	การขึ้นรูปด้วยวิธีตัด-ติดต่อ	2
	ศน. 4219	เครื่องถลุง	3
	ศน. 4221	งานโลหะรูปพรรณ	4
	ศน. 4215	งานสลัก-ดุน	2
สาขางานเฉพาะ เครื่องรัก	ศน. 5108	เครื่องรักทั่วไป	2
	ศน. 5109	การประดับลวดลายลงบนพื้นรัก	2
	ศน. 5110	ลายรดน้ำ 1	2
	ศน. 5111	การรักสี 1	2
	ศน. 5212	การปั้นลวดลายลงรักปิดทอง 1	2
	ศน. 5213	การแกะสลักลงรักปิดทอง 1	2
	ศน. 5214	การประดับมุก 1	2
	ศน. 5221	การประดับพลอยและกระจกสี	4
สาขางานเฉพาะ เครื่องหล่อ	ศน. 8108	งานหล่อปูนปลาสเตอร์	2
	ศน. 8109	การทำพิมพ์ขึ้น-นูนต่ำและนูนสูง	2
	ศน. 8216	ประวัติงานเครื่องหล่อ	2
	ศน. 8111	การหล่อรูปปลาสเตอร์จากแบบพิมพ์	2
	ศน. 8212	การทำแบบพิมพ์ยางพารา	2
	ศน. 8213	การทำพิมพ์ขึ้นสำหรับหล่อซีเมนต์	2
	ศน. 8221	หล่อโลหะโดยวิธีผ่านแบบขึ้นฝั่ง	2
	ศน. 8215	การทำพิมพ์ติดกับการหล่อโลหะ	2

จากตารางที่ 4 แสดงให้เห็นว่า หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สาขาวิชา หัตถกรรม ที่เป็นการศึกษาระดับอุดมศึกษาในปัจจุบัน (พ.ศ. 2532) มีรากฐานการศึกษามาจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในเรื่องโรงเรียนเพาะช่างสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 อาทิ วิชาช่างไม้ วิชาช่างไม้ฝีมือ วิชาช่างแกะสลักไม้ ที่พัฒนามาเป็นสาขางานเฉพาะเครื่องไม้ วิชาช่างโลหะ รูปพรรณ วิชาช่างขึ้นรูป วิชาช่างถม วิชาช่างสลัก ที่พัฒนามาเป็นสาขางานเฉพาะเครื่องโลหะ วิชาช่างรัก วิชาช่างลายรดน้ำ วิชาช่างประดับมุก ที่พัฒนามาเป็นสาขางานเฉพาะเครื่องรัก เป็นต้น

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาสาขาวิชาหัตถกรรมที่กำเนิดมาจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนเพาะช่าง ซึ่งผู้วิจัยสรุปว่า มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนมาตั้งแต่ พ.ศ. 2455-2503 ที่เรียกการศึกษาวินิจฉัยต่าง ๆ แต่หลัง พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงเป็นการศึกษาหัตถกรรม

อนึ่ง จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบสมัยปัจจุบัน ระหว่าง พ.ศ. 2518-2532 ผู้วิจัย พบว่าไม่มีการศึกษาตามหลักสูตรระดับประโยควิชาชีพศิลปหัตถกรรม (ปวช. ศิลปหัตถกรรม) ที่มีการศึกษาเป็นเวลา 3 ปี ซึ่งเปลี่ยนแปลงมาจากหลักสูตรระดับมัธยมศึกษาสายอาชีพ ทั้งนี้ เพราะที่ ตั้งแต่วันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2518 โรงเรียนเพาะช่างเริ่มดำเนิน การสอน หลักสูตร ปริญญาตรี 2 ปี ในนามคณะศิลปกรรมของวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา ที่เป็นหลักสูตร ต่อเนื่องจากหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ปวส.) กำหนดเวลาเรียน 2 ปี ด้วยการ เปลี่ยนแปลงดังกล่าว จึงมีผลทำให้โรงเรียนเพาะช่างเป็นสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษา โดยมีฐานะเป็นวิทยาเขตเพาะช่างของวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา ตามพระราชบัญญัติ การโอนกิจการบริหารบางส่วนของกรมอาชีวศึกษา นับตั้งแต่ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา

ด้วยเหตุที่การส่งเสริมการศึกษาวินิจฉัยในระดับอุดมศึกษาของวิทยาลัยเทคโนโลยีและ อาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ จึงมีผลทำให้การศึกษาวินิจฉัยในโรงเรียน เพาะช่างที่ จัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาโดยตลอด นับแต่ พ.ศ. 2456 ต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. 2503 ได้พัฒนาระดับการศึกษามาเป็นระดับอุดมศึกษาในหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง สาขา ศิลปประจำชาติ และสาขาหัตถกรรม ซึ่งสามารถศึกษาต่อในหลักสูตรระดับปริญญาตรี 2 ปี ของ คณะศิลปกรรม วิทยาเขตเพาะช่าง สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งมี 3 สาขาวิชา ได้แก่

1. สาขาวิชาศิลปศาสตร์
 - 1.1 จิตรกรรมไทย
 - 1.2 จิตรกรรมสากล
 - 1.3 ประติมากรรมไทย
 - 1.4 ประติมากรรมสากล
 - 1.5 ศิลปภาพพิมพ์
2. สาขาวิชาออกแบบศิลปประยุกต์
 - 2.1 ออกแบบพาณิชย์ศิลป์
 - 2.2 ออกแบบผลิตภัณฑ์
 - 2.3 ออกแบบตกแต่ง
3. สาขาวิชาหัตถกรรม
 - 3.1 เครื่องดิน
 - 3.2 เครื่องไม้
 - 3.3 เครื่องไม้ไผ่ - หวาย
 - 3.4 เครื่องโลหะ
 - 3.5 เครื่องรัก
 - 3.6 เครื่องทอ-ย้อม
 - 3.7 เครื่องหนัง
 - 3.8 เครื่องหล่อ
 - 3.9 หัตถศิลป์...¹

ในปัจจุบัน สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง ยังคงตั้งอยู่ที่ถนนตรีเพชร แขวงวังบูรพาภิรมย์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

¹ กองแผนงาน สำนักงานอธิการบดี สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล, รายงานประจำปี 2532 สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2534), 1-33.

2.4 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนศิลปศึกษา กรมศิลปากร (พ.ศ. 2495-ปัจจุบัน)

ในระหว่าง พ.ศ. 2477-2486 กรมศิลปากรจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนประเภท Fine Art นับตั้งแต่เริ่มจัดการศึกษา และดำเนินการตามแนวคิดทางการศึกษานี้ ตามผลการประชุมร่วมกันระหว่างกระทรวงศึกษาธิการ กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี กรมศิลปากร กระทรวงอุตสาหกรรม และราชบัณฑิตยสถาน เมื่อ พ.ศ. 2486 ตามที่กรมราชเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เสนอ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2486 มีข้อความว่า

....ในที่สุดตกลงหลักการกันว่า จะแบ่งกันอย่างที่เป็นอยู่ในเวลานี้ คือ พวกช่างฝีมือ (craft man) เช่น ช่างทอง ช่างเงิน ช่างถม ช่างปูน ช่างไม้ ช่างรัก ฯลฯ ให้คงอยู่ทางโรงเรียนเพาะช่าง ส่วนพวกศิลปิน (artist) เช่น ช่างปั้น ช่างเขียน... ให้อยู่กับกรมศิลปากร...¹

จากหลักการดังกล่าว กรมศิลปากรจึงมิได้จัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน โดยดำเนินการสอนวิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น ตามหลักวิชาศิลปะแบบตะวันตก ในมหาวิทยาลัยศิลปากร นอกจากนี้กรมศิลปากรมิได้จัดการศึกษาในระบบโรงเรียนตั้งแต่ พ.ศ. 2486-2494 เนื่องจากมีหลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร ณ โรงเรียนเพาะช่าง ดังนั้น ใน พ.ศ. 2495 กรมศิลปากรจึงตั้งสำนักศึกษาวิชาช่างชั้นกลาง² คือโรงเรียนศิลปศึกษาสังกัดมหาวิทยาลัยศิลปากร กรมศิลปากร เพื่อเป็นโรงเรียนเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร ตั้งแต่ พ.ศ. 2495 เป็นต้นมา

โรงเรียนศิลปศึกษา กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จึงมีการสอนตามหลักสูตรที่แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 แผนก คือ “แผนกจิตรกรรมและประติมากรรมแผนกช่างสิบหมู่ และแผนกโบราณคดี” ซึ่งรับนักเรียนที่สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่ 6 ศึกษาตาม หลักสูตรเป็นเวลา 3 ปี ในชั้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. สร. 0201.14.1/10 เอกสารสำนักงานเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ที่ 1/21 การตั้งโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ หรือโรงเรียนศิลปากร (2477-2494)

² เรื่องเดียวกัน.

ปีที่ 1-3 หากนักเรียนสอบไล่ได้ชั้นปีที่ 2 ก็มีสิทธิเข้าศึกษาต่อในคณะจิตรกรรมและประติมากรรม คณะสถาปัตยกรรมไทย และคณะโบราณคดี เนื่องจากโรงเรียนศิลปศึกษาเป็นโรงเรียนเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2494 ส่วน ผู้ที่สอบไล่ได้ชั้นปีที่ 3 ก็จะได้ประกาศนียบัตรศิลปศึกษา

ดังนั้น โรงเรียนศิลปศึกษาจึงมีการสอนแผนกวิชาช่างสิบหมู่ ตามตารางแสดงหลักสูตร แผนกช่างสิบหมู่ ในตารางที่ 5 คือ

ตารางที่ 5 แสดงรายวิชาการสอนแผนกช่างสิบหมู่ตามหลักสูตรโรงเรียนศิลปศึกษา¹

ลำดับที่	หมวดวิชาสามัญ	หมวดวิชาศิลปะ
1	ความรู้ทั่วไป	ลอกลาย
2	ภูมิศาสตร์	ถ่ายแบบแสดงเงา
3	ประวัติศาสตร์	วาดวัตถุและธรรมชาติ
4	แปลอังกฤษ	ทฤษฎีสี
5	ไวยากรณ์อังกฤษ	ประดิษฐ์สี
6	แต่งอังกฤษ	ทฤษฎีองค์ประกอบศิลป์
7	วรรณคดีอังกฤษ	พุทธศิลป์สถาปัตยกรรม
8	หลักภาษาไทย	ศิลป์ไทย
9	วรรณคดีไทย	เรขาคณิต-โปรเจกชั่น
10	แต่ง-ย่อไทย	ประติมากรรม
11	หน้าที่พลเมืองศีลธรรม	ศึกษาจากศิลปวัตถุ
12	วิชาครู	แกะสลัก
13	หลักการศึกษา	ทฤษฎีองค์ประกอบศิลป์
14	จิตวิทยา	องค์ประกอบศิลป์
15		ภาพถ่ายไทย
16		โปรเจกชั่น-เงา
17		คัดลอกภาพไทยโบราณ
18		เทคนิค
19		ทัศนียวิทยา
20		การตกแต่งภายใน

¹กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ. 0701.36/100 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องหลักสูตรโรงเรียนศิลปศึกษา (ม.ท.)

จากตารางที่ 5 แสดงให้เห็นว่า วิชาช่างสิบหมู่เป็นส่วนหนึ่งของวิชาในแผนกช่างสิบหมู่ที่มีการสอนวิชาศิลปะแบบตะวันตกเป็นส่วนมาก โดยสังเกตจากจำนวนวิชาทั้งหมดในหมวดศิลปะ 20 วิชา มีวิชาช่างสิบหมู่ 3 วิชาเท่านั้น ได้แก่ วิชาศิลปไทย วิชาภาพลายไทย และวิชาคัดลอกภาพไทยโบราณ

นอกจากนี้ ผลจากการศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ประเภทการบอกเล่าเกี่ยวกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนศิลปศึกษาพบว่า การศึกษาดังกล่าวดำเนินการสอนนักเรียนได้เพียง 3 ปี ก็ต้องยุบเลิกแผนกช่างสิบหมู่ใน พ.ศ. 2500 ทั้งนี้เพราะว่าเพื่อให้โรงเรียนศิลปศึกษาเป็นโรงเรียนเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร ในแผนกเตรียมศิลปและเตรียมโบราณคดี จึง ทำให้การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของแผนกช่างสิบหมู่ โรงเรียนศิลปศึกษา มีนักเรียนเพียง 3 รุ่น คือ รุ่น พ.ศ. 2496-2498 โดยที่นักเรียนดังกล่าวศึกษาในชั้นปีที่ 1-2 เพื่อเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยศิลปากร จึงกล่าวได้ว่า นักเรียนที่ศึกษาแผนกช่างสิบหมู่ในโรงเรียนศิลปศึกษานั้น ส่วนใหญ่ไม่จบหลักสูตรแผนกช่างสิบหมู่ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏตามรายนามผู้สำเร็จการศึกษาโรงเรียนศิลปศึกษา ปีการศึกษา 2499 คือ นักเรียนในแผนกจิตรกรรมและประติมากรรม จำนวน 7 คน แผนก โบราณคดี 3 คน และแผนกช่างสิบหมู่ 1 คน คือ “นายชุมสาย สรรพประดิษฐ์”¹ ส่วนนักเรียนที่จบชั้นปีที่ 2 ที่เทียบเท่าระดับเตรียมอุดมศึกษา ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2494 ได้เข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 20 คน²

ถึงแม้ว่า นักเรียนแผนกช่างสิบหมู่ดังกล่าว ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนศิลป ศึกษา ไม่จบตามหลักสูตร 3 ปี ทั้งนี้ เพื่อเข้าศึกษาต่อในคณะจิตรกรรมและประติมากรรมโบราณคดี และสถาปัตยกรรมไทยในมหาวิทยาลัยศิลปากรก็ตาม แต่ก็มีนักเรียนในจำนวน ดังกล่าวได้นำความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่มาศึกษาต่อ เพื่อสืบสานวิชาช่างสิบหมู่ด้วยใจรัก จึงมีผลให้ในปัจจุบันเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ และสามารถถ่ายทอดวิชาช่างสิบหมู่ให้แก่เยาวชนไทย เช่น

¹สุจิตร์พิทักษ์แจกประกาศนียบัตรแก่ผู้สำเร็จการศึกษาโรงเรียนศิลปศึกษาและโรงเรียนช่างศิลป์ พ.ศ. 2499-2511 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512).

²สัมภาษณ์ อมร ศรีพจนารถ, นายช่างศิลปกรรม 8 กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 31 กรกฎาคม 2535

- นายประเวศ ลิมปรังษี คือ นักเรียนแผนกช่างสิบหมู่ รุ่นที่ 1 รับราชการหลายตำแหน่งในกรมศิลปากร ที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถทางวิชาช่างสิบหมู่ อาทิ

พ.ศ. 2501 อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2510 หัวหน้าแผนกช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร

พ.ศ. 2518 สถาปนิกเอก กองสถาปัตยกรรม

พ.ศ. 2521 ผู้อำนวยการกองหัตถศิลป์

พ.ศ. 2530 ผู้อำนวยการกองสถาปัตยกรรม

ในระหว่างรับราชการตำแหน่งดังกล่าว นายประเวศ ลิมปรังษี ได้สร้างผลงานการออกแบบทางสถาปัตยกรรมไทย ที่เป็นแหล่งรวมวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ออกแบบพลับพลาพระราชพิธีและพระเบญจางวงสรลงสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้า ณ ห้องสนามหลวง เนื่องในพระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี เมื่อ พ.ศ. 2525 พระเมรุมาศ และสิ่งก่อสร้างประกอบพระเมรุมาศในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ณ ห้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2528 ออกแบบพระอุโบสถวัดพุทธประทีป ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และพระบรมราชานุสาวรีย์แห่งชาติ หลักเมืองอีกหลายแห่ง เป็นต้น¹

- นายอมร ศรีพจนารถ นักเรียนแผนกช่างสิบหมู่ รุ่นที่ 2 รับราชการกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร ซึ่งเป็นอนุกรรมการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฝ่ายจิตรกรรม ใน พ.ศ. 2513 เมื่อดำรงตำแหน่งช่างศิลป์โท กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร² โดยเป็นผู้ควบคุมการเขียนซ่อมจิตรกรรมฝาผนังที่ระเบียงพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และเป็นผู้เขียนภาพรวมเกียรติ์ห้องที่ 25 เมื่อคราวเตรียมงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี พ.ศ. 2525 นอกจากนี้ ใน พ.ศ. 2514 ได้รวบรวมภาพร่างตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ เป็นสมุดภาพจิตรกรรมไทย ซึ่งศึกษา

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532) 3 : 46-49.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กชช. (0)1.2/11 เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เรื่องจดหมายเหตุบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงปัจจุบัน รวบรวมโดย กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร (15 มกราคม 2524)

จากตู้พระธรรม สมุดไทย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร วัดต่าง ๆ และความคิดสร้างสรรค์ จากบทกลอนในเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น¹ ตลอดจนใน พ.ศ. 2531 เป็นกรรมการดำเนินงาน จัดการศึกษาของศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี² อีกทั้งเป็นผู้ประกอบ พิธีไหว้ครูและครอบวิชาช่าง สอนวิชาลายไทยแก่นักเรียนในสถานศึกษา

จึงกล่าวได้ว่า นักเรียนแผนกช่างสิบหมู่ของโรงเรียนศิลปศึกษา ส่วนหนึ่งรับราชการทาง การช่างของไทยในกรมศิลปากร ซึ่งเป็นอาชีพที่ต้องใช้ความรู้พื้นฐานจากวิชาช่างสิบหมู่ทั้งสิ้น ตลอดจนเป็นผู้สืบสานและถ่ายทอดวิชาช่างสิบหมู่ให้แก่เยาวชนในปัจจุบัน เช่น การสร้างพระ เมรุมาศถวายพระเพลิงสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2528 ที่เป็นศูนย์รวมวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ เครื่องประกอบตกแต่งพระเมรุ เช่น รูปเทวดา จักร พระจิตกาธานที่ประกอบด้วยเครื่องสด โคมจันทร์ ฉากบังเพลิง ฯลฯ ซึ่งประชาชนทุกชนชั้น สามารถศึกษา สังเกตและชื่นชมงานช่างสิบหมู่ได้อย่างทั่วถึง

อนึ่ง ผลของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากแผนกช่างสิบหมู่ โรงเรียนศิลปศึกษานั้นมี การสอนเพียง 2-3 ปี และได้มีการบันทึกหลักฐานไว้ โดยเฉพาะหลักฐานจากรายงานผลการ ปฏิบัติงานของกรมศิลปากร ระหว่าง พ.ศ. 2497-2499³ จึงทำให้มีข้อมูลในเรื่องนี้น้อยมาก อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนระยะเวลาลงสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็เริ่มมี บทบาทขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ในทศวรรษใหม่ของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ซึ่งมีได้มุ่งการศึกษาเพื่อ ประกอบอาชีพทางช่างฝีมือของไทยเพียงอย่างเดียว แต่มีจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อส่งเสริม

¹อมร ศรีพจนารถ ผู้เขียนภาพ, ภาพจิตรกรรมไทย (พระนคร : โรงพิมพ์โลมณิmitt, 2514), หน้าคำนำ.

²กรมศิลปากร, "คำสั่งกรมศิลปากร ที่ 1135/2531 เรื่องแต่งตั้งที่ปรึกษาและคณะกรรมการร่างหลักสูตร การจัดการศึกษาและฝึกอบรม การวัดและประเมินผลหลักสูตรการศึกษา และฝึกอบรม และการจัดการทั่วไปของศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ จังหวัดสุพรรณบุรี," 17 ตุลาคม 2531.

³ดูรายละเอียดใน จดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 (กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529).

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 0701.9.9.2/15 เอกสารกรมศิลปากร, กระทรวง ศึกษาธิการ เรื่อง รายงานกิจการของกรม (2497-2499)

ศิลปะของชาติที่เป็นวัฒนธรรมไทยทางด้านวัตถุ ด้วยความรับผิดชอบของรัฐบาล จากอีกหน่วยงานหนึ่ง คือ กรมศิลปากร ทั้งนี้เนื่องจากกรมศิลปากรมีหน้าที่รักษาฟื้นฟู และเผยแพร่แบบอย่างศิลปไทยทั้งหมด ตลอดจนการจัดการศึกษาให้กุลบุตรกุลธิดา มีความรู้ทางสถาปัตยกรรมศิลปจิตรกรรมและประติมากรรม¹ ดังนั้นวิชาช่างสิบหมู่จึงนับว่าเป็นศิลปไทยที่สำคัญยิ่ง

นอกจากนี้สภาพพื้นฐานทางการเมืองก็เป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้กรมศิลปากรตระหนักถึงวิชาช่างสิบหมู่ในฐานะศิลปะของชาติมากขึ้น ดังมีการบันทึกหลักฐานว่า

....ขณะนี้ความรู้สึกของคนไทยในการแสดงออกเกี่ยวกับความรักชาติได้ลดน้อยถอยลง สมควรจะได้ให้มีการอบรมเป็นการกระตุ้นเตือนให้มีความรู้สึกกันอีก.... ในส่วนการส่งเสริมความนิยมไทย... ส่งเสริมศิลปของไทย และส่งเสริมสินค้าที่ผลิตขึ้นในประเทศไทย....²

จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนศิลปศึกษา กองหัตถศิลป์ ของกรมศิลปากรระหว่าง พ.ศ. 2496-2498 มีจุดกำเนิดมาจากพื้นฐานการศึกษาทางการเมืองสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ตลอดจนมีนโยบายบริหารประเทศที่เป็นชาตินิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมศิลปไทยที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติทางด้านวัฒนธรรมไทย ดังนั้นวิชาช่างสิบหมู่จึงได้รับการฟื้นฟูและส่งเสริมให้แพร่หลายอีกวาระหนึ่งในประเภทศิลปประวัติของชาติไทย

¹หลวงรณสิทธิพิชัย, กิจการของกรมศิลปากร (พระนคร : กรมศิลปากร, 2494), หน้า 1. (กจช. 1/955)

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศธ.15.2.1/39 เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงกระทรวง ศึกษาธิการ เรื่องการอบรมให้รู้สึกในเรื่อชาตินิยม (25 ตุลาคม 2495 - 26 มีนาคม 2496)

โรงเรียนศิลปศึกษาเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากรต้องปรับหลักสูตรวิชาศิลปะให้สอดคล้องกับหลักสูตรของมหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งมีได้มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในมหาวิทยาลัยศิลปากร ประกอบกับใน พ.ศ. 2504 มีพระราชกฤษฎีกาแบ่งส่วนราชการของกรมศิลปากร โดยตั้งกองศิลปศึกษาเพื่อจัดการศึกษาของกรมศิลปากร ดังนั้น โรงเรียนศิลปศึกษาที่ระยะต่อมาเรียกว่า โรงเรียนช่างศิลป์ และวิทยาลัยช่างศิลป์ จึงสังกัดกองศิลปศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 จนถึงปัจจุบัน ซึ่งปรากฏหลักฐานว่า โรงเรียนช่างศิลป์มี วัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษา 3 ประการ คือ

- ...1. เพื่อบำรุงรักษาศิลป ทางทรงของไทยไว้ และส่งเสริมให้วิวัฒนาการก้าวหน้าไปตามความเจริญของโลก
2. เพื่อให้เป็นสถานศึกษาเผยแพร่ความรู้ความชำนาญในการช่างของไทยและของต่างประเทศ
3. เพื่อส่งเสริมศิลปการช่างของไทยให้เป็นที่ยอมรับยกย่องทั้งภายในและภายนอกประเทศ...¹

จากวัตถุประสงค์การศึกษาของโรงเรียนช่างศิลป์ แสดงให้เห็นว่า โรงเรียนช่างศิลป์จัดการศึกษาทางศิลปการช่างของไทยและแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาศิลปการช่างของไทย ที่มีการระบุในวัตถุประสงค์การศึกษาทั้ง 3 ข้อ แต่ผลจากการศึกษาหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ในระหว่าง พ.ศ. 2504-2518 ปรากฏว่า โรงเรียนช่างศิลป์ สังกัดกองศิลปศึกษา กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระดับประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นกลาง ในหลักสูตร พ.ศ. 2504 และ พ.ศ. 2518 ตามแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2503 ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย สายอาชีพ โดยจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นรายวิชาบังคับ 3 วิชา คือ วิชาภาพลายไทย วิชาสถาปัตยกรรมไทย และวิชาลายรดน้ำ ตามแนวคิดทางการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของกรมศิลปากรว่า "...กรมศิลปากรมีหน้าที่รักษา ที่นุ

¹สุจิตร์พิธินแจกประกาศนียบัตรแก่ผู้สำเร็จการศึกษาโรงเรียนศิลปศึกษาและโรงเรียนช่างศิลป์ ปีการศึกษา 2499-2511

และเผยแพร่แบบอย่างศิลปไทยทั้งหมด เพื่อรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมของชาติ... มีกองศิลปศึกษา มีหน้าที่ควบคุมการจัดโรงเรียนช่างศิลป์..."¹ ดังนั้น วิชาช่างสิบหมู่ ประเภทวิชาช่างเรียน จึงเป็นการศึกษาในระบบโรงเรียน เพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมไทย โดยที่โรงเรียนพยายามส่งเสริม การศึกษาวิชาช่างสิบมู่ดังกล่าว เช่น มีการประกวดงานศิลป์ และเผยแพร่ผลงานศิลป์ของนัก เรียนจากโรงเรียนช่างศิลป์ ซึ่งเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่า โรงเรียนช่างศิลป์มีการศึกษาวิชาช่าง สิบหมู่ คือ วิชาลายรดน้ำ วิชาภาพลายไทย และวิชาสถาปัตยกรรมไทย โดยมีภาพที่แสดง เช่น "วิชาลายรดน้ำ ภาพลายรดน้ำยักษ์กับลิงรบก้น ของนายสุชาติ เครือเสนา วิชาภาพลายไทย ภาพ เรื่องสังข์ทอง ตอนตีคัล ของนายอิทธิชัย ไชชนะ วิชาสถาปัตยกรรมไทย รูปทวย" โดยนายอรรัง หทัยเกียรติคุณ"²

การส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบมู่ดังกล่าว กรมศิลปากรมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมให้ นักเรียนมีความสนใจแข่งขันกันสร้างงานศิลป์ให้ประณีต และเพื่อยกย่องเชิดชูความสามารถของ นักเรียนในด้านวิชาศิลป์ ซึ่งแบ่งประเภทของงานเป็น 8 ประเภท ที่นับเป็นประเภทงานจากวิชา ช่างสิบมู่มี 3 ประเภท คือ ภาพลายไทย ภาพสถาปัตยกรรมไทย และภาพลายรดน้ำ³ การศึกษา วิชาช่างสิบมู่ดังกล่าว เช่น วิชาลายรดน้ำ ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่าเป็นศิลปะไทยที่ต้องมีความรู้

¹กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงานวางแผนการศึกษา, รายงานการศึกษา กระทรวง ศึกษาธิการ 2509 (พระนคร : โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพโรงเรียนสารพัดช่างพระนคร, 2510), หน้า 137-138/ (กจช. น. 1/594)

²ทวยหรือคันทวย คือ ไม้เท้าแขนที่รับเค้าหรือเชิงชายคาลดชั้น นิยมทำเป็นรูปนาค

³กรกฎ หลีกเพชร, "การขยายหลักสูตรโรงเรียนช่างศิลป์," สยามรัฐ (5 กรกฎาคม 2509) ใน กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.0701.38/20 เอกสาร-กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ข่าวนั่งสื่อพิมพ์ (2509)

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.0701.36/79 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องระเบียบกรมศิลปากร ว่าด้วยการประกวดงานศิลป์ ปีการศึกษา 2511 ของโรงเรียนช่างศิลป์ กรมศิลปากร (16 มกราคม 2512)

พื้นฐานจากวิชาช่างเขียน วิชาช่างรัก ที่นำมาสร้างสรรค์เครื่องอุปโภคต่าง ๆ ในวิถีชีวิตไทยในอดีต เป็นต้นว่า พาน โคม ตะลุ่ม หีบหนังสือ ตู้พระธรรม ฉาก ฯลฯ ซึ่งโรงเรียนช่างศิลปตระหนักถึงคุณค่าของวิชานี้ โดยเริ่มพัฒนาการศึกษาวิชาช่างลายรดน้ำ ตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา มีอาจารย์แถม จันทมยา เป็นผู้ถ่ายทอดวิชานี้ กล่าวถึงการศึกษาวิชาลายรดน้ำว่า

...การเขียนลายรดน้ำ ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษไทยเรานั้นสามารถเรียนรู้กันได้ไม่ยาก ขอให้ทุกคนมีจิตใจมุ่งมั่นว่าต้องการศึกษาศิลปกรรมไทยประเภทนี้อย่างจริงจังเท่านั้นก็จะรู้แนวและหลักการใหญ่ ๆ ของการเขียนลายรดน้ำได้ในเวลาเพียง 3 เดือน ต่อจากนั้นก็เป็นเรื่องของความพยายามที่จะฝึกหัดฝีมือหาความชำนาญตามความสามารถของแต่ละบุคคล...¹

จากคำบอกเล่าของอาจารย์แถม จันทมยา แสดงให้เห็นว่าการศึกษาวิชาช่างลายรดน้ำของโรงเรียนช่างศิลปในระหว่าง พ.ศ. 2504-2518 นั้น เป็นการสืบทอดวิชาช่างเขียนของไทย โดยวิธีการศึกษาด้วยตนเอง และการฝึกทักษะด้วยใจรักเพื่อสร้างความชำนาญในการเป็นช่างเขียนลายรดน้ำในโอกาสต่อไป เพื่อการสืบทอดวิชาช่างสืบหมู่

นอกจากนี้ การศึกษาวิชาช่างสืบหมู่ในวิद्याาลัยไทยมีหลักฐานปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2517 โรงเรียนช่างศิลปจัดพิมพ์ตำราศิลปลายไทยประกอบการศึกษาวิชาวิद्याาลัยไทย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การศึกษาวิद्याาลัยไทยดังกล่าว มีวิธีการศึกษาที่ต้องฝึกทักษะด้วยตนเอง เช่นเดียวกับการศึกษาวิชาช่างลายรดน้ำ ดังมีการบันทึกหลักฐานว่า

...ลายไทยเป็นศิลปประจำชาติของไทยที่มีบทบาทในการส่งเสริมศิลปวัตถุต่าง ๆ ให้ลวยสดงดงาม... เช่น ฐานน้ำพานรอง หีบบุหรี ประตุน้ำต่าง จั่วของโบสถ์... เป็นงานฝีมือที่ประณีตของคนไทยสืบเนื่องมาแต่โบราณ และมีคุณค่ามาจนถึงปัจจุบันนี้ เพื่อให้ศิลปลายไทยเสื่อมสูญไป สถาบันจึงได้บรรจุตารางสอนไว้ด้วย เพื่อให้นักเรียนนักศึกษารู้จักที่มาของลายไทย และนำไปใช้ประกอบกับวัตถุเครื่องใช้ต่าง ๆ... ทั้งนี้

¹มนัส อารยพัฒน์, "ภาพเขียนลายรดน้ำอาจารย์แถม และศิษย์แห่งโรงเรียนช่างศิลป," เอกลักษณ์ไทย 1 (พฤษภาคม 2520) : 144.

เพื่อเป็นการรักษาศิลปประจำชาติมิให้สูญสิ้น....การเขียนตำราเพื่อเป็นแนวการศึกษา
ของนักเรียน... ซึ่งเหมาะแก่การเรียนรู้ด้วยตนเอง ผู้ใดมีความสนใจลายไทยหรือภาพ
รามเกียรติ์ เทวดา ก็จะเลือกเรียนได้ตามใจชอบ เพราะได้จัดแบบไว้ให้ดูเป็นตัวอย่าง
ในเล่มนี้แล้ว....¹

จึงกล่าวได้ว่า ลายไทยเป็นส่วนสำคัญของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ โรงเรียนช่างศิลป์ได้
ตระหนักถึงความรู้พื้นฐานของวิชานี้ จึงสอนวิชาลายไทยเป็นวิชาบังคับและแต่งตำราประกอบ
การศึกษา เพื่อให้นักเรียนศึกษาด้วยตนเองต่อไป

นับตั้งแต่วันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2519 กระทรวงศึกษาธิการ ประกาศให้โรงเรียนช่าง
ศิลป์เป็นวิทยาลัยช่างศิลป์ และขยายการศึกษาอีกแห่งหนึ่งในเขตลาดกระบัง กรุงเทพฯ ครั้น
พ.ศ. 2524 วิทยาลัยช่างศิลป์ ปรับปรุงหลักสูตรประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นกลาง และ
ประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นสูง ใน พ.ศ. 2527² ซึ่งปรากฏว่ามีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ทั้ง
2 ระดับ โดยยังคงมีการศึกษาเป็นรายวิชา คือ วิชาศิลป์ไทย วิชาสถาปัตยกรรมไทย วิชาลาย
รดน้ำ และสาขาศิลป์ไทย ทั้งนี้เนื่องจากกรมศิลปากรมีหน้าที่รับผิดชอบในการอนุรักษ์ ส่งเสริม
เผยแพร่ศิลปวิทยาการ และวัฒนธรรมของชาติด้านศิลปกรรม การช่างศิลป์แบบประเพณี ร่วม
สมัย³

นอกจากนี้ ผู้วิจัยพบว่าวิทยาลัยช่างศิลป์ดำเนินการสอนวิชาศิลปะที่มีวิชาช่างสิบหมู่เป็น
ส่วนหนึ่งของวิชาศิลป์ไทย มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน จากการสอนวิชาศิลปะ 10 วิชา คือ วิชา
จิตรกรรม วิชาประติมากรรม วิชาองค์ประกอบศิลป์ วิชาภาพพิมพ์ วิชาภาพไทย วิชาวาดเส้น
วิชาออกแบบตกแต่ง วิชาเครื่องเคลือบดินเผา วิชาลายรดน้ำ วิชาสถาปัตยกรรมไทย ซึ่งมีการ
ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ใน 3 วิชา คือ

¹โรงเรียนช่างศิลป์, ศิลปลายไทย (กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาการ, 2517), หน้าคำนำ.

²คู่มือนักเรียน-นักศึกษาวิทยาลัยช่างศิลป์ (กรุงเทพฯ : จงเจริญการพิมพ์, 2534),
หน้า 7.

³รายงานประจำปี 2520 กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
การศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า 50 (กจป. น. 1/161)

...วิชาภาพไทย ศึกษาลักษณะลวดลาย เทคนิค และกรรมวิธีต่าง ๆ อันเป็นลักษณะประจำชาติ ผสมผสานกับแนวความคิดเฉพาะตน สร้างสรรค์ให้เกิดงานรุ่นใหม่ และเรียนรู้ที่จะอนุรักษ์ของเก่าอันมีคุณค่า...

...วิद्यालयรดน้ำ เรียนรู้ศิลปไทย แบบประเพณีที่มีความละเอียดอ่อนงดงาม นับตั้งแต่การผูกสาย เตรียมพื้น การเขียน การใช้น้ำยา เช็ดรักปิดทอง และรดน้ำ

...สถาปัตยกรรมไทย ศึกษาโครงสร้าง รูปทรง สัดส่วนและแบบแผนอันประณีตงดงาม ของสถาปัตยกรรมไทย เพื่อสืบทอดมรดกอันล้ำค่าที่บรรพบุรุษไทยได้มอบให้ไว้...'

จากรายงานผลการจัดการศึกษาของวิทยาลัยช่างศิลป์ ใน พ.ศ. 2533 จึงเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่า นับตั้งแต่โรงเรียนช่างศิลป์เปลี่ยนชื่อเป็นวิทยาลัยช่างศิลป์นั้น มีการจัดการศึกษาในระดับประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นกลาง (3 ปี) และระดับประกาศนียบัตรศิลป ศึกษาชั้นสูง (2 ปี) โดยมีการศึกษาวิชาภาพไทย วิद्यालयรดน้ำ และวิชาสถาปัตยกรรมไทย อันเป็นส่วนหนึ่งของวิชาช่างสิบหมู่ ดังที่เคยดำเนินการมาแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน ในความรับผิดชอบจัดการศึกษาของกองศิลปศึกษา กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ

¹กรมศิลปากร, รายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลปวัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรมศิลปากร ปี 2533 (ม.ป.ท., 2533), หน้า 57.

● ระยะที่ 3 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน มีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนแห่งแรก ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร และศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี สังกัดกรมศิลปากร และโรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ สังกัดสำนักพระราชวัง กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ มีรายละเอียดดังนี้

3.1 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

3.1.1 ความเป็นมา

กิจการพิพิธภัณฑ์สถานในประเทศไทย ได้ก่อรูปขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2411) โปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. 2402 เป็นที่จัดตั้งแสดงศิลปโบราณวัตถุขึ้น แต่ก็ยังคงเป็นไปในรูปของพิพิธภัณฑ์สถานส่วนพระองค์ ดังเช่น พระเจ้าแผ่นดิน เจ้านาย และขุนนางผู้ใหญ่ในยุโรปนิยมจัดทำกันมากในพุทธศตวรรษที่ 20 - 22 ส่วนพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับประชาชน แม้จะปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ 23 แต่เพิ่งจะแพร่หลายในยุโรปและสหรัฐอเมริกาเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา

พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับประชาชนเริ่มขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้ง "มิวเซียม" ขึ้นที่หอทองคองเดียหรือศาลาสนหทัยสมาคมในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. 2417 สถานที่จัดแสดงวัตถุที่เรียกทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า "มิวเซียม" แห่งนี้ ได้จัดแสดงวัตถุหลายประเภทในสาขาวิทยาการต่าง ๆ คือ โบราณคดี ศิลป ธรรมชาติวิทยา และธรณีวิทยาไว้ด้วยกัน มีผู้จัดฝ่ายไทย คือเจ้าพระยา ภาสกรวงศ์ และมีชาวอังกฤษอีกผู้หนึ่ง คือนายอาลบาสเตอร์ มิวเซียมแห่งนี้ได้เปิดให้ประชาชนชมเป็นครั้งแรก โดยเฉพาะวาระพิเศษ เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น ครั้นเมื่อเลิกตำแหน่งวังหน้าแล้ว สถานที่ในพระราชวังบวรสถานมงคลว่างลง จึงโปรดให้ย้าย "มิวเซียม" ไปตั้งในบริเวณพระราชวังบวรฯ ใช้เฉพาะพระที่นั่งด้านหน้า 3 องค์ คือพระที่นั่ง ศิวโมกษพิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยเมื่อ พ.ศ. 2430 ต่อมาถึง พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชมนเทียรในพระราชวังบวรฯ ทั้งหมด ให้จัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร ขึ้นอยู่กับราชบัณฑิตยสถานในแผนกโบราณคดี ซึ่งมีหน้าที่จัดการพิพิธภัณฑ์สถานใหม่ มีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ดำเนินงาน และได้คัดเลือกวัตถุสาขาวิชาวิทยาศาสตร์ออกเสีย คงเหลือแต่ศิลปโบราณวัตถุที่

ค้นพบในประเทศไทย โดยมีวัตถุประสงค์จะให้เป็นที่รวบรวม สงวนรักษาศิลปโบราณวัตถุ อันเป็นมรดกล้ำค่าทางวัฒนธรรมของชาติไว้ ในครั้งนี้ได้จัดพระที่นั่งศิวโมกษพิมานเป็นสถานที่รวบรวมจัดแสดงศิลปจารึก สมุดไทย คัมภีร์โบราณ ตำรับตำราโบราณ และเรียกหอพระสมุดวชิรญาณ (ตามพระนามฉายาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช) และได้เปิดพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร กับหอพระสมุดวชิรญาณ ในวาระเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2469

ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว รัฐบาลได้ตั้งกรมศิลปากรขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2476 พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครจึงเปลี่ยนมาสังกัดกองโบราณคดี กรมศิลปากร และได้ประกาศตั้งพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครเป็นพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อ พ.ศ. 2477 ตามพระราชบัญญัติว่าด้วย โบราณสถาน ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พุทธศักราช 2477 และพระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถาน ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พุทธศักราช 2486

ปัจจุบันกรมศิลปากรได้ปรับปรุงกิจการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร โดยสร้างอาคารเพิ่มขึ้นอีก 2 หลัง ทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ของหมู่พระที่นั่งเดิม เพื่อขยายศิลปโบราณวัตถุที่แออัดอยู่ในอาคารเดิม ไปจัดแสดงในอาคารหลังใหม่ให้ทันสมัยและถูกหลักวิชา เพื่อประโยชน์ในการศึกษาของประชาชนยิ่งขึ้น

กรมศิลปากรยังได้ขยายกิจการพิพิธภัณฑ์สถานขึ้นในต่างจังหวัดอีกมากแห่ง และตามบทบัญญัติ แห่งพระราชบัญญัติ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ได้กำหนดเรียกพิพิธภัณฑ์สถานทุกแห่งที่อยู่ในความดูแลของกรมศิลปากร ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด เป็นพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปัจจุบันมีจำนวน 17 แห่ง และขณะนี้ยังอยู่ในระหว่างการก่อสร้างอาคารและจัดแสดงศิลปโบราณวัตถุอีก 2 แห่ง คือ ที่จังหวัดชัยนาทและจังหวัดขอนแก่น¹

จึงกล่าวได้ว่า พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นการศึกษานอกกระบวนโรงเรียนที่ให้ความรู้แก่ประชาชนในเรื่องวิชาช่างศิลป์ได้อีกทางหนึ่ง นับตั้งแต่รัชกาลที่ 7 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

¹จิรา จงกล, พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า 7-9

3.1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในปัจจุบัน

ปัจจุบันพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นแหล่งเผยแพร่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ประเภทนอกระบบโรงเรียนให้แก่ประชาชน นิสิตนักศึกษา นักเรียน และชาวต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะว่า พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ได้รวบรวมโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ ที่เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ส่วนหนึ่งไว้ในพระที่นั่งต่าง ๆ ได้แก่*

3.* พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ มีจิตรกรรมฝาผนัง ตู้ลายรดน้ำ ตู้ลายรดน้ำเขียนสีในรัชกาลที่ 3 ฯลฯ

4.* พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย มีพระที่นั่งบุษบกมาลาในรัชกาลที่ 1 ฯลฯ

6.* พระที่นั่งภูมิขมณเทียร มีพระที่นั่งราชบัลลังก์ในรัชกาลที่ 5 เสด็จวอพระประเทียบ ศิวิก พระราชยานกง คานหาม พระที่นั่งราชนทรยาน พระแท่นราชบัลลังก์ เสด็จอัครในรัชกาลที่ 1 พระที่นั่งทอดตาล พระที่นั่งประพาสโถง ฯลฯ

7.* พระที่นั่งทักษิณานิคม มีหัวโขน : สหัสเดชะ ทศกัณฐ์ ฤาษี หนุมาน พระพิฆเนศ ชมพูพาน ฯลฯ หุ่นกระบอก ได้แก่ พระอภัยมณี นางเงือก หุ่นของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ หุ่นไทย หุ่นหลวงพญาพาลี พระพรต นางตรีฎา เครื่องประดับศีรษะเรื่องสังข์ทอง หนัใหญ่ หนักลางวัน หนัากชุม หนัากรุก ฯลฯ

8.1* พระที่นั่งวสันตพิมาน (ชั้นบน) มีขุมประตูลง แกะสลักด้วยงาช้าง ฯลฯ

9.* พระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข มีเครื่องมุกต่าง ๆ เช่น ธรรมาสณี ฉาก ประกับ คัมภีร์ ปกสมุดลวดแฉง หีบบุหรี หีบ กล่องยา เจียด พานแว่นฟ้า พานกลีบบัว ธารพระกร ระนาดทุ้ม ระนาดเอก โทนมนรี ชันโอ ชันน้ำ กระบะหมาก พัดรอง ตะลุ่ม ลั้ง ครอบ ฯลฯ

11.* พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ มีพระพุทธรูปเงิน นุทอง พระพุทธรูปหล่อทองคำ ฉัตร พัดโบก จามร บั้งแทรก เทวดารักษาพระสูตร โศกทองคำลงยา ประดับ คัมภีร์ รัลงรักปิดทอง ดอกพิกุลทองคำใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรม ปราสาท ชุดหีบบุหรีทองคำลงยา ฯลฯ

*ดูแผนผังห้องจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

13.* พระที่นั่งปฤษฎางคภิมุข มุขเด็จด้านตะวันตก มีไม้จำหลักต่าง ๆ เช่น บานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์ที่เป็นฝีมือพระหัตถ์รัชกาลที่ 2 (ส่วนหนึ่ง) บานประตูไม้จำหลัก ปราสาทพระเทพบิดรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เทพนมไม้จำหลัก พระราชลัญจกรประจำรัชกาล ที่ 4 นกหัสดีายจำหลักไม้ปิดทองประดับกระจก บุษบกจำลอง กิณรี เจว็ด ลับแลเรื่องรามเกียรติ์ โต๊ะเท้าสิงห์ ฯลฯ

14.1* พระที่นั่งพรหมเมศธาดา มีบาตร ของใช้พระราชคณະ ฯลฯ

15.* พระที่นั่งบุรพาภิมุข มีเครื่องดนตรีวงมโหรีเครื่องใหญ่ ฯลฯ

17* โรงราชรถ มีพระมหาพิชัยราชรถ เวชยันตรราชรถ ราชรถน้อย

พระเมรุมาศจำลอง

N* อาคารประพาสพิพิธภัณฑ (ชั้นล่าง)

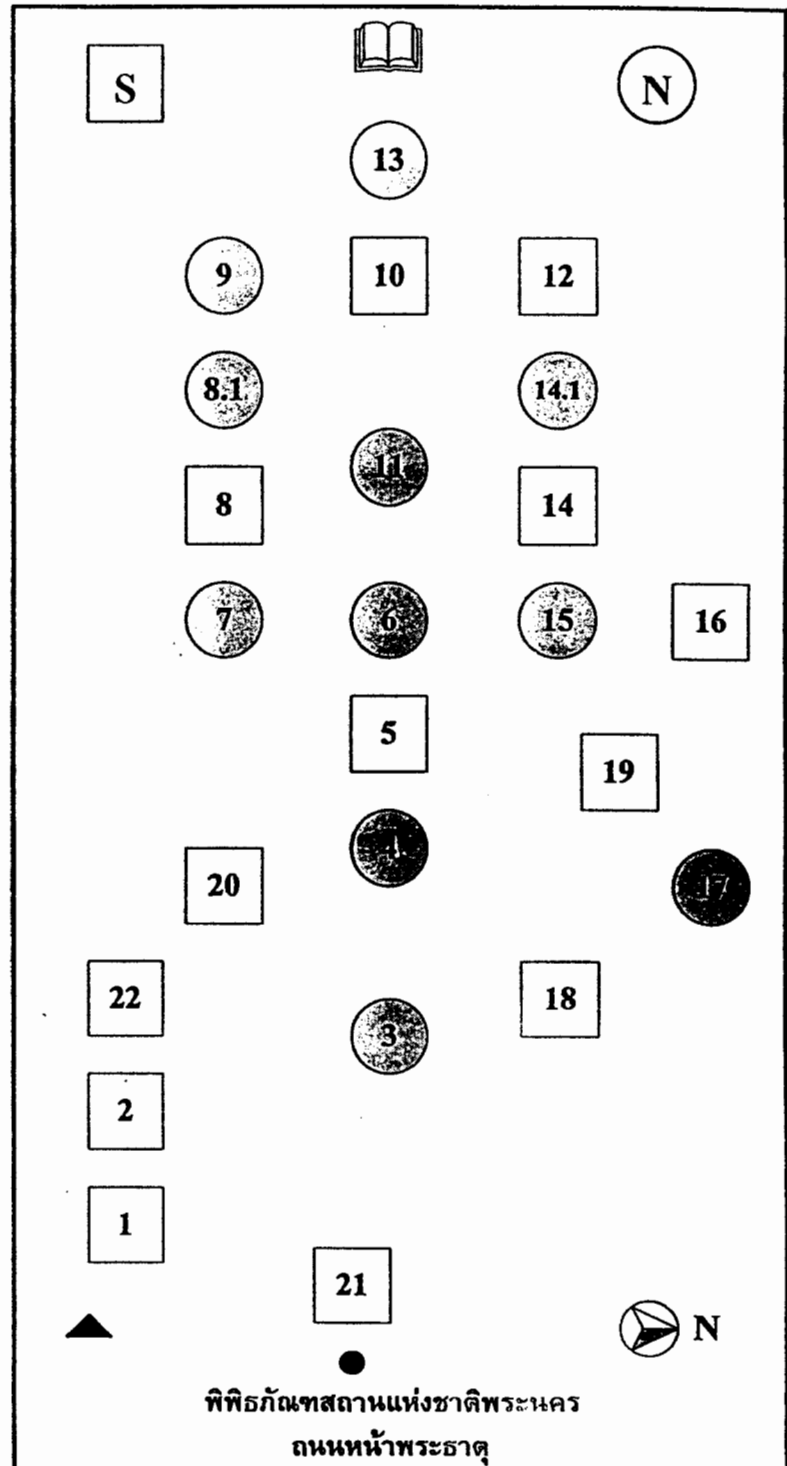
- N1* รัตนโกสินทร์ มีพระพุทธรูป ระฆัง กังสดาน พระประโคน ธรรม์ พระสาวก เทพนม พระพรหม พระแม่ธรณี พระปรางค์จำลอง เจดีย์จำลอง พราหมณ์ เปรด เทวดานพเคราะห์ ฯลฯ

- N2* ประเพณีศิลป มีตู้เครื่องใช้ทองเหลืองและเงิน ตู้ชาหนู ตู้เท้าสิงห์ ตู้ลายทอง ภาพเขียนสีพุทธประวัติและทศชาติธาดา ลับแลลายกำมะลอเรื่องอิเหนาในรัชกาลที่ 2 ลับแลประดับหนังใหญ่ บุษบกจำลองลายปิดทองประดับกระจก วิหารจำลอง รม ไม้เท้า ฯลฯ

แผนผังห้องจัดแสดงผลงานวิชาช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

1. พระที่นั่งศิวโมกษพิมาน
ประวัติศาสตร์ชาติไทย
2. สมัยก่อนประวัติศาสตร์
3. พระที่นั่งพุทธโธสวรรค์
4. พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย
5. มหรรณพภัณฑ
6. ราชยานคานหาม
7. หนังสือและการละเล่น
8. เครื่องถ้วย
- 8.1 งาช้าง
9. เครื่องมุก
10. อาวุธ
11. เครื่องทอง
12. ศิลาจารึก
13. ไม้จำหลัก
14. เครื่องแต่งกาย
- 14.1 เครื่องใช้ในพระพุทธศาสนา
15. เครื่องดนตรี
16. พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์
17. โรงราชรถ
18. พระที่นั่งมณฑลภิเษก
19. พระที่นั่งปาฏิหาริย์ทัศไนย
20. ศาลาสวรรคตมุขมาศย์
21. ศาลาสรง
22. ตำหนักแดง

- ห้องสมุด
- จำหน่ายบัตร
- ห้องฝากของ, ร้านขายหนังสือ

อาคารประพาสพิพิธภัณฑ : ประติมากรรมสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 - สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

- ชั้นบน : ล้านนา, สุโขทัย, อโยธยา
- ชั้นล่าง : รัตนโกสินทร์, ประเพณีศิลป, เงินตรา

อาคารมหาสุรสิงหนาท : ประติมากรรมสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 18

3.2 ศูนย์ฝึกอบรมวิชาช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี

เมื่อคราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี ในปี พ.ศ. 2525 และงานพระเมรุมาศสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2528 นั้น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระราชดำริว่า กรมศิลปากรน่าจะรวบรวมผลงานด้านศิลปะต่าง ๆ เป็นศูนย์รวมช่างสิบหมู่ รวมทั้งให้การฝึกอบรมช่างศิลปสาขาต่าง ๆ เพื่อรองรับงานของกรมศิลปากรในการซ่อมบำรุงโบราณสถานและวัดต่าง ๆ ซึ่งต้องการช่างที่มีความรู้ความสามารถเป็นจำนวนมาก¹ ตลอดจนกรมศิลปากรตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบในการอนุรักษ์ ส่งเสริม เผยแพร่ศิลปะและวัฒนธรรมของชาติในด้านศิลปกรรม รวมทั้ง กรมศิลปากรมีฝ่ายช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ ที่ต้องปฏิบัติงานด้านช่างสิบหมู่ เช่น ในปี 2529 ปฏิบัติงาน ช่างสิบหมู่จำนวน 306,796 ชั่วโมง กรมศิลปากรจึงมีโครงการขยายงานช่างสิบหมู่ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530 - 2534)²

ดังนั้นใน พ.ศ. 2531 กระทรวงศึกษาธิการประกาศจัดตั้งศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี เมื่อวันที่ 2 เมษายน 2531 เพื่อทำหน้าที่อนุรักษ์ บริการ ส่งเสริมพัฒนา และเผยแพร่ทางด้านศิลปะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการให้การศึกษาและฝึกอบรมช่างสิบหมู่ของกรมศิลปากร โดยมีนายถาวร ทิชนพงศ์ เป็นผู้อำนวยการศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่

¹กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, "รายงานการประชุมคณะที่ปรึกษาและคณะกรรมการร่างหลักสูตรของศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี, ครั้งที่ 1/2531," 26 ธันวาคม 2531. (อัดสำเนา)

²กระทรวงศึกษาธิการ, รายงานการศึกษา ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ปีการศึกษา 2529 (กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ, 2531), หน้า 109-119.

สุพรรณบุรีคนแรก¹ ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี ณ ถนนมาลัยแมน ตำบลรั้วใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี จึงเป็นสถานศึกษานอกระบบโรงเรียนของกองศิลปศึกษา กรมศิลปากร ที่จัดการศึกษาในหลักสูตรระยะสั้น เพื่อการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมด้านช่างสิบหมู่ ซึ่งเป็นช่างไทยโบราณ 10 สาขาวิชา คือ ช่างรัก ช่างแกะ ช่างหล่อ ช่างปูน ช่างปั้น ช่างเขียน ช่างบุ ช่างกลึง ช่างสลัก ช่างหุ่น² โดยเปิดการสอนเป็นครั้งแรกในปีการศึกษา 2533 ตามหลักสูตรประกาศนียบัตรการฝึกอบรมช่างสิบหมู่ พุทธศักราช 2533 ได้แก่ สาขาวิชาช่างแกะ สาขาวิชาช่างหล่อ และสาขาวิชาช่างรัก กำหนดเวลาการอบรม 6 เดือน ตามวัตถุประสงค์ คือ

- ...1. เพื่อเป็นการให้การศึกษาและฝึกอบรมงานช่างฝีมือต่าง ๆ ของไทย
2. เพื่อเป็นการส่งเสริมให้ผู้ใฝ่ใจรักในงานช่างศิลปกรรมของไทยได้ศึกษาเพิ่มพูนความรู้ ความสามารถให้มีฝีมือสูงขึ้น
3. เพื่อผลิตช่างฝีมือของไทยให้มีคุณภาพในการประกอบอาชีพ สามารถบริการต่อสังคมและประเทศชาติได้
4. เพื่อให้มีจรรยาบรรณในการประกอบอาชีพ และมีบุคลิกภาพเป็นที่เชื่อถือต่อสังคม
5. เพื่อเป็นการธำรงรักษาสืบทอดงานศิลปของไทย อันเป็นเอกลักษณ์ของชาติต่อไป³

¹กรมศิลปากร, "คำสั่งที่ 1135/2531 เรื่องแต่งตั้งที่ปรึกษาและคณะกรรมการร่างหลักสูตรการจัดการศึกษาและฝึกอบรม การวัดและประเมินผล หลักฐานการศึกษาและฝึกอบรม และการจัดการทั่วไปของศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ จังหวัดสุพรรณบุรี," 17 ตุลาคม 2531. (อัคราเนนา)

²กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, การจัดการศึกษาศิลปวัฒนธรรมด้านนาฏศิลป์ ดนตรี และช่างศิลป์ (กรุงเทพฯ: งานแนะแนวการศึกษาและจัดหางาน ฝ่ายส่งเสริมศิลปศึกษา กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, ม.ป.ป.), หน้า 26.

³กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, "หลักสูตรประกาศนียบัตรการฝึกอบรมช่างสิบหมู่ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ พุทธศักราช 2533," (อัคราเนนา)

จากวัตถุประสงค์การอบรมวิชาช่างสิบหมู่ พบว่าศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี เป็นศูนย์ฝึกช่างฝีมือไทยเพื่อส่งเสริมวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งกล่าวได้ว่ากรมศิลปากร ตั้งศูนย์ฝึกอบรมวิชาช่างสิบหมู่ สุพรรณบุรี เพื่อแก้ปัญหาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ที่กรมศิลปากรดำเนินการสอนได้เฉพาะรายวิชา 3 วิชา คือ วิชาภาพไทย วิชาลายรดน้ำ และวิชาสถาปัตยกรรมไทย

3.2.1 โครงสร้างหลักสูตร¹

ผู้เข้ารับการฝึกอบรมต้องเข้ารับการฝึกอบรมทุกรายวิชา ซึ่งมีวิชาชีพภาคทฤษฎี อย่างน้อยสัปดาห์ละ 5 ชั่วโมง และวิชาศิลปะภาคปฏิบัติอย่างน้อย สัปดาห์ละ 30 ชั่วโมง

3.2.2 ระยะเวลาการฝึกอบรม²

การฝึกอบรมช่างสิบหมู่ กำหนดให้มีระยะเวลาการฝึกอบรมสัปดาห์ละ 5 วัน ทำการวันทำการละ 7 ชั่วโมง ตลอดหลักสูตร ไม่น้อยกว่า 840 ชั่วโมง (6 เดือน) รวมทั้งการทดสอบ การวัดผลด้วย

3.2.3 การประเมินผลการฝึกอบรม³

1. ผู้เข้ารับการฝึกอบรม จะมีสิทธิ์เข้ารับการประเมินผลได้ ต้องมีเวลาเข้ารับการฝึกอบรมไม่น้อยกว่าร้อยละ 80 ของเวลาทั้งหมดที่หลักสูตรกำหนดไว้
2. การประเมินผลให้ประเมินผลเป็นรายวิชา
3. ผู้เข้ารับการฝึกอบรมจะต้องได้ผลการประเมินแต่ละรายวิชาไม่ต่ำกว่า ร้อยละ 60 จึงจะถือว่าจบหลักสูตรประกาศนียบัตร การฝึกอบรมช่างสิบหมู่ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ
4. ผู้เข้ารับการฝึกอบรมเมื่อทดสอบ 2 ครั้งแล้วไม่ผ่านเกณฑ์ขั้นต่ำ ร้อยละ 60 ต้องพ้นสภาพการเป็นผู้เข้ารับการฝึกอบรม

¹หลักสูตรประกาศนียบัตร การฝึกอบรมช่างสิบหมู่ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ สาขาวิชาช่างหล่อ ช่างแกะ ช่างรัก ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ จังหวัดสุพรรณบุรี

²เรื่องเดียวกัน.

³เรื่องเดียวกัน.

3.2.4 คุณสมบัติผู้เข้ารับการฝึกอบรมช่างสิบหมู่¹

ต้องเป็นผู้มีคุณสมบัติ ดังต่อไปนี้

1. มีวุฒิการศึกษาอย่างน้อยจบหลักสูตรประถมศึกษา หรือเทียบเท่า
2. มีอายุไม่ต่ำกว่า 18 ปี
3. มีความรู้ ความสามารถทางช่างศิลปกรรมเป็นพื้นฐาน
4. เป็นผู้ผ่านการทดสอบเบื้องต้นแล้ว

อนึ่ง ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี คือ วิทยาลัยช่างศิลป์ สุพรรณบุรี ซึ่งมีได้อยู่ในพื้นที่การวิจัยครั้งนี้

3.3 โรงเรียนผู้ใหญ่วะต่านักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง)

3.3.1 ความเป็นมา

โรงเรียนผู้ใหญ่วะต่านักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง) สืบเนื่องมาจากพระราชดำริในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เกี่ยวกับงานช่างประดิษฐ์ของสตรีอันเป็นประณีตศิลป์ซึ่งมีอยู่ในพระบรมมหาราชวังว่าสมควรที่จะให้มีการถ่ายทอดความรู้ในวงกว้าง เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ตระหนักในคุณค่าและนำไปประกอบอาชีพได้อีกด้วย จึงมีพระราชประสงค์ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในเขตพระราชฐานชั้นในเพื่อสอนวิชาช่าง ดังกล่าว และพระราชทานให้ดัดแปลงอาคารเรือนท้องเครื่อง สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีพระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า เป็นอาคารเรียน

ลำนักพระราชวังได้ติดต่อกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ ขอจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าวเมื่อวันที่ 25 เมษายน 2529 และเริ่มเปิดทำการสอนเมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม 2529 เป็นต้นมา

ต่อมาเมื่อนักศึกษาเพิ่มขึ้น โรงเรียนได้รับพระราชทานพระราชนุญาตให้ย้ายมาอยู่ ณ สถานที่ปัจจุบัน ซึ่งเคยเป็นพระตำหนักที่ประทับของเจ้าจอมมารดาและพระราชธิดาในรัชการที่ 5 (ตำหนักพระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา) ตั้งแต่วันที่ 22 พฤษภาคม 2532

¹เรื่องเดียวกัน

3.3.2 จุดมุ่งหมายการศึกษา

1. เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสเรียนรู้ และฝึกทักษะวิชาชีพเพื่อเป็นการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมที่ดั้งเดิมของไทย
2. เพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนนำความรู้และทักษะในวิชานั้น ๆ ไปใช้ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและหรือนำไปประกอบอาชีพ
3. เพื่อให้ผู้เรียนได้รับข้อมูลพื้นฐานที่จำเป็น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตในสังคมประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอย่างเหมาะสมต่อไป

3.3.3 หลักสูตรการเรียนการสอน

หลักสูตรวิชาชีพ เป็นหลักสูตรที่กำหนดขึ้น เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนที่สนใจได้รับการถ่ายทอดความรู้ คุณธรรม ศิลปวัฒนธรรม และทักษะวิชาชีพ จนสามารถนำมาใช้ในการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมอันดั้งเดิม ปรับปรุงคุณภาพชีวิต และนำไปประกอบอาชีพได้ วิชาชีพที่กำหนดไว้ในหลักสูตรนี้มี 3 วิชา คือ วิชาอาหารและขนม วิชาช่างดอกไม้สด วิชาช่างปักสะตึง และวิชาเลือก 5 วิชา คือ การพับผ้าเช็ดหน้าเป็นรูปตัวสัตว์ การประดิษฐ์ใบตอง การทำบายศรี การทำเครื่องหอม การประดิษฐ์ดอกไม้แห้ง

หลักสูตรแต่ละวิชาได้แบ่งออกเป็น หลักสูตรขั้นต้น หลักสูตรขั้นสูง

- หลักสูตรขั้นต้น มี วิชาอาหารและขนม 1 ช่างดอกไม้สด 1 ช่างปักสะตึง 1
- หลักสูตรขั้นสูง มี วิชาอาหารและขนม 2 ช่างดอกไม้สด 2 ช่างปักสะตึง 2

ลักษณะของหลักสูตรนี้เป็นหลักสูตรรายวิชา ซึ่งหมายถึง หลักสูตรที่แยกเนื้อหาออกมาเป็นหมวดหมู่จบในตัวเอง มีเกณฑ์การจบหลักสูตร คือผู้เรียนตามหลักสูตรขั้นต้น จะต้องสอบได้ระดับคะแนนเฉลี่ยไม่ต่ำกว่า 2 ส่วนผู้เรียนตามหลักสูตรขั้นสูงจะต้องสอบได้ระดับคะแนนเฉลี่ยไม่ต่ำกว่า 3 จึงจะถือว่าสอบผ่าน ผู้เรียนที่เรียนจบหลักสูตร และได้ผลการเรียนตามเกณฑ์ที่กำหนดจะได้รับใบสำคัญแสดงความรู้ ระบุวิชาที่เรียน และระยะเวลาการเรียนตามที่กำหนดในหลักสูตร

3.3.4 การจัดการเรียนการสอน

จัดการเรียนการสอน โดยเปิดโอกาสให้ผู้เรียนเลือกเรียนวิชาที่ตนมีความถนัด ความสนใจและความต้องการจะเรียนตามรายวิชาในหลักสูตรขั้นต้นก่อน เมื่อเรียนจบหลักสูตรขั้นต้นวิชาใดแล้ว หากมีความสนใจจะเรียนต่อเนื่องไปอีกก็เลือกเรียนหลักสูตรขั้นสูงในวิชาเดียวกัน เช่น เมื่อเรียนจบหลักสูตรขั้นต้นวิชาช่างปักสะตึง 1 ก็เลือกเรียนหลักสูตรวิชาช่างปักสะตึง 2 มีการฝึกงาน ระยะเวลาฝึกงาน 200 ชั่วโมง การประเมินผล

การเรียนรู้ในแต่ละวิชาเป็นไปตามระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการประเมินผลการเรียน
หลักสูตรวิชาชีพ

3.3.5 คุณสมบัติผู้เรียน

ผู้เรียนที่สมัครเรียนตามหลักสูตรขั้นต้นทุกวิชา จะต้องเป็นผู้ที่จบ
การศึกษาไม่ต่ำกว่าประโยคประถมศึกษาและผ่านการทดสอบหรือการคัดเลือกของโรงเรียน
ตามเกณฑ์ที่กำหนด

ผู้ที่สมัครตามหลักสูตรขั้นสูงทุกวิชา จะต้องผ่านการเรียนตาม
หลักสูตรขั้นต้นในวิชาเดียวกัน และผ่านการทดสอบหรือการคัดเลือกของโรงเรียนตามเกณฑ์
ที่กำหนด

3.4 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย)¹

3.4.1 ความเป็นมา

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงสนพระทัยใน
งานช่างศิลปกรรมไทยโบราณที่ต้องอาศัยฝีมือและความสามารถเป็นอย่างสูง มีการฝึกฝน
และถ่ายทอดกันในวงแคบทำให้ขาดแคลนช่างฝีมือ จึงมีพระราชดำริในการจัดการศึกษาเพื่อ
สืบต่อ และฟื้นฟูวิชาช่างฝีมือเหล่านี้ในพระบรมมหาราชวังด้วยการจัดตั้งโรงเรียนผู้ใหญ่
พระตำหนัก สวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย) สังกัดกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวง
ศึกษาธิการ ซึ่งได้จัดสรรงบประมาณเป็นค่าตอบแทนวิทยากรและค่าวัสดุฝึกตามเกณฑ์ที่
กำหนด สำนักพระราชวังโดยฝ่ายบูรณะราชภัณฑ์เป็นผู้บริหารและดำเนินการ ได้พระราช
ทานพระราชานุญาตให้ใช้อาคารหออุเทสทัตกสิณาเป็นอาคารเรียน พระราชทานทรัพย์ส่วน
พระองค์สนับสนุนกิจการของโรงเรียน ทรงติดตามผลการดำเนินงานและพระราชทานพระราช
วินิจฉัยเป็นแนวทางปฏิบัติ อีกทั้งเสด็จฯพระราชทานประกาศนียบัตรแก่นักศึกษาที่จบ
หลักสูตรเป็นประจำทุกปีตั้งแต่ปี-การศึกษา 2532 เป็นต้นมา

ปัจจุบันที่ตั้งของโรงเรียนอยู่ที่อาคารหออุเทสทัตกสิณาในพระบรมมหาราชวัง
ถนนหน้าพระลาน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ

¹โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย) (ม.ป.ท., ม.ป.ป.)

3.4.2 ความมุ่งหมายการศึกษา

1. เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนได้มีโอกาสเรียนรู้และฝึกทักษะวิชาชีพ เพื่อการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย
2. เพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถนำความรู้และทักษะในวิชาชีพนั้น ๆ ไปใช้ในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและ หรือนำไปประกอบอาชีพ
3. เพื่อให้ผู้เรียนได้รับข้อมูลพื้นฐานที่จำเป็น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตอย่างเหมาะสมในสังคมประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข

3.4.3 หลักสูตรการศึกษา

ประกอบด้วยวิชาเอก วิชาบังคับ วิชาเลือกเสรี และกิจกรรมพัฒนาคุณภาพชีวิต

- วิชาเอก (เลือก 1 สาขาวิชา วิชาละ 800 ชั่วโมง) ได้แก่ งานเขียน งานปั้น งานแกะสลัก งานประดับมุก งานปักจักร (อุตสาหกรรม) งานลายรดน้ำ
- วิชาบังคับ ได้แก่ งานดนตรีในพิธีหลวง (100 ชั่วโมง) งานซ่อมแซม และสร้างจัดร พระกลด (200 ชั่วโมง)
- วิชาเลือกเสรี (เลือกอย่างน้อย 1 วิชา วิชาละ 100 ชั่วโมง) ได้แก่ งานลงรักปิดทอง งานวาดเส้น งานเขียนสีน้ำ งานตัดและซอยผม งานเลิฟ และจัดโต๊ะอาหาร งานมัลติมีเดียด้านศิลปกรรม งานประดิษฐ์ของใช้ของชำร่วยจากหนังสือ งานเซรามิก งานผลิตภัณฑ์กระดาษสา งานลงลายหินอ่อน งานเบญจรงค์ และงานปั้นดินเหนียวแป้ง
- กิจกรรมพัฒนาคุณภาพชีวิต (200 ชั่วโมง) เป็นกิจกรรมบังคับการจบหลักสูตร

3.4.4 การจัดการเรียนการสอน

1. เรียนเป็นรายวิชา แต่ละรายวิชาจบในตัวเอง ไม่มีค่าหน่วยการเรียน นับจำนวนชั่วโมงเรียนตามที่รายวิชานั้น ๆ กำหนด ประเมินผลการเรียนเป็นรายวิชา นำผลการเรียนไปเทียบโอนในหมวดวิชาชีพ (เลือก) ตามหลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนสายสามัญได้
2. สอนด้วยภาษาไทย อาจใช้ภาษาอังกฤษบ้างเมื่อจำเป็น โดยใช้วิธีบรรยาย สาธิต ฝึกปฏิบัติ ศึกษาค้นคว้า ทำรายงาน ศึกษาดูงานนอกสถานที่ และสอนเป็นรายบุคคล
3. เรียนเต็มวันราชการ ตั้งแต่เวลา 08.00 – 15.00 น. เป็นเวลา 1 ปี 2 ภาคเรียน ๆ ละ 5 เดือน คือภาคเรียนที่ 1 ตั้งแต่ 19 พฤษภาคม ถึง 19 ตุลาคม ภาคเรียนที่ 2 ตั้งแต่ 1 พฤศจิกายน ถึง 31 มีนาคม

4. การประเมินผล พิจารณาจากเวลาเรียนแต่ละวิชาไม่น้อยกว่า 80 % ผลงานต้องมีระดับคะแนนไม่ต่ำกว่า 1 ทุกวิชา และทำกิจกรรมครบตามที่กำหนด จึงจะจบหลักสูตรได้รับใบประกาศนียบัตรของกระทรวงศึกษาธิการ

3.4.5 คุณสมบัติผู้สมัคร

1. อายุไม่ต่ำกว่า 15 ปีบริบูรณ์ (นับถึงวันที่ 19 พฤษภาคม ของปีการศึกษานั้น ๆ)

2. พื้นฐานความรู้สามัญมัธยมศึกษาตอนต้นหรือเทียบเท่า

3. มีความสนใจและถนัดทางช่างศิลปกรรมไทย

4. มีความประพฤติดี ไม่ติดยาเสพติด ไม่เป็นโรคติดต่อ หรือโรค

สังคมรังเกียจ

5. ด้อยโอกาสที่จะเข้ารับการศึกษานในสถาบันการศึกษาอื่น ฐานะ

ค่อนข้างยากจน

บทที่ 4

วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

กรุงรัตนโกสินทร์ได้กำเนิดเมื่อพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหจักรีบรมนาถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีและสมเด็จพระมหา กษัตริยาธิราชเจ้าในรัชกาลต่อมาก็ทรงสืบสานพระบรมราโชบายสร้างสรรค์กรุงรัตนโกสินทร์ ให้เป็นศรีพระนครที่มีความงามสง่าปรากฏให้ชาวกรุงเทพมหานคร ชาวไทยทั้งประเทศ และชาว ต่างชาติได้ชื่นชม ภูมิใจความงามสง่าของกรุงรัตนโกสินทร์ที่ปัจจุบันเรียกว่า กรุงเทพมหานคร อันมีส่วนหนึ่งประกอบด้วยผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่สืบสานกันต่อ ๆ มานับตั้งแต่รัชกาลที่ 1-9 ซึ่ง ได้ถ่ายทอดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์จากวัง วัด บ้านสู่ระบบโรงเรียนและ นอกกระบบโรงเรียน ทั้งนี้เพื่อเป็นการสืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครส่วนหนึ่ง

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตน โกสินทร์ ที่สะท้อนสภาพวิถีชีวิตไทย ชาวกรุงรัตนโกสินทร์ในกรุงเทพมหานครส่วนหนึ่งได้ 7 ประเด็น ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนตามหลักฐานศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ โบราณสถานที่ส่วนหนึ่ง ประกอบด้วยผลงานวิชาช่างสิบหมู่และหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ต่าง ๆ คือ

1. กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่
2. ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่
3. ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่
4. การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่
5. ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่
6. ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่
7. ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

● กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่

จากการศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ในบทที่ 2 ช่างสิบหมู่เป็นชื่อกรมนาช่างสิบหมู่ที่มีกำเนิดมาจากการรวบรวมคนที่มีความชำนาญทางวิชาช่างฝีมือไทย 10 วิชา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแต่ได้เริ่มเรียก “ช่างสิบหมู่” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและมีวิวัฒนาการเป็นกรมช่างสิบหมู่แล้วเปลี่ยนแปลงตลอดมาจนกระทั่งปัจจุบันเรียกว่า ฝ่ายช่างสิบหมู่ในสำนักศิลปกรรม กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ณ ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม

ช่างฝีมือไทยที่มีความชำนาญทางวิชาช่างฝีมือไทยในกรมช่างสิบหมู่นี้ ผู้วิจัยเรียกว่า กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ ช่างหลวง ช่างสงฆ์ ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง กลุ่มช่างเหล่านี้เป็นสมาชิกกลุ่มหนึ่งของสังคมกรุงเทพมหานคร ซึ่งรวมอยู่ในชนชั้นต่าง ๆ ที่แบ่งชนชั้นออกเป็น 4 ชนชั้นคือ ชนชั้นพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ชนชั้นขุนนางและข้าราชการ ชนชั้นพระสงฆ์ ชนชั้นไพร่และทาส หรือชาวพื้นบ้านพื้นเมือง กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่จึงวิเคราะห์ได้ 3 กลุ่ม ได้แก่

1. ช่างหลวง

ช่างหลวงนับว่าเป็นช่างวิชาสิบหมู่ที่มีบทบาทสำคัญอย่างมากในการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการ มีรายละเอียดดังนี้

1.1 พระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีหลายพระองค์ทรงมีพระอัจฉริยภาพในวิชาช่างสิบหมู่ อาทิ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเป็นช่างสลักพระโกศทองใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนับได้ว่าทรงเป็นช่างวิชาช่างสิบหมู่อย่างแท้จริงในรัชกาลที่ 2 เป็นยุคทองของศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะเหตุการณ์ศึกสงครามได้ทอดระยะห่างไปส่งผลให้พระองค์ทรงมีเวลาทำนุบำรุงสร้างสรรค์บ้านเมืองให้เจริญทั้งในด้านการปกครอง การศาสนา และศิลปวัฒนธรรม เป็นการฟื้นฟูประเทศชาติให้กลับเกรียงไกรขึ้นอีก โดยทรงมีพระราชานุกิจเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ปรากฏว่า

...ตอนกลางวันอันเป็นเวลาสำหรับประภาษราชกิจฝ่ายในนั้นมักทรงการช่าง ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดการช่าง การแกะสลักทรงได้ชำนาญด้วยฝีมือพระหัตถ์ โปรดฯให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็กขึ้นข้างในพระราชวัง มีเวลาเสด็จลงประภาษการช่างทุกวัน...¹

ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 กล่าวว่า
... ประเพณีในราชสำนักครั้งในรัชกาลที่ 2 ทรงประพฤติพระราชนุกิจก็คล้ายกันกับเมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 ผิดกันไม่มากนัก คือ เวลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรง เสด็จพระแล้วเสด็จออกขุนนาง ว่าราชการแผ่นดินในตอนเช้าเวลา 1 เวลาในระหว่างนั้น เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว (เข้าใจว่าทรงการช่างต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 2 มีฝีมือพระหัตถ์ในการช่างยังมีสิ่งของที่ได้ทรงทำเองอยู่หลายอย่าง) เวลาบ่าย 5 โมงเสด็จออกทรงฟังรายงานการก่อสร้างและการอื่น ๆ บ้าง...²

พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์กล่าวไว้ว่า
... พระราชนุกิจของพระพุทธเลิศหล้านั้น ก็คล้ายกับพระพุทธรูปยอศฟ้าฯ เป็นส่วนมาก ชั่วแต่ว่าทรงประกอบศิลปกรรมด้วยพระองค์อยู่เป็นอันมาก ภายหลังเสวยมือกลางวันมักจะทรงทำการสลักหรือปั้น จะเห็นได้จากไม้สลักอย่างงดงามซึ่งมีอยู่ที่ประตูวัดโพธิ์และพระอารามอื่น ๆ เป็นงานฝีมือพระหัตถ์ทั้งสิ้น ครอเฟิล แดลงว่า ทรงหล่อพระพุทธรูปขนาดย่อมหรือทองปิดทองพระทุก ๆ วัน...³

¹นิพนธ์ จำเริญ, พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรมในเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยันฮี, 2521) ธนาคารกรุงเทพจำกัดพิมพ์ในศุภวาระครบ 210 ปี วันพระราชสมภพ วันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2521, หน้า 80.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (ม.ป.ท., 2498), หน้า 532-533.

³พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต หน้า 265.

หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นช่างวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ ช่างแกะ ช่างปั้น และช่างหล่อ ดังมีหลักฐานผลงานวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้ปรากฏมาจนถึงปัจจุบันอันได้แก่

วิชาช่างแกะ : บานประตูกลางด้านหน้าพระวิหารที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนีใน
วัดสุทัศนเทพวราราม ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร
: หน้าหุ่นพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย (ไม้รักแกะ) ในพิพิธภัณฑ-
สถานแห่งชาติ

วิชาช่างปั้น : หุ่นพระพักตร์พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม¹

1.2 พระบรมวงศานุวงศ์

มีหลักฐานปรากฏว่าตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระบรมวงศานุวงศ์กำกับราชการตามความสามารถของแต่ละพระองค์ ดังนั้นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ชำนาญในวิชาช่างสิบหมู่ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้กำกับราชการกรมช่างสิบหมู่หรือราชการเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง (ในรัชกาลที่ 5 เลื่อนเป็นกรมพระ) เทเวศร์วชิรพันธ์ (พระองค์เจ้าชายกลาง) พระราชโอรสในรัชกาลที่ 2 และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าชายลดาวัลย์) พระราชโอรสในรัชกาลที่ 3 ดังหลักฐานในราชกิจจานุเบกษาว่า

...พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์วรินทร์... ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว... โปรดให้ไปดูงานทำวัดพระเชตุพล... มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ทำพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หุ้มทองคำทรงเครื่องต้นประดับเนาวรัตน์ ทั้งสองพระองค์... ให้ดูการทำพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วว่าการในโรงทอง ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 81-84.

โปรดให้ทำพระเบญจาทองคำ ทรงพระศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว...

แล้วโปรดให้ว่าช่างสิบหมู่...¹

...พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี ป.จ. เปนพระเจ้าลูกเธอที่ 16 ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิม (พระองค์เจ้าลลิตาวัล) ได้รับราชการเป็นผู้กำกับทำวัดพระเชตุพน วัดพระราชนิเวศน์ วัดเทพยธาราม วัดราชบพิธราชมณเฑียรสถานแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่มีความผิดร้ายในราชการประการใด ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนตำแหน่งยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจากฤกษ์ในพระสุพรรณบัฏว่า (กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี) ได้รับราชการทำวัดมหาพฤฒารามแลได้กำกับการแจกเบี้ยหวัดไว้ว่า กรมช่าง 10 หมู่ ด้วยท่านมีพระสันดานอันละเอียดในการช่างไม้ ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก แลการอื่น ๆ และระวังพระองค์ไม่ให้มีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดในราชการ...²

...พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชายชุมสาย) พระราชโอรสในรัชกาลที่ 3 ก็ได้ทรงกำกับราชการกรมช่างสิบหมู่และได้สร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ไว้มากมาย

...งานช่างสิบหมู่... เช่น³

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 3 จ.ศ. 1238 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 398-399.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1236 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540) หน้า 75.

³สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, วังท่าพระ : กรมช่างสิบหมู่และเรื่องพิสดาร อื่น ๆ วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 4-5 ฉบับพิเศษ (ธันวาคม 2523-ธันวาคม 2525) : 17.

- ฉลักบานประตูและหน้าต่างพระวิหารวัดราชประดิษฐ์ฯ ร่วมกับพระยาจินดารังสรรค์
 - สร้างเสนาสนะ หอกลอง หอระฆังในวัดปทุมวนาราม พระบรมบรรพตในวัดสระเกศ
- ประสาทพระเทพบิดรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระที่นั่งชุมพลในพระบรมมหาราชวัง
- ออกแบบและสร้างพระที่นั่งภูวดลทัศนัย (หอนาฬิกาในพระบรมมหาราชวัง)
 - พระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 - ปฏิสังขรณ์พระประธานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (พระทรงเครื่องต้น ยก
- พุทธอาสน์ เสริมชุกชีด้านหน้า เทวดาถือดอกไม้งเงินและทอง 2 องค์)
- เสริมกำแพงมีเชิงพลรอบพระบรมมหาราชวัง
 - ต่อเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช ร่วมกับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
 - สร้างพระโกศมณฑปใหญ่ โศกราชนิกุล หีบกุณฑ์

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ พระองค์เจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ 1 กำกับราชการกรมช่างสิบหมู่ ความว่า

...พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง พระราชดำริว่า หม่อมเจ้าดิศได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในการช่างมาช้านาน แต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนบัดนี้ มีวิริยปรีชาฉลาดรอบรู้ สันតัดจัดเจนดีในการช่าง ได้ทำสิ่งของต่าง ๆ และบังคับบัญชาและชักนำให้ผู้อื่นทำบ้าง ทูลเกล้าทูลกระหม่อมโดยพระราชประสงค์นั้น ๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีอิสริยยศ เป็นหม่อมเจ้าจางวางให้บังคับบัญชาในกรมช่างสิบหมู่สิทธิขาดอยู่แล้ว...¹

¹เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย จะนับมีพระรูป พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2538) พิมพ์พระราชทานในการพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยยศศักดิ์และ บำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ 6 รอบ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา วันที่ 6 พฤษภาคม 2538, หน้า 114-115.

สิ่งของต่าง ๆ อันประกอบด้วยวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่

- การหล่อรูปเทพนรสิงห์ อัมรินทร์ เทพกนิษฐ เทพปักษี อสุรปักษี อสุรวายุภักตร
สิงหนามร รวม 7 คู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อ พ.ศ. 2422¹ พระนาครภัก² แม่กอง
อำนวยการสร้างวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม³

การที่พระบรมวงศานุวงศ์ทรงกำกับราชการกรมช่างสิบหมู่นั้น สันนิษฐานว่าเริ่มตั้งแต่
รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาดังความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ว่า

...เรื่องเจ้านายกำกับกระทรวงราชการ ไม่ปรากฏว่ามีมาแต่ในรัชกาลที่ 1 จึงยุติว่าเพิ่ง
มีขึ้นในรัชกาลที่ 2 เป็นปฐม และเป็นแบบอย่างต่อมา เหตุใดจึงโปรดให้เจ้านายมี
หน้าที่กำกับกระทรวงราชการ ความข้อนี้ไม่พบจดหมายเหตุที่จะถือเป็นหลักฐาน ได้
แต่สันนิษฐานว่าพระเจ้าเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นด้วยเหตุ 2 ประการ คือ ประการที่ 1 จะเป็น
ด้วยเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่า เมื่อปีมะเส็งเอกศกจะมีการบางอย่างไม่เป็นไปดัง
พระราชประสงค์ ด้วยราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงต่าง ๆ หย่อนความสามารถ ทรง
พระราชดำริเห็นว่า ต้องการกำลังช่วยคิดอ่านอุดหนุนราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรง
เลือกสรรเจ้านายซึ่งมีความสามารถ และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปช่วยราชการ
ต่างกระทรวง หรือมิฉะนั้นประการที่ 2 ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและ
ความสามารถมีหลายพระองค์ จะทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้มีหน้าที่ประจำราชการ
อย่างใดเสียบ้าง ดีกว่าทิ้งไว้ให้อยู่เปล่า จึงทรงเลือกสรรเจ้านาย ซึ่งทรงไว้วางพระราช
หฤทัยในความสามารถให้ไปช่วยราชการต่างกระทรวง เจ้าฟ้าสันนิษฐานว่ามูลเหตุที่
โปรดให้เจ้านายไปกำกับราชการต่างกระทรวง น่าจะเป็นด้วยเหตุ 2 ประการดังกล่าว
มานี้ ลักษณะที่เจ้านายกำกับราชการเมื่อครั้งรัชกาลที่ 2 นั้น พิจารณาเหตุตามความที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ปีเถาะ
จ.ศ. 1241 (พระนคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2513) พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิง
ศพ พระปฏิเวธวิทยวิเศษ (สาย เลขยานนท์) วันที่ 21 พฤศจิกายน 2513) หน้า 127-128.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 142-143.

³น. ณ ปากน้ำ, ศิลปไทยตามวัด (พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2515),
หน้า 33.

ปรากฏในหนังสือเก่าดูเป็นทำนองที่ปรึกษาของเสนาบดีหรือผู้เป็นหัวหน้าในกระทรวง ทบวงการนั้น ๆ คือ ถ้าเจ้ากระทรวงจะทำการอันใด ต้องทูลปรึกษาหารือเจ้านาย ซึ่ง ทรงกำกับราชการกระทรวงนั้นก่อน ส่วนกระแสพระราชดำริก็ทรงปรึกษาเจ้านายผู้ กำกับกระทรวงนั้นด้วยเหมือนกัน เข้าใจว่าลักษณะการกำกับเป็นเช่นกล่าวนี

นอกจากนี้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ชำนาญการวิชาช่างมุกคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิฆาทวายุวงศ์ประวดี (พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค) พระราชโอรสในรัชกาลที่ 4 ได้ทรง กำกับกรมช่างมุกและสร้างสรรค์การประดับมุกบานประตูและบานหน้าต่างที่พุทธปรางค์ปราสาท วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อ พ.ศ. 2422 ซึ่งปัจจุบันคือบานประตูและบานหน้าต่างประดับมุก พระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ที่เป็นรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์เฉพาะตรา ชั้นหนึ่ง 5 ดวงประกอบกับภาพเทวดา นางฟ้า กนกเปลว¹

พระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ทรงดำเนินตามพระราชดำริกำกับราชการสร้างสรรค์ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ได้อย่างดี ดังเช่น การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามใหม่ทั้ง พระอารามเมื่อสมโภช พระนครครบ 100 ปีใน พ.ศ. 2425 จดหมายเหตุปฏิสังขรณ์วัด พระศรีรัตนศาสดาราม มีใจความว่า

...โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามใหม่ทั้งพระอาราม ทรงเลงการปฏิสังขรณ์จะไม่สำเร็จทั้งงานสมโภช จึงทรงขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ให้ทรงรับเป็นนายนงาน ทำการปฏิสังขรณ์ ทุกพระองค์ทรงแบ่งด้านกันดังนี้

- 1) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ ทรงมุนบก ช้างในพระพุทธรูปรางค์ปราสาท
- 2) พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสถิตย์ ทำการปูพื้นศิลาขาลาทั่วทั้งพระอาราม และเขียนรูปภาพจากพระปางติดในพระอุโบสถ

¹สุรศักดิ์ เจริญวงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิฆาทวายุวงศ์ประวดี : ช่างประดับมุก เอกองค์สุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์, วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 8, 1-2 (2530) : 54.

3) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ เป็นแม่กองทำการพระระเบียง ช่อมเปลี่ยนและตัวไม้ที่ชำรุดมุงกระเบื้อง หลังคา ช่อฟ้า ใบระกาประดับกระจกใหม่ ทำเพดานและช่อมสีทองเพดาน ปูศิลาพื้น และทำหน้าบัน ทวย บัวปลายเสา ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก และถือปูนผนัง และการเขียนทั้งปวงทำใหม่ทั้งสิ้นทั้งนี้

4) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดชทำการพระระเบียงต่าง ๆ เหมือนกันอีกทั้งนี้

5) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพาลทำการภายในพระพุทธรูปรางค์ ปราสาท ทำเพดานซึ่งยังค้างและปูศิลาทำลายผนังเชิงผนังลายเพดานขึ้นใหม่ทั้งสิ้น และทำฐานบุษบกตราแผ่นดินทั้งสาม แทนและสั่งแผ่นทองปูประดับพื้นอุโบสถใหม่ทั้งหมด

6) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิฆิตปริสากร ทำการที่พระมณฑปช่อมเปลี่ยนตัวไม้ โครงซึ่งชำรุด ทำเครื่องประดับประดาตลอดทั้งยอดและองค์พระมณฑปทั้งภายนอก ภายใน บันลัดกลึงรักปิดทองประดับกระจกใหม่ทั้งสิ้น

7) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ทำการเสริมพอกแก้วองค์พระศรีรัตนเจดีย์ และปูพื้นประดับกระเบื้องทองเขียนผนังทำบานและการต่าง ๆ ภายใน พระศรีรัตนเจดีย์ทำใหม่ทั้งสิ้น และทำการซ่อมแปลงปิดทองลงรักประดับกระจกพระเจดีย์เล็กทั้งปวง ก่อแก่งค์สุวรรณเจดีย์ทั้งสองใหม่ทั้งสิ้น

8) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ทำการภายนอกพระพุทธรูปราง ปราสาทหลังกระเบื้องและประดับกระเบื้องในที่ต่าง ๆ ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก และทำการสลักกลึงรักปิดทองประดับกระจกเชิงกลอนทวยช่อ ฟ้า ใบระกาหน้าบันเสา และการต่าง ๆ ภายนอกทั้งสิ้น

9. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทำการพนักศิลาและลายสิเมนต์ ปูศิลาพื้นใหม่และพื้นประตูและหมากพนมและการต่าง ๆ ในฐานชุกชีพระพุทธรูปรางค์ และพระศรีรัตนเจดีย์ ซึ่งยังค้างอยู่เป็นอันมาก

10. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันติโสภาค (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์) ทำการจารึกแผ่นศิลาโคลงรามเกียรติ์และโคลงต่าง ๆ ทั้งทั้งพระอารามซ่อมลายเขียน ซึ่งยังค้าง และชำรุดภายในพระอุโบสถทั้งสิ้น

11. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากม- ลาศเลอสรรค์ (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) ทำการซ่อมแปลงเครื่องประดับประดาเครื่องศิลาและกระถางต้นไม้ต่าง ๆ ทั้ง พระอาราม หุ้มทองแดงลงรักปิดทอง ทำรูปมารแบกสุวรรณเจดีย์ทั้งสอง และสังคศิลาเครื่องตั้งประดับพระอารามใหม่เป็นอันมาก
12. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรี ศุภโยค (กรมหมื่นทิวาทรงสวัสดิประวิติ) ทำการประดับมุกบานพระพุทธรูปรางค์ใหม่ทั้งสิ้น
13. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธัชชัย (กรมขุนศิริธัชสังกาศ) ทำการซ่อมแซมแปลงปั้นสลักลงรักปิดทองการต่าง ๆ ภายนอกหอพระมณฑปยธรรมาใหม่ทั้งสิ้น
14. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองแถมถวัลย์วงศ์ (กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ) ทำการประดับกระเบื้องทองภายนอกพระศรีรัตนเจดีย์ใหม่ทั้งองค์
15. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ทำการถือปูนประดับลายกระเบื้องด้วยพื้นผนัง และซุ้มประตูหน้าต่างภายนอกพระวิหารยอดใหม่ และซ่อมแซมหลังคา และยอดซึ่งค้างและชำรุดทั้งปวง ปูพื้นเขียนผนังและเพดานบานประตูหน้าต่างภายในและทำการต่าง ๆ ในพระวิหารยอดทั้งสิ้น
16. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพวงศาวิไลการ ทำการซ่อมแปลงช่อฟ้าใบระกาหลังคา บันลงรักปิดทองซุ้มประตูหน้าต่างภายนอก และเขียนผนังเพดาน ทำตู้ปูพื้นและทำพระโกศพระอัฐิในหอพระนาคทั้งสิ้น ทำบุษบกประดับกระเบื้อง หอระฆังทำใหม่ทั้งหลังด้วย
17. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวิติ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์) ทำการศาลารายทำขึ้นใหม่บ้าง ซ่อมที่ชำรุดและค้างบ้างทั้งอาราม ซ่อมลายปั้นผนัง และซ่อมแซมช่อฟ้าใบระกา และหลังคาพระอุโบสถ ซึ่งค้างและชำรุดให้บริบูรณ์ ซ่อมการปั้นและเขียนสีลงรักปิดทองภายนอกพระอุโบสถทั้งสิ้น และประดับศิลาฐานชุกชีพระอุโบสถใหม่ทั้งหมด
18. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทระทัตฤทธาฐาน (กรมหมื่นวิจิตรวรรณปรีชา) ทำรูปยักษ์ยืนประตูบันและประดับกระเบื้องทำฐานใหม่ รูปสวามุขารัตนคုံหนึ่ง
19. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่นพงศาติศรมหิป) ทำการซ่อมศาลาเปลื้องเครื่องและศาลาเรียนหนังสือซึ่งค้างและชำรุดให้บริบูรณ์ ซ่อมซุ้มประตูและกำแพงแก้ว ภายนอกถือปูนประดับกระเบื้องและเขียนใหม่เป็นอันมาก

20. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวรวรรณากร (กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ทำบานฉุ่มประตูโดยรอบพระพุทธรูปรางค์ปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์สลักเป็นรูปเงี้ยว การลงรักปิดทองทำขึ้นใหม่ทั้งสิ้น และปั้นประดับเป็นกระเบื้องก่อฐานยักษ์ ยืนประตู่คู่หนึ่ง

21. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (กรมพระดำรงราชานุภาพ) ซ่อมลายปั้นและลงรักปิดทองพระปรารักษ์ทั้งแปดองค์ และทำ ธงจระเข้ลงรัก ปิดทองรอบกำแพงแก้วพระพุทธรูปรางค์ปราสาทและพระศรีรัตนเจดีย์

22. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ ทำรูปยักษ์ปั้นและประดับกระเบื้องคู่หนึ่ง

23. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ทำฐานพระมหาโพธิ์ ก่อเขียนและประดับลวดลายใหม่ และปั้นประดับกระเบื้องรูปยักษ์ ยืนประตู่คู่หนึ่ง

24. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์) ทำหอพระคันธารราษฎร์ และหอพระเจดีย์ประดับกระเบื้องและปูนปั้น และทำกำแพงแก้วภายนอก และทำเพดานเขียนปั้นปูนปั้น และทำเรือนแก้วภายนอกพระคันธารราษฎร์ ใหม่ทั้งสิ้น และปั้นประดับกระเบื้องรูปยักษ์ ยืนประตู่คู่หนึ่ง

25. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ (กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) ปั้นประดับกระเบื้องยักษ์ ยืนประตู่คู่หนึ่ง

26. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมหลวงสวัสดิวัณวิศิษฎ์) ทำการซ่อมแปลงหลังคาช่อฟ้าใบระกาฉุ่มประตูหน้าต่างภายนอก และเขียนผนังเพดานภายในหอราชพงศานุสร หอราชกรมานุสรก่อแก้วและประดับกระเบื้องบุษบกมุงกุฎ ซึ่งทรงพระเจดีย์อยู่หลังพระอุโบสถ

27. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไชยันตมงคล (กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย) ทำการเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนหลังคามุงกระเบื้องประกอบเสาค้ำพื้นโรงละครทางด้านตะวันตกพระอาราม และซ่อมปั้นลงรักปิดทองลั่นกลองในพระอุโบสถ

28. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (อธิบดีกรมช่างสิบหมู่) ทำการหล่อพระเจดีย์หล่อบุษบกและรูปตราแผ่นดิน หล่อรูปช้างเผือกหล่อรูปสัตว์หิมพานต์ต่าง ๆ หล่อรูปเทพนมครุฑยักษ์ซ่อมที่พระมณฑป ทำฉัตรและโคมทองเหลืองรายรอบพระพุทธรูปรางค์ และพระศรีรัตนเจดีย์และสรรพการหล่อต่าง ๆ ซึ่งได้สร้างขึ้นครั้งนี้ทั้งสิ้น

29. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทำการแต่งตัวรูปช้างเผือกต่าง ๆ
30. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปรีดา ทำกระจกส่งใช้การทั่วทุกด้าน
31. หม่อมเจ้าประวิษ (ในกรมขุนราชสีหวิกรม) ทำรูปพระนครวัดหล่อด้วยปูนทำใหม่
ทั้งสิ้น¹

1.2.1 ช่างผู้หญิง

ช่างผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังที่มีชื่อเสียงในการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่าง
สิบหมู่ เช่น วิชาช่างกลึง คือ พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้ามณฑปประภาในรัชกาลที่ 5
(พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตน์-วิบูลย์เมื่อรัชกาลที่ 7) ในสมัยรัชกาลที่ 5 “ทรงกลึง
ตลับงาด้วยพระหัตถ์เอง รูปร่างเกลี้ยงเกลาและงามไม่แพ้ฝีมือช่างนอกวัง”² อันเป็นสมัยเล่น
ตลับงา ดังความว่า

... พ.ศ. 2445 เป็นสมัยที่นิยมเล่นตลับงากัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ
เจ้านายฝ่ายใน ได้เริ่มทรงเล่นตลับงา เพราะเหตุเกิดขึ้นจากการที่พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นตลับงาของเสด็จอากรมหลวงทิพยรัตน์ฯ บรรจุขี้ผึ้ง
สีพระโอษฐ์ มีรูปเป็นลูกพลับโบเล็ก...³

¹อันเกี่ยวด้วยกรมช่างสิบหมู่ ในปกิณกคดี หน้า 65-73.

²พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ (ม.ป.ท., 2523) มุลนิธิพิพิธภัณฑวังวรดิศ พระญาติ
และมิตรของหม่อมเจ้าพูนพิศมัยดิศกุล จัดพิมพ์ในงานฉลองพระชันษาครบ 84 พรรษา วันที่ 17
กุมภาพันธ์ 2523, หน้า 101.

³หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล, บันทึกความทรงจำ (กรุงเทพฯ: วัชรการพิมพ์, 2522),
หน้า 60.

1.3 ขุนนาง

ขุนนางหมายถึง ข้าราชการบรรดาศักดิ์ที่ได้รับศักดินา ยศ ราชทินนาม และตำแหน่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล¹ ในรัชกาลปัจจุบันจึงไม่มีขุนนางคงมีข้าราชการเท่านั้น

ขุนนางผู้มีความชำนาญวิชาช่างลิ ขมุ ปี ๗ จหลวงในกรมฯ จลิ ขมุ 'หรี อ' กรมช่างมหาดเล็ก กรมช่างทหารในบ้าง ในรายงานวิจัยนี้ขอกล่าวเฉพาะขุนนางช่างในกรมช่างลิขมุ เช่น ขุนนางกรมช่างลิขมุเมื่อ พ.ศ. 2426 ขณะที่พระองค์เจ้าประดิษฐวรการเป็นผู้สำเร็จราชการกรมช่างลิขมุจากบัญชีข้าราชการปรากฏหลักฐานว่า

กรมช่างลิขมุ²

ผู้สำเร็จราชการ

พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ วังคลอง ตลาดริมตะพานสี่ตะเต้

พระยาจินดารังสันจางวาง (พลับ) บ้านคลองผดุง

พระยาหัตถการบัญชาจางวาง (เฉียม) บ้านคลองลำเห่

หลวงวิจิตรจนาปลัดจางวาง (ลัด) บ้านคลองผดุงริมวัดเทพศิรินทร์

พระเทวานฤมิตรปลัดจางวาง (อิม) บ้านคลองช่างคาค

หลวงเลขาวิจารณ์ (จีน) บ้านนำวังพระองค์เจ้าประดิษฐคลองตลาด

ช่างไม้สูง

หลวงศรีวรยศเจ้ากรม (นาก) บ้านคลองสี่ตะลำโพง

ขุนมงคลปราสาทปลัดกรม (ต่าย) บ้านคลองวัดสระประทุม

ขุนพินิจบันจงสมบูรณ์กลาง (ซัง) บ้านคลองสี่ตะลำโพง

หลวงวิจิตรราชมন্ত্রীเจ้ากรมช่างสลักซ้าย (นิม) บ้านคลองผดุงวัดเทพศิรินทร์

ขุนราชจนาปลัดกรม (โตม) บ้านคลองริมวัดบรมนิวาส

หมื่นสนิทรสาสมบูรณ์ (ปาน) บ้านคลองโองอ่างบ้านบาตร

¹ ส. พลายน้อย, ขุนนางสยาม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2537), หน้า 19 และ 265.

² สารบาณชี ส่วนที่ 1 คือ ตำแหน่งราชการ จ.ศ. 1245 ส่วนที่ 1 (กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2541), หน้า 177-182.

ช่างสลักซ้าย

หลวงวิจิตรราชมนตรีเจ้ากรม (น้อม) บ้านคลองผดุงวัดเทพศิรินทร์
ขุนราชธนาปลัดกรม (โสม) บ้านคลองริมวัดบรมนิวาส
หมื่นสนิทรนาถสุภาบุญชี (ปาน) บ้านคลองโองอ่างบ้านบาตร

ช่างสลักขวา

หลวงไพโรจน์นิมิตรเจ้ากรม (แขก) บ้านหมูบ้านบาตร
ขุนสิทธิกระหนกปลัดกรม (โพ) บ้านคลองตลาดริมวังพระองค์เจ้าประดิษฐ
หมื่นจรัสสรรพการสุภาบุญชี (อ้อม) บ้านคลองบางระมาด

ช่างสลักญวน

หลวงชำนาญไพจิตรเจ้ากรม (ผา) บ้านหลังบ้านเจ้าพระยาพลเทพ
ขุนจ้านจักษ์ธนาปลัดกรม (ดวง) บ้านถนนตรอกบ้านบาตร

ช่างแกะ

หลวงวิจิตรนฤมลเจ้ากรม (ทึ่ง) บ้านถนนบ้านขาวเหนือวังหลัง
ขุนสกลประติรูปปลัดกรม (เปี้ย) บ้านถนนบ้านญวนหลังวัดราชบุรณ

ช่างเขียนซ้าย

หลวงพรหมพิจิตรเจ้ากรม (ม่วง) บ้านคลองบ้านช่างคาค
ขุนราชนิมิตรปลัดกรม (เสื่อ) บ้านถนนช้างวัดบวรนิเวศ

ช่างเขียนขวา

หลวงเพชรกรรณเจ้ากรม (จั่น) บ้านคลองบ้านปลายนาหลังสวนอนันต์
ขุนราชบุ ปลัดกรม (แสง) บ้านคลองผดุงริมวัดสมอแดง

ช่างปั้นซ้าย

หลวงเทพธนาเจ้ากรม (เพื่อน) บ้านถนนทางริมวัดบวรนิเวศ
ขุนอินทรธนาปลัดกรม (กรับ) บ้านถนนเพ็ญนครริมวังกรมพระเทเวศ

ช่างปั้นขวา

หลวงกรมัยนิมิตรเจ้ากรม (รอด) บ้านคลองผดุงริม ตะพานยศเส
ขุนสนิทบันจงปลัดกรม (แย้ม) บ้านคลองพระยาไทย

ช่างรักซ้าย

หลวงสุวรรณราชาเจ้ากรม (รุ่ง) บ้านตรอกเข้าสารถนนเพ็ญนคร
หมื่นสุวรรณนิมิตรปลัดกรม (สัง) บ้านตรอกเข้าสารถนนเพ็ญนคร

ช่างรักษา

หลวงสุวรรณสิทธิเจ้ากรม (พ่วง) บ้านคลองตะกานถ่านบ้านพระยาศรีเพง
ขุนสุวรรณสาครปลัดกรม (เลียง) บ้านเชิงตะกานศิษะตะเข้คลองตลาด

ช่างปูน

ขุนสารเทพเจ้ากรม (ขึ้น) บ้านถนนวัดโคก
ขุนสารทิพปลัดกรม (ปั้น) บ้านตรอกหลังวังพระองค์เจ้าสาย

ช่างกลึง

ขุนภมรเลขานุกิจเจ้ากรม (สี) บ้านหมู่บ้านบาตร
หมื่นจิตรภมรการปลัดกรม (โพธิ์) บ้านคลองผดุงน้ำวัดเทพศิรินทร์

ช่างบุ

ขุนสุวรรณนิมิตรเจ้ากรม (ตุ้ม) บ้านอยู่บ้านหล่อวัดพรหมสุรินทร์
หมื่นประสิทธิ์กังสดานปลัดกรม (รุ่ง) บ้านคลองบางพลัด

ช่างหล่อซ้าย

หลวงโหลเศษพิจิตรจางวาง (พ่วง) บ้านตรอกโศภพราหมณ์
พระพิณโหลการ (หม่อมราชวงศ์เสนาะ) บ้านเชิงตะกานศิษะตะเข้คลองตลาดในวัง
พระองค์เจ้าประดิษฐ
หลวงอินทรพิจิตรบันจงเจ้ากรม (ฮ่อน) บ้านคลองหลังวัดจางวางพ่วง
ขุนโหลกรรมพิจิตรปลัดกรม (จัน) บ้านคลองริมวัดชนะสงคราม
ขุนอินทรประสิทธิ์ (สาย) บ้านทิมแถววังกรมหมื่นประจักษ์ ถนนนอกคลอง

ช่างหล่อขวา

หลวงสรอภัยพิจิตรเจ้ากรม (ภู) บ้านถนนบ้านหมื่นหลังวัดระฆัง
ขุนพิณสรเพลิงปลัดกรม (แสง) บ้านถนนเพ็ญนคร

ช่างหุ่น

หลวงเทพพนธ์เจ้ากรม (ช่วย) บ้านคลองหลังวัดดุสิต
ขุนสถลบัณฑิตยปลัดกรม (ม่วง) บ้านคลองลำกระโดงหลังวัดชีเหล็ก

ช่างอังกฤษกระดานดอกไม้จันท

หลวงประเสริฐสรรพกิจเจ้ากรม (อิง) บ้านตรอกถนนเจริญกรุงหลังวังกรมหมื่นพิชิต
ขุนประสิทธิ์สรรพการปลัดกรม (ขุน) บ้านคลองข้างวัดพระนามบัญญัติ

ช่างไม้

พระหัตถาจารย์จ้านงศ์จางวาง (สุด) บ้านลำน้ำฝิ่งตะวันตกบางจาก
หลวงบันจงหัตถการเจ้ากรม (บัว) บ้านลำน้ำฝิ่งตะวันตกบางพลู
ขุนบัญชาการหัตถกรรมปลัดกรม (คำ) บ้านตรอกกริมวัดมหาธาตุ

ช่างทองในช่างสิบหมู่

หมื่นสิทธิสุขุมารเจ้า กรม (แสง) ปะ ชลของตลาด
หมื่นลิขิตจำนวนพลสมุขปาณชี (เร็น)

นอกจากนี้ยังมีขุนนางที่ชำนาญการวิชาช่างสิบหมู่อีกหลายตำแหน่งระหว่างรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 8 ดังรายนามขุนนางในตารางที่ 1 ดังต่อไปนี้¹⁻⁶

¹กฎหมายตราสามดวง หน้า 168-169.

²ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลังและทำเนียบสมณศักดิ์, หน้า 36-37.

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 302-305 และ 319-320.

⁴น. ณ ปากน้ำ, ตำราศิลปะไทยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการพิมพ์, 2528), หน้า 110-111.

⁵จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ประวัติครูช่างจิตรกรรมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ใน ครูไทย 200 ปี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525), หน้า 240-249

⁶จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, ศิลปินต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในพระวิศวกรรม (กรุงเทพฯ : สภา นักศึกษาโรงเรียนเพาะช่าง, 2510), ไม่มีเลขหน้า.

ตารางที่ 1 รายนามขุนนางที่ชำนาญการวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-8)

	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 7	รัชกาลที่ 8
กรม ช่างสิบหมู่				พระยาเพชรพิไชย (จางวาง กรมช่างสิบหมู่)	พระยาหัตถการบัญชา (จางวางช่างสิบหมู่) พระเทวานฤมิตร (ปลัดจางวางกรม ช่างสิบหมู่) หลวงเทวานฤมิตร			
วิชา ช่างเขียน	หลวงเพชรแก้ว หลวงพรหมพิจิตร ขุนราชนิมิตร ขุนช่าง หมื่นช่าง		พระพรหมพิจิตร (ใจ) หมื่นพรหมสมพัตรสร (นายมี)	พระยาเพชรพิไชย หลวงพรหมประกาศิต หลวงรจนาธิมิตร หลวงอำพนนิมิตร ขุนจำนง ขุนบรรจงเสนา	หลวงพรหมพิจิตร ขุนราชนิมิตร ขุนราชนิมิตร หมื่นกักตัญญาพล	พระเทวานฤมิตร (ฉายาเทียมศิลป์ไชย) หลวงวิศาลศิลปกรรม (เชื้อเปี่ยมจินดา) หลวงประติษฐนิเวศน์	หลวงวิศาล- ศิลปกรรม พระเทวานฤมิตร พระพรหมพิจิตร (จุ ลากานนท์)	หลวงวิศาล- ศิลปกรรม พระพรหมพิจิตร ขุนศรีศุภนัฏ

	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 7	รัชกาลที่ 8
วิชา ช่างแกะ	หลวงวิจิตรถนอมกุล หมื่นสกลพิพิธ หมื่นวิจิตรบรร หมื่นมั่งกรรจนา หมื่นเยียรยงคณมิตร หมื่นจิตปญา หมื่นรัตนวัน			หลวงวิจิตรจรรยา หลวงนิมิตรพิมล ขุนอำพนนิมิต		หลวงวิจิตรถนอมกุล ขุนสกลประติษฐ์		
วิชา ช่างสลัก	พญาคินดาวิงส์ หลวงวิจิตรจรรยา หลวงศรีราช หลวงวิจิตรราชมนตรี หลวงชำนาญไพจิตร หมื่นช่าง ขุนมงคลปราสาท ขุนราชจนา ขุนภักดีจนา ขุนช่าง			หลวงจนาพิมล หลวงไพฑูริ ขุนสิทธิภัก ขุนสกลนิมิตร	หลวงสุภาลังการ หลวงชำนาญจนา ขุนกระษัตริย์ ขุนชำนาญจนา	หลวงวิจิตรราช หลวงประเสริฐ- สรพกิจ หลวงประสิทธิ์- ศรีพการ		

	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 7	รัชกาลที่ 8
วิชาช่าง กลึง	ขุนพรหม หมื่นจิตตพรหม หมื่นเทพ			ขุนพรหม หมื่นพิณิจบรรจง				
วิชาช่าง หล่อ	ขุนพรหม ขุนอินทิจิตร หมื่นจิตตบรรจง หมื่นนิมิตตบรรจง			ขุนพิทักษ์ธัญญ์ หมื่นศรีสรเพ็ชร หมื่นพิไชยศักดิ์				
วิชาช่าง ปั้น	พญาธรรมาเนมิตร หลวงเทพพรจนา หลวงกล่อมพิจิตร ขุนอินทรรจนา ขุนพิณิจบรรจง	หลวงเทพพรจนา หลวงวิจิตร เจ้าแก้ว (ครูทองอยู่) หลวงกล่อมพิจิตร ขุนเทพยบดิ์	หลวงเทพพรจนา หลวงวิจิตร เจ้าแก้ว (ครูทองอยู่) หลวงกล่อมพิจิตร ขุนเทพยบดิ์	หลวงกล่อมบรรจง หลวงวิจิตรโลกา ขุนสำราญอมรินทร์ ขุนคำพินพิณาน	พระยาราชสงคราม (กร นงสฤต) พระเทพพรจนา (สิน ปฏิมากร) หลวงเทพพรจนา ขุนอินทรรจนา ขุนนิมิตตบรรจง หมื่นพิณิจโลกา	หลวงเทพพรจนา หลวงกล่อมบรรจง		

	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 7	รัชกาลที่ 8
วิชาช่างปูน	หลวงทิพยมนตรีช่าง หุ่น		ขุนเทพยบาล	หลวงนิมิตร์สรรพการ ขุนชำนาญวิชา		หลวงเทพยบาล		
วิชาช่างรัก	ขุนสุวรรณภาษา ขุนสุวรรณสิทธิ หมื่นสุวรรณนิมิตร์ หมื่นสุวรรณเสนา			ขุนสุวรรณเสนา หมื่นกัศิณยานุ	หลวงสุวรรณสิทธิ	หลวงระชนาประคับ ขุนสุวรรณนิมิตร์ หมื่นรักภพ		
วิชาช่างปูน	หมื่นสุวรรณ				ขุนสุวรรณนิมิตร์ หมื่นเทพประภาสิต			
วิชาช่างปูน	ขุนสรเทพ หมื่นสรทิพ			ขุนเทพอำพัน ขุนไพฑูริย์อมรินทร์ หมื่นบราพิจิตร หมื่นประติษฐบรรจง	ขุนสรเทพ หมื่นสรทิพ หมื่นจวบสรวัด			
วิชาช่าง ชาติเสียด				ขุนเสกพลเสนา หมื่นเสกพลเสนา				
วิชาช่าง ไม้สูง					พระวิจิตรจรรยา หลวง ชำนาญนาเวศ ขุนมงคลปราสาท ขุนพิณิจบรรจง หมื่นศรีเวหา	หลวงวิจิตรจรรยา ขุนเทพพิจิตร		

	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5	รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 7	รัชกาลที่ 8
วิชาช่างไม้					พระหัตถ์วิจารณ์จำนง หลวงบรรจงหัตถการ ขุนบรรหารหัตถการ หมื่นชำนาญฤศุ			

จะเห็นได้ว่าบรรดาขุนนางที่ชำนาญการวิชาช่างสิบหมู่มีบรรดาศักดิ์ประกอบด้วย ยศ : พระยา พรหมหลวง ขุน หมื่น ฯลฯ ราชทินนาม : เทวราชธรรมา เทวานฤมิตร หัตถการบัญชา ฯลฯ และ ตำแหน่ง : จางวาง ปลัดจางวาง เจ้ากรม ปลัดกรม ฯลฯ โดยมีบรรดาศักดิ์เฉพาะวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ วิชาช่างเขียน : พระพรหมพิจิตรหลวงพระหมพิจิตร วิชาช่างแกะ : หลวงวิจิตรนฤมล วิชาช่างสลัก : หลวงชำนาญไพจิตร วิชาช่างกลึง : ขุนพมร วิชาช่างหล่อ : ขุนธวัชคณีพิจิตร วิชาช่างปั้น : หลวงเทพธนา วิชาช่างหุ่น : ขุนเทพยงค์ วิชาช่างรัก : หมื่นสุวรรณสาคร วิชาช่างบุ : หมื่นสุวรรณ วิชาช่างปูน : ขุนสรเทพ ฯลฯ บรรดาศักดิ์เหล่านี้จะมีมากในรัชกาลที่ 1 รัชกาล ที่ 4 และ รัชกาลที่ 5 ซึ่ง "ช่างสิบหมู่" มีสถานภาพเป็นกรมช่างสิบหมู่

บรรดาศักดิ์ของขุนนางแต่ละคนสามารถเปลี่ยนแปลงเลื่อนขึ้นตามความสามารถความชำนาญในการปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น พระยาหัตถการบัญชา จางวางช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 5 นายกันเริ่มเป็นช่างหลวงตั้งแต่ในรัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 5 ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์จากขุนราชนิมิตร หลวงเพชรกัน และพระยาหัตถการบัญชาจากความชำนาญการวิชาช่างเขียนวัดต่าง ๆ เขียนลาย เขียนแบบอย่างต่าง ๆ ฯลฯ ดังหลักฐานในราชกิจจานุเบกษามีความว่า

...พระยาหัตถการบัญชา (กัน) เดิมสังกัดขึ้นในพระบวรราชเธอชั้นที่หนึ่ง กรมขุนราชนูริศ พระยาหัตถการบัญชาได้เข้ามาเป็นมหาดเล็กช่าง แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 10 ตำลึง โปรดให้นายกันมหาดเล็กช่าง เป็นขุนราช นิมิตรปลัดกรมช่างเขียนซ้าย พระราชทานเบี้ยหวัดขึ้นอีก 5 ตำลึง รวมเป็นปีละ 15 ตำลึง แล้วโปรดให้ไปเขียนวัดอรุณราชวราราม วัดสุทัศนเทพวราราม และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นมาถึงแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ขุนราชนิมิตรเลื่อนขึ้นเป็นหลวงเพชรกัน เจ้ากรมช่างเขียนขวา พระราชทานสมปักเชิงพก 1 เพิ่มเบี้ยหวัดขึ้นอีก 15 ตำลึง รวมเป็นปีละ 30 ตำลึง ทรงใช้ลอเขียนลายและเขียนแบบอย่างต่าง ๆ เป็นอันมาก เพิ่มเบี้ยหวัดขึ้นอีก 10 ตำลึง รวมเป็นปีละ 40 ตำลึง ครั้นมาถึงแผ่นดินปัตยุบันนี้พระราชทานสัญญาบัตรให้หลวงเพชรกันเป็นพระยาหัตถการบัญชา จางวางช่าง 10 หมู่ พระยาหัตถการบัญชาคนนี้ ได้รับราชการมาถึงสามแผ่นดิน ไม่มีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใด ให้ขุนเคืองฝาลของอุทิศพระบาท ครั้นถึง ณ วันเดือนสามขึ้นเจดคำปิจุลนพศก ศักราช 1239 ปี ปวศไปศสวจะเป็นโลหิต... ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือนเก้า ขึ้นหกค่ำให้เมื่อยร้อนอ่อนหอบมาจนถึงเพลย่ำค่ำ ถึงอนิจกรรม

อายุได้ 77 ปี พระราชทานหีบเชิงชาย แย่งธงเข้าบินเป็นเกียรติยศ นาย (ชุ่ม) สกัณลุตเตอแนนต์ ทหารกรมมหาดไทยเป็นบุตรขุนพิณิจ (บุตร) สุกภรรยา 3 คนนี้ ได้จัดในการศพ...¹

ขุนนางที่มีความชำนาญการวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้มักมีการสืบสกุลถ่ายทอดวิชาช่างสิบหมู่ในระบบเครือญาติ ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากขุนนางที่ได้รับพระราชทานนามสกุลในสมัยรัชกาลที่ 6 ที่ลงท้ายนามสกุลว่า "ศิลปิน" เป็นต้นสกุลช่างหลวงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน มีความว่า

กระทรวงวัง

พระยาจินดารังสรรค์ (รอด) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "รัตศิลปิน"
พระยาหัตถการบัญชา (อิม) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "บุรณศิลปิน"
หลวงรจนาประดับ (โถ) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "สถีรศิลปิน"
หลวงอินทรพิจิตร (ส่าน) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "สาณะศิลปิน"
หลวงเทพยนต์ (จำรัส) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "ยันตระประกร"
หลวงหัตถกิจเลขา (หมัด) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "มัตติศิลปิน"
หลวงเทพจนา (สิน) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "ปฏิมาประกร"
ขุนสุวรรณสาคร (ลอย) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "เดมียศิลปิน"
ขุนสุวรรณนิมิตร (แย้ม) กรมช่างสิบหมู่ พระราชทานนามสกุลว่า "วิมลศิลปิน"²

กรมช่างทอง

หลวงวิเศษสุวรรณกิจ (วรรณ) พระราชทานนามสกุลว่า "วรรณะศิลปิน"
หลวงสังวาลย์มูทริกา (เจียก) พระราชทานนามสกุลว่า "จิกิตศิลปิน"
หลวงโสภานิธิ (สง) พระราชทานนามสกุลว่า "คังชะศิลปิน"
หลวงขจิตรสุวรรณการ (บุญ) พระราชทานนามสกุลว่า "บุญยะศิลปิน"

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 จ.ศ. 1240 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 166-167.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30 พระพุทธศักราช 2456 ภาค 1-2 (ม.ป.ท., มป.ป.), หน้า 2742.

ขุนนกกราชา (หริม) พระราชทานนามสกุลว่า "เกียรติศิลป์"
ขุนวิจิตรจรรยา (อยู่) พระราชทานนามสกุลว่า "ยุวศิลป์"
ขุนชำนาญ (โม) พระราชทานนามสกุลว่า "โมระศิลป์"
ขุนพินิจอนันต์ (หวั่ง) พระราชทานนามสกุลว่า "เจตนะศิลป์"
ขุนกนกพิจิตรอลังการ (ตุ้ม) พระราชทานนามสกุลว่า "ตุมรศิลป์"
ขุนจรรยาพิจิตร (ชม) พระราชทานนามสกุลว่า "รจนะศิลป์"...¹

1.3.1 ข้าราชการ

ข้าราชการช่างวิชาช่างสิบหมู่เริ่มมีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
อานันทมหิดลแทนช่างวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นขุนนางในฝ่ายช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร
กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าสถาบันศิลปกรรม² เช่น นายประเวศ ลิมปรังษี หัวหน้า
แผนกช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์เมื่อ พ.ศ.2510 ผู้เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะ
(สถาปัตยกรรม) พ.ศ. 2532 ที่มีความเป็นเลิศในการออกแบบผูกลายไทยได้งดงามยิ่ง มีผลงาน
การออกแบบ (ช่างเขียน) เช่น พระเมรุมาศพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระ
นางเจ้ารำไพพรรณี พระเบญจาบวงสรวงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าในพระราชพิธี
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี การปฏิสังขรณ์พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ประตูลาศ
หลักเมืองกรุงเทพ ฯลฯ³

นอกจากนี้ยังมีช่างวิชาช่างสิบหมู่ที่รับราชการในหน่วยราชการอื่น ๆ เช่น นายเพื่อ หริ
พิทักษ์ ผู้ได้รับรางวัลอนุรักษ์รามอน แม็กไซไซจากงานการอนุรักษ์หอไตร วัดระฆังโฆสิตาราม⁴
(ช่างเขียน) เรืออากาศเอกอาวุธ เงินชูกลิ่น ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม สาขาศิลปะ

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30 ภาค 1 (ม.ป.ท., มป.ป.), หน้า 1362.

²กรมศิลปากร, 85 ปีแห่งการสถาปนากรมศิลปากร (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2539),
หน้า 11-12.

³กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, 2532), หน้า 46-49.

⁴พรรณี สุนทรโยธี, เพื่อ หริพิทักษ์: ศิลปินแม็กไซไซ ศิลปากร 27, 5 (พฤศจิกายน 2526):
17-52.

(สถาปัตยกรรมไทย) รัชการการอยู่สถาบันศิลปกรรม กรมศิลปากร ได้ร่วมปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมมหาราชวังในส่วนพระมณฑป หลังคาหน้าบัน เพดาน ช่อฟ้า หน้าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระเมรุมาศทรงปราสาทจตุรมุข ยอดเกี้ยวในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี แสดงถึงความเป็นเลิศในงานสถาปัตยกรรมไทย เรือเอกรินทร์ นรินทร์ ผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรม สาขาทัศนศิลป์ (ศิลปหัตถกรรม) สามารถแกะสลักเครื่องสดได้อย่างงดงามและมีศิลปะ เช่น ดอกไม้ที่แกะสลักเป็นรูปดอกนิล ดอกพุด ดอกประพันซ์ ดอกเพชรสยาม ฯลฯ¹ (ช่างแกะ)

- อาจารย์แถม จันถยา อาจารย์วิทยาลัยช่างศิลป์ผู้สอนวิชาช่างเขียนลาย รัดน้ำ² (ช่างเขียน)

- นางเพ็ญพรรณ สิทธิไตรย์ ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม สาขาการช่างฝีมือ (แกะสลักผักผลไม้ในงานดอกไม้ใบตอง) มีความสามารถในการแกะสลักผักและผลไม้ได้ดียิ่งเยี่ยม เขียนตำราแกะสลักผักผลไม้และวารสาร นิตยสารต่าง ๆ ปัจจุบันเป็นข้าราชการบำนาญของกระทรวงศึกษาธิการ³ (ช่างแกะ)

จะเห็นได้ว่าช่างหลวงที่มีความรู้ความชำนาญในวิชาช่างสิบหมู่มีทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการในปัจจุบันช่างหลวงเหล่านี้ล้วนเป็นช่างฝีมือดีเพราะได้รับการคัดเลือกตามความรู้ความสามารถ พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์เบี้ยหวัดและบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ เช่น เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น⁴ นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองฟื้นฟูวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ศาสนา ประเพณี การช่างต่าง ๆ และกรมช่างสิบหมู่ก็ได้รับการ

¹สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้าน วัฒนธรรม พุทธศักราช 2539 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2540), หน้า 21-25.

²มนัส อารยพัฒน์, ภาพเขียนลายรดน้ำ : อาจารย์แถมและศิษย์แห่งโรงเรียนช่างศิลป์ เอกลักษณ์ไทย 1, 5 (พฤษภาคม 2520) : 113-123.

³สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม พุทธศักราช 2532 (กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2533), หน้า 73-79.

⁴วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 5 นาทีกับศิลป์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บ้านยา, 2522), หน้า 68.

อุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ พระบรมราชวงศ์ ชุมนางตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ 5¹ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์ย่อมทรงเป็นที่พึ่งสำคัญที่สุด² นอกจากนี้ช่างหลวงยังเป็นผู้นำทางศิลปตลอดเวลา สร้างสรรค์งานศิลปะเพื่อพระมหากษัตริย์อีกด้วย³

2. ช่างสงฆ์

ช่างสงฆ์เป็นสงฆ์ที่มีความสามารถและชำนาญการวิชาช่างสิบหมู่ ที่มีบทบาทสำคัญในการปฏิสังขรณ์หรือสร้างวัดในพระพุทธศาสนาเนื่องจากพระได้ศึกษาวิชานวกรรม ดังที่ น. ณ.ปากน้ำ อธิบายว่า

...การที่สงฆ์เป็นช่างมีใช้ของแปลก ด้วยการฝึกปรีชาการช่างไว้ก็เพื่อใช้ในการบูรณะปฏิสังขรณ์เสนาสนะให้ยืนยงสืบไป วิชาช่างสมัยก่อนมีหลักสูตรซึ่งพระสอนกัน เรียกว่านวกรรม กล่าวกันว่าที่นาฉันทา มหาวิทยาลัยสงฆ์ที่มคอก็มีการสอนนวกรรมด้วย...⁴

ช่างสงฆ์ในกรุงเทพมหานครมีหลักฐานปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 - 5 เช่น ช่างสงฆ์ที่ร่วมกันปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในรัชกาลที่ 3 เช่น

จารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ 2 หลัง⁵ (ศิลาจารึกยังอยู่)

แกลงผู้รงตฤษฏิสร้าง	ศาลา นี้ฤา
ตำรวจกรมใหญ่ขวา	ท่านใช้
จมีนชื่อไชยา	ภรณ์ปลัด กรมแย
โดยราชบรรหารให้	แจกด้านการเกณฑ์ ฯ

¹ คณิตา เลขะกุล, อันชาติใดไร้ช่างชำนาญศิลป์, อนุสาร อ.ส.ท. 17, 5 (ธันวาคม 2519) : 13.

² พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต หน้า 293.

³ จุลทัศน์ พยามรานนท์, ลายรดน้ำและลายกำมะลอ หน้า 8.

⁴ น.ณ.ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลป์ พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2530) หน้า 77.

⁵ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2510), หน้า 317.

สามพระยาระวังอีกทั้ง	ปทุมคง คาแห
สามวัดจัดข้างสงฆ์	ส่งให้
นายด้วงสมุห์จันองค์	หนึ่งควบ คมณา
การวาดอาจเสร็จได้	ถ้วนด้วยดงถวิล ฯ

จารึกพระระเบียงล้อมพระสถูป¹

(ตอนนี้ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

ข้างสงฆ์คงถ้วนแปด	กับสิบ สามนา
เขียนเรื่องกรฐินบกฉบับ	แห่ห้อม
ถานาซึ่งบังคับ	การวาด นั้นแะ
हारปรายอยู่พร้อม	ทั่วด้านงานประจำฯ

(ตอนนี้ศิลาจารึกยังอยู่)

ข้างซ้ายสิบสร้าง	ฐานองค์ พระนา
กำกับกิจฝ่ายสงฆ์	พวกนั้น
วินัยธรวัดระวังคง	คุมควบ อยู่เอย
เกณฑ์กะพระข้างป็น	จ่ายถ้วนควรเสมอ ฯ

ข้างพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-5 นั้น มีทั้ง
พระข้างทอง ข้างเงิน ข้างดีเหล็ก ข้างเขียน ข้างป็น ที่ประจำอยู่ในพระอารามหลวง กรม
พระธรรมการ ดังหลักฐานประกาศในรัชกาลที่ 4 มีความว่า

ประกาศให้ทำบาญชีพระสงฆ์สามเณรที่เป็นข้างทองและข้างอื่น ๆ ขึ้นทูลเกล้าฯ
ถวาย (ณ วันศุกร์ เดือน 7 ขึ้น 6 ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ. 1215)

ด้วยพระธรรมการบดีศรีวิสุทธิศาสนวโรประการ จางวางกรมพระธรรมการรับพระ
บรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงแท่งลงมาโปรดเกล้าฯสั่งว่า พระสงฆ์ซึ่งเป็นพระราชา
คณะ พระครู ฐานา เปริยญ เจ้าอธิการ พระอนุจร และสามเณรเปริยญ อนุจรที่อยู่ใน
พระอารามหลวง แลวัดบางขึ้นกับพระอารามหลวงกรุงเทพฯ จะมีพระสงฆ์ สามเณร ซึ่ง
เป็นช่างทำทองรูปพรรณต่าง ๆ แลช่างเงิน ข้างหุงทอง ข้างดีเหล็ก มีอยู่มากนักน้อยเท่าใด
จะทรงทราบ ให้พระครุฑกษัตริย์คณิศร พระครุฑตรคณารักษ์ พระครุฑอมวิไชย

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 319.

เจ้าคณะใหญ่วัดพระเชตุพน มีลิขิตประกาศไปทุกพระอารามในกรุงเทพฯ ซึ่งมีรายชื่อในบาญชี พระราชาคณะ พระครู พระฐานา พระเปรียญ เจ้าอธิการ พระสงฆ์อนุจาร สามเณรเปรียญ อนุจาร ซึ่งเป็นช่างทำทองรูปพรรณต่าง ๆ แลเป็นช่างเงิน ช่างหุงทอง ช่างตีเหล็ก มีเตาสูบลมไม่มีเตาสูบ แลมีเตาสูบเล่นแร่ แปรธาตุ ปรอท ต้มน้ำร้อน มาส่งเจ้าพนักงานผู้รับสั่งจจะเอี้ยดล่อ ให้จดวัดสาอายุ สังกัดเจ้านาย กับว่าลักแล้วยังไม่ได้ลัก ทั้งนายประกันผู้บอกด้วยให้แน่นอน จงทุกกรม กำหนดให้เอาบาญชีมายื่น พระอารามหลวงนั้นกำหนดเอามาส่งให้เสร็จแต่ในวันเดือน 7 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก วัดบางที่ขึ้นกับพระอารามหลวง ส่งบาญชีให้เสร็จในวันเดือน 7 แรม 15 ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก จะได้ทำบาญชีรายชื่อ ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบได้ฝ่าละอองไฉไล ถ้าจะทรงสร้างรูปพระ ปฎิมากรหรือพระเจดีย์เป็นเครื่องทองคำ แลของที่เป็นพระราชนฤศลต่าง ๆ เมื่อใด ก็จะได้นิมนต์พระสงฆ์สามเณรที่เป็นช่างทองมาช่วยทำฉลองพระเดชพระคุณกับ พวกช่างทองหลวง ให้แล้วโดยเร็วทันพระราชประสงค์ เหมือนอย่างพระสงฆ์ สามเณร ที่เป็นช่างเขียน ช่างปั้นนั้นแล้ว แต่ก่อน ๆ มาก็คเคยนิมนต์มาช่วยช่าง หลวงเขียน ปั้น พระอุโบสถ วิหาร แล้วมาเป็นหลายพระอารามหลวงจนบาญชี รายชื่อพระช่างก็ยังปรากฏมาเท่าทุกวันนี้ฉันใด พระสงฆ์สามเณรที่เป็น ช่างทองนั้น ก็จะได้มีบาญชีรายชื่อตำบลวัด และสังกัดเจ้านายให้แน่นอนไว้ใน กรมพระธรรมการให้เหมือนกัน อนึ่งหมายฉบับใหญ่ที่จะว่าให้ละเอียดยนั้น เจ้าพนักงานเรียงเสร็จแล้ว จะให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย หมายมา ณ วันศุกร์ เดือน 7 ขึ้น 6 ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก¹

ช่างสงฆ์วิชาช่างสิบหมู่ประเภทวิชาช่างเขียนนับได้ว่าเป็นช่างสงฆ์ที่ได้รับการนิมนต์ให้ร่วมประกอบพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวัง เช่น การฉลองไตรยปี พ.ศ. 2419 และ วันพืชมงคลรากฐานทางสถลมารค พ.ศ. 2433 ในรัชกาลที่ 5 มีความว่า

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 52 - 55.

...พระสงฆ์ที่ได้รับไตรปิ คือ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ ๑ หม่อมเจ้าพระ ๕ หม่อมราชวงศ์พระ ๒ หม่อมพระดอกไม้ ๑ พระราชาคณะ ๑๕ พระครูปลัด นิติยภัตรตำแหน่ง ๕ พระครูนิติยภัตร ๘ พระครูปริต ๔ พระครูสมุห ๑... ถา นานุกรม ๑๖ รูป พระพิธีธรรม ๓ พระอันดับ ๖ พระช่างเขียน ๑...¹

และ

วันนี้เป็นวันพยุหยาตรากระฐินบก เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จทรงเครื่องขัตติ ยากรณ์ เสด็จประทับเหนือพระที่นั่งพุดตาลถมที่นำพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์พร้อม ด้วยกระบวนนำหลัง แลคู่เคียงอินทร์พรหม เครื่องสูงแวดล้อมเคลื่อนกระบวน พยุหยาตราออกประตูพิฆานไชยศรี วิเศษไชยศรี เลี้ยวบ้อมเมด็จ ดัษกร ไปตาม ถนนนำพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ประทับวัดพระเชตุพลวิมลมังคลารามที่ ๑... แล้ว เสด็จเป็นกระบวนไปประทับวัดราชบูรณที่ ๒ มีพระสงฆ์จำพรรษาพระราชา คณะ ๓ ถานานุกรม ๑๑ เปรี๊ยะ ๒ พิธีธรรม ๔ พระช่างเขียน ๑ อันดับ ๑๘๕ รวมพระสงฆ์ ๒๐๖ รูป พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นผู้ครองกระฐิน รับไตร ปิ ๑๕ รูป พอถวายเครื่องบริวารแล้ว พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา...²

ช่างสงฆ์ดังกล่าวข้างต้นนี้อยู่ในสมณเพศได้อุทิศตนทำงานให้แก่ศาสนาพุทธ โดย ไม่หวังลาภผลสักการะใด ๆ ทั้งสิ้น ท่านสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ด้วยศรัทธา ใจรักและ ไม่นิยมเขียนชื่อไว้³ อีกทั้งราชการยังห้ามช่างสงฆ์ทำทองรูปพรรณหากินอย่างมรวาสด้วยใน ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวยแลประพุดือนาจาร พ.ศ. 2403 ในรัชกาลที่ 4 มี ความว่า

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 3 หน้า 265.

²จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว พุทธศักราช 2433 (ปีชวด จุลศักราช 1252) (พระนคร : โรงพิมพ์ศิริยสาร, 2514), หน้า 215 - 216.

³น.ณ. ปากน้ำ เรื่องความงามของศิลป์ไทย (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2510), หน้า 71.

...พระราชคณะฐานานุกรม เปரியัญ เจ้าหมู่ทุกคณะ เจ้าอธิการในกรุง... ทุก ๆ พระอารามทราบหมายประกาศนี้แล้ว ช่วยว่ากว่าสั่งสอนพระสงฆ์ สามเณร อย่าให้... ทำช่างทองรูปพรรณต่าง ๆ เป็นการจ้างหาเงินอย่างฆราวาสอย่าให้มี ผิดขึ้นได้ในพระอารามเป็นอันขาด ถ้ามีอยู่ในพระอารามใด พระครูฐานานุกรม เจ้าหมู่เจ้าคณะ เจ้าอธิการอย่าปิดบังอำพรางไว้ จับตัวมาส่งยังเจ้าคณะเหนือได้ กลาง วัดพระเชตุพนฯทุก ๆ เรื่องอย่าประมาท ราชบุรุษเขาสืบเสาะบนบาทจับ ภิกษุสามเณร... เป็นช่างทองทำรูปพรรณเป็นการจ้างหาเงินอย่างฆราวาส ประพฤติอนาจารต่าง ๆ ถ้าราชบุรุษเขาจับตัวเอามาได้หรือมีผู้ร้องเรียนรู้จัก ชื่อว่าอยู่วัดใดอารามใดแล้ว จะให้ปรับหมายทำทัณฑกรรมกับพระครู ฐานานุกรม เจ้าคณะเจ้าอธิการ อุปัชฌาย์อาจารย์วัดนั้น ๆ แล้วจะต้องปรับ หมายให้เสียรังวัดเหมือนเช่นวัดมหาธาตุ ถ้าภิกษุสามเณรอยู่กุฏิใกล้เคียงกัน รู้เห็นแล้วไม่เอาความมากับเรียนกับเจ้าคณะผู้ใหญ่ ให้แจ้งก็จะให้ปรับโทษจน หนักตามภิกษุสามเณรผู้กระทำผิด...¹

ช่างสงฆ์วิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีรายนาม ปรากฏไม่มากนัก ส่วนใหญ่ระบุเพียงว่าเป็นช่างสงฆ์พระอารามหลวงใด ดังตัวอย่าง ในตารางที่ 2 ต่อไปนี้

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 259.

ตารางที่ 2 รายชื่อช่างสงฆ์วิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์¹⁻³

รัชกาลที่	ชื่อช่างสงฆ์	วัด	วิชาช่างสิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 1	พระอาจารย์นาค	วัดกลาง	วิชาช่างเขียน	จิตรกรรมฝาผนัง ● ภาพमारผจญ บนผนังหุ้มกลองด้านหน้าและภาพไตรภูมิ และภาพไตรภูมิด้านหลัง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ชอม ร.3 ร.4) ● ภาพท้าววิรุฬหก บานประตูหลังของวิหารทิศใต้ ในวัดพระเชตุพนฯ ● ภาพमारผจญ วิหารทิศตะวันออกในวัดพระเชตุพน (ลบแล้ว) ● ภาพพระอินทร์ชิงลูกสาวท้าวเวปจิตติ พระอุโบสถในวัดราชบูรณะ (ถูกระเบิดทำลายหมดแล้ว) ● ภาพรามเกียรติ์ ฝาผนังหอกกลาง และฝาปะกนของหอไตร วัดระฆังฯ จิตรกรรมฝาผนังในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

¹ สมบูรณ์ ไชยอุดม, นามานุกรมช่างไทย ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์สงวน รอดบุญ หน้า 96 : 127 (กรุงเทพฯ ม.ป.ท., 2530)

² สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ หน้า 77, 84.

³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฉบับสมบูรณ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2510) หน้า 47 - 54.

รัชกาลที่	ชื่อช่างสงฆ์	วัด	วิชาช่างสิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 3	ช่างสงฆ์	วัดสามพระยา วัดระฆัง วัดปทุมคงคา	วิชาช่างเขียน	● ศาลาทิศเหนือ - เรื่องชาดกตอนนิทานกถา 12 เรื่อง - รูปคนแสดงแผนนวด 60 รูป - รูปยักษ์แสดงแผนใช้ทรัพย์สิน 12 รูป - รูปคนแสดงวันโรคยอดเดียว 4 รูป - รูปคนแสดงผีประชุม 1 รูป
	ช่างสงฆ์	วัดกลาง วัดเครือวัลย์ วัดหงส์	วิชาช่างเขียน	● ศาลาทิศใต้ - เรื่องชาดกตอนนิทานกถา 12 เรื่อง - รูปแม่ซื้อและกุมารอย่างละ 14 รูป - รูปละบองราหู 12 รูป
		วัดพระเชตุพน (พระโบสถ์ กากำกับ)	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 1 - เรื่องเอกนิเทศชาดก 39 นิทาน
	ช่างสงฆ์	วัดมหาธาตุ	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 2 - เรื่องเอกนิเทศชาดก 39 นิทาน
	ช่างสงฆ์	วัดราชคฤห์ วัดเครือวัลย์ วัดปากน้ำ วัดหงส์ วัดกลาง	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 3 - เรื่องเอกนิบาต 39 นิทาน
	ช่างสงฆ์	วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดอมรินทร	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 4 - เรื่องเอกนิบาต 33 นิทาน - เรื่องทุกนิบาต 6 นิทาน
	ช่างสงฆ์	วัดชนะสงคราม	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 5 - เรื่องทุกนิบาตชาดก 39 นิทาน
	ช่างสงฆ์	วัดปทุมคงคา วัดระฆัง วัดสามพระยา	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 6 - เรื่องทุกนิบาต 39 นิทาน

รัชกาลที่	ชื่อช่างสงฆ์	วัด	วิชาช่างสิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 1-4	ช่างสงฆ์	วัดราชสิทธิ 3 รูป วัดจักรวรรดิ 5 รูป วัดโมลีโลก 1 รูป	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 7 - เรื่องทุกนิบาตชาดก 16 นิทาน - เรื่องตักนิบาตชาดก 20 นิทาน
	ช่างสงฆ์	-	วิชาช่างเขียน	● ศาลารายที่ 8 - เรื่องตักนิบาตชาดก 30 นิทาน - เรื่องจตุกนิบาตชาดก 9 นิทาน
	หลวงปู่รัก	วัดทองศาลา	วิชาช่างเขียน	-
		งาม	วิชาช่างแกะ	-
รัชกาลที่ 4	หลวงพ่อดุทธิ	วัดพลับพลาชัย	วิชาช่างแกะ	-
รัชกาลที่ 4-5	พระอาจารย์ลอย	วัดสุวรรณาราม	วิชาช่างเขียน	เป็นแม่กองร่างภาพรามเกียรติ์ที่ระเบียง ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ด้านสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์)
รัชกาลที่ 5	อาจารย์แดง	วัดหงส์รัตนาราม	วิชาช่างเขียน	● จิตรกรรมฝาผนังในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม - แม่กองร่างภาพรามเกียรติ์ที่ระเบียงด้านตะวันออกและด้านใต้ (ด้านสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) - เขียนภาพห้องสังฆมณฑล และห้องนฤมาณอาสนา

รัชกาลที่	ชื่อช่างตงษ์	วัด	วิชาช่างสิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
	พระครูธรรมรัต	-	วิชาช่างเขียน	- ออกแบบลายกระเบือ ่องเบญจรงค์ ที่ พุ ทธปรางค์ ปราสาท ● ภาพผนังในวัดโพธิ์นิมิต ● ออกแบบลายกระเบือ ่องเบญจรงค์ที่พระอุโบสถและฐานพระมหาเจดีย์ วัดราชบพิธฯ ● ช่อมฉากที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ● ช่อมภาพในพระอุโบสถ วัดราชบูรณะ
	พระครูปั้น พระเปี่ยม (เลื่อน เป็นพระ ครูมงคลวิจิตร)	วัดบวรนิเวศ- วรวิหาร วัดจักรวรรดิฯ	วิชาช่างเขียน	- บูรณะพระพุทธรณสีห์

2.1 เลกวัด

เลกวัด หมายถึงขายฉกรรจ์ที่มีผู้อุทิศถวายให้แก่วัด¹ เป็นกลุ่มไพร่ที่ราชการยกให้ขึ้นสังกัดกับวัดในโอกาสต่าง ๆ เช่น อุทิศเป็นพระราชกุศล เมื่อมีการซ่อมหรือบูรณะพระอารามหลวง หรือสงฆ์วัดนั้น ๆ ขอเป็นกรณีพิเศษเมื่อขาดคนทำงาน หรือไพร่ของมูลนายที่ถึงแก่กรรม ไพร่บางส่วนเหล่านี้จะถูกแจกจ่ายไปตามวัด² เลกวัดจะทำงานวิชาช่างสิบหมู่ในยามว่าง ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เคยตรัสเล่าให้หลวงวิศาลศิลปกรรมฟังว่า

...ตะลุ่มมุกต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั่ว ๆ ไปนั้นเป็นฝีมือพวกเลกวัด ทำโดยมาก ทำในเวลาว่าง... ขายเพียงใบละ 8 บาท 10 บาท อย่างดีหน่อยขาย 12 บาท เป็นราคาอย่างสูง เพราะฉะนั้นลายตะลุ่มมุกต่าง ๆ มักมีแต่ลายใบเทศ... ลายกนกก็เป็นแต่กนกน้อย ๆ เพราะเป็นลายที่ช่างประดับมุกเขียนขึ้นเอง...³

เลกวัดข้างต้นนี้มีความสามารถในวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ช่างเขียน ช่างต่อหุ่น ช่างรัก เมื่อมีเวลาว่างจากภารกิจรับใช้สงฆ์แล้ว จึงได้สร้างสรรค์ตะลุ่มมุกเพื่อขาย “แต่ไม่ได้ทำเป็นสินค้าพาณิชย์ อย่างจริงจัง เพราะเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก”⁴

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2526) หน้า 720.

²ศรัณย์ ทองปาน, “ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลาง สมัยรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2448” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 23.

³หลวงวิศาลศิลปกรรม, ตำราวิชาช่างประดับมุก (พระนคร : สำนักวัฒนธรรมทางศิลปกรรม สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2497) หน้า 6.

⁴อุดม ทิพย์ทรัพย์, “งานช่างประดับมุก,” ใน ศิลปวัฒนธรรมเล่มที่ 6 ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 2525) หน้า 49.

3. ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง

ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง หมายถึงช่างผู้ประกอบอาชีพการช่างอยู่ในท้องถิ่นต่าง ๆ ผลงานของช่างพื้นเมืองมักสอดคล้องกับความต้องการในการใช้สอยของคนในท้องถิ่น เช่น ช่างทองก็ทำทองเป็นเครื่องประดับต่าง ๆ ช่างปั้นเครื่องปั้นดินเผาก็ทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นภาชนะเครื่องใช้ ได้แก่ หม้อ คันโท โอ่ง อ่าง กระถาง ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองมีกรรมวิธี และการผลิตเฉพาะถิ่นของตน ผลงานที่ผลิตออกมาจะมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ด้วยเช่นกัน¹ ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองที่มีความชำนาญวิชาช่างสิบหมู่ ผู้วิจัยจำแนกออกเป็น 3 กลุ่มย่อย คือ

3.1 ช่างไพร่หลวง ช่างไพร่สม

ไพร่เป็นสามัญชนส่วนใหญ่ต้องขึ้นทะเบียนว่าอยู่ได้บังคับบัญชาใครอยู่ที่ไหน แบ่งออกได้ 2 พวก คือ พวกแรกเป็นไพร่หลวงที่เป็นไพร่ของพระเจ้าแผ่นดิน พวกที่สองเป็นไพร่สมที่เป็นไพร่ของมูลนาย ทั้งไพร่หลวงและไพร่สมต้องทำราชการปีละ 4 เดือน ในรัชกาลที่ 1 และปีละ 3 เดือนในรัชกาลที่ 2-3 ส่วนหนึ่งของไพร่หลวง ไพร่สมดังกล่าวมีความชำนาญวิชาช่างสิบหมู่ดังมีหลักฐานพระราชบัญญัติเรื่องการไต่ตัวไพร่หลวงที่เป็นทาส พ.ศ. 2355 ในรัชกาลที่ 2 ได้แก่ ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างสลัก ช่างรัก ช่างปูน ช่างแกะ ช่างกลึง ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างหล่อ ช่างแม่ตีบุก ช่างเหล็ก ช่างสลักหนัง ช่างชาติ ช่างเลื่อยรา ช่างบาตร ช่างประดับกระจก ช่างเงิน ช่างทอง ช่างมุก ช่างเขียนน้ำกาว ช่างคร่ำ ช่างสลักพระแสง ช่างทำช่อฟ้าหางหงส์² ฯลฯ

ช่างไพร่หลวงเหล่านี้ในรัชกาลที่ 4 ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ก็ยังคงมีการสักเลขไพร่หลวง-สมกำลัง ณ กรุงเทพมหานครเช่นเดียวกันกับในรัชกาลที่ 1 - 3³ ช่างไพร่หลวงและช่างไพร่สมได้หมดไปพร้อมกับระบบการเลิกทาสในรัชกาลที่ 5 และระบบศักดินา

¹พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรมอักษร จ-ช ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539) หน้า 31.

²เรื่องเดียวกัน หน้า 72-73.

³ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2505) พิมพ์พระราชทานงานศพ พันตรี หม่อมเจ้า ไตรทิพเทพสุด เทวกุล, หน้า 92.

ช่างไพร่หลวง ช่างไพร่สมเหล่านี้หากมีความสามารถปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ได้ตามความต้องการของหลวง หลวงก็จะขอให้ไปสังกัดกรมช่างสิบหมู่ ดังมีหลักฐานปรากฏใน พ.ศ. 2423 มีความว่า "...พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยถวายเป็นเรื่องพระพุทธโฆษาจารย์ ขอรับพระราชทานนายพิกมาไว้ในกรมช่างสิบหมู่"¹

3.2 ช่างเคลยศักดิ์

ช่างเคลยศักดิ์ หมายถึงช่างอิสระผู้ใช้วิชาหาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างทำงานช่างทั่วไป² ดังมีหลักฐานปรากฏในประกาศจับช่างทองเคลยศักดิ์ พ.ศ. 2394 ในรัชกาลที่ 4 มีความว่า

...แต่ก่อนได้ให้มีหมายประกาศไปให้เจ้าต่างกรมหากกรมมิได้ ฝ่ายนำฝ่ายใน แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในพระบรมมหาราชวัง และพระบวรราชวัง... แต่บัดนี้ ซึ่งมีช่างทองเคลยศักดิ์ให้เอาตัวมาส่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์...³

ในรัชกาลที่ 5 ปรากฏหลักฐานของช่างเคลยศักดิ์ในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ของพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ อธิบดีกรมช่าง 10 หมู่ เมื่อ พ.ศ. 2426 ว่า

...ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ให้ช่างเที่ยวสืบดูช่างสลักเคลยศักดิ์ ที่มีฝีมือดี ๆ ทำของอย่างละเอียดได้ ได้ทราบเกล้าฯว่านายเกษเป็นที่ยื่นมาขอขึ้นอยู่หลวงราชเลว กกรมรักษาพระองค์ซ้าย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอรับพระราชทานไปช่วยฉลองพระองค์ ในบันลังก์เรือพระที่นั่งสักสามเดือน ตั้งแต่เดือนแปดนี้เป็น...⁴

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 10. (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478), หน้า 43 - 45.

²พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรมอักษร จ-ช ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. หน้า 31.

³ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5. (พระนคร : เติลเมสส์, 2478).

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารเขียนเล่มชุดหนังสือกราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 ร. 5 รล. - นก. เล่ม 24/110 (จ.ศ. 1245)

จากหลักฐานข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างหนึ่งว่า ช่างเคลยศักดิ์ที่มีความรู้วิชาช่างสิบหมู่ นั้น เป็นไพร่ชื่อนายเกษ รับราชการเป็นหมื่นชาญวิไชย อยู่ในกำกับของหลวงราชเสวก กรมรักษาพระองค์ซ้าย ดังนั้นช่างเคลยศักดิ์จึงอาจกล่าวได้ว่า เป็นช่างของมูลนายหรือช่างไพร่สม แต่มิได้สังกัดในกรมช่างสิบหมู่หรือกรมช่างหลวงอื่น ๆ หรือช่างที่อยู่นอกทะเบียนของกรมช่างสิบหมู่ กรมช่างหลวงต่าง ๆ เนื่องจากเคลยศักดิ์แปลว่า “อยู่นอกทำเนียบนอกทะเบียน”¹

3.3 ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยหมายถึงช่างผู้ประกอบอาชีพการช่างวิชาช่างสิบหมู่ในท้องถิ่นกรุงเทพมหานครที่มี得有หลักฐานระบุไว้ว่าเป็นช่างไพร่หลวง ช่างไพร่สม ช่างเคลยศักดิ์ แต่อยู่รวมกันเป็นกลุ่มช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ณ ตำบลหมู่บ้านหนึ่ง ๆ ในกรุงเทพมหานคร ซึ่งมีชื่อเรียกกันในปัจจุบันว่า บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านหล่อ บ้านพานถม ถนนตีทอง หรือเป็นช่างพื้นบ้านพื้นเมืองอยู่นอกเขต หมู่บ้านเหล่านี้ในกรุงเทพมหานคร เช่น ในรัชกาลที่ 3 มีช่างพื้นบ้านพื้นเมืองมาร่วมซ่อมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยนั้นเรียกช่างพื้นบ้านพื้นเมืองว่า “ช่างคฤหัสถ์” มีความว่า

รายการแบ่งด้านปฏิสังขรณ์

ถอดจากโคลงซึ่งผู้มีชื่อจารึกไว้เฉพาะโคลงนั้น ๆ ได้แต่งไว้

พระอุโบสถ

พระประธานหน้าดักห้าศอกคืบสี่นิ้ว มีพระสาวกล้อม 10 องค์ พระประธานองค์นี้ถวายพระนามว่าพระพุทธเทวปฏิมากรมาแต่แรกสร้างวัด ในรัชกาลที่ 1

คอสองในประธานเขียนภาพพิภพท้าวจากตุมหาราช ค่าจ้าง 14 ตำลึง

ผนังตอนบนหน้าต่างเขียนเรื่องมโหสถ (อุ้มกษัตริย์ในมหานิบาต) โดยพิสดาร ค่าจ้างห้องละ 7 ตำลึง ผนังระหว่าง ๆ ของหน้าต่างเขียนเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ มีช่างทั้งพระและคฤหัสถ์ ค่าจ้างห้องละ 5 ตำลึง²

ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในกรุงเทพมหานคร มีรายชื่อปรากฏเช่นในตารางที่ 3 ดังต่อไปนี้

¹ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. หน้า 272.

² ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฉบับสมบูรณ์, หน้า 45.

ตารางที่ 3 รายชื่อช่างพื้นบ้านพื้นเมืองในกรุงเทพมหานคร
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์¹⁻⁵

รัชกาลที่	รายชื่อ	ช่างวิชาช่างลิ หมู่	ที่อยู่	ผลงานวิชาช่างลิ หมู่
รัชกาลที่ 3	นายมี	วิชาช่างเขียน	-	ภาพเรื่องเวสสันดรชาดก ตอนพระภุริ ทั ตในพระ อุโบสถวัดอรุณราชวราราม (ไฟไหม้หมด)
	นายคร้าม	วิชาช่างหุ่น วิชาช่างปั้น	-	หัวโขน ยักษ์อินทรีตในวัดพระศรี รัตนศาสดาราม (ซ่อมแซม ทั้งหมดภายหลัง)
รัชกาลที่ 4	นายนัน	วิชาช่างเขียน	-	ภาพเขียน "การทึงทานผล กัลปพฤกษ์ในวัดบวรสถาน สุทธาวาส

¹ สงวน รอดบุญ, นามานุกรมช่างไทย (ม.ป.ท., 2530).

² น. ณ.ปากน้ำ, ศิลปแห่งอดีตสมัย (กรุงเทพฯ : เกษมบรรณกิจ, 2516),
หน้า 221-222.

³ ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 4. (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดี และประวัติ
ศาสตร์ กรมศิลปากร, 2537, หน้า 119-121.

⁴ ศิลปินแห่งชาติ 2530 (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,
2530), หน้า 19 - 22.

⁵ ชูณห์ โชคดี : ช่างปั้นลายบุษบกในพระตำหนักวาสุกรีฯ, ศิลปวัฒนธรรม : 82-83.

ตารางที่ 3 (ต่อ)

รัชกาลที่	รายชื่อ	ช่างวิชาช่างสิบหมู่	ที่อยู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 5	นายด้อย	วิชาช่างเขียน	-	ภาพที่ระเบียงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ฉลองพระนคร 100 ปี)
	นายสุกร	วิชาช่างเขียน	-	ซ่อมภาพในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม (หลังถูกไฟไหม้)
	นายรอด รัตนศิลป์	วิชาช่างแกะ	-	ร่วมทำพระราชนิพนธ์คานหามงาช้างแกะ
รัชกาลที่ 6	-	-	-	-
รัชกาลที่ 7	นายสงวน รักมิตร	วิชาช่างเขียน	-	● ภาพรวมเกียรติที่ระเบียงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
	นายจิตร พิมพิโกวิท	วิชาช่างหุ่น	-	● ซ่อมภาพในหอพระมณเฑียรธรรมพระบรมมหาราชวัง
	ภักดี กิณเจ	วิชาช่างเขียน	พระนคร	หัวโขน
	เจื้อย อ่วมสวัสดิ์	วิชาช่างเขียน	พระนคร	● ร่วมกันซ่อมภาพพระเบียง
	อิสระ วิวัฒน์นันท์	วิชาช่างเขียน	พระนคร	ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
	สวัสดิ์ จินดา	วิชาช่างเขียน	พระนคร	
	ฯลฯ			

ตารางที่ 3 (ต่อ)

รัชกาลที่	รายชื่อ	ช่างวิชาช่างสิบหมู่	ที่อยู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชกาลที่ 7-9	นายสง่า มะยุระ	วิชาช่างเขียน	อำเภอ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ	- เขียนพานแว่นฟ้า ตู้พระมาลัย - เขียนภาพบนโลกกระยาคุที่ทำจากฟักทอง - ภาพที่อุโบสถ ลายรดน้ำที่บ้านประตูหน้าต่างของอุโบสถ วัดสุวรรณคีรี - ร่วมซ่อมภาพรามเกียรติ์ที่ระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ฉลองพระนคร 150 ปี และ 200 ปี) - บูรณะอุโบสถในวัดราชบูรณะ (ทั้งลายหน้าบัน ประตู หน้าต่าง จุ่มประตู ลีทศ เรือนแก้ว)
	นายจิต เหรียญประชา (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะ ประติมากรรมใน รัชกาลที่ 9)	วิชาช่างเขียน	กรุงเทพฯ	- เขียนลายรดน้ำ ลงรัก ปิดทองร่องขาด ใต้หมู่บูชา - เขียนเจดีย์ - แต่งบล็อกที่ร้านห้องศิลป์ - เปิดร้าน ข.ช่างแกะพระแม่พิมพ์ - แกะงาช้างชื่อ "หนุมานและนางมัจฉา"
		วิชาช่างปั้น		
		วิชาช่างแกะ		

ตารางที่ 3 (ต่อ)

รัชกาลที่	รายชื่อ	ช่างวิชาช่างสิบหมู่	ที่อยู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
รัชการที่ 9	ซิด แก้วดวงใหญ่ สุเทพ แก้วดวงใหญ่ (ลูก) ชุนห์ โชคดี	วิชาช่างหุ่น วิชาช่างหุ่น วิชาช่างปั้น วิชาช่างรัก	วัดพระเชตุพน พระนคร	หัวโขน หัวโขน ● ก่อฐาน ปั้นลาย ลงรัก ปิดทอง บุชบก ประดิษฐานพระอัฐ สมเด็จพระ กรมหลวง พระปรมาภิไธยในรัช ● ลงรัก ปิดทององค์ พระ นอน พระประจำวิหาร ทิศ พระที่ระเบียงโบลด์ ● ปั้นลายทำฐานพระนอน พระประจำทิศ ในวัดพระ เชตุพนวิมลมังคลารามฯ

ส่วนช่างในหมู่บ้านช่างของกรุงเทพมหานคร เช่น บ้านบุญ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพรานผม บ้านหล่อ บ้านตีทอง นั้น ศรัณย์ ทองปาน ได้ศึกษาเรื่องชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลางสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. 2448 พบว่า “ช่างในหมู่บ้านบริเวณกรุงเทพมหานคร ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ชาวเขมรในบ้านบาตร ชาวมุสลิมในตรอกสุเหร่า (ช่างทอง) และชาวลาวในบ้านบุญ บ้านตีทองที่มีประชากรช่างมากที่สุดในกรุงเทพฯ ทั้งชาวเขมร ชาวมุสลิมและชาวลาว ล้วนถูกกวาดต้อนมาจากถิ่นต่าง ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - 3 เป็นต้นมา”¹ ส่วนของชาวเขมรได้ฝึกหัดวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ช่างรัก ช่างสลัก ช่างประดับกระจก ที่ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าชาวเขมรเหล่านี้อาจอยู่ในหมู่บ้านช่างใดหมู่บ้านหนึ่ง ดังมีหลักฐานปรากฏในรัชกาลที่ 2 ความว่า

...ให้จุดเผาเมืองพนมเพ็ญ เมืองกระพงหลวง เมืองบรรไทเพช แล้วกวาดครอบครัว อพยพเข้ามา พักอยู่ที่เมืองปัตบอง องสงวน องอ้อม องด้วง ก็เข้ามาเฝ้าด้วย พระยายมราช โปรดให้เดินครัวเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร... ไว้ใช้สอยเป็นกำลังราชการบ้าง ขอเอามาหัดเป็นช่างรักบ้าง ช่างสลักบ้าง ช่างประดับกระจกบ้าง ช่างต่าง ๆ บ้าง...²

จะเห็นได้ว่าช่างพื้นบ้านพื้นเมืองวิชาช่างสิบหมู่มีทั้งชาวไทย ชาวเขมร ชาวมุสลิม และชาวลาว ที่มีประชากรช่างมากที่สุดในกรุงเทพฯ ช่างดังกล่าวล้วนเป็นชายเกือบทั้งสิ้น ซึ่งในปัจจุบันไม่มีช่างโพรงหลวง ช่างโพรงถม ช่างเขลยศักดิ์ คงมีแต่ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองเท่านั้น

¹ศรัณย์ ทองปาน. ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลาง สมัยรัตนโกสินทร์ ก่อน พ.ศ. 2448, หน้า 76.

²พระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 37.

- ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่

ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่ในที่นี้หมายถึง พระบรมมหาราชวัง พระราชวังและวัดอันถิ่นที่อยู่ของช่างหลวง พระอารามหลวงและวัดราชวรวิหารอันเป็นที่อยู่ของช่างสงฆ์และหมู่บ้านช่างบ้านช่างอันเป็นที่อยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ซึ่งมี ถิ่นที่อยู่ในกรุงเทพมหานครทั้งสิ้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. พระบรมมหาราชวัง พระราชวัง วัง

พระบรมมหาราชวัง พระราชวัง วัง หมายถึงขอบเขตที่อยู่อาศัย รวมทั้ง ตัวเรือนและอื่น ๆ¹ ที่ช่างหลวงได้อยู่อาศัยและร่วมกันสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ไว้มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบรมมหาราชวังและพระราชวัง

1.1 พระบรมมหาราชวัง พระบรมมหาราชวัง ตั้งอยู่ที่ถนนหน้าพระลาน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร ปัจจุบันมีอาณาเขตติดต่อทางทิศเหนือ คือสนามหลวง ทิศใต้คือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทิศตะวันออก คือกระทรวงกลาโหม ทิศตะวันตกเป็น แม่น้ำเจ้าพระยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงสถาปนาพระบรมมหาราชวังขึ้นใหม่ เพื่อเป็นศรีสง่าแก่บ้านเมืองและตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกตามโบราณราชประเพณี ทั้งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงงานหรือประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ กัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นศูนย์รวมของการบริหารราชการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ปัจจุบันมีประตูและกำแพงพระบรมมหาราชวังขึ้นนอกเป็นกำแพงอิฐฉาบปูน ลักษณะหลายอย่าง บางประตูทำเป็นซุ้มยอดปรางค์ เช่น ประตูวิมานเทพ์ ประตูวิเศษไชยศรี ประตูมณีนพรัตน์และประตูสวัสดิโสภา บางประตูเป็นแบบคฤหาสน์ เช่น ประตูจิตรกรรม และอนงค์ารักษ์ ส่วนประตูพระราชฐานภายในพระบรมมหาราชวังมีลักษณะเป็นประตูยอดปรางค์ เช่น ประตูสนามราชกิจ ประตูพรหมศรีสวัสดิ์ บ้างก็เป็นประตูพรหมพักตร์ เช่น ประตูดุสิตศาลา ประตูพรหมโสภา ฯลฯ บริเวณพระบรมมหาราชวังแบ่งออกเป็นเขตพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง

¹วิทย์ พินคณเงิน, ศิลปกรรมและการช่างของไทย (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2503), หน้า 246.

และชั้นใน ประกอบด้วยพระราชมณเฑียรสถานและพระมหาปราสาทหลายองค์ มีพระที่นั่งและ
ปราสาทราชมณเฑียรคงอยู่ในปัจจุบัน¹ อันเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่
พระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ในรัชกาลหลังได้โปรดเกล้าฯ ให้
แก้ไขสิ่งก่อสร้างบางส่วน บูรณซ่อมแซมบ้าง ต่อเติม รื้อแล้วสร้างใหม่ หรือสร้างเพิ่มเติมตลอดทุก
รัชกาลถึงปัจจุบัน ได้แก่²

1) หมู่พระมหามณเฑียร

หมู่พระมหามณเฑียร ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน และชั้นกลางประกอบด้วย

1) พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหน้าบันจำลองพระอินทร์ประทับเหนือบุษบกล้อมด้วยลายกนก
ก้านชดห้วนาค มีพระปรีศรัวและพระปรีศรัยหลังคามุงกระเบื้องดินเผา ช่อฟ้าใบระกา
หางหงส์ หน้าบันจำลองลายเช่นเดียวกับหน้าบันพระที่นั่ง 2) พระที่นั่งไพศาลทักษิณหน้าบัน
จำลองพระอินทร์ประทับเหนือวิมานปราสาท 3) ยอดล้อมด้วยลายกนกก้านชดห้วนาค
ภายในประดิษฐานพระสยามเทวาธิราช พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรพระราชนิเวศน์ พระที่นั่งภัทรบิฐ
4) พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิมาน หน้าบันท้องพระโรงหน้าจำลองลายรูปเทพนมล้อม
ด้วยกนกก้านชดห้วนาค บานพระทวารเขียนลายรดน้ำ ภายในมีพระราชบัลลังก์ที่สร้างในรัชกาล
ที่ 1 คือ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิมาน พระแท่นมหาเศวตฉัตร

2) หอพระสุลาไลยพิมาน (หอพระเจ้า) หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี มีช่อฟ้า
ใบระกา หางหงส์ หน้าบันจำลองลายกนกหางสิงห์ก้านแย่ง ภายในประดิษฐานพระบรมสารี
ริกธาตุ พระพุทธรูปต่าง ๆ

3) หอพระธาตุมณเฑียร หน้าบันจำลองลายพุดตานในเทศ ภายในประดิษฐาน
พระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี

¹ศิลปกรรมไทย : พุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทยภาคกลาง ฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2536), หน้า 37, 57 – 58.

²กองโบราณคดี กรมศิลปากร, นำชมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : งานเผยแพร่
สำนักงานเลขาธิการกรม . 2525) คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์
เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช 2525, หน้า 5-50.

4) พระที่นั่งและหอภายในกำแพงแก้วพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในรัชกาลที่ 4 แก้วไขประตูกำแพงแก้วเป็นซุ้มยอดมงกุฎประดับกระเบื้องเคลือบ มีพระที่นั่ง คือ

4.1) พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์

4.2) หอศาสตราคม มีลักษณะเครื่องตกแต่งเช่นเดียวกับพระที่นั่งองค์อื่น

ซุ้มพระทวารและพระบัญชาเป็นซุ้มเรือนแก้วลายดอกพุดตาน (สร้างในรัชกาลที่ 4)

4.3) พระที่นั่งราชฤดี สร้างในรัชกาลที่ 6 หน้าบันจำหลักรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ล้อมด้วยลายกนกหัวนาค

4.4) พระที่นั่งสนามจันทร์ สร้างด้วยไม้ หน้าบันจำหลักลายดอกพุดตาน ใบเทศ ปิดทองประดับกระจก องค์พระที่นั่งและเสาศลักรักปิดทองประดับกระจก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีส่วนร่วมในการก่อสร้างและแกะสลัก

2) หมู่พระมหาปราสาท

2.1) พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สร้างในรัชกาลที่ 1 องค์พระที่นั่งก่ออิฐถือปูน ยอดเป็นเครื่องไม้ทรงมณฑปชั้น 7 ชั้น ที่มุมไม้สิบสองของยอดปราสาทมีครุฑยุคนาครองรับ 4 มุม หลังคาชั้นลด 4 ชั้น มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ที่ทำเป็นนาค 3 เศียร เรือนนาคเป็นเครื่องยอดเป็นไม้แกะสลัก ลงรักปิดทองประดับกระจก หน้าบันมุขจำหลักรูปนารายณ์ทรงครุฑ ลายกนกก้านชดเทพนมล้อมพื้นประดับกระจกสี ซุ้มพระทวารและพระบัญชาเป็นซุ้มยอดมณฑป ปิดทองประดับกระจก ภายในมีพระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุก สร้างในรัชกาลที่ 1 พระแท่นบรรจกรณประดับมุก

มีพระที่นั่งภายในกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท คือ

2.1.1) พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาท ยอดปราสาทเป็นทรงมณฑป ชั้น 5 ชั้น ที่มุมไม้สิบสองของยอดปราสาทมีรูปหงส์จำหลักรองรับทั้ง 4 มุม หลังคาชั้นลด 4 ชั้น าคาดิบุก ประดับช่อฟ้า ใบระกา นาคเป็น หน้าบันจำหลักรูปพระอินทร์ประทับยืนเหนือพระแท่น เครื่องยอดลงรักปิดทอง

2.1.2) พระที่นั่งราชกรัณยสภา หน้าบันมุขจำหลักรูปพระนารายณ์ ทรงครุฑล้อมด้วยลายกนกเทพนม ได้หน้าบันมีสาวรายรวงผึ้ง พระบัญชาชั้นบนทำซุ้มบันแถลง

2.2) พระที่นั่งพิมานรัตยา หลังคาเป็นชั้นลด 3 ชั้น มุงกระเบื้องเคลือบสี มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ประดับ ซุ้มพระทวารเป็นซุ้มเรือนแก้วลายดอกพุดตาน ซุ้มพระบัญชาเป็นซุ้มบันแถลง

3) หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทสร้างในรัชกาลที่ 5 มีหลังคายอดปราสาทแบบไทย 3 ยอด เป็นยอดทรงมณฑปซ้อน 7 ชั้น มุมไม้สิบสองทั้ง 4 มุม เดิมเป็นรูปจำหลักครุฑยุคนาครองรับแล้วเปลี่ยนเป็นทวยรูปหงส์ในรัชกาลที่ 7 หลังคามีชั้นลด 2 ชั้น มุงกระเบื้องเคลือบสี มีช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์

4) หมู่พระที่นั่งในสวนคิวาลัย

4.1) พระที่นั่งมโหสิฐปราสาท ตั้งอยู่บนกำแพงแก้วกั้นเขตระหว่างพระราชฐานชั้นในและสวนคิวาลัย ยอดปราสาทเป็นทรงมณฑปซ้อน 7 ชั้น มุมยอดปราสาทมีรูปจำหลักครุฑยุคนาคตอนล่าง เป็นรูปครุฑสำริดยืนแท่นอยู่ในพลับพลาตรีมุข ลายกนกกำนดล้อม ชุ่มพระทวารและพระบัญชาเป็นชุ่มยอด ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปต่างๆ

4.2) พระที่นั่งคิวาลัยมหาปราสาท มียอดปราสาททรงมณฑปซ้อน 7 ชั้น มุมยอดทั้ง 4 มีรูปครุฑจำหลักรองรับหน้าบันจำหลักรูปนารายณ์ทรงครุฑ มีลายกนกเทพนมล้อมปิดทองประดับกระจก

5) ตำหนัก

นอกจากนี้ยังมีวังในพระบรมมหาราชวังที่เรียกกันว่า ตำหนักอันเป็นถิ่นที่อยู่ของช่างวิชาสิบหมู่ที่เป็นสตรีชาววัง ได้แก่

5.1) ตำหนักสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี (พระราชธิดาในรัชกาลที่ 4) ในรัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถ รัชกาลที่ 6 เป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง¹ . ตำหนักนี้มีการฝึกหัดการแกะสลักฝักผลไม้ตามการศึกษาแผนโบราณในราชสำนัก²

¹ราชสกุลวงศ์ หน้า 54

²อุทุมพร, พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง (พระนคร : แพร่พิทยา, 2509), หน้า 96-97.

5.2) ตำแหน่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

พระองค์เจ้าหญิงนาพรประภา (พระราชธิดาในรัชกาลที่ 4) ทรงบัญชาการรักษากายในพระราชวังในรัชกาลที่ 5-7¹ ในตำแหน่งนี้นับเป็นถิ่นที่อยู่ของช่างกลึงสตรีในพระบรมมหาราชวัง พระองค์เจ้าหญิงนาพรประภาทรงมีฝีมือกลึงตลับงานมาก ซึ่งมีผลประการหนึ่งให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยก่อให้เกิดสมัยนิยมสะสมตลับงานในราชสำนัก²

1.2 พระราชวัง

พระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งอยู่ที่ถนนหน้าพระธาตุ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร ตั้งอยู่ด้านหน้าพระบรมมหาราชวังเหนือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ มีอาณาเขตตั้งแต่ถนนพระจันทร์ผ่านกลางสนามหลวงถึงถนนราชดำเนินในตัดกับถนนราชินีถึง ท่าช้างวังหน้า ปัจจุบันเหลือกำแพงด้านใต้ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระที่นั่งไม้ก้องค์และพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส

พระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้าสร้างในรัชกาลที่ 1 สมัยเดียวกับการสร้างพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ 1 สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิพลเดช ในรัชกาลที่ 3 และพระราชวังบวรวิชัยชาญในรัชกาลที่ 5 แล้วโปรดเกล้าให้ยกเลิกตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเมื่อ พ.ศ. 2428 มีพระที่นั่งที่สร้างในรัชกาลที่ 1-5 จำนวน 21 พระที่นั่ง ดังต่อไปนี้³

¹ราชสกุลวงศ์ หน้า 54

²"ตลับงาน" ใน พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ (ม.ป.ท., 2523) หน้า 99-101.

³กองโบราณคดี กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (ประเภทอาคารของทางราชการ) (กรุงเทพฯ ; งานผังรูปแบบฝ่ายอนุรักษ์โบราณสถาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า 223-224.

ในรัชกาลที่ 1 สร้างพระที่นั่งศิวโมกษพิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งเอกอลงกฎ
พระที่นั่งภุมมมณเฑียร พระที่นั่งพรหมเมศธาดา พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ พระที่นั่งวิมล
ตพิมาน พระที่นั่งบุรพาภิรมย์ พระที่นั่งทักษิณาภิรมย์ พระที่นั่งอุดรภิรมย์ พระที่นั่งปัจฉิมาภิรมย์
พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิรมย์ พระที่นั่งมัลลาลิเศก พระที่นั่งสนามจันทร์ พระที่นั่งที่ทัศนภิรมย์ รวม
15 องค์

ในรัชกาลที่ 3 สร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งรังสรรค์จุฬาโลก รวม 2 องค์

ในรัชกาลที่ 4 สร้างพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ พระที่นั่งคชกรรมประเวศ พระที่นั่งบวร
ปริวัตร รวม 3 องค์

ในรัชกาลที่ 5 สร้างพระที่นั่งสโมสรเสนาบดีประพาส รวม 1 องค์

จะเห็นได้ว่าพระที่นั่งสร้างในรัชกาลที่ 1 มีจำนวน 15 องค์ ซึ่งมีคำกล่าวมา แต่ก่อนว่า
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชมณเฑียรและสถานที่ต่างๆ ในพระราชวัง
บวรฯ ทรงทำโดยประณีตบรรจงทุก ๆ อย่าง... บรรดาสถานที่สำหรับราชการ อย่างใดมีใน
พระราชวังหลวงก็คงมีในวังหน้าทำนองเดียวกัน... ตำแหน่งในวังหน้าสร้างเป็นตึกมาตั้งแต่ในรัชกาล
ที่ 1...¹

ในรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชมณเฑียรในเขตพระราชวังชั้นกลาง ได้แก่
พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และพระที่นั่งศิวโมกษพิมานเป็นพิพิธภัณฑ์สถานถึง
รัชกาลที่ 7 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชมณเฑียรทั้งบริเวณให้เป็นพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
พระนคร สืบมาจนถึงปัจจุบัน ประกอบด้วยพระที่นั่งที่เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น

พระที่นั่งศิวโมกษพิมาน (พระที่นั่งทรงปืน) หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ประดับช่อฟ้า ใบ
ระกา หางหงส์ หน้าบันจำหลักลายลงรักปิดทองพื้นประดับกระจกสี หน้าบันด้านตะวันออก
จำหลักรูปพระนารายณ์ทรงครุฑหน้าบันด้านตะวันตกจำหลักรูปพระพรหมทรงหงส์

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หลังคาเป็นชั้นลด 2 ชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์
หน้าบันจำหลักลายลงรักปิดทอง พื้นประดับกระจกคอสองประดับลายปูนปั้นเขียนสี ฐานพระทวาร
และพระแกลเป็นฐานบันแถลงบานพระทวารเขียนลายรดน้ำ ภายในมีภาพเขียนภาพเทพชุมนุมและ
เรื่องปฐมสมโพธิ

¹“ตำนานวังหน้าในกรุงรัตนโกสินทร์” ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 (กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2516), หน้า 21-26.

พระที่นั่งพิมุขมณฑิยร ภายในมีบุษบกราชบัลลังก์ หมู่พระวิมานเป็นพระราชมณฑิยร
สำคัญที่สุดในพระราชวังบวรสถานมงคล สร้างด้วยฝีมือประณีตบรรจง เป็นที่ประทับของกรมพระ
ราชวังบวรฯ ประกอบด้วย¹

1) พระที่นั่งวสันตพิมาน เป็นที่บรรทมของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท และ
กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

2) พระที่นั่งวายุสถานอมเรศ ภายในมีปราสาททองสร้างในรัชกาลที่ 4 เป็นที่ประดิษฐาน
พระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 1-5

3) พระที่นั่งพรหมเมศธาดา

นอกจากนี้เป็นพระที่นั่งส่วนประกอบในหมู่พระวิมาน คือ พระที่นั่งบุรพาภิมุข
พระที่นั่งทักษิณาภิมุข พระที่นั่งอุตราภิมุข พระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข พระที่นั่งปฤษฎางค์ภิมุข
พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย หลังคาเป็นชั้นลดมีช่อฟ้า ในระกา หางหงส์เป็นนาคปัก
ประดับ หน้าบันจำหลักลายลงรักปิดทอง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
(พระองค์เจ้าชายยอชยธาดา พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นกรม
พระราชวังบวรสถานมงคล ยังคงดำเนินงานกรมช่างสิบหมู่ของพระราชวังบวรสถานมงคล ดังมี
หลักฐานปรากฏ เช่น

... ในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ โปรดในการช่างต่าง ๆ มา
แต่เดิม ทรงจัดตั้งโรงงานการช่างขึ้นในวังนำหลายอย่าง ทั้งช่างหล่อ ช่างกลึง
ช่างเคลือบ ของที่ทรงประดิษฐ์คิดทำขึ้นล้วนเป็นฝีมืออย่างประณีตจะหาเสมอได้
โดยยาก...¹

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานวังหน้า (ม.ป.ท.,
ม.ป.ป.), หน้า 82

1.3 วัง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างราชวังสำหรับเจ้านายหลายวัง วังอันเป็นที่อยู่ของพระราชวงศ์เจ้านาย ขุนนางที่ปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มี 3 วังได้แก่

1.3.1 วังหน้าพระลานวังตะวันตกหรือวังท่าพระ

วังท่าพระเรียกตามชื่อประตูท่าพระที่ตั้งอยู่ใกล้วังในสมัยรัชกาลที่ 1 วังตั้งอยู่ริมถนนหน้าพระลาน ฝั่งตรงกันข้ามกับพระบรมมหาราชวัง ตรงข้ามติดเขตวังกรมพระบำราบปรปักษ์ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนฤดี เริ่มมาเป็นที่อยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่ตั้งแต่ในรัชกาลที่ 2 เป็นต้น มาถึงรัชกาลที่ 5 โดยรัชกาลที่ 2 พระราชทานวังท่าพระให้เป็นที่พักของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ในรัชกาลที่ 3 คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) และในรัชกาลที่ 3-4 โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชุมสาย (ในรัชกาลที่ 4 คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม ผู้บัญชาการกรมช่างสิบหมู่) ถึงรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทับจนถึงต้นรัชกาลที่ 6¹

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 2-5 วังหน้าพระลาน วังตะวันตก หรือวังท่าพระมีสภาพเป็นกรมช่างสิบหมู่ เนื่องจากกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงกำกับงานสร้างวัด ป้อมปราการ สวนขวา ฯลฯ ในรัชกาลที่ 2 เป็นระยะเวลา 15 ปี วังท่านพระจึงเป็นสถานที่บัญชาการกรมช่างสิบหมู่ ดังมีหลักฐานปรากฏว่า

... วังนี้เป็นที่บัญชาการ โรงเลี้ยง และโรงงานไปพร้อม ๆ กัน มิได้เป็นที่อยู่เจียบสงบสบาย มีแต่ผู้คนเข้าออกและคนงานหรือช่างเป็นจำนวนมาก ซึ่งหลายครั้งได้ใช้ห้องพระโรงนั่นเองเป็นโรงสร้างหุ่นจำลอง ทำปูนปั้น หรือแกะสลักไม้ ถ้างานเร่งก็ทำกัน

¹ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, นำชมกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525), หน้า 75

หามรุ่งหามค่ำ... กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงงานอยู่อย่างเหน็ดเหนื่อยในท้องพระโรง...
ประทับเป็นประจำบนพื้น โดยพิงเสาแถวแรก ต้นที่สองนับจากขวามือ ปรากฏว่าใน
ระยะเวลาต่อมาเสาด้านนี้ตกน้ำมัน...¹

สภาพวังท่าพระในรัชกาลที่ 4 ยังไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยที่เป็นพระราชวังเดิม
ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ดังมีบันทึกความจำเรื่องพระราชวังเดิมของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ใน
กรมขุนราชสีหวิกรม ผู้กำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 4 ในหนังสืออามของหม่อมเจ้าหญิง
ดวงจิตร จิตรพงศ์ มีความว่า

...ด้านตะวันออกท้องพระโรงมีตึกคลังมั่นคง นัยว่าเป็นคลังเงินทอง เสื้อผ้า มีเรือน
แถวริมกำแพงด้านนั้นตลอดไปกับกำแพงหน้าวังเป็นที่อยู่ของช่างทอง หลังกำแพง
หน้าวังก็มีบ้านเจ้ากรม ปลัดกรม... คน ทั้งสิ้นในวังเวลานั้นไม่ต่ำกว่า 200 คน...²

ครั้นรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทับ
วังท่าพระถึงต้นรัชกาลที่ 6 สภาพวังท่าพระปรากฏว่า "...ตำหนักเก่าชำรุดทั้งหมด ท้องพระ
โรงยังเหลือคืออยู่แต่พื้นและเสา ...โปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมขึ้น สิ่งใดที่ชำรุดเสียหายไปแล้วก็ให้สร้าง
เสริมเสียใหม่ให้มีสภาพเหมือนของเดิม..."³

ท้องพระโรงในวังหน้าพระลาน วังตะวันตก (วังท่าพระ) ที่มีสถานภาพเป็นกรมช่างสิบหมู่
ตั้งแต่รัชกาลที่ 2-5 นั้น ในรัชกาลที่ 9 เมื่อ พ.ศ. 2507 จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของที่ตั้งมหาวิทยาลัย
ศิลปากร (วังท่าพระ) มาจนปัจจุบัน

¹สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. "วังท่าพระ : กรมช่างสิบหมู่และเรื่องพิสดารอื่นๆ วารสาร
มหาวิทยาลัยศิลปากร 4-5 ฉบับพิเศษ (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525) : 14.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-29.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

1.3.2 วังพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์

ในรัชกาลที่ 4 วังนี้เป็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เจ้าฟ้าชายกลางเป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 2) ที่รวมมาจากวัง ถนนหน้าพระลาน วังกลางอยู่ริมถนนหน้าพระลาน ต่อจากวังท่าพระมาทางตะวันออก และวังถนนหน้าพระลาน วังตะวันออกอยู่ตรงประตูวิเศษไชยศรีของพระบรมมหาราชวัง ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ในรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (หม่อมเจ้าชายจร พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์) ผู้บัญชาการกรมช่างสิบหมู่ ประทับจนถึงสิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2441

ส่วนที่เป็นวังถนนหน้าพระลาน วังกลาง ตั้งแต่รัชกาลที่ 6 ตั้งเป็นโรงงานช่างสิบหมู่ ในรัชกาลที่ 9 คือฝ่ายช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร ด้านวังถนนหน้าพระลาน วังตะวันออกได้รื้อวังเก่าแล้วสร้างที่ทำการกรมศิลปากรมาจนถึงปัจจุบัน¹

2. พระอารามหลวง

จากการศึกษาช่างสงฆ์พบว่า ช่างสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้ร่วมกันสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในพระอารามหลวงต่าง ๆ ของกรุงเทพ ฯ พระช่างสงฆ์เหล่านี้ล้วนมีถิ่นที่อยู่ประจำพระอารามหลวงทั้งสิ้น พระอารามหลวงที่มีช่างสงฆ์ดังกล่าว ได้แก่

¹ อดิศักดิ์ เชื้อรัตน์, "ตึกที่ทำการกรมศิลปากรและวังเก่า" ใน 78 ปี ของการรักษา ศิลปวัฒนธรรม (กรุงเทพฯ : ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนักงานเลขาธิการกรม กรมศิลปากร, ม.ป.ป., หน้า 63-64.

ตารางที่ 4 แสดงพระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร

ช่างสงฆ์	พระมหากษัตริย์ ทรงสร้าง	พระมหากษัตริย์ ทรงบูรณะ	พระบรมวงศา- นวงศ์ ชุมนางสร้าง	พระบรมวงศานุวงศ์ ชุมนาง บูรณะ
วิชาช่างสิบ หมู่(ร.1-ร.5)		วัดปากน้ำภาษีเจริญ สามัญ (ร.3) เขต ภาษีเจริญ	วัดเครือวัลย์วร วิหาร (ร.3) เขต บางกอกใหญ่	วัดจักรวรรดิราชาวาส วรมหาวิหาร (ร.3) เขต สัมพันธวงศ์
วิชาช่าง เขียน(ร.3)		วัดพระเชตุพนวิมล มังคลาราม ราชวรมหาวิหาร (ร.1) เขตพระนคร วัดโมลีโลกยาราม ราชวรวิหาร (ร.1) เขตบางกอกใหญ่ วัดราชสิทธิาราม ราชวรวิหาร (ร.1) เขตบางกอกใหญ่ วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร (ร.1) เขตป้อมปราบ ศัตรูพ่าย	วัดสามพระยา สามัญ (ร.3) เขตพระนคร	วัดชนะสงคราม ราชวรมหาวิหาร (ร.1) เขตพระนคร วัดปทุม คงคาราชวรวิหาร (ร.1) เขตสัมพันธวงศ์ วัดมหาธาตุยุวราชรัง สฤษฎีราชวรมหาวิหาร (ร.1) เขตพระนคร วัดระฆังโฆสิตาราม วรมหาวิหาร (ร.1) เขตบางกอกน้อย วัดราชคฤห์วรวิหาร (ร.2) เขตธนบุรี วัดราชบูรณะราชวิหาร (ร.1) เขตพระนคร วัดหงส์รัตนาราม (ร.2) เขตบางกอกใหญ่

ตารางที่ 4 (ต่อ)

ช่างสงฆ์	พระมหากษัตริย์ ทรงสร้าง	พระมหากษัตริย์ ทรงบูรณะ	พระบรมวงศา- นวงศ์ ขุนนางสร้าง	พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง บูรณะ
วิชาช่าง เขียน วิชา ช่างแกะ วิชาช่างปั้น (ร.4) วิชาช่างแกะ (ร.1-4) วิชาช่าง เขียน (ร.4-5) วิชาช่าง เขียน (ร.5)		วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร (ร.1) เขตบางกอกน้อย	วัดบวรนิเวศวิหาร ราชวรวิหาร (ร.3) เขตพระนคร	วัดอมรินทราราม ราชวรวิหาร (ร.1) เขตบางกอกน้อย วัดทองธรรมชาติ วรวิหาร (ร.1) เขตคลองสาน พลับพลายักษ์

จะเห็นได้ว่า จากข้อมูลในรัชกาลที่ 1-5 พระอารามหลวงที่มีช่างสงฆ์ที่ส่วนใหญ่เป็นช่างเขียน และมีหลักฐานปรากฏว่าเป็นช่างสงฆ์พระอารามหลวงต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ จำนวน 20 พระอาราม ในเขตพระนคร 5 พระอาราม เขตบางกอกใหญ่ 4 พระอาราม เขตบางกอกน้อย 3 พระอาราม เขตสัมพันธวงศ์ 2 พระอาราม และเขตป้อมปราบศัตรูพ่าย เขตภาษีเจริญ เขตธนบุรี เขตคลองสาน เขตละแวก 1 พระอาราม นอกจากนี้ผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานที่แสดงว่ามีช่างสงฆ์ในพระอารามหลวงที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง ได้แก่ "วัดเทพธิดารามวรวิหาร วัดเทพศิรินทราวาสราชวรวิหาร วัดบรรมนิวาสราชวรวิหาร วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามราชวรวิหาร วัดปทุมวนารามราชวรวิหาร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร วัดราชนันทารามวรวิหาร

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร และวัดโสมนัสวิหารราชวรวิหาร"¹ ซึ่งผู้วิจัยจะได้ตั้งข้อสังเกตไว้ และค้นคว้าหลักฐานต่อไป

พระอารามหลวงที่ช่างสงฆ์ประจำอยู่ทั้ง 20 พระอารามนั้น ผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานใดว่าช่างสงฆ์พระอารามหลวงใดได้สร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในพระอารามที่ช่างสงฆ์ประจำอยู่ อย่างไรก็ตามก็ผู้วิจัยขอเสนอว่า พระอารามหลวงทั้ง 20 พระอารามนั้น เป็นตัวอย่างถิ่นที่อยู่ของช่างสงฆ์ในกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นหลักฐานผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้เช่นกัน ได้แก่ พระอารามหลวง 4 พระอารามที่กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน คือ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วัดชนะสงครามราชวรมหาวิหาร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร และวัดราชบูรณะราชวรวิหาร พระอารามหลวงทั้ง 4 พระอารามมี ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรม เล่มที่ 4 วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2525)

พระอารามหลวง	โบราณสถาน/ โบราณวัตถุ	วิชาช่าง สิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร	พระอุโบสถ	วิชาช่างแกะ วิชาช่างรัก	● หน้าบันเป็นไม้แกะสลัก ประดับกระจกสี เป็นภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ ประกอบ ลายเครือเถา
		วิชาช่างปั้น วิชาช่างเขียน	● ชุ่มประตุน้ำต่างเป็นลายปูนปั้นปิดทอง ● บานประตุน้ำต่างด้านนอกเขียนลาย รดน้ำลายเครือเถา
		วิชาช่างเขียน	● ภาพในพระอุโบสถ ร.7 ได้ซ่อมแซมใหม่เป็น ภาพเทพชุมนุม ภาพทศชาติ ภาพमारผจญ ภาพไตรภูมิ
		วิชาช่างปูน วิชาช่างรัก	● พระประธาน เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นปาง มารวิชัย ลงรักปิดทอง (หุ้มองค์เก่า)
		วิชาช่างสลัก วิชาช่างรัก	● ชุ่มสีมา 8 ทิศ เป็นชุ่มหน้านาง ประดับ กระเบื้องสี ใบสีมาคู่ สลักศิลาปิดทอง ประดับกระจกสี
		วิชาช่างไม้	● หลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้า ใบระกา
	หอไตร	วิชาช่างแกะ	● บานประตุน้ำต่างเป็นไม้แกะสลัก ¹
		วิชาช่างหล่อ วิชาช่างรัก	● พระพุทธรูปหล่อปิดทอง สร้างในรัชกาลที่ 3
	หลวงพ่อดำ	วิชาช่างปั้น วิชาช่างรัก	● พระพุทธรูปปั้นปิดทองปางมารวิชัย ²

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4
วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 129-131.

² สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโณ) ผู้รวบรวม ประวัติวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2534). หน้า 23-25.

พระอารามหลวง	โบราณสถาน/ โบราณวัตถุ	วิชาช่าง สิบหมู่	ผลงานวิชาช่างสิบหมู่
วัดราชบูรณะ ราชวรวิหาร	พระปรางค์	วิชาช่างปูน	สร้างในรัชกาลที่ 3 เป็นพระปรางค์ย่อมุมไม้ 28 ฐานบัวซ้อน 5 ชั้น แต่ละชั้นทำเป็นรูปมารแบกโดยรอบเหนือชั้นจุ่มเป็นมารแบกอีกชั้นหนึ่งต่อขึ้นไปเป็นชั้นกลีบนูน 8 ชั้น ยอดนาคูกลมมิ่งกุฏครอบ¹

จะเห็นได้ว่าพระอารามหลวงอันเป็นถิ่นที่อยู่ของช่างสงฆ์นั้น มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ วิชาช่างแกะ วิชาช่างรัก วิชาช่างปูน วิชาช่างเขียน วิชาช่างไม้ วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปั้น ฯลฯ แต่มีได้มีหลักฐานแสดงไว้ว่าเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ของช่างสงฆ์ในพระอารามหลวงนั้น ๆ หรือไม่ มีแต่การกล่าวรวม ๆ ไว้ว่าช่างสงฆ์ได้ร่วมกันสร้างสรรค์ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ โบราณสถานของพระอารามหลวง ดังมีหลักฐานปรากฏในรัชกาลที่ 3 ว่า

...

ที่ลงโบสถ์โปรดระบายเป็นลายแย่ง
บ้างเขียนเป็นลายขั้วเข้าหัวพวง
บ้างเขียนเรื่องเบื่องบททศชาติ
ที่องปฐมสมโพธิจินา .

วัดลงแห่งเขียนลายเป็นไม้ร่วง
ลายย่อนวงเหนียววัดเครื่องครัตรา
เรื่องนิบาตน้อยใหญ่ในคาถา
เรื่องเทวราชำประจำงาน

...

ครั้นแล้วช่างช่างคฤหัสถ์เบียดวัดให้
เขียนถวายหลายวัดจัดบรรจง

พระเนรได้ไตรยามงามระหง
ได้ท้าวองค์พระเนรจนเจนการ

...

²

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4
วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 263.

³ มีขนาดเล็ก, กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2530), หน้า 42-43.

อนึ่ง วัดในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ พระอารามหลวงและอารามราษฎร์ ตามหลักฐานพระข้างสงฆ์ส่วนใหญ่มีถิ่นที่อยู่ในพระอารามหลวง ส่วนอารามราษฎร์ยังมิได้พบหลักฐานว่า มีข้างสงฆ์ประจำอยู่

3. หมู่บ้านข้าง

บริเวณหมู่บ้านข้างในกรุงเทพมหานครเป็นถิ่นที่อยู่ของช่างพื้นบ้าน พื้นเมืองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีหลายท้องถิ่น ทั้งนี้เพราะเป็นเมืองหลวงที่มีความเจริญทำให้วิชาช่างสิบหมู่มีความเจริญตามความต้องการของเมืองหลวงด้วย หมู่บ้านข้างดังกล่าวมีหลายท้องที่ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช กลายเป็นชื่อตำบลหรือแขวงถนน ตลาด ในกรุงเทพฯ ได้แก่ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ ถนนตีทอง ตลาดบ้านหม้อ ฯลฯ

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการศึกษาองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีตำแหน่งที่ตั้งของที่พักอาศัยและชุมชนแบ่งออกได้เป็น 5 บริเวณ¹ คือ

1. บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ถึงฝั่งตะวันออก (ฝั่งพระนคร) บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา และริมคลองที่แยกเข้าไปได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองวัดระฆัง คลองมอญ คลองวัดอรุณ คลองบางกอกใหญ่ คลองคูเมืองเดิม ฝั่งธนบุรี มีหมู่บ้านข้างวิชาช่างสิบหมู่คือ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ

2. บริเวณตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกถึงเขตคลองคูเมืองเดิม บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางพระนคร ประกอบด้วย บริเวณพระบรมหาราชวัง พระราชวัง บวรสถานมงคล วังเจ้านาย บ้านเรือนขุนนาง วัดต่างๆ บ้านเรือนราษฎรที่เป็นไพร่หลวงไพร่สม เช่น บริเวณถนนมหาราช ถนนหน้าพระลาน ท่าเตียน ท่าพระ ท่าช้าง ถนนหลักเมือง ถนนสนามชัยในปัจจุบัน และบริเวณคูเมืองเดิม ตั้งแต่ปากคลองโรงไหมด้านเหนือถึงปากคลองตลาดด้านใต้ พื้นที่นี้ไม่มีหมู่บ้านข้างวิชาช่างสิบหมู่

¹ม.ร.ว. หญิงนางน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534). หน้า 78-91.

3. บริเวณตั้งแต่แนวคลองคูเมืองเดิม (คลองโรงไหม-คลองตลาด ถึงแนวคลองรอบกรุง (คลองบางลำภู-คลองโง่งอ้าง) บริเวณคลองโรงไหม คลองตลาดจนคลองบางลำภู คลองโง่งอ้าง เป็นบริเวณภายในกำแพงพระนคร บริเวณฝั่งคลองวัดชนะสงคราม ถนนตรอกข้าวสาร บริเวณป้อมพระสุเม ตำบลบ้านลาว บริเวณนี้มีหมู่บ้านข้างวิชาข้างสิบหมู่ มีเพียงตลาดผลงานวิจัยวิชาข้างสิบหมู่ คือ บ้านหม้อ

4. บริเวณตั้งแต่คลองรอบกรุง (คลองบางลำภู-คลองโง่งอ้าง) ถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้ บริเวณนี้มีพื้นที่มากกว่าบริเวณที่ 1-3 มีขอบเขตตั้งแต่คลองรอบกรุงออกไปทางตะวันออกถึงแนวคลองผดุงกรุงเกษมด้านบนนี้เป็นเขตนอกกำแพงพระนคร หรือเขตชานเมืองเป็นส่วนคันไม้ ไกลออกไปเป็นทุ่งนาและที่ว่าง บริเวณนี้มีหมู่บ้านข้างวิชาข้างสิบหมู่ คือ บ้านบาตรบ้านพานถม บ้านหล่อ.....?

5. บริเวณรอบนอกตั้งแต่แนวที่เป็นคลองผดุงกรุงเกษมออกไป .บริเวณนี้เป็นพื้นที่นอกเมืองที่ห่างไกล เป็นทุ่ง ป่า มีบริเวณบ้านอาศัยริมแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งด้านเหนือและด้านใต้ของตัวพระนคร รวมทั้งริมคลองมหานาคที่ผ่านเนื้อที่ด้านตะวันออกออกไป

3.1 บ้านบุ

บ้านบุมีถิ่นกำเนิดมาจากหมู่บ้านท่าเครื่องทองลงหินที่ปากคลองนางลำภู ตรงข้ามป้อมพระสุเมรนอกกำแพงพระนครไปทางเหนือในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นคนลาวมาจากเวียงจันทน์ประมาณ พ.ศ. 2326 เมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ที่ถูกเกณฑ์มาก่อกำแพง ป้อมประตู หอรบ รอบเกาะรัตนโกสินทร์ เช่น ป้อมมหากาฬ (ปัจจุบันอยู่ตรงข้ามวัดราชนัคดารามวรวิหารและป้อมพระสุเมรุ) ครั้นสร้างพระนครเสร็จแล้ว ข้างลาวกลุ่มนี้ก็ไม่ได้กลับเวียงจันทน์ ส่วนใหญ่เป็นช่าง จึงได้ตั้งถิ่นฐานอยู่นอกกำแพงเมือง กลุ่มที่เป็นช่างทองลงหิน (ช่างบุ) ได้ตั้งถิ่นฐานบริเวณปากคลองบางลำภู (ปัจจุบันคือบริเวณวัดสังเวชวิศยาราม จนถึงวังบางขุนพรหม)

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลวงได้กวาดต้อนชาวลาวมาจากเวียงจันทน์อีกครั้งมายังบริเวณบาง

ขุนพรหม วัดสังเวช... หากแต่ทางการเล็งเห็นว่าคนลาวมารวมกันมากทั้งชาวลาวช่างบุเก่า และลาวสวนพริกใหม่ จึงได้ให้ลาวช่างบุย้ายไปอยู่บริเวณริมวัดสุวรรณารามราชวรวิหารในคลองบางกอกน้อย ผังธนบุรี ซึ่งเป็นฝั่งตะวันตกของกรุงรัตนโกสินทร์ เรียกว่า บ้านบุ¹

บ้านบุนี้ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในท้องที่ตำบลบ้านบุ คลองบางกอกน้อย แขวงกรุงเทพฯ มีกำนันกรมกองตระเวนซ้าย กระทรวงนครบาล² ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านบุอยู่ในอำเภออมรินทร์ แล้วอำเภออมรินทร์เปลี่ยนนามใหม่เป็นอำเภอบางกอกน้อยตั้งแต่ พ.ศ.2459 บ้านบุอยู่ในการปกครองตำบลบางขุนนนท์ อำเภอบางกอกน้อย จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช-มหาราช พ.ศ. 2515 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน บ้านบุอยู่ในแขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร³ บ้านบุดังกล่าวในปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) มีพื้นที่อยู่บริเวณหลังที่ว่าการสำนักงานเขตบางกอกน้อย และตลาดวัดสุวรรณารามราชวรวิหาร ในตรอกบ้านบุ มีเพียง 2 แห่ง คือบ้านคุณเจียม แสงสัจจา บ้านเลขที่ 133 และร้านเกษรวันลงหิน บ้านเลขที่ 17 ตรอกบ้านบุ แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ “การทำเครื่องทองลงหิน” ในบทวิทยุรายการไทยศึกษา (กรุงเทพฯ:ศูนย์ข้อมูลไทยศึกษา สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541) (อัดสำเนา) ไม่ปรากฏเลขหน้า ประกอบการสัมภาษณ์ จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, 22 กรกฎาคม 2541.

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร. 5 น. 8.1/115 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องรายงานขุนรามพลแล้วอำเภอว่าด้วยได้ตรวจพร้อมเจ้าพนักงาน กรมเจ้าโยธาตามลำคลองบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ (1 ธันวาคม ร.ศ. 115 – 6 มิถุนายน ร.ศ. 116)

³80 ปี เขตบางกอกน้อย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดี แอล เอส, 2538), หน้า 8

3.2 บ้านข้างหล่อ

ถิ่นที่อยู่ของบ้านข้างหล่อมีกำเนิดมาจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ข้างหล่อเหล่านี้ก็อพยพมาเมืองหลวงในกรุงธนบุรี และได้ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ณ กรุงธนบุรี¹ ครั้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็ยังคงมีถิ่นอยู่ดั้งเดิมมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกบ้านข้างหล่อถิ่นนี้ว่า ตำบลบ้านข้างหล่อพระ คลองบ้านขมิ้น แขวงกรุงเทพฯ² ตำบลบ้านข้างหล่อพระในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2459 อยู่ในอำเภอบางกอกน้อย กรุงเทพมหานครจนถึงรัชกาลที่ 9 ในปัจจุบันคือแขวงบ้านข้างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ แขวงบ้านข้างหล่อมีพื้นที่ 2,076 ตารางเมตร³ ใน พ.ศ. 2527 ยังคงมีถิ่นที่อยู่ของข้างหล่อพระพื้นบ้านพื้นเมืองอยู่ ณ ตรอกบ้านข้างหล่อ ถนน... แขวงบ้านข้างหล่อ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ เป็นโรงงานประมาณ 10 โรงงาน⁴ ในปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) ในซอยบ้านข้างหล่อ ไม่มีโรงงานข้างหล่อพระเลย เนื่องจากกรุงเทพมหานครให้มีการหล่อพระในบริเวณกรุงเทพฯ โรงงานดังกล่าวจึงย้ายไปตั้งโรงงานหล่อพระบริเวณปริมณฑล ได้แก่ ถนนพุทธมณฑล 4 อำเภอศาลายา จังหวัดนครปฐม ส่วนในซอยบ้านข้างหล่อคงมีหลักฐานโรงงานหล่อพระจิตตปฏิมา (กระสวย ฟิงปรีดา) เลขที่ 234 ซอยบ้านข้างหล่อ ถนนพราณนก แขวงบ้านข้างหล่อ เขตบางกอกน้อย เพียงโรงงานเดียว ซึ่งคุณกระสวย ฟิงปรีดา ได้ดำเนินการให้เป็นร้านจำหน่ายและเก็บพระพุทธรูปต่าง ๆ

ประเด็นถิ่นที่อยู่มีข้อสังเกตว่า มีชื่อถนนสายหนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ที่สร้างในรัชกาลที่ 1 มีชื่อเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านข้างบ้านแต่มิได้เป็นถิ่นที่อยู่ดังเช่นบ้านข้างอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว คือ ถนนบ้านหม้อ

¹วดี กัณห์ทัต, หล่อพระ พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ ครุสภาลาดพร้าว, 2527), หน้า, หลังปกหน้า

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 น. 18.2/149 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องอำนวยการขุดที่ดินตำบลบ้านข้างหล่อพระ คลองบ้านขมิ้นให้แก่ราษฎรผู้รื้อ (10 กันยายน ร.ศ. 122)

³80 ปี เขตบางกอกน้อย, หน้า 8-9.

⁴วดี กัณห์ทัต, หล่อพระ.

บ้านหม้อมีกำเนิดในสมัยกรุงธนบุรี เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวเขมรที่นักกองเชียงขุนพาครอบครัวมาพึ่ง - พระบรมโพธิสมภาร พระเจ้ากรุงธนบุรีได้พระราชทานบ้านให้อาศัยอยู่ต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า¹ ถิ่นดังกล่าวในรัชกาลที่ 1 คือถนนบ้านหม้อ (หรือถนนบ้านญวน) ถนนบ้านหม้อเริ่มตั้งแต่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหารตรงริมหอกกลาง ทอดไปทางตะวันออกข้ามคลองคูเมืองเดิม หรือคลองหลอด ผ่านไปในหมู่บ้านญวนไปถึงคลองรอบกรุง (คลองโอ่งอ่าง) ที่สะพานหัน² ในรัชกาลที่ 1-3 ถนนบ้านหม้อนับเป็นตลาดบ้านหม้อ³ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นบริเวณตำบลถนนบ้านหม้อ⁴ จนถึงปัจจุบัน ถนนสายนี้เริ่มต้นตั้งแต่สี่กั๊กพระยาศรี ผ่านหัวถนนพาหุรัด ด้านที่ชนกับถนนพระพิทักษ์ไปจนถึงถนนจักรเพชรตรงปากคลองตลาด ซึ่งกลายเป็นถนนสายเทคโนโลยีเครื่องเสียง อุปกรณ์วิทยุโทรทัศน์และยังคงเป็นถิ่นขายเพชรทอง

อนึ่ง มีการสันนิษฐานว่าเหตุที่ชื่อถนนบ้านหม้อเพราะว่าเป็นถิ่นที่อยู่ของพวกญวนที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา ซึ่งประกอบอาชีพปั้นหม้อขาย พระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้อยู่บริเวณถนนตรีเพชร ถนนบ้านหม้อ⁵

¹ม.ร.ว. หญิงแตงน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 86.

²นิจ ใหญ่ธีระนันท์ สุวัฒนา ธาดานิติ ศิริวรรณ ศิลาพัชรนันท์ กิ่งเพชร ลีฬหาชีวะ และ ปาลีรัฐ อัจฉริยะเสถียร. "ถนน : วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี," เอกสารการสัมมนาทางวิชาการและนิทรรศการ เรื่อง การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี : วัง วัด บ้าน คลอง ตลาด ถนน เสนอ ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 21 มิถุนายน 2525. (เอกสารไม่ตีพิมพ์) หน้า 12.

³ม.ร.ว. หญิงแตงน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 104.

⁴กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น. 18.8/152 เรื่อง เชื้อจะชายที่ดิน ตำบลถนนบ้านหม้อ ให้แก่กรมพระคลังข้างที่ (4-12 กันยายน ร.ศ. 122)

⁵ทวี วัตรงาม, ถนนเก่าในเมืองกรุง (กรุงเทพฯ ดันอ้อแถมมี, 2540), หน้า 23-26.

3.3 บ้านตีทอง

ช่างตีทองพื้นบ้านพื้นเมืองในกรุงรัตนโกสินทร์เป็นชาวลาวเวียงจันทน์ที่มีความชำนาญในการทำทองคำเปลว ได้เข้ามาอยู่ในพระนครตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยตั้งถิ่นที่อยู่บริเวณภายในกำแพงพระนครเข้ามาทางด้านบางลำพู แบ่งออกเป็น 2 บริเวณ คือ

บ้านตีทองบน อยู่ท้ายวัดบวรนิเวศราชวรวิหารมาทางตะวันออก แถวเชิงสะพานเฉลิมวันชาติ ถนนประชาธิปไตย¹ ปัจจุบันคงมีบ้านตีทอง 2-3 บ้าน ได้แก่ บ้านคุณจิตรรา เลขที่ 127 ตรอกบวรรังษี ถนนตะนาว แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร ฯลฯ

บ้านตีทองล่าง บริเวณตั้งแต่ลานเสาชิงช้าวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหารตรงไปทางใต้ข้ามสะพานถ่านไปจดถนนเจริญกรุง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นถนนตีทองในบริเวณตำบลถนนตีทอง² ถนนฟากตะวันตกของวัดสุทัศน์ฯ เป็นเรือนไม้ได้ทุนสูงบ้างเตี้ยบ้าง เป็นเหมือนห้องแถว 2-3 ห้องคละกันไป ปลุกยักไปเยื้องมาไม่เป็นแนวตรงเหมือนฟากวัดสุทัศน์ เรือนไม้เหล่านี้ทำทองคำเปลว และขายทองคำเปลว³ ในปัจจุบันบ้านตีทองล่างนี้ยังคงเรียกถนนตีทอง แขวงเสาชิงช้า เขตพระนคร

3.4 บ้านบาตร

บ้านบาตรเป็นถิ่นที่อยู่ของช่างตีบาตรหรือช่างบุตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา เป็นกลุ่มชาวเขมรอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณริมคลองรอบกรุงฝั่งตะวันออก⁴ ตรงข้ามกับบ้านคอกไม้ลึกเข้าไปทางป่าช้าตั้งเมรุเผาศพของวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร⁵ บ้านบาตรเป็นที่หลวงในกระทรวงนครบาล เรียกว่า

¹ สัมภาษณ์ จุลทรรค์ พยาฆรานนท์, 22 กรกฎาคม 2541.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 น.8.9ค/193 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่อง จินฮ่อง ชั่ว ขออนุญาตตั้งโรงรับจำนำตำบลถนนตีทอง (8-16 พฤษภาคม ร.ศ. 122)

³ กาญจนาคำพันธ์. (นามแฝง) กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์ณศ, 2524). หน้า 172.

⁴ ม.ร.ว. หญิง แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 89.

⁵ สัมภาษณ์ จุลทรรค์ พยาฆรานนท์, 22 กรกฎาคม 2541.

ตำบลบ้านบาตรที่มีไพร่หลวงในกรมช่างบาตรอาศัยและรับราชการทำบาตร สืบต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ ที่หลวงบ้านบาตรนั้น เมื่อ พ.ศ. 2440 'ไม่ได้ทำบาตรเกณฑ์แล้ว'² นับตั้งแต่ พ.ศ. 2446 ผู้อาศัยต้องทำหนังสือสัญญาเช่าที่หลวงบ้านบาตรกับกระทรวงนครบาล³ ถิ่นของช่างบุบ้านบาตรนี้สืบต่อมาจนถึงปัจจุบันเรียกกันว่า ซอยบ้านบาตร ถนนบำรุงเมืองและถนนบริพัตร แขวงบ้านบาตร เขต ป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร หรือเรียกถิ่นนี้ว่าชุมชนบ้านบาตร (หลังวิทยาลัยสารพัดช่างพระนคร)

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	ถนนบำรุงเมือง
ทิศใต้	ติดต่อกับ	ถนนหลวง
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	สำนักงานการประปานครหลวงแมนส์รี
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	ถนนบริพัตร ⁴

มีบ้านที่ยังคงตีบาตรคือ...

¹ กองจดหมายแห่งชาติ, ร.5 น. 18.2/96 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่อง หม่อมหลวงเอี่ยมกับภรรยาขอหนังสือสำหรับที่บ้าน ตำบลบ้านบาตร ได้ออกหนังสือแล้ว กระทรวงวัง คัดค้านว่าเป็นที่หลวง (1 สิงหาคม – 5 ธันวาคม ร.ศ. 121)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5-6 (พล) เล่ม 1 เอกสารเย็บเล่ม สำเนาพระราชหัตถเลขา ร.ศ. 116, หน้า 1036.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 น. 18.1 จ/131 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องหนังสือสัญญาเช่าที่หลวงตำบลบ้านบาตร (ร.ศ. 122)

⁴ สำนักงานเขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร, ชุมชนบ้านบาตร (กรุงเทพฯ : ฝ่ายพัฒนาชุมชน สำนักงานเขตป้อมปราบศัตรูพ่าย, ม.ป.ป.) (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

2.3.5 บ้านหล่อ

บ้านหล่อเป็นชื่อตำบลบ้านหล่อในอำเภอคูสิด เป็นถิ่นที่อยู่ของชาวลาวเวียงจันทน์อาศัย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหลักฐานปรากฏว่ากระทรวงนครบาลให้ราษฎรไทยเช่าที่หลวงนี้ปลูกเรือนอาศัยเป็นเงิน 3 บาทต่อ 1 ปี¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงปาฐกถาเมื่อวันที่ 8 ตุลาคม 2470 เรื่องลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณว่า บ้านหล่อมักการทำพาน ทำชันกันมาแต่เดิม ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังคงดำเนินสืบต่อมา² สภาพบริเวณบ้านหล่อในรัชกาลที่ 5 เป็นสวนเปลี่ยว ก่อนสร้างถนนราชดำเนินนอกมีหลักฐานปรากฏว่า

...ตั้งแต่ตำบลบางซื่อและตำบลสามเสน ตลอดเข้ามาจนตำบลคลองผดุงกรุงเกษม ระหว่างวัดมกุฏกษัตริ์ กับวัดโสมนัสวิหารและตำบลบ้านหล่อในแขวงอำเภอคูสิดนี้มีหนทางเดินเข้าไปในพระนครได้น้อยทาง เพราะในท้องที่ระหว่างป้อมหักกำลังดัชกรกับบ้านหล่อนั้น เป็นเรือกลสวนเปลี่ยวอยู่... ยังไม่เป็นที่สมบูรณทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น.... ถนนนี้...ผ่านตำบลบ้านหล่อออกถนนกรุงเกษมที่ป้อมหักกำลังดัชกรตรงไปบันจบถนนเบญจมาศ... พระราชทานนามว่า “ถนนราชดำเนินนอก”³

ปัจจุบันบ้านหล่อเป็นเพียงชื่อแขวงบ้านหล่ออยู่ในเขตกรุงเทพฯ มิได้เป็นที่อยู่ของช่างทำพาน ทำชันอีกต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น.18.1 ฉ/296 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่อง หนังสือสัญญาเช่าที่หลวงตำบลบ้านพานถม บ้านหล่อ รวม 6 ฉบับ ศก 127 ตำบลวัดปริณายก รวม 2 ฉบับ ศก 126 (1 เมษายน ร.ศ. 127)

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ชุมชุมพระนิพนธ์บางเรื่อง (พระนคร: กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2500) สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาสีหราชเดโชไชย วันที่ 7 สิงหาคม 2500, หน้า 76.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.ร.5 ยธ/21 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ เรื่อง สร้างถนนราชดำเนินนอก และประกาศสร้างถนนเทวียุทธยาตร และตัดถนนข้าวสาร

3.6 บ้านพานถม

บ้านพานถมเป็นบ้านช่างสลัก ช่างถม ช่างเงิน อยู่นอกพระนครออกไปทางเชิงสะพานเทวภาส มี 2 บ้านคือบ้านพานกับบ้านถม ที่ตั้งบ้านทั้ง 2 อยู่ติดกันจึงเรียกรวมกันว่าบ้านพานถม ซึ่งเกิดประมาณรัชกาลที่ 4-5¹ หมู่บ้านพานถม² เป็นชื่อตำบลบ้านพานถม ในอำเภอดุสิต กรุงเทพฯ³ ตรงกับตำบลริมคลองบางลำพู⁴ ถิ่นที่อยู่ของช่างสลัก ช่างถม ช่างเงิน กลุ่มนี้เกิดภายหลังถมนครในจังหวัดนครศรีธรรมราช⁵ ในปัจจุบันบ้านพานถมเป็นเพียงชื่อแขวงบ้านพานถม เขต... กรุงเทพฯ มิได้เป็นถิ่นที่อยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมืองวิชาช่างแกะสลัก วิชาช่างเงิน วิชาช่างถม อีกต่อไป เช่นเดียวกับบ้านหล่อซึ่งอยู่ติดกัน ดังมีหลักฐานปรากฏดังนี้

... ท้องที่ตำบลบ้านพานถมตลอดไปจนคลองผดุงกรุงเกษม ส่วนช่างศึกษาพักคงจะเป็นที่เรือกลสวนเปลี่ยวอยู่ ไม่สมบุญรันทน์เสมอท้องที่ตำบลบ้านหล่อ อันได้ตัดถนนราชดำเนินนั้น จึงมีพระราชประสงค์จะบำรุงท้องที่ตำบลนี้ให้มีความเจริญด้วยการค้าขาย สมบุญรนต์ด้วยโภคทรัพย์ทันเสมอกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้สร้างถนนหลวงในท้องที่ตำบลซึ่งได้กล่าวแล้วนี้ขึ้นอีกสายหนึ่ง

¹ สัมภาษณ์ จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 22 กรกฎาคม 2541

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร 5 น.22/163 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องมีคนร้ายลอบวางเพลิงมาถึงในหมู่บ้านพานถม 3 ครั้งแล้ว ชาวบ้านได้ช่วยกันดับเพลิง เพลิงจึงหาได้ลุกลามต่อไป มีคำสั่งให้รับสอบสวนจับคนร้ายด้วยแล้ว (4-20 เมษายน ร.ศ. 125)

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.. ร 5 น. 4.4/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องจัดการอำเภอขึ้นใน (9 พฤษภาคม ร.ศ. 127)

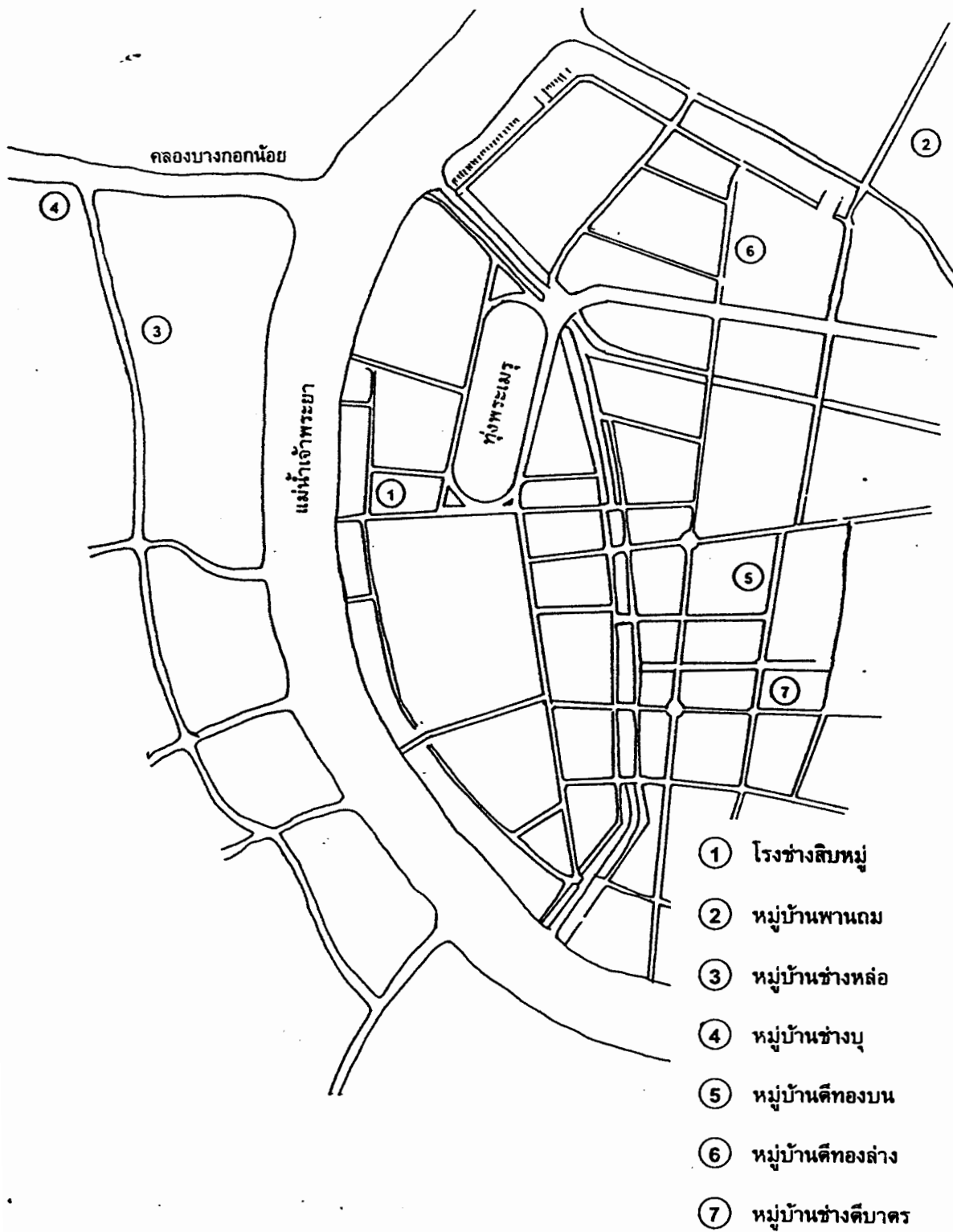
⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น.18.1/147 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล เรื่องนายเจียมขอเช่าที่หลวงตำบลคลองบางลำพูบนตรงกับบ้านพานถม กรุงเทพฯ ปีละ 12 บาท ซึ่งนายดวงขอเช่าไว้แล้ว ปีละ 9 บาท แต่ยังมีได้ปลูกสร้างอะไรเลย (22 มกราคม -15 มีนาคม ร.ศ. 125)

⁵ วิทย์ พิณคันเงิน, "เครื่องถมเครื่องลงยาของไทย," ใน ศิลปกรรมและการช่างของไทย หน้า 236.

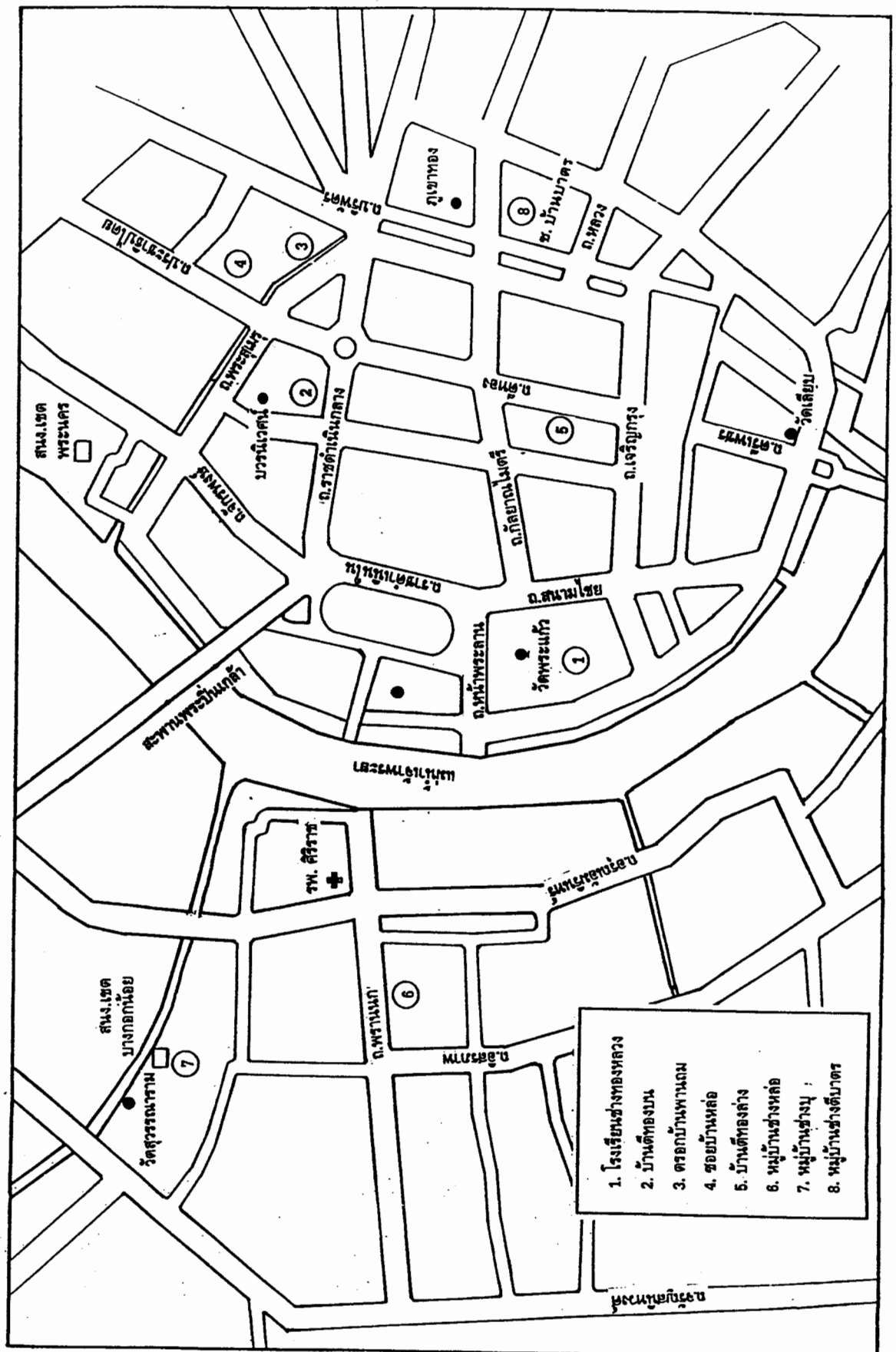
ตัดทางตั้งแต่ถนนบำรุงเมืองระหว่างสี่กั๊กกับตลาดเสาชิงช้า ตรงไปข้ามคลอง
บางลำภู ผ่านตำบลบ้านพานถม ตัดไปออกตำบลบางขุนพรหม... พระราชทาน
นามว่า "ถนนเทวียุรยาตร"¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.ร.5 ยธ/21 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5
กระทรวงนครบาล เรื่อง สร้างถนนราชดำเนินนอก และประกาศสร้างถนนเทวียุรยาตร และตัด
ถนนข้าวสาร

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านช่าง วิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร
สมัยรัชกาลที่ 5

แผนที่แสดงที่ตั้งหมู่บ้านช่าง
วิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานคร...สมัยรัชกาลปัจจุบัน

● ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่

1. ความเป็นอยู่ของช่างหลวง

สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความเป็นอยู่ของสมาชิกในกรุงเทพมหานคร มีสภาพความเป็นอยู่ตามสถานภาพชนชั้นของตน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ “ชนชั้นสูง ประกอบด้วยเจ้านายและขุนนางที่มีบทบาทด้านการปกครอง ชนชั้นต่ำประกอบด้วยไพร่และทาสที่ทําไร่ไถนา ส่งส่วยและทํางานให้นาย และพระสงฆ์ที่มีฐานะสูงมากในสังคมไทย”¹ ช่างวิชาช่างสิบหมู่ที่มีสถานภาพ 4 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์ ชนชั้นสูง ชนชั้นต่ำ และพระสงฆ์ ก็มีความเป็นอยู่ตามสถานภาพของกลุ่มนั้นเช่นเดียวกัน ความเป็นอยู่ดังกล่าวอาจกล่าวได้ว่าชนชั้นสูงที่เป็นช่างวิชาช่างสิบหมู่มีความเป็นอยู่ที่ดี เนื่องจากชนชั้นสูงโดยเฉพาะขุนนางที่มีความรู้วิชาช่างสิบหมู่ในกรมช่างสิบหมู่ และกรมช่างหลวงอื่น ๆ เมื่อปฏิบัติราชการวิชาช่างสิบหมู่ก็จะได้รับ “ศักดินา ยศ ราชทินนาม ตำแหน่งอันเป็นเครื่องขึ้นบอกถึงอำนาจและเกียรติยศของข้าราชการ”² เป็นต้น

1.1 การได้รับศักดินา ยศ ราชทินนาม ตำแหน่ง

มีหลักฐานปรากฏในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2417-2418 มีความว่า

....ณวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ ปีมะแมศักราช ๑๒๓๖ เปน วันที่ ๒๒๑๒
ในราชการบัดยบันนี้

●ให้ขุนสกลประดิฐ เปนหลวงวิจิตรนฤมล เจ้ากรมช่างแกะ ถือศักดินา ๔๐๐๙

●ให้ขุนสิทธิภักดิ์ เปนหลวงวิจิตรราชมนตรี เจ้ากรมช่างสลักซ้าย ถือศักดินา ๔๐๐๙

¹ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 – 2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี จัตรพลรักษ์ พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527), หน้า 260 และ 170.

²เรื่องเดียวกัน หน้า 143

- ให้ขุนมวคลประสาทปลัดกรม เปนหลวงศรีวยศ เจ้ากรมช่างไม้สูง
ถือศักดินา ๔๐๐ ๑
- ให้หมื่นเทพลายวัน เปนขุนสิทธิภณกปลัดกรมช่างสลักขวา
ถือศักดินา ๓๐๐ ๑
- ให้หมื่นศรีเวหา เปนขุนมวคลประสาทปลัดกรมช่างไม้สูง
ถือศักดินา ๓๐๐ ๑
- ให้หมื่นพรหมปรีชา เปนขุนโลหกรรมพิจิตร ปลัดกรมช่างหล่อซ้าย
ถือศักดินา ๓๐๐ ๑
- ให้หมื่นวิจิตรภักดี เปนขุนสกลประดิษฐปลัดกรมช่างหุ่น
ถือศักดินา ๓๐๐ ๑
- ให้นายเนียม มหาเดกเวนฤทธิ บุตรพระยาจินดารังสรรค์ เปน
หมื่นสุวรรณสาคร ปลัดกรมช่างรักขวา ถือศักดินา ๒๐๐ ๑^๑

ตำแหน่งนากรมช่างเขียน

- หลวงพิศณุกรรม เจ้ากรมช่างเขียนขวา นา ๘๐๐ ขุนราชนุจิตรปลัดกรม นา ๔๐๐
- หลวงพรหมพิจิตร เจ้ากรมช่างเขียนซ้าย นา ๘๐๐ ขุนราชนิมิตรปลัดกรม นา ๔๐๐
- ขุนช่าง นาคนละ ๓๐๐ หมื่นช่าง นาคนละ ๒๐๐ พันช่าง นา ๑๐๐ ช่างเลว
นาคนละ ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างแกะ

- หลวงวิจิตรนฤมล เจ้ากรมช่างแกะ นา ๔๐๐ หมื่นสกลพิพิธ ปลัดนา ๓๐๐
- หมื่นวิจิตรบวร หมื่นมังกรรจนา หมื่นเยียรยงคณมิตร หมื่นจิตรปยา หมื่นรัตน
วัน นาคนละ ๒๐๐

^๑ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 ร.ศ. 1236 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540) หน้า 282.

ตำแหน่งนากรมช่างสลัก

- พระยาจินดารังสันจางวางช่าง นา ๖๐๐ หลวงวิจิตรเจษฎา ปลัด นา ๔๐๐ หลวงศรีวรยศ เจ้ากรมช่างสลักขวา นา ๔๐๐ หมื่นพินิจบันจงสมุบาญชี นา ๒๐๐ หลวงวิจิตรราชมณเฑียร เจ้ากรมซ้าย นา ๔๐๐ ขุนมงคลปราสาท ปลัดขวา นา ๓๐๐ ขุนราชรณนาปลัดซ้าย นา ๓๐๐ หมื่นจรัลรักษาพลสมุบาญชีขวา นา ๒๐๐ หมื่นจรัสพรการสมุบาญชีซ้าย นา ๒๐๐ หลวงชำนาญไพจิตรนา ๔๐๐ ขุนภักดีรณนา ผู้ช่วยราชการนา ๓๐๐ หมื่นช่าง นา ๒๐๐ พันไม้สูงสำหรับซ่อมฟ้า ไบรกา นา ๑๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างกลึง

- ขุนภมรเจ้ากรม นา ๓๐๐ หมื่นจิตรภมรปลัดกรม นา ๒๐๐ หมื่นเทพ นาคณละ ๒๐๐ พันช่าง นาคณละ ๑๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างหล่อ

- ขุนชรัคณิพิจิตรเจ้ากรมช่างหล่อขวา นา ๓๐๐ หมื่นจิตรบันจงปลัดกรม นา ๒๐๐ ขุนอินพิจิตร เจ้ากรม ช่างหล่อซ้าย หมื่นนิมิตรสรเพ็ญ ปลัดกรม นา ๒๐๐ หมื่นช่าง นาคณละ ๒๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐

ตำแหน่งกรมช่างปั้น

- พระรณานิมิตรจางวาง ซ้าย ขวา นา ๖๐๐ หลวงเทพรณนา เจ้ากรมช่างปั้นซ้าย นา ๔๐๐ ขุนอินรณนา ปลัดกรม นา ๓๐๐ หมื่นช่าง นาคณละ ๒๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐ หลวงกลมาพิจิตรเจ้า กรมช่างปั้นขวา นา ๔๐๐ ขุนพินิจบันจง ปลัดกรม นา ๓๐๐ หมื่นช่าง นาคณละ ๒๐๐ ช่างเลว นา ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างหุ่น

- หลวงทิพยนต์ ช่างหุ่น นา ๔๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างรัก

- ขุนสุวรรณราชา เจ้ากรมซ้าย นา ๓๐๐ หมื่นสุวรรณนิมิตร ปลัดกรม นา ๒๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐ ขุนสุวรรณสถิธิ เจ้ากรมขวา นา ๓๐๐ หมื่นสุวรรณสาคร ปลัดนา ๒๐๐ ช่างเลว นาคณละ ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างบุ

- หมื่นสุวรรณ นา ๒๐๐ พัน นา ๑๐๐ ช่างเลว นา ๕๐

ตำแหน่งนากรมช่างปูน

*ขุนสรเทพ เจ้ากรมช่างปูน นา ๓๐๐ หมื่นสรทิพย ปลัด นา ๒๐๐ พันนา
ช่างเลว นา ๕๐

* ถ้าพระยา พระหลวง ขุน หมื่น พัน ออกนอกราชการ มีสมพลบ่าวไพร่อยู่ให้
เอากิ่งนา เมื่ออยู่ในราชการ ถ้าหาสมพลบ่าวไพร่มิได้ ให้แบ่งศักดินา เมื่ออยู่ใน
ราชการเสียสองส่วน เอาแต่ส่วนหนึ่งเป็นบันดาศักดิ ถ้าแลขุนหมื่นวิเศษนอก
ทำเนียบมิได้ เป็นขุนช่าง หมื่นช่าง ให้เอากิ่งศักดินา ขุนหมื่นในทำเนียบในกรมนั้น...¹

จะเห็นได้ว่าขุนนางในกรมช่างสิบหมู่ดังกล่าวมีศักดินาตั้งแต่ 100 – 800 มียศตั้งแต่พัน
หมื่น ขุน หลวง พระ ถึงพระยา (ไม่มีเจ้าพระยา และสมเด็จพระยา) ส่วนใหญ่จะมียศหมื่น
ขุน หลวง ส่วนราชทินนามแต่ละชื่อที่ใช้เฉพาะตำแหน่งในกรมช่างสิบหมู่ ได้แก่

กรมช่างเขียน : หลวงพรหมพิจิตร ขุนราชนิมิตร ฯลฯ

กรมช่างแกะ : หลวงวิจิตรนฤมล หมื่นวิจิตรบวร ฯลฯ

กรมช่างสลัก : พระยาจินดาวัณห์ หลวงศรีวรยศ ขุนราชธนา ฯลฯ

กรมช่างกลึง : ขุน ภมร หมื่นจิตรภมร หมื่นเทพ ฯลฯ

กรมช่างหล่อ : ขุนชรัคณิพิจิตร หมื่นจิตรบันจง หมื่นนิมิตรสรเพติง ฯลฯ

กรมช่างปั้น : พระธนาธิบดี หลวงเทพธนา ขุนธินธนา ฯลฯ

กรมช่างหุ่น : หลวงทิพยนต์ช่างหุ่น ฯลฯ

กรมช่างรัก : ขุนสุวรรณสิทธิ หมื่นสุวรรณสาคร ฯลฯ

กรมช่างบุ : หมื่นสุวรรณ ฯลฯ

กรมช่างปูน : ขุนสรเทพ ฯลฯ

ตำแหน่งในกรมช่างสิบหมู่ได้แก่จางวาง เจ้ากรม ปลัดกรม ปลัด สมุบาญชี เป็นต้น

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1237 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้น
ฉบับ, 2540), หน้า 134-137.

1.2 การได้รับสัญญาบัตร

บรรดาศักดิ์ของช่างหลวงวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้ พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเรียกว่า สัญญาบัตร ดังมีหลักฐานปรากฏการพระราชทานสัญญาบัตร เครื่องยศ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2418-2427 ได้แก่ "...โปรดฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้นายบัวแปนที่หลวงบรรจงหัตถการ เจ้ากรมช่างสลักถือศักดินา ๔๐๐ กับนายคำแปนขุนบรรหารหัตถกรรม ปลัดกรมช่างสลัก ถือศักดินา ๓๐๐ ทำราชการขึ้นใน กรมช่างสิบหมู่..."¹

... ครึ่งเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จออกสนามหญ้า กรมราชบัณฑิตนำหนังสือพระคัมภีร์พระวิษณุทศฎีกาปริวาร ๑๗ ผูกทูลเกล้าฯ ถวายทรงปิดทอง กับหนังสือพระคัมภีร์ พระอรรถกถาปฏิสัมพันธ์มรรค ๖ ผูก ทูลเกล้าฯถวาย ทรงร้อยหูหนังสือ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นเทพลายวรรณ ช่างสลักซ้ายเป็นขุนสิทธิภรณ์ก ปลัดกรมช่างสลักขวา ถือศักดินา ๓๐๐ กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นเทพสารปี ช่างสลักซ้าย บุตรพระยาจินดารังสรรค์ เป็นหมื่นสุวรรณสาคร ปลัดกรมช่างสลักขวา ถือศักดินา ๒๐๐ ครั้นพระราชทานสัญญาบัตรแล้ว เวลาประมาณ ๒ ชั่วโมง เสด็จขึ้น.... (พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ทรงแต่ง)²

- ให้หมื่นเทพลายวรรณ ช่างสลักซ้าย เป็นขุนสิทธิภรณ์ก ปลัดกรมช่างสลักขวา ถือศักดินา 300 ทำราชการตามตำแหน่ง ตั้งแต่บัดนี้ไปจงเว้นการควรเว้นหมั่นประพฤติการ ควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ ตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง ขอให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ ตั้งแต่ ณ วัฏหนัศบดี เดือนสิบขึ้นห้าค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ เป็นวันที่ ๒๔๔๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

¹หนังสือ COURT ข้าราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ, 2537), หน้า

²หนังสือ COURT ข้าราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 2 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ, 2537), หน้า 389.

- ให้หมื่นเทพสาระบี ข้างสลักซ้าย บุตรพระยาจินดารังสรรค์ เปนหมื่นสุวรรณสาคร ปลัดกรมช่างสลักขวา ถือศักดินา ๒๐๐ ทำราชการตามตำแหน่งตั้งแต่บัดนี้ไป จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ ตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง...¹
- ให้เลื่อนหมื่นสุวรรณสาคร ปลัดกรมช่างรักขวา เปนขุนสุวรรณสาคร ปลัดกรมช่างรักขวา ถือศักดินา ๓๐๐ ทำราชการตามตำแหน่ง ตั้งแต่บัดนี้ไป จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ ตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง ขอให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ ตั้งแต่ณวันศุกร์ เดือนเจด ขึ้นสามค่ำ ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๒๔๑ เปนวันที่ ๓๔๔๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้...²

...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการ...ให้พระเทพเศวตวัชรินทร์เจ้ากรม เปนพระยาหัตถการบัญชา จางวางช่างสิบหมู่ ถือศักดินา 1000...ให้ขุนมรุคคานุกรนอกราชการ เปนพระหัตถวิจารณ์จางง จางวางช่างไม้ในกรมช่างสิบหมู่ ถือศักดินา 600...ให้หมื่นพินิจสารวัด เปนหลวงอินทพิจิตรบรรจง เจ้ากรมช่างหล่อซ้าย ถือศักดินา 400...ให้เลื่อนขุนสุวรรณราชา/เจ้ากรมช่างรักซ้าย เปนหลวงสุวรรณราชา เจ้ากรมช่างรักซ้าย/ ถือศักดินา 400...ให้หมื่นเทพลายวัน เปนขุนสิทธิกระหนก/ปลัดกรมช่างสลักขวา ถือศักดินา 300...ให้หมื่นรักษบรรจง/ สมุหบาญชี

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 3 ร.ศ. 1238 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 193

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 ร.ศ. 1241 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 69.

ช่างรักซ้าย เป็นขุนสุวรรณนิมิตร ปลัดกรมช่างรักซ้าย ถือศักดินา 300... ให้หมื่น
เทวานฤมิตร เป็นขุนจ้านรจนา / ปลัดกรมช่างสลักญวน ถือศักดินา 300...¹

วัน ๔^๓ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ...พระราชทานสัญญาบัตร...ขุนราช
จิตร เป็นหลวงพรหมพิจิตร เจ้ากรมช่างเขียน ๑ หมื่นภักดีนำพล เป็นขุนราช
นุจิตร ๑ ขุนบำรุงอนันต์ เป็นหลวงชำนาญนาเวศ เจ้ากรมช่างไม้สูง ๑ หมื่น
เทพกาสิต เป็นขุนสุวรรณนิมิตร ช่างบุ ๑ หมื่นภักดีชำนาญ เป็น ขุนสุวรรณสาคร
ช่างรัก ๑ หมื่นศรีเวหา เป็นขุนมงคลประสาธ ปลัดไม้สูง ๑ หมื่นนิกรรจนา เป็น
ขุนอินทรรจนา ปลัดช่างปั้น ๑ นายเนียม ขุนโพนนอกราชการ เป็นขุนโพนกรรม
พิจิตร ปลัดช่างหล่อ ๑ ...²

...วัน ๕^๓ ๑๐ ค่ำ ปีมอก ฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖

...แล้วพระราชทานสัญญาบัตร พระเทพรจนาเป็นพระยาจินดารังสรรค์จางวาง
ช่างสิบหมู่ ๑ ขุนจ้านรจนา เป็นหลวงไพฑูรย์นิมิตร เจ้ากรมช่างสลัก ๑ หมื่น
กนกलयวรรณ เป็นขุนจ้านรจนา ปลัดกรมช่างสลัก ๑ และเสด็จขึ้นช้างใน
ที่เดียว...³

1.3 การได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์

เมื่อข้าราชการปฏิบัติราชการเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ได้ผลดี พระมหากษัตริย์จะ
โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นเครื่องหมายแสดงเกียรติยศและบำเหน็จ
ความชอบในราชการหรือส่วนพระองค์ เรียกกันสามัญว่าตรา⁴ ดังมีหลักฐานปรากฏการพระราช
ทานตราความชอบแก่ผู้มีวิชาการต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. 2417 และ พ.ศ. 2433 มีความว่า

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 หน้า 65-66.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ภาค 16 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481), หน้า 248-250.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค
18 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2483), หน้า 30

⁴พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หน้า 193.

...เหรียญสำหรับผู้มีวิชาการช่างต่าง ๆ แลความชอบในพระองค์ อนึ่ง ทรงพระราชดำริห์ ให้สร้างดวงตราสำหรับพระราชทานผู้มีความชอบในพระองค์ แลทำการช่าง ต่าง ๆ มีมือดีอีก ๒ อย่าง ที่ ๑ ชื่อรัตนภรณ์ ดวงตรามีรูปจุลมงกุฏ มีเครื่องสูง ๒ ข้าง ขอบแป้นรัศมีฉลักเป็นเพชรโล่รงลงยาราชาวดีศรีแดง ข้างด้านหลังมีอุณาโลมอยู่ตรงกลางอักษร ส.พ.ป.ม.จ. ๕ ล้อมรอบผ้าห้อยศรีเขียวขอบน้ำเงินริ้วแดง ๑ เหลือง ๑ มีเข็มทองกลัดติดแนบกับเสื้อชั้นนอกที่อกข้างซ้าย ที่ ๒ ชื่อ บุษปมาลา เป็นเหรียญทองคำ นามหนึ่งมีรูปจุลมงกุฏ มีเครื่องสูง ๒ ข้าง นามหนึ่งมีอุณาโลมอยู่กลาง มีอักษร ส.พ.ป.ม.จ. ๕ ล้อมรอบ ห้อยผ้าศรีแดงขอบเขียว ริ้วเหลือง ริ้วน้ำเงินมีเข็มทองคำกลัดติดแนบกับเสื้อที่อกข้างซ้าย

... ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เป็นสิทธิ์แก่ผู้ที่ได้รับไม่ต้องคืนให้...¹

วันที่รัชกาล ๔๑๐๖ วัน ๓ ๐๐ ๒ ค่ำ ปีชวด โทศก ๑๒๕๒

วันที่ ๒๐ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

... แล้วเสด็จมาประทับที่พระบรมวงษานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตามลำดับ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ... กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ วิชาช่างต่าง ๆ ๑ ... เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ วิชาช่างเขียน ๑ คุณตีมาลาเงินแก่หลวงเลขาวิจารณ์ ช่างเขียน ๑ ... แล้วเสด็จมาประทับที่พระราชบัลลังก์อาสน์ตามเคย เวลาย่ำค่ำเสด็จเจริญพระพุทธรมนต์จบ พระสงฆ์ถวายอธิษฐานพระพรลากลับ...²

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 119.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ พุทธศักราช 2433 (ปีชวด จุลศักราช 1252) (พระนคร : โรงพิมพ์ตีรณาสาร, 2514) พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงวลัย เทพาริบัติ (ลัษ บุนนาค) วันที่ 14 พฤศจิกายน 2514, หน้า 288-289.

1.4 การได้รับรางวัล

ขุนนางข้าราชการยังได้รับผลตอบแทนอื่น ๆ อีก เช่น ขุนนางได้รับพระราชทานไพร่สม เลกสม ทาส เช่นในรัชกาลที่ 5 พระเทเวศวรินทร์ รับราชการในกรม ข้างสิบหมู่เมื่อ พ.ศ. 2421 ดังมีข้อความปรากฏในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ว่า

วันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ ปีชวด สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ ...แล้วพระองค์ดิฐพาพระเทเวศวรินทร์เจ้ากรม ในกรมพระเทเวศ ซึ่งเข้ามารับราชการใน ข้าง ๑๐ หมู่ ถวายเรื่องราวขอเลข ว่าเดิมตัวอยู่ในมหาดเล็กได้สักเลขไว้ในมหาดเล็กในกรมพระเทเวศ กราบทูลขอไปเป็นเจ้ากรม จึงได้ขอยกเลขไปไว้ในกรม ครั้นนี้มารับราชการใน ๑๐ หมู่ แล้วขอรับพระราชทานเลขสม ๙ ทาส ๒ กับบุตร ๓ หลาน ๑ ซึ่งได้รับพระราชสิบบกอยู่ในกรมรวม ๑๕ พอได้เป็นราชการสืบไป เห็นพระราชหัตถ์ว่าควรหักให้ตามตัวมา¹

1.5 การได้รับที่ดินอาศัย

มีที่ดินให้ข้าราชการในกรมข้างสิบหมู่ได้อยู่อาศัย เช่น "...ที่รายนี้ โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ช่าง 10 หมู่อยู่... ไม่พระราชทานเป็นสิทธิแก่พระเทพ... ถ้าจะขายก็ต้องเอาเงินเข้าคลังเหมือนครั้งก่อน..."²

จะเห็นได้ว่าขุนนางที่รับราชการเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นกลุ่มช่างหลวงนั้น จะได้ผลตอบแทนต่าง ๆ ทั้งศักดินา ยศ ราชทินนาม ตำแหน่ง ไพร่ ทาส เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ดินอาศัย ฯลฯ อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของช่างหลวงวิชาช่างสิบหมู่มีสภาพที่ดีในยุครัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ 1-5 ที่ยังคงมีกรมช่างสิบหมู่เป็นกรมหนึ่งของราชการ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 7 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2477) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าอิทธิรศรี ศรีธวัช วันที่ 2 กรกฎาคม 2477, หน้า 37.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-64.

2. ความเป็นอยู่ของช่างสงฆ์

ช่างสงฆ์ตามพระอารามหลวงต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ท่านก็จะมีความเป็นอยู่ เช่น สมณเพศทั่วไป ดังที่พระยาอนูมานราชธนะเล่าเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ว่า

... พระสงฆ์นั้นนอกจากเป็นผู้บำเพ็ญบุญกุศล อันเรื่องส่วนตัว/ ยังเป็นผู้ประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างอันดีงามตลอดจนเป็นผู้สั่งสอนอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนด้วย แล้ว พระสงฆ์บางหมู่ก็เพิ่งเล็งไปทางศึกษาพระวินัย และเทศนาสั่งสอนประชาชน/ อันเป็นไปในทางฝ่ายคันถธุระ พระสงฆ์บางหมู่ก็เพิ่งเล็งไปทางศึกษาเรื่องใจ อันเป็นไปทางวิปัสสนาธุระ เมื่อท่านมีเวลาว่างเหลืออยู่บ้าง... ก็เป็นช่าง... ไม่ใช่ว่ามีความจำเป็นต้องทำตามหน้าที่/ ที่ท่านทำไปก็เพราะเห็นแก่การบุญการกุศล... ชาวบ้านก็นับถือมากเพราะช่วยอะไรเราได้ นอกเหนือไปจากเรื่องศาสนา...¹

สภาพความเป็นอยู่ของช่างสงฆ์ จึงปฏิบัติงานช่างวิชาช่างสิบหมู่ เพื่อการบำเพ็ญกุศล หากช่างสงฆ์มีความจำเป็นอยู่จัดสนก็สามารถรับจ้างทำการช่างเพียงเพื่อให้ได้จตุปัจจัยทั้งสี่เลี้ยงชีวิตเท่านั้น ดังที่มีประกาศว่าด้วยทางทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2402 มีความว่า

... ข้อหนึ่งพระสงฆ์ในพระอารามใด จัดสนด้วยบิณฑบาต จึงทำเวรระกรรมเป็นหมอยารักษาโรคป่วยใช้แก่ตระกูลที่มียศบรรดาศักดิ์แลราษฎร หรือทำการช่างต่าง ๆ แต่พอได้ทรัพย์มูลค่า จตุปัจจัยทั้งสี่เลี้ยงชีวิต ในหลวงก็ไม่ทรงห้าม เว้นเสียจากการที่ประพฤติทุจริตเป็นการบาปหยาบช้า ทำให้เกี่ยวข้องในการแผ่นดิน...²

¹ เสฐียรโกเศศ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 429-430.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 พ.ศ. 2401-2404 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2500), หน้า 191.

หากแต่การช่างดังกล่าว ยกเว้นช่างทองเท่านั้น ที่ประกาศห้ามภิกษุเป็นช่างทองใน
ประกาศไม่ให้ลูกหมู่ไพร่หลวงเมื่อบวชอยู่ รับจ้างทำช่างทองดังข้อความว่า “ประกาศไม่ให้ลูก
หมู่ไพร่หลวง, เมื่อบวชอยู่รับจ้างทำช่างทอง”

ด้วยพระยาประมวณประมาณพล รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้มีหมายประกาศ ... แลราษฎรซึ่งไปบวชเป็นภิกษุลงมโนพระ
อารามกรุงเทพฯ เป็นช่างทอง แลหัดเป็นช่างทองรับจ้างคนทำทอง ก็จะต้อง
สึกมาสึกหลังมือเป็นไพร่หลวง อย่าให้เจ้าหม่อมขุนนางลงมติเตียนว่า สึกเอาภิกษุมา
สึกเป็นไพร่หลวงเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าภิกษุผู้เป็นช่างทองนั้น หลบหลีกหนีไปเอา
ตัวมิได้ ก็จะต้องผู้รับประกันให้บวชนั้นมาเร่งเอาตัวให้จงได้ ถ้าผู้เป็นไพร่หลวง
หมู่ไพร่หลวง ก็จะต้องเอาโทษแต่เจ้ากรม แต่ปลัดกรม แต่สมุหบาญชี เจ้าหม่อมขุนนาง
ให้จหนักนั้น ให้กรมมหาดไทย กรมกระลาโหม กรมท่า กรมพระคลัง มีหมาย
บอกให้รู้จ่งทั่วอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่งหมาย...¹

นอกจากนี้มีหลักฐานที่แสดงว่าช่างสงฆ์วัดดุสิตารามวรวิหาร เขตบางกอกน้อย
กรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2445 ได้ร่วมกันปฏิสังขรณ์พระอุโบสถเปลี่ยนชื่อฟ้าใบระกา
ทางหงใหม่ หน้าบันหน้าโบสถ์ได้ลงรักปิดทอง ประดับกระจก ฯลฯ และพระระเบียงรอบอุโบสถ
มีเจ้าอธิการแสงวัดน้อยทองอยู่เป็นนายช่าง พระสงฆ์ในวัดช่วยตามสมควร² นับได้ว่าความเป็น
อยู่ของช่างสงฆ์ได้เอื้ออำนวยโอกาสให้ช่างสงฆ์ฝึกฝนและทำงานช่างวิชาวาสถิกรรมเพื่อประโยชน์
ของวัดเป็นสำคัญ วัดจึงเป็นบ่อเกิดวิชาวาสถิกรรมดังที่พระยาอนุมานราชธนกล่าวไว้ว่า
...วัดในอีกแห่งหนึ่งคือ แง่ศิลป เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม...
ในสมัยโบราณสิ่งเหล่านี้อาจหาได้ก็แต่ที่วัดเป็นส่วนใหญ่ และบ่อเกิดแห่งศิลปที่

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4 พ.ศ. 2408 -2411 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา
2504), หน้า 254.

²ประวัติวัดดุสิตารามวรวิหาร (ฉบับตรวจสอบชำระ) พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ :
สทรีท. พรินติ้ง, 2504) กลุ่มบริษัทเกษมพิมพ์ในพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดดุสิตา
รามวรวิหาร เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ วันที่ 8 พฤศจิกายน 2540, หน้า 27

ว่านี่ก็ออกมาจากวัดทั้งโดยตรงและโดยปริยาย/ที่ว่าโดยตรงก็เพราะพระท่านมีเวลาเหลือว่างอยู่บ้าง/ไม่ต้องกังวลเรื่องทำมาหากิน ท่านก็ฝึกฝนเรื่องช่างเรื่องศิลป์ไปในตัว เพื่อประโยชน์เกี่ยวกับวัดเป็นข้อใหญ่...¹

3. ความเป็นอยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมือง

เนื่องจากชาวกรุงเทพฯ แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มตามถิ่นที่อยู่ภายในกำแพงเมืองและนอกกำแพงเมือง ผู้ที่อยู่ในกำแพงเมืองคือ เจ้านาย ขุนนางที่รับราชการในพระบรมมหาราชวัง ไพร่และทาสที่อยู่ในวังเจ้านาย ส่วนนอกกำแพงเมืองก็เป็นถิ่นที่อยู่ของราษฎรทั่วไปและชาวต่างชาติ² ที่มีหมู่บ้านช่างต่าง ๆ ตั้งถิ่นฐานตามที่กล่าวแล้วในประเด็นถิ่นที่อยู่ ฉะนั้นความเป็นอยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมืองในการวิจัยนี้ จึงขอกล่าวเฉพาะชีวิตความเป็นอยู่ของช่างนอกกำแพงเมืองพระนคร ซึ่งมีลักษณะระบบครอบครัวแบบครอบครัวผสม (Complex family) ที่ญาติจะมาอยู่รวมกันหลายครอบครัว³ เช่น บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ ฯลฯ ดังมีหลักฐานปรากฏว่า

...ตามธรรมชาติของช่าง...ผู้ที่เป็นช่าง... ย่อมจะฝึกหัดลูกหลานของตนเองในวิชาที่ตนรู้หรือถ้าเป็นคนอื่นที่มาฝากตัวเป็นศิษย์/ ถ้าอยู่ในบ้านของครูไปนาน ๆ บางทีก็ไปชอบพอรักใคร่กับลูกสาวหลานสาวของครู หรือของคนอื่นในบ้านนั้น เลยแต่งงานได้เป็นเมีย ผัวกันเกิดเป็นลูกเขยเป็นหลานเขยเกี่ยวดองกันกับครูก็มีหรือลูกศิษย์ที่เรียนดีมีตระกูลดี ประพฤติดีเป็นหลักฐาน ครูก็ยกลูกสาวให้ก็มี เหตุนี้ในเวลาต่อมา ผู้มีวิชาดีพออย่างเดียวกันจึงอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านหรือตำบล และส่วนใหญ่เกี่ยวโยงเป็นญาติกันแทบทั้งนั้น...⁴ ละแวกตรอกบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย... ชาวบ้านในละแวกนี้...

¹ เสฐียรโกเศศ การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน หน้า 440.

² ลาวัณย์ โชตามระ, ชีวิตชาวกรุงสมัยก่อนศตวรรษมาแล้ว และชีวิตชาวกรุงสมัยสงคราม (กรุงเทพฯ : สำนักแพร่พิทยา, 2527 หน้า 3-4.

³ เสฐียรโกเศศ การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน หน้า 360.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 476-477.

เป็นเครือญาติพี่น้องสืบสกุลต่อเนื่องกันมา เช่น สกุลพวกช่างปั้น ช่างเทพทอง ช่างขัด
ช่างลงรัก ปิดทอง ช่างติดกระจก...¹

ช่างบางหมู่บ้าน เช่น ช่างบ้านบาตรสังกัดกรมช่างสิบหมู่ ระทรวงวัง ก็เช่าที่ดินหลวง
ในการดูแลของกระทรวงนครบาล สร้างบ้านของตนรวมอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน ได้แก่ ใน พ.ศ.
2452 นายแปลก แดงทรัพย์ อายุ 50 ปี เช่าที่ดินหลวงเสียค่าเช่าปีละ 6 บาท² และนายคิด
อายุ 50 ปี เช่าที่ดินหลวงนี้เช่นกัน เสียค่าเช่าปีละ 12 บาท³ ฯลฯ

นอกจากนี้แล้วชีวิตความเป็นอยู่ของช่างพื้นบ้านพื้นเมืองมิได้มีความเป็นอยู่ที่ต๊นถึก เช่น
ชีวิตความเป็นอยู่ของนายจิต เจริญประชา ศิลปินแห่งชาติ สาขาทัศนศิลป์ (ประติมากรรม)
ปี พ.ศ. 2530 ที่กว่าจะมาเป็นศิลปินแห่งชาติในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพล-
อดุลยเดชก็มีชีวิตความเป็นอยู่ลำบากอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจน
ถึงสงครามโลกครั้งที่ 2⁴

¹วดี กัณห์ทัต, หล่อพระ พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพ : โรงพิมพ์ครุฑภาลาดพร้าว, 2527),
หน้า หลังปกหน้า

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น.18.1 จ.311 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล
เรื่อง นายแปลก ขอเช่าที่ดินหลวงคตบ้านบาตร (18 มิถุนายน ร.ศ. 128)

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 น.18.1 จ.315 เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล
เรื่อง นายคิดขอเช่าที่ดินหลวงคตบ้านบาตร (1 กรกฎาคม ร.ศ. 128)

⁴ศิลปินแห่งชาติ 2530 (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ, น.ป.ป.), หน้า 20.

● การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่

อาชีพ หมายถึง งานที่ทำเป็นประจำเพื่อเลี้ยงชีพ' ที่ใช้วิชาช่างสิบหมู่ ประกอบอาชีพ อาชีพวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในกรุงเทพมหานคร แบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ การรับราชการ และอาชีพอิสระ

1. การรับราชการ

นับว่าช่างวิชาช่างสิบหมู่ประกอบอาชีพรับราชการเป็นส่วนมาก ทั้งกรมช่างมหาดเล็ก กรมช่างทหารใน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรมช่างสิบหมู่นับตั้งแต่รัชกาลที่ 1-6 และมีน้อยลงตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงกรมช่างสิบหมู่จนกระทั่งเป็นฝ่ายช่างสิบหมู่ของสำนักศิลปกรรม กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน สภาพการรับราชการเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ มีบรรยากาศดังที่หม่อมราชวงศ์เทวธิดาธิราช ป. มาลากุล บุตรเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ปิยะ มาลากุล) ผู้บังคับบัญชากรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความว่า

....เมื่อข้าพเจ้าเล็ก ๆ ตื่นขึ้นก็ได้ยินแต่เสียงก้อง ๆ แอ้ง ๆ ของช่างทอง ก๊อก ๆ แก๊ก ของช่างสลัก ไครม ๆ ความของช่างเหล็ก ช่างไม้ ก๊อก ๆ แก๊กของช่างสลักไครม ๆ ความของช่างเหล็ก ช่างไม้ แก๊ก ๆ ของช่างกลึง ถ้าจะย่างไปทางไหนก็พบแต่ช่างเขียน ช่างปั้น แลดูตุนไปแทบทุกแห่ง ทั้งนี้เพราะธิดาของข้าพเจ้าบังคับราชการ กรมช่างสิบหมู่...²

การรับราชการดังกล่าว ช่างวิชาการช่างวิชาสิบหมู่จะมีบทบาทหน้าที่ใหญ่ 2 ประการ คือ ประการแรก ปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ ประการที่สอง ปฏิบัติงานราชการอื่น ๆ

¹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หน้า 899.

²ม.ร.ว. เทวธิดาธิราช ป. มาลากุล. "สถาปัตยกรรมศิลป์ และจิตรศิลป์," อาชีวะสาร (ธันวาคม 2493) :62

1.1 การปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่

หลักฐานการปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ของช่างหลวง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ได้แก่ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ที่ตีพิมพ์ตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ เช่น¹

ฝีมือช่างรัชกาลที่ 1

- วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 - พระอุโบสถ
 - ลายฐานบัวทำแต่พอดูได้
 - ชุ่มทวารแลบัวช่อ ทำทรงงาม แต่ลวดลายนั้นพอประมาณ
 - บานทวารประดับมุก เป็นฝีมือที่น่าชมอย่างยิ่ง
 - ฐานชุกชีหนักทองคำ ทำแต่พอดูได้
 - บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกต ทำด้วยความตั้งใจ เป็นทรงงามที่หนึ่ง ซึ่งเห็นในกรุงรัตนโกสินทร์
 - พระมณฑป เป็นสิ่งที่ตั้งใจทำอย่างดีที่สุดควรชมทุกอย่าง
 - นาคพลึงห์กัได เป็นแบบเก่าที่สุด
 - ยักษ์บนปลายพลึงห์ งามที่สุด
 - ฐานบัว ตลอดถึงผนัง ลายงามที่สุด
 - ชุ่มทวาร งามพอตัว
 - บานทวารประดับมุก ดีเสมอด้วยพระอุโบสถ
 - ตู้พระไตรปิฎก ทรงมณฑป ประดับมุกงามอย่างยิ่ง
 - หอพระมณเฑียรธรรม รูปทรงก็งามยิ่ง
 - ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกคู่ งามหนักหนา
 - พระแท่นที่บรรทมประดับมุก ลวดลายอย่างพระแท่นเศวตฉัตร
 - ตู้พระไตรปิฎกลายทองใบใหญ่ ๆ งามมากที่สุด

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 31-40.

- พระที่นั่งในพระราชวังบวรสถานมงคล
 - พระวิมานสามหลัง มีแต่หน้าบันงามมาก
 - พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ มีฝีมือเขียนช่างใน น่าชมอย่างยิ่ง
- วัดราชบูรณะ มีพระอุโบสถ งามพอดูได้ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นแม่การ ช่างในผนังและหลังงานเขียนภาพเรื่อง น่าชมมากแต่เป็นรองพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
- วัดพระเชตุพน
 - พระวิหารทิศทั้งสี่
 - มีลายหน้าบันเป็นเอก
 - ฐานพระพุทธรูปประจำพระวิหาร แต่ละทิศก็คิดทำอย่างงาม ประหลาดไม่มีเสมอสอง
 - รูปเขียนมารประจัญในพระวิหารเบื้องบูรพาทิศ เป็นฝีมือดีล้ำเลิศประเสริฐ ยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร สุนัขนำเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนชื่อพระอาจารย์นาค
 - พระวิหารคดทั้งสี่ หน้าบันทำเป็นภาพจับเรื่องรามเกียรติ์ แกมกับลาย ซึ่งยังไม่เคยเห็นทำหน้าบันที่ไหนมาก่อนเลย
 - พระระเบียง เมื่อดูภายนอก ทำให้เห็นมุมพระระเบียง ชั้นนอก ชั้นในผสมกัน หลั่นลดเป็นไม้สิบสอง แต่เมื่อดูภายในเป็นวงสี่เหลี่ยมเข้ากับพระอุโบสถ ไม่มีที่ไหนได้ทำเหมือนดังนี้ เป็นความคิดอันดีสมควรจะสรรเสริญยิ่งนัก
- วัดระฆังโฆสิตาราม
 - พระอุโบสถ รูปงามดี แต่ไม่มีลวดลายที่ประณีต
 - พระปราสาท เป็นแบบอย่างอันดี
 - หอพระไตรปิฎก ท่วงทีประหลาดกว่าหอไตรที่ไหนหมด ฝีมือทำหออย่างประณีตแบบกรุงเก่า มีสิ่งควรชมอยู่หลายอย่าง
 - ชายคามีกะเบื้องกระฉิงเทพระมออย่างกรุงเก่า
 - ประตูล้ำจุ่มซึ่งจะเข้าในศาลา สลักลายอย่างเก่า งามประหลาดตาทีเดียว
 - ประตูลอกกลางก็สลักงามอีก ต่างลายกับประตูนอก

- ฝาในหอกกลางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอารยเขียนนาค
- บานประตูหอขวาเขียนรดน้ำ
- ฝาในหอขวาเขียนภาพเรื่องฝีมือเรียบ ๆ
- ตูสำหรับไว้พระไตรปิฎก เขียนลายรดน้ำหลายฝีมือด้วยกันแต่ล้นดี ๆ

● วัดดุสิตาราม

- มีพระอุโบสถและรูปเขียนภายใน แต่เป็นฝีมือปานกลางทำแต่พอดูได้ไม่สู้จะประณีต

ฝีมือช่างรัชกาลที่ 2

● วัดอรุณราชวราราม

- พระอุโบสถ ยังมีเหลืออยู่ดูได้แต่สิ่งที่ทำด้วยอิฐปูนเครื่องไม้เนื้อแข็งไหม้เสียหมดแล้ว
- พระประธานในพระอุโบสถ
- พระระเบียง ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมดควรชมอย่างยิ่ง

● บานทวารวิหารพระศรีศากยมุนี... ที่เรียกว่า แกะนั้นก็เป็นคำควร เพราะคว้าน
ประชันซ้อนกันลงไปหลายชั้น... รัชกาลที่ 2 ทรงจำหลัก ด้วยฝีมือพระหัตถ์แห่งพระองค์เอง... เพราะ
พระองค์ทรงชำนาญการแกะยิ่งนัก

- หน้าหุ่น พระยารักใหญ่ พระยารักน้อย... หน้าทั้งสองขวานั้นแลเป็นฝีมือพระหัตถ์

(ร. 2)....

ครั้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิบัติราชการวิชาช่าง
สิบหมู่ก็ยังคงปฏิบัติงานช่างต่าง ๆ สืบต่อมา เช่น ช่างหุ่น ช่างรัก ช่างหล่อ ช่างทอง ช่าง
กระฉก ช่างแกะ ช่างสลัก ฯลฯ ดังมีหลักฐานปรากฏได้แก่

....พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จออกประทับ ณ พลับพลาหน้าโรงทอด
พระเนตรหุ่นอย่างใหม่ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ทรงคิดขึ้นใหม่ ปลุกโรง
ลงในท้องถนนตรงหน้าพลับพลา โรงนั้นยาวประมาณ ๑๐ วา ซึ่งยาวประมาณ ๓ วา
สูงประมาณ ๘ ศอก ตัวหุ่นนั้นสูงประมาณ ๘ นิ้ว ตัวโรงนั้นทำที่แลเปิดม่านคล้ายอย่าง
โรงละครฝรั่ง และมีฉากต่าง ๆ เปลี่ยนได้เป็นชุด ๆ เมื่อเจ็ดนั้นไม่เห็นตัวคนขีด และเจรจา

ภาพากย์ก็มี ไม่เห็นตัวคนพากย์ คนเจรจา มีแต่ตัวหุ่นออกมาเดินรำทำท่าต่าง ๆ แล
ในโรงนั้นรางพื้นรางเพดาน เพื่อจะได้ขีดแลหาเงาด้วยตาก็ไม่มีใครจะเห็นสายใย
แลสายกล เป็นที่น่าดูน่าชมยิ่งนัก...¹

....ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะแม นพศกศักราช ๑๒๓๙....
โปรดเกล้าฯ ให้ช่างหล่อพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ยืนสำแดงพระอาการกวัคพระหัตถ์
เบื้องขวาเรียกฝน แล้วเชิญมาประดิษฐานไว้ในจุ่มมุกกำแพงแก้วหน้าพระอุโบสถด้าน
ตะวันออก...²

....วัดพระเชตุพน ซึ่งเป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประชุม
บรมหาราชพิธีราช ในพระบรมราชวงษนี้ ได้ทรงสร้างขึ้นไว้ แลเป็นพระอารามใหญ่ที่
งามบ้านงามเมือง ชำรุดชุกโตมลงมาก เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งก่อนนั้น ใช้ไม้ ของเดิมคงไว้บ้าง ไม่เปลี่ยนใหม่บ้าง แต่ครั้ง
นั้นมาจนถึงบัดนี้ได้ ๔๐ ปีเศษ ควรแก่อายุไม้อยู่แล้ว เห็นว่าจะทิ้งให้ชำรุดชุกโตม
ไปนั้นไม่ควร จึงได้มอบการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนี้ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ามหามลามาธ กรมพระบำราศนพิตรักษ์ เป็นแม่กองจัดการด้านการทั้งปวง
เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ เป็นแม่การ แลเป็นกงสี...³

¹หนังสือ COURT ข้าราชการ เจ้านาย 11 พระองค์ ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 2
หน้า 257.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 จ.ศ. 1241 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540), หน้า 5.

³ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 จ.ศ. 1240 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540), หน้า 205.

....วันที่ ๔๓๔๐ วัน ๑^๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๒๔๒เวลา ๒ พุ่ม
แสดงออก ทอดพระเนตรช่างทองทำฐานพระพุทธรูปที่โรงทอง แล้วเสด็จหอธรรมสังเวช...¹

....วันที่ ๔๓๔๐ วัน ๔^๖ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรงโทศก เลี้ยงพระแล้วเสด็จวัดพระแก้ว
เปลี่ยนเครื่องพระแก้ว เข้าเหมันตฤดู เสด็จกลับบ้ายโมงเศษ กรมขุนเจริญเฝ้า พา
ช่างรัก ช่างกระຈก มาช่อมบุษบกจะตั้งพระแก้ว...²

....วัน ๕ ๑๐ ๑๑ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ เวลาเช้าพระสงฆ์
๑๐ รูป ซึ่งศวมนต์ เมื่อเวลาวานนี้ฉันที่โรงเรือแล้ว พอได้พระฤกษ์ พระยามหา
มนตรี และเจ้าพนักงานพร้อมกันเลื่อนเรือพระที่นั่งเอนกชาติภุชงค์ ซึ่งทำใหม่ลง
จากโรงเรือ ออกไปจอดอยู่เหนือท่าราชวรดิฐ... เรือพระที่นั่งลำนี้โปรดให้ทำขึ้น
ด้วยเป็นเรือแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำค้างไว้ โปรดให้
ต่อโชนใหม่สลักลายนาคทั่วไปทั้งลำ พื้นกระຈกขาวลายนาคนั้นเป็นทอง พื้นทอง
ทาสีชมพู ผูกมุก และหน้าโชนปักดินลายนาค ตั้งพระแท่นติดหลังคามีพลพาย
แต่งตัวอย่างทหารมีพายพร้อมทั้งลำ...³

ข้าราชการช่างวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าวนี้ ได้รับคำตอบแทนการรับราชการโดย
การรับพระราชทานเบี้ยหวัด ดังมีหลักฐานปรากฏพิธีแจกเบี้ยหวัดแก่กรมช่าง
สิบหมู่ในรัชกาลที่ 5 เช่น

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์วันภาค 11
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2478) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมอ่อน รพีพัฒน์ วันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2478, หน้า 7.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์วัน ภาค 11
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2478), หน้า 17.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์วัน ภาค 16
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณนิพนธ์ธนากร, 2481) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยา
อภัยราชา มหายุติธรรมธ, หน้า 26-27.

...สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย ๑ เป็นประธานกำกับการแจกเบี้ยหวัด มีรายการที่แจกในวันนั้น คือ กรมพรหมมณเฑียรดาจารย์ ๑ กรมพรหมมณเฑียรนิบาต ๑ กรมโหร ๑ กรมราชบัณฑิตซ้าย ๑ กรมราชบัณฑิตขวา ๑ กรมช่างประดับกระจุก ๑ ช่างแกะ ๑ ช่างฝ้ายก ผ้าปูม ๑ ช่างเขียน ๑ ขึ้นกรมวังช่างปูนขึ้นกรมมหาดไทย ๑ มหาดเล็กช่าง ๑ กรมช่างศิลา ๑ ขึ้นกรมพระแสงในซ้าย ๑ ช่างมุก ๑ ช่างรัก ๑ ช่างย้อม ๑ ขึ้นกรมพระคลังวิเศษ ๑ กรมช่าง ชาดสีสุก ๑ รวม ๑๒ กรม กรมช่างทหารในซ้าย ๑ กรมช่างทหารในขวา ๑ กรมช่างสิบหมู่ ๑ รวม ๓ กรม...

.....พระเมธาธิบดีน้อมเกล้าถวายคำนับ กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ ว่าพระบรมวงษานุวงษ แต่บันดาข้าทูลอองธุลีพระบาท เวียงวังคลังนามหาไทย กระลาโหม กรมอาลักษณ์ราชบัณฑิตยมหาเลข ตำรวจช่าง ๑๐ หมู่ ฝั่ภายในกองกระเวนซ้ายขวา กรมสุรัสวดี กองรามัญแปดเหล่าสนมพลเรือน เจ้าพนักงานทุก ๆ พระคลัง ที่เป็นขุนหมื่นได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดของหลวงทุกท่าน ทุกนาย แต่บันดาที่ได้ก่อพระเจดีย์ทราย รวมห้าพันแปดร้อยเศษ...²

● ครั้นอ่านคำประกาศจบแล้ว เจ้าพนักงานตรัสขพิณพาทย์ก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรดน้ำพระมหาสังข์ แลทรงเจิมพระสยามเทวาราชเททอง แลทองต่าง ๆ พระมหาราชครูพิธี พระสิทธิไชยโปรดน้ำสังข์เงินทองทั่วทั้งนั้น...

.....โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษเธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์มอบเงินให้กับปัยการรับเบี้ยหวัด ของเจ้าพระเจ้าเณรแล้วแจกเบี้ยหวัดกรมพรหมมณเฑียร กรมราชบัณฑิตย กรมโหร กรมทหารในกรมซึ่งสิบหมู่...³

¹หนังสือ COURT ข่าวราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 1 หน้า 209.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 จ.ศ. 1239 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 51.

³ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 หน้า 322.

วันที่รัชกาล ๔๐๗๐ วัน ๒ ๔ ๑ ค่ำ ปีมะแมโทศก ๒๓ ๑๒๕๒

วันที่ ๑๕ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

....เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย ทูลสาบราบรรจอ่านประกาศตามธรรมเนียม แล้วทรง
ถวายแผ่นประมาณนิยมบัตรแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยา-
ลงกรณ์แผ่นดินไป แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานแจกเบี้ยหวัด แก่กับปิยการก
ของพระสงฆ์ แลกรมโหร พราหมณ์ ราชบัณฑิตย ข่างทหารในช่วง ๑๐ หมู่ เวลา
๔ โมงเศษเสด็จขึ้น...¹

วัน ๒ ๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๕๕

....เวลาบ่ายโมงเศษ เสด็จออกทรงจุดเทียนนมัสการแล้วทรงจุดเทียนสังเวช
และทรงรดน้ำพระมหาสังข์ และทรงเจิมพระครอบศิลาทองคำ และอื่น ๆ โหร
จุดเทียนบายศรีทองเงินบูชา พระยาศรีสุนทรอ่านประกาศ ว่าด้วยพระราชทาน
เบี้ยหวัดเจ้านาย ซึ่งทรงผนวชเสร็จแล้ว พระครูพราหมณ์รดน้ำสังข์ตามเช่นเคยมา
ทุกปี... ทรงพระกรุณาโปรดให้แจกเบี้ยหวัดกับปิยการกพระสงฆ์ที่รับพระราชทาน
เบี้ยหวัด และพราหมณ์ โหร ราชบัณฑิตข่างสิบหมู่ ข่างมหาดเล็ก ข่างกรมวัง ทหาร
ในไทยญวน...²

การรับเบี้ยหวัดของข้าราชการข่างสิบหมู่นั้น ห้ามมิให้เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหนายก
สารวัด นายหมวดกรมใด ๆ จ้างวานคนอื่นเข้ารับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดแทนคนในกรมข่างสิบหมู่
ดังมีประกาศเรื่องรับเบี้ยหวัดแทนกัน เมื่อ พ.ศ. 2398 มีความว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
พุทธศักราช 2433 ปีชวด จุลศักราช 1252, หน้า 244.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 16
หน้า 120.

วันจันทร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เสด็จออก
พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชทานรับเสด็จพระยาสุรสีห์ฯ ทรงถามว่า บังคมทูล
พระกรุณาว่า กรมช่างสิบหมู่ ที่ได้พระราชทานเงินเบี้ยหวัดนั้น ไม่มีตัวเข้ามารับ
พระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัทยาเหมือนอย่างรับพระราชทานเงินเบี้ยหวัด แลเลขไพร่
หลวงช่างสิบหมู่ซึ่งสังกัดไว้นั้นก็ปิดบังเอาไว้เป็นอาณานิคมโดยมาก ครั้นถึงกำหนด
พระราชทานเบี้ยหวัดแล้วก็จ้างงานคนอื่น ๆ เข้ามารับพระราชทานแทนไปเป็น
ประโยชน์แห่งตนตามรายชื่อซึ่งยื่นหางว่าวได้... เบี้ยหวัดทุกวันนี้จ้างวานคนอื่นเข้า
มารับนี้ทุกแห่งทุกกรม จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งพระเจ้า
พี่ยาเธอ กรมหลวงมหิศวรินทราธิราชฯ ให้เอาตัวเจ้ากรม ปลัดกรมสมุหบาญชี สารวัด
นายหมวดนายกองกรมช่างสิบหมู่ มาชำระเอาตัวคนมารับราชการให้สิ้นเชิง อย่าให้
คบคิดกันจ้างวานคนอื่น เข้ามารับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดแทนคนในกรม ไปเป็น
ประโยชน์แห่งตนเป็นประโยชน์ท่านผู้อื่นเป็นอันขาด แล้วอย่าให้คบคิดเอาเลขไพร่หลวง
ไปใช้สอยสืบต่อไปปิดบังเอาไพร่หลวงไว้นั้นก็อยู่ในข้อพระราชทรัพย์เหมือนกัน การซึ่ง
จ้างวานคนเข้ามารับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดไปนั้นก็เป็นการชื้อโดยมาก จึงโปรด
เกล้าโปรดกระหม่อมว่า ตั้งแต่นี้ต่อไปห้ามมิให้เจ้ากรม ปลัดกรมสมุหบาญชี สารวัด
นายหมวดกรมใด ๆ จ้างวานคนอื่นเข้ามารับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดแทนคนในกรม
เป็นอันขาด...¹

หากข้าราชการช่างวิชาช่างสิบหมู่ปฏิบัติราชการได้ดีก็จะโปรดพระราชทานรางวัลเป็น
กรณีพิเศษรายบุคคล ดังมีหลักฐานปรากฏโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา 3 ชั่ง แก่ช่าง 10 หมู่ที่
ทำตัวอย่างเรือพระที่นั่งบุษบกเมื่อ พ.ศ. 2418 ในการพระราชพิธีสารทมีความว่า

ณ วันพุธ เดือน 10 แรม 15 ค่ำ เวลาเช้า 5 โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงฉลองพระองค์ขาวพระภูษาแดง เสด็จออกทรงพระราชนาแต่หน้าพระทวาร พระ
ที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ ไปประทับที่เกษพระมหาปราสาท แล้วเสด็จขึ้นบนพระที่นั่ง
ดุสิตมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่พระเก้าอี้หน้าพระที่นั่งเสด็จอัคร

¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 หน้า 166.

ข้อข้างซ้าย พระบรมวงศานุวงศ์ กับขุนนางเฝ้าที่นั่นแลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา 3 ชั่ง เป็นรางวัลแก่พวกช่าง 10 หมู่ ซึ่งได้ทำตัวอย่างเรือพระที่นั่ง บุษบกแลศรีแลเรือขบวนต่าง ๆ ซึ่งจะส่งออกไปเอกะฮิปปัน (คือลำแดงวิชาต่าง ๆ) ที่เมืองอเมริกา รับสั่งว่ามีมือที่ทำนั้นดีนัก พระราชทานเงินนั้นให้พระวงศ์เธอพระองค์ เจ้าประดิษฐวรการไปแจก ประทับอยู่ที่นั่นสักครู่หนึ่ง เวลาเที่ยงเศษเสด็จขึ้นทรงพระราชยานกลับทางเดิม....¹

ใน พ.ศ 2419 โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา 3 ชั่งแก่ช่างหุ่น คือพระยาเทวรังสรรค์ แห่งกรมช่างสิบหมู่ในพระราชวังบวรสถานมงคลมีความว่า

....พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จขึ้นทรงพระราชยานไปประทับพลับพลา ทอดพระเนตรหุ่น (ซึ่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลคิดทำนั้น) แล้วทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินตรา 3 ชั่ง แก่พระยาเทวรังสรรค์ ซึ่งกำกับในโรงหุ่น....²

1.2 การปฏิบัติราชการอื่น ๆ

- เสียเงินค่าราชการ

นอกจากการปฏิบัติงานวิชาช่าง 10 หมู่ แล้ว เจ้าหม่อมุนาย ในกรมช่างสิบหมู่ ต้องเสียเงินค่าราชการให้แก่หลวงอีกด้วยที่ได้ควบคุมเลขไพร่สมทุกหมู่ทุกกรม ให้เอาเงินเข้ามา ส่งกำหนดแต่วันศุกร์ เดือนเก้า ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีฉลูพคก³

- เก็บหินร่วมก่อสร้างเขา และเลือกศิลา

¹หนังสือ court ข้าราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 1 หน้า 15-17

²หนังสือ court ข้าราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 2 หน้า 262

³ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 หน้า 171

*พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าดิศ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ 1 กรมหมื่นนเรศวรฤกษ์ ต้นสกุล ดวงจักร (มีฝีมือทางด้านงานช่าง)

วันที่ 4205 วันอาทิตย์ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 7 ปีมะโรง โทศก จุลศักราช 1242
.....ล่องลงมาถึงเมืองสมุทรปราการ บ่าย 5 โมงทอดสมอ เสด็จขึ้นนมัสการ
พระพุทธเจดีย์พร้อมด้วยช้างในไปถึงอ่าวกระสือ 3 ยาม มีเรือกันโบตป้อมไปตาม
เสด็จด้วยลำหนึ่ง กรมท่าพระไพร่ไป คราวนี้เอาช้าง ๑๐ หมู่ มาเก็บหินไปก่อเขา
ด้วย หม่อมเจ้าจันเป็นผู้นำมา มาเรียยขอสมเด็จพระนรสิงห์ หลวงนริศรเป็นนายเรือ¹
และวันที่ ๔๒๐๖ วันจันทร์ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช
๑๒๔๒ ให้พาช้าง ๑๐ หมู่ไปเลือกศิลาแล้วให้แต่งให้กรมการส่ง แรมที่เกาะสีชัง...²

อนึ่ง การรับราชการช่างหลวงวิชาช่างสิบหมู่ หากผู้ใดมีความต้องการช่างหลวงวิชา
ช่างสิบหมู่ก็สามารถขอรับพระราชทานช่างหลวงนี้ได้ ดังมีประกาศว่าด้วยละครผู้หญิง แลเรื่อง
หมอลำเรื่องช่าง (ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก) มีความว่า

...พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ รับพระบรมราชโองการไล่เกล้าฯ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ สั่งให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่าย
ทหารพลเรือนใน พระบรมมหาราชวัง แลพระบวรราชวังให้รู้จกทั่วกันว่า ช่างเขียน
ช่างปั้นอื่นก็ดี ถ้าท่านผู้ใดจะต้องการไปไว้ใช้ก็ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอจะ
พระราชทานให้...³

การรับราชการในกรมช่างสิบหมู่ ข้าราชการ ขุนนางมีความเจริญได้บรรดาศักดิ์ที่สูงขึ้น
ตามลำดับจากหมื่น ขุน หลวง พระ พระยา หรือได้เปลี่ยนสถานภาพจากไพร่มาเป็น
ข้าราชการ ขุนนางก็ได้ ดังมีตัวอย่างเลื่อนบรรดาศักดิ์ของข้าราชการ ขุนนางในกรมช่างสิบหมู่
สมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 9
พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478) พิมพ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท, หน้า 99.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 102.

³ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2400) หน้า 163

- หมื่นรัตนาวัน (พัก)

นายพัก เป็นไพร่หลวงข้างแคะในเมืองนนทบุรีได้มารับราชการในกรมช่างสิบหมู่¹ ได้เป็นหมื่นรัตนาวัน รับเบี้ยหวัด 7 ตำลึง²

- พระวิจิตรรรจนา (รัต)

นายรัตเป็นบุตรนายอ่อน เดิมเป็นมหาดเล็กในพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรมแล้วเป็นหลวงวิจิตรรรจนา ปลัดจางวาง กรมช่างสิบหมู่ซ้าย มีเบี้ยหวัดปีละหนึ่งชั่ง ภายหลังเลื่อนเป็นพระวิจิตรรรจนาได้เบี้ยหวัดปีละสามชั่ง³

- พระยาหัตถการบัญชา (กัน)

นายกันเป็นมหาดเล็กข้างในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รับเบี้ยหวัดปีละ 10 ตำลึง แล้วเป็นขุนราชนิมิตร ปลัดกรมช่างเขียนซ้าย รับเบี้ยหวัดปีละ 15 ตำลึง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เลื่อนเป็นหลวงเพชรวะกัน เจ้ากรมช่างเขียนขวา ได้สมปักเชิงพก 1 เบี้ยหวัดปีละ 2 ชั่ง ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระยาหัตถการบัญชา 1 จางวางช่างสิบหมู่⁴

- พระยาเทวารังสรรค์ (แจ้ง)

นายแจ้งเป็นบุตรนายแยม เริ่มเป็นข้าหลวงในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นหลวงพรหมปกาสติรับเบี้ยหวัดปีละ 1 ชั่ง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารสืบเล่มชุดหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ร.5 รล.-นภ. เล่ม 8 (จ.ศ. 1242) หน้า 289

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารสืบเล่มชุดหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ร.5 รล.-นภ. เล่ม 10 (จ.ศ. 1242) หน้า 191.

³ ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 109. หน้า 293

⁴ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 จ.ศ. 1240 หน้า 166.

ทรงให้เป็นพระยาเทวารังสรรค์จางวางกรมช่าง 10 หมู่ (วังหน้า) รับเบี้ยหวัด
ปีละ 3 ชั่ง¹

2. การรับจ้าง / การค้าขาย

การรับจ้างผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นอาชีพหนึ่งในกรุงเทพมหานคร เช่น
ช่างปั้น ช่างบุ ช่างหล่อ ฯลฯ นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
เป็นต้นมาในระยะแรก ๆ การรับจ้างผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นงานรองจากการทำนา ทำสวน
หรือทำเป็นงานอดิเรกเพื่อใช้สอยในครัวเรือน เมื่องานเหล่านี้เจริญดี ชาวบ้านในกรุงเทพฯ จึงได้
ยึดถือเป็นอาชีพหลัก เกิดเป็นหมู่บ้านช่างวิชาช่างสิบหมู่ ดังที่เสฐียรโกเศศเล่าไว้ว่า

....ชาวบ้านแต่ก่อนมีอาชีพส่วนใหญ่คือทำนา ที่จะมีอาชีพเป็นอย่างอื่น เช่น เป็น
ชาวสวน เป็นช่างก็เป็นเรื่องของความเจริญมาทีหลัง งานอาชีพเหล่านี้ไม่ใช่จะไม่มี
ทำกันในหมู่บ้านมีอยู่เหมือนกัน แต่เป็นงานรองจากการทำนา.... หรือไม่ก็เป็นงานทำ
เป็นอดิเรก... เมื่องานอย่างนี้มีความเจริญดี จึงได้ยึดถือเป็นอาชีพ เกิดเป็นหมู่บ้าน
มีงานอาชีพอย่างนั้น ๆ เป็นเฉพาะขึ้น เช่น บ้านหม้อ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ เป็นต้น
หมู่บ้านใดขาดแคลนสิ่งเหล่านี้ ก็ไปซื้อหาสิ่งที่ต้องการจากหมู่บ้านที่เขามีอาชีพทำ
ของอย่างนั้น ๆ...²

การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าวมักรวมอยู่ในสถานที่เดียวกันทั้งยังเป็นญาติ
กันอีกด้วยตามหลักฐานที่ว่า

.....ตามปรกติ การหากินในวิชาช่างโดยเฉพาะอย่างนี้ มักตั้งทำรวมอยู่ในที่
แห่งเดียวกัน เพราะสะดวกแก่ผู้มาว่าจ้างถ้าไม่ใช่เป็นผู้มีฝีมือจริง ๆ ซึ่งมีคนนิยมเป็น
พิเศษก็ไม่กล้าแยกไปทำกินตามลำพัง เพราะจะหางานจ้างได้น้อย ไม่พอเลี้ยงตัว

¹ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 111 หน้า 47

²เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2510, หน้า

ในเวลาต่อมา ผู้มีอาชีพอย่างเดียวกัน จึงอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านหรือตำบล และส่วนใหญ่เกี่ยวข้องเป็นญาติกันแทบทั้งนั้น เกิดเป็นบ้านมีชื่อเรียกไปตามอาชีพที่คนในถิ่นนั้นประกอบกันอยู่เป็นบ้านหม้อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านนุ เป็นต้น...¹ เช่น บ้านช่างหล่อ ชาวบ้านในละแวกนี้มีอาชีพเดียวกันหมด และเป็นเครือญาติพี่น้องสืบสกุลต่อเนื่องกันมา อาทิเช่น สกุลพวกช่างปั้น ช่างเทพทอง ช่างขัด ช่างลงรัก ปิดทอง ช่างติดกระจก ทุกคนต้องมีความสามัคคีกันจึงจะร่วมงานกันได้ด้วย...²

หมู่บ้านช่างวิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าว มีการผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นอาชีพเพื่อรับจ้าง / ค้าขาย ในกรุงเทพฯ ที่สืบสานกันมา ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงปัจจุบันในรัชกาลที่ 9 ได้แก่³

บ้านนุ : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น เครื่องทองลงหินได้แก่ ถาด ถ้วย เชิงเทียน ขูดกาแฟ ช้อน มีด ชันน้ำ ชันดักบาตร พานรอง ทับทึ่ เค้าปูน โอ⁴

บ้านหล่อ : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น พระพุทธรูปใหญ่ขนาด (20 นิ้วขึ้นไป) แบบสุโขทัย แบบเชียงแสน แบบอู่ทอง แบบอยุธยา แบบรัตนโกสินทร์ พระพุทธรูป ภาปร. พระประจำวัน ทั้งพระพุทธรูปขัด พระพุทธรูปรมคำ และพระพุทธรูปปิดทอง ส่วนพระขนาดเล็ก (ขนาด 3-20 นิ้ว) ที่นิยมกันมากคือขนาดหน้าตัก 5 นิ้วและ 9 นิ้ว เช่น พระพุทธรูป ภาปร. พระประจำวัน ฯลฯ⁵

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 166

²วดี กัณหัตต, หล่อพระ หน้า คำนำ

³80 ปี เขตบางกอกน้อย หน้า 53

⁴จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, บัณฑิตไทยศึกษา ไม่ปรากฏเลขหน้า

⁵วดี กัณหัตต, หล่อพระ หน้า 46-55

บ้านบาตร : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น บาตรของหลวงในรัชกาลที่ 1-5 (พ.ศ .2440)¹ และบาตรชนิดตะใบและไม้ตะใบขนาด 7 นิ้ว 7 1/2 นิ้ว และ 9 นิ้ว²

ย่านตีทอง : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ คือ ทองคำเปลว

ส่วนการประกอบอาชีพช่างถม ช่างหล่อในกรุงเทพฯ ปัจจุบัน พ.ศ. 2542 ไม่มีการประกอบอาชีพเหล่านี้แล้ว ทั้งบ้านพานถมและบ้านหล่อได้กลายเป็นเพียงชื่อแขวงในเขตพระนคร ทั้ง 2 บ้าน ได้มีการผลิตผลงานวิชาช่างถม และวิชาช่างหล่อ เช่น

บ้านพานถม : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น พานถม ชันถม พานเครื่องสำอางยอด ปริกบู่ทองลงยาหรือฝังพลอยสีแดง³ (เครื่องเงิน เครื่องถมยาคำ)⁴ ปิ่นโต โกข้าว ถังรองกาน้ำชา พานขันโตก (เครื่องเงิน)⁵

บ้านหล่อ : ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น เขียนหมาก เค้าปูน⁶

นอกจากการประกอบอาชีพรับจ้าง ผลิตเพื่อขายเครื่องอุปโภคที่ได้ความรู้จากวิชาช่างสิบหมู่ในหมู่บ้านช่างแล้ว ยังมีการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ที่มีได้อยู่ในหมู่บ้านช่าง แต่อยู่ในบริเวณกรุงเทพมหานครก่อนปัจจุบัน ได้แก่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.ร.5 .ค / 33 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงการคลังมหาสมบัติ เรื่องหนังสือพระราชทานที่พระองค์เจ้ารังสิต (11 พฤศจิกายน ร.ศ. 116-23 มิถุนายน ร.ศ.135)

² วิทยุ กมลภรณ์, การศึกษาลักษณะชุมชนบ้านบาตรตำบลป้อมปราบศัตรูบาศ จังหวัดกรุงเทพมหานคร (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตคณะโบราณคดีศิลปกร, 2515) หน้า 17

³ เสนอ นิลเดช, มรดกแผ่นดิน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2534), หน้า 25

⁴ จุลทัศน์ พายฆานนท์, สัมภาษณ์ วันที่ 22 กรกฎาคม 2541.

⁵ อุบล บัวชัยศรี, สัมภาษณ์ วันที่ 29 สิงหาคม 2541.

⁶ แนน้อย ปัญจพรรค, เครื่องเงินในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจริญ, 2534), หน้า 24.

อาชีพวิชาช่างหุ่น เช่น นายชิต แก้วดวงใหญ่ (ถึงแก่กรรม) นายสุเทพ แก้วดวงใหญ่ (บุตรนายชิต) ประดิษฐ์หัวโขน

อาชีพวิชาช่างเขียน (วิชาช่างแกะ) เช่น ตั้งแต่รัชกาลที่ 7 เป็นต้นมา นายชิต เจริญประชารับจ้างเขียนเจ็ด เขียนลายรดน้ำ ปิดทอง ล่องชาดโต๊ะหมู่บูชาเป็นช่างแกะที่ร้านศิลปาคาร ร้านห้องศิลป์และห้องศิลป์ ทำตราองค์การสงเคราะห์ประชาชนยามสงครามอินโดจีน แล้วจึงตั้งร้านขึ้นเองชื่อ ช. ช่าง หน้าเทศบาลกรุงเทพรับจ้างแกะพระ แม่พิมพ์¹

อาชีพวิชาช่างถม เช่น หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 นายสมจิตต์ เทียงธรรมเปิดร้านไทยนคร (เชิงสะพานเฉลิมวันชาติใกล้ ๆ บ้านพานถม) ผลิตหินบุหรีถม ตลับแป้งถม กรอบรูปถม ถาดเงิน ชัน (เครื่องเงิน) ฯลฯ²

อาชีพวิชาช่างปั้น เช่น นายบุญ โชคดีรับงานซ่อมสร้างฐานพระ ลงรักปิดทอง ฯลฯ อยู่ที่วัดพระเชตุพนใน พ.ศ. 2506 ได้รับจ้างปั้นลายบุษบกพระแท่นที่ประดิษฐานพระอิฐของกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีวิโนรส³ ฯลฯ

¹ศิลปินแห่งชาติ 2530 หน้า 20

²แน่น้อย บัญจพรรค, เครื่องเงินในประเทศไทย หน้า 28.

³บุญ โชคดี : ช่างปั้นลายบุษบกในพระตำหนักวาลุกรีที่อาร์ทิสต์ละแวกหน้าพระลาน
ไม่รู้จัก ศิลปวัฒนธรรม (2533): 83.

- ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาชีพช่างสิบหมู่

ความเชื่อ หมายถึงความเชื่อของคนในสังคมกรุงเทพมหานครซึ่งเกิดจากความไม่รู้ โดยมีการแสดงออกทางพฤติกรรมทำให้เห็นว่าคนในสังคมกรุงเทพมหานครมีความเชื่อเรื่องใดบ้าง ได้แก่เรื่องผีสาปเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ความเชื่อจึงเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตของคนในสังคม กรุงเทพมหานคร¹

คนไทยมีคติความเชื่อต่าง ๆ ผสมผสานกันทั้งความเชื่อดั้งเดิมความเชื่อจากศาสนา ที่มีอยู่ในประเทศไทย ทั้งศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาฮินดู ซึ่งคนไทยรับและปรับ ให้เข้ากับความเชื่อที่มีอยู่ดั้งเดิมและได้แสดงออกในรูปของพิธีกรรม ประเพณีต่าง ๆ ฯลฯ² มีการแบ่งประเภทคติความเชื่อของคนไทยออกเป็น 8 ประเภท คือ

1. ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ
2. ความเชื่อเรื่อง การเกิด การตาย และช่วงเวลาสำคัญในชีวิต
3. ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีสาปเทวดา
4. ความเชื่อที่เกี่ยวกับศาสนา
5. ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์
6. ความเชื่อเกี่ยวกับครุฑเรือนและที่อยู่อาศัย
7. ความเชื่อเกี่ยวกับอาชีพ
8. ความเชื่อที่ผสมผสานความเชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกัน³

จากความเชื่อประเภทต่าง ๆ ของคนไทยดังกล่าวข้างต้น สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และปฟ้าณี ฐิติวัฒนาได้ศึกษาเรื่องศาสนาและความเชื่อในกรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. 2526 พบว่าคนในกรุงเทพมหานครยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์เรื่องการเข้าทรง และ เครื่องรางของขลัง⁴

¹จิราภรณ์ ภัทรา ภาณุภัทร, สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของไทย (กรุงเทพฯ : โครงการไทยศึกษาฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), หน้า 5-6

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 9-10

³เรื่องเดียวกัน หน้า 12-22

⁴สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และ ปฟ้าณี ฐิติวัฒนา, ศาสนาและความเชื่อใน กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526) หน้า ข.

ผลของความเชื่อจึงมีประโยชน์ทำให้บุคคลที่เชื่อมีลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. เกิดความมั่นใจ
2. เกิดพลัง
3. เกิดการสร้างสรรค์
4. เกิดความสามัคคี
5. เกิดรูปเป็นสัญลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
6. เกิดปัญญา
7. เกิดการนับถือศาสนาอย่างมั่นคง
8. เกิดฤทธิ์ทางใจ¹

ผลประโยชน์จากการมีความเชื่อดังกล่าวข้างต้นอาจเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ความเชื่อของคนไทย 8 ประเภท ข้างต้นได้ร่อนเร่แผ่อยู่ในความเชื่อที่เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สะท้อนให้เห็นได้จากผลงานวิชาช่างสิบหมู่ และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่กลุ่มวิชาช่างสิบหมู่ได้ปฏิบัติสืบทอดกันมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งผู้วิจัยวิเคราะห์และยกตัวอย่างความเชื่อเหล่านี้ตามประเภทความเชื่อของคนไทย ดังมีหลักฐานปรากฏ ได้แก่

1. ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีสงฆ์เสนา

ในกรุงเทพมหานคร มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่อันได้แก่วิชาช่างชั้น วิชาช่างหล่อ ที่เป็นหลักฐานสะท้อนความเชื่อของชาวกรุงเทพฯ เกี่ยวกับเทวคธาจักราธาธาณี ซึ่งสืบทอดความเชื่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาแต่ได้สร้างเทวรูปในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ 3 องค์ คือ พระเลื้อเมือง พระทรงเมือง และเจ้าเจตคุปต์ เทวรูป 3 องค์นี้ เป็นศาลเทพารักษ์อยู่ในกรุงเทพฯ ไม่ปรากฏหลักฐานอื่นใดประกอบให้ละเอียด มีหลักฐานเพียงเล็กน้อยว่า

...มูลเดิมจะมาแต่เทพเจ้าองค์ใดตามตำราของอินเดียจะมีเรื่องอย่างไรก็ยังไม่รู้ บางทีเลื้อเมืองทรงเมืองนั้น เามาแปลเป็นไทยไปแล้ว ศาลเทพารักษ์ มี 4 แห่ง มาแต่เดิมคือศาลหลักเมืองอยู่ตรงที่ตั้งอยู่ทุกวันนี้ ที่ริมหอกลองหน้าวัดพระเชตุพนมีสร้างเรียงกันไว้ 3 ศาล เรียกว่า ศาลพระเลื้อเมือง.. ศาลพระทรงเมือง...ศาลพระกาล หรือ ศาลเจ้าเจตคุปต์นั้น นึกว่าได้เคยเห็นครั้งหนึ่ง ทำรูป

¹เรื่องเดียวกัน หน้า 16.

เทวดานั่งคุกเข่า มีตัวนาคมัดมือโพร่หลัง...เป็นพระภูมิของคุณ...แต่เป็นเทวรูป
ใหม่ สร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ทั้ง 3 องค์

นอกจากมีเทวดารักษาราชธานี ยังมีรูปศักดิ์สิทธิ์สำหรับรักษาสถานที่ ณ วัด
พระเชตุพนวิมลมังคลารามคือ รูปหล่อสิงห์ไทยที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ประดิษฐ์²

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้พระองค์เจ้า
ประดิษฐวรการ (ม.จ. รัชกาลที่ 1) ปั้นและหล่อพระสยามเทวธิดาเป็นรูปเทพคอยพิทักษ์
รักษากรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่า

...เมืองไทยเรามีเหตุการณ์หวัด ๆ จะต้องเสียอิสรภาพมาหลายต่อหลาย
ครั้งแล้ว แต่แล้วให้มีเหตุการณ์ได้เสมอมาชะรอยจะมีเทพยดาองค์ใดองค์หนึ่งที่
คอยพิทักษ์รักษาอยู่จึงสมควรจะทำรูปเทพพระองค์นั้นขึ้นไว้สักการบูชา แล้ว
โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (ม.จ. รัชกาลที่ 1) นายช่างเอกทรงปั้นรูป
เทพพระองค์นั้น เป็นรูปทรงยืนถือพระขรรค์ในพระหัตถ์ขวา ขนาด 8 นิ้วฟุต
งดงามได้สัดส่วน แล้วหล่อด้วยทองคำเต็มทั้งพระองค์ ทรงถวายพระนามว่า
พระสยามเทวธิดา แล้วประดิษฐานไว้ในพระวิมานกลางพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
จนทุกวันนี้ ในรัชกาลที่ 4 ทรงสังเวทยทุก ๆ วัน³

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, บันทึกรับสั่งสมเด็จพระ
กรมพระยา ดำรงราชานุภาพประทานหม่อมราชวงศ์สุนษชาติ สวัสดิกุล (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์บำรุงบัณฑิต, 2530) หน้า 66.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที้ยวเมืองพม่า
(ม.ป.ท., 2489)พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค),
หน้า 27.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ ชมรมดำรงวิทยา, 2527),
หน้า 15-16.

2. ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนา

จากการวิจัยเรื่องพุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบันพบว่า การสร้างศาสนสถานในพระพุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้แสดงความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาของชาวกรุงรัตนโกสินทร์ในเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้¹

2.1 การสักการบูชา ดังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชกล่าวว่า “ทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระวิหาร พระอุโบสถ พระอาราม หลวง รจนาไว้เพื่อเป็นที่ไหว้ ที่สักการบูชา แก่ฝูงเทวดาและมนุษย์ทั้งปวง”

2.2 พระพุทธศาสนา 5000 ปี คติความเชื่อเรื่องนี้ทำให้มีการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นถาวรวัตถุสืบพระพุทธศาสนาต่อไป ดังหลักฐานร่างหมายการสร้างพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ 1 ว่า “ทรงสร้างพระอารามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นที่พระเชตุพน พระพุทธรูปพระแก้วมรกต พระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุพระธรรมเจ้าเล็บริบูรณ์แล้วจะฉลองเพื่อจะให้เป็นนิตานุทิศประโยชน์ในพระพุทธศาสนาให้ถาวรถาวร 5000 พระวษา

2.3 การสร้างวัดประจำรัชกาลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1-5 เพื่อเป็นถาวรวัตถุของพระพุทธศาสนาประจำรัชกาลสืบไป คือ

รัชกาลที่	วัดประจำรัชกาล ²
รัชกาลที่ 1	วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร
รัชกาลที่ 2	วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร
รัชกาลที่ 3	วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร
รัชกาลที่ 4	วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร
รัชกาลที่ 5	วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร

¹มรรยาท กิจสุวรรณ และ วราภรณ์ จิรัชยศักดิ์, รายงานการวิจัยเรื่องพุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.), หน้า 135-137.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 213.

ตัวอย่างความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา ดังกล่าวข้างต้นก่อให้เกิดการสร้างวัดวาอารามมากมายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นสถานที่ที่แสดงผลงานวิชาช่างสิบหมู่ให้ชาวกรุงได้ประจักษ์กันอย่างชัดเจนซึ่งเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ของวัด เช่น¹

1. อุโบสถ เป็นสถานที่ที่พระสงฆ์ประชุมกันทำสังฆกรรม ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา ภายในอุโบสถมีพระประธาน

- ประตูอุโบสถและหน้าต่างทำเป็นซุ้มบันแถลง ซุ้มทรงมณฑป
- อุโบสถ
- เสาของอุโบสถ ปลายสุดของเสาดกแต่งเป็นบัวหัวเสา เช่น บัววงนิมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 - หน้าบัน เป็นแผ่นไม้แกะสลักบ้าง แบบก่ออิฐถือปูนก็ปั้นปูนมีลวดลายต่าง ๆ เช่น นารายณ์ทรงครุฑ ลายเทพนม ตรามงกุฏ
 - หลังคาอุโบสถ ประกอบด้วยระยะภาคล้ายลำตัวพญานาค ขนตัวล้ายองตั้งแต่หางหงส์จนถึงช่อฟ้ามีใบระกาประดับตลอด ช่อฟ้ามีรูปร่างเหมือนหัวนก หัวนาคหางหงส์ล้ายหัวพญานาค

- ภายในอุโบสถ มีพระประธาน หรืออาจมีพระพุทธรูปอื่น ๆ และพระสาวก
- ผนักของอุโบสถ เขียนภาพเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนา
- บานประตู บานหน้าต่าง นิยมตกแต่งด้วยลายรดน้ำ ลายปั้นแกะสลัก ลายเขียนสี ลายประดับมุก ภาพทวารบาล

2. วิหาร เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปคู่กับอุโบสถแต่ไม่มีพัทธสีมา

- หน้าบัน ลักษณะเหมือนกับอุโบสถ ผนักหน้าบันแกะสลักในรัชกาลที่ 3 นิยมลายหน้าบันปั้นประดับเครื่องเคลือบ
- ภายในวิหาร มีภาพจิตรกรรมฝาผนัง เสาภายในมีทั้งการเขียนสีและลายลงรักปิดทอง บางแห่งมีวิหารกลบ วิหารคด วิหารกุฏิ วิหารโถง วิหารทิศ วิหารยอด วิหารหลวง สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป

¹ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทย

ภาคกลาง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพฯ : บัณฑิตยสถาน, 2536), หน้า 71-89.

3. หอไตร เป็นอาคารเก็บพระไตรปิฎก เอกสาร หนังสือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา บางแห่งมีฝาผนังไม้ฉลุลวดลายปิดทอง ประดับกระจกสี ช่องประตูหน้าต่างมีกรอบขีดหน้าและซุ้ม มีลูกกรงเป็นไม้กลึง หากเป็นหอไตรปูนก็มีจิตรกรรมฝาผนัง

4. เจดีย์ มีเจดีย์กลม เจดีย์เหลี่ยมย่อมุม

5. พระปรางค์ ปรางค์ของไทยส่วนมากมีซุ้มยื่นทั้ง 4 ด้าน ส่วนประกอบส่วนยอดประกอบด้วยพระมหามงกุฎบ้าง ส่วนฐานเป็นชั้น ๆ ตกแต่ง ๆ รูปต่าง ๆ เช่น บัวเชิงฐาน เชิงบาตรเทพแบก เชิงบาตรมารแบก เชิงบาตรกระบี่แบก ฯลฯ

3. ความเชื่อเกี่ยวกับอาชีพอิทธิบาทสี่

อาชีพอิทธิบาทสี่นับเป็นอาชีพศิลปะไทยแขนงหนึ่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นอาชีพที่มีความเชื่อต่าง ๆ ที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบันหลายประการ เช่น

3.1. ความเชื่อเรื่องครู มีหลักฐานคำไหว้ครูช่างครั่งกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 3 ดังข้อความว่า

คำไหว้ครูช่างครั่งกรุงเทพฯ¹

นบเจ้าจอมเพชรกรรม	ขุนเทพ คนขยัน
ทั้งรักษุณมรินทร์กัลมา	
ท่านพญาชำนาญ	หลวงวิจิตร เจษฎา
วิจิตรราชมนตรี	
พรหมพิจิตร หมั่นสุนทร	นายทองดี ปราชญ์ตามี
ขุนสรพัสต์ หฤไทย	
หลวงบรรจรงจนาไทย	ตฤณการวิไล
ทั้งขุนสนธิบรรจง	
ย้อมมีวิชปัญญา	เอการอาจง
วิธีกระทำล้าคน	

¹ศรัณย์ ทองปาน, ชีวิตทางสังคมของช่างในสังคมไทยภาคกลางสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อน พ.ศ. 2448 หน้า 132-133. และ น.ณ ปากน้ำ, พจนานุกรมศิลป์ หน้า 73.

ล้วนชาญปั้นเขียนถ้วนตน	แกะฉลักโลภณ
ทั้งภาพแลลัตวสารทน์	
ผูกลายชดแย้งเวียอวัลลี	หางโตบิด้มัน
นกคาบในคลองเปลวปลาย	
เครือเทศกุ่มหลากหลาย	พลิกแพลงเยื้องกราย
เป็นอย่างฝรั่งจีนจาม	
ช้อนชับก้านเกี่ยวเงื่อนงาม	ชดไขว้เลื้อยตาม
ด้วยลูกแลดดอกอัดแอ	
ลักพื้นโปร่งร่วงรวงแร	แจกเพราเลิศแล
วิจิตรแนบเนียนทำ	
ลายมุกพื้นถมรักดำ	รดน้ำก่องกำ-
มะลอลจุลลายทอง	
งามลายสามเรียบคลอคลอง	ไม่ผิดทำนอง
ทุกสรรพไร้เขาทราวม	
หน้าโชนนังออกเพลิงพลาม	กล่อมกลิ้งกลมงาม
ได้ทรงรูปแก้วทรงมันท์	
จำหลักทองทำรูปพรรณ	น้ำรักก็ขยัน
ระยับให้เห็นเงาใน	
เชิญปวงท่านอันลับไป	ยังโปรดไทย
มารับกระยาสั่งเวย	
ชมพวงเสาวคันธรำเพย	เชนียวชนมนมเนย
ทั้งดูประทีปเทียนทอง	
หัวหมุดตั้งเตียบโต๊ะรอง	กระแจะจันทน์ปอง
ประนิตไ้บุษชา	
สรรเสริญเจริญคุณนানা	โดยนัยวิตถา
ระอันประจักษ์ทุกพาย	
ขอจงคุรบาธียาย	สู่สถิตย้อย่าคลาย
ในฐานะอันกุมการย์	
ให้ศรีสวัสดิ์ทุกวันวาร	อย่ามีภัยพาน
ในข้าผู้ฟังภักดี	

ไหว้คุณพระเจ้าและ
คุณปัจเจกอรหันต์
นพเทพท่านครูขยัน
สืบลูกคำแผ้ว

พระธรรม
หากแล้ว
เชิงช่าง เพรงพ่อ
สรืลันสรวมพร ฯ

ช่างไทยถือว่าพระวิศณุกรรมเป็นยอดบรมครูแห่งการช่าง อาชีพวิชาช่างสิบหมู่เป็นช่างฝีมือไทยประเภทหนึ่ง "มีการเคารพบูชาและสักการบูชาครูอาจารย์ เช่น การไหว้ครู การครอบการฝากตัวเข้าเป็นศิษย์โดยเอาดอกไม้ธูปเทียนไปไหว้เพื่อแสดงการคารวะต่อครู แบบอย่างศิลปะไทยที่ครูอาจารย์รุ่นเก่าได้สร้างสมไว้เป็นสิ่งเคารพบูชาแทนตัวครู ช่างต้องระลึกถึงครูอาจารย์ที่ได้ให้แบบอย่างและแนะนำสั่งสอน¹ ครูวิชาช่างสิบหมู่จึงมีทั้งเทพบุคคล ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ และเครื่องมือบางอย่างที่ใช้ในการประกอบอาชีพ ฯ

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่มากมายยอมรับกันว่าเป็นครูที่ให้อาชีพช่างสิบหมู่ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงยกย่องให้ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ที่ประณีตและไม่ทราบนามช่างที่สร้างสรรค์ เช่น ครูตุ้มก (ตุ้มก) ครูดำ (หัวโชน) ครูพิราพ (หัวโชน) เมื่อวันที่ 22 กันยายน 2482 ความว่า

....ลายตุ้มนั้นทำดีเหลือเกิน ดูเพลินจนจำฝีมือได้ที่เกล้ากระหม่อมเรียกว่าครูตุ้มกนั้นก็เพราะตุ้มนี่ ด้วยไม่ทราบว่าท่านครูผู้ให้หลายท่านชื่อไร ชื่อตั้งให้ท่านอย่างนี้มีหลายชื่อ... ส่วนช่างปั้นก็มีอีกคนหนึ่งแล้วกระหม่อมเรียกว่าครูดำ นั้นเพราะได้หัวโชนฝีมือท่านมาเป็นหัวทศกัณฐ์ เขาหลงรักดำไว้ทั้งตัว ไม่ได้ปิดทองเขียนสี เพราะว่าเก่าจนใส่ไม่ได้แล้ว ช่อมแซมปะติดไว้บูชาเป็นครูเท่านั้น ฝีมือครูดำนี้ สันนิษฐานได้ว่าเป็นช่างครั้งรัชกาลที่ 1...อีกมือหนึ่งเกล้ากระหม่อมเรียกว่าครูพิราพ เพราะท่านทำหัวโชนพิราพไว้หลายตัว สันนิษฐานว่าเป็นช่างครั้ง

¹วิทย์ ทิณคันเงิน, "ช่างไทยและช่างสิบหมู่," วัฒนธรรมไทย 20, 3 (มีนาคม 2524) : 12-13

รัชกาลที่ 2... ที่ตั้งชื่อให้ท่านแต่พอเรียกเข้าใจด้วยไม่ทราบที่ท่านชื่อหรือเป็นที่
อะไรจริง ๆ....¹

นอกจากนี้ยังมีผลงานวิชาช่างสิบหมู่เฉพาะอย่างที่ช่างวิชาช่างสิบหมู่ เชื่อกันว่าเป็น
ครู ได้แก่

หัวโขน : พระครูฤๅษี พระครูพิราพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่ามีการ
สร้างศิรษาพระครูฤๅษีในรัชกาลที่ 1-2 ปัจจุบันหัวโขนนี้เก็บรักษาไว้ที่คลังศิลปในตำหนัก
ปลายเนินคลองเตย²

ศิระพระครูฤๅษี 4 สี ได้แก่ สีล้นจี่แดง สีทอง สีจันทร์

ศิระพระครูพิราพ มี 2 สี ได้แก่ สีน้ำรัก หัวโล้น (แบบประดิษฐ์ด้วยแผ่น
โลหะ แบบหน้าอัด แบบหน้าเสี้ยว) สีทองหัวโล้น (แบบหน้าอัด แบบหน้าเสี้ยว) สีน้ำรัก
(แบบมงกุฎยอดเคียนหน)³

หนังใหญ่ : หนังครุพระฤๅษี พระอิศวร ทศกัณฐ์

หนังใหญ่ที่ใช้สำหรับพิธีไหว้ครูเรียกว่าหนังเจ้าหรือหนังครู เป็นหนังใหญ่ที่ไม่ใช้
แสดงมี 3 ตัว คือ⁴

¹ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริกร
2512) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุณห ศรีตมมาลย์ วันที่ 7
กันยายน 2512, หน้า 173-175.

²อมร ศรีพจนารถ, การสร้างหัวโขน, ใน ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 81.

³ประพันธ์ สุคนธชาติ, หัวโขนพงศ์ในเรื่องราวมเกียรติ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พริ้นติ้ง กรุ๊ป, 2534) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ประพันธ์ สุคนธชาติครบ 60 ปี วันที่ 24
กันยายน 2534, หน้า 17-18 และ 34-40.

⁴หนังใหญ่ : ศิลปะการแสดงชั้นสูงของไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,
2538), เลติยร ชังเกตุจัดพิมพ์เนื่องในป้อนุรักษ์วัฒนธรรมไทย วันที่ 9 มกราคม 2537,
หน้า 10 และ 27.

- พระฤๅษี เป็นภาพสลักรูปพระฤๅษีถือไม้เท้าทำทางเป็นคนแก่ ต้องทำจากหนังสือ หนังสือ ซึ่งมีถ้อยคำว่ามีอำนาจ ความศักดิ์สิทธิ์ ตบะ มีพลังที่จะใช้ในการลงอักขระเลขยันต์ ให้มีเมตตามหานิยม

- พระอิศวร (พระนารายณ์) เป็นภาพสลักรูปพระอิศวรทำแฉลงศรเรียกว่าหนังสือแฉลง ต้องทำจากหนังสือที่ถูกละเลียดตาย ฟ้ามุ่ยตาย หรือออกลูกตายเป็นลักษณะการตายที่เรียกว่าโคตตายพราย

- ทศกัณฐ์ เป็นภาพสลักรูปทศกัณฐ์ทำแฉลงศรเรียกว่าหนังสือแฉลงเช่นเดียวกันกับพระอิศวร

3.2. ความเชื่อเรื่องพิธีกรรมประกอบการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่

เนื่องจากช่างวิชาช่างสิบหมู่มีความเชื่อว่าอาชีพวิชาช่างสิบหมู่มีครู เมื่อใดปฏิบัติงานผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ก็เชื่อกันว่าจะต้องประกอบพิธีกรรมเช่นนั้นเช่นนี้จึงจะสร้างสรรค์ผลงานได้ประสบผลสำเร็จดังความประสงค์ เช่น การประดิษฐ์หัวโขน การสลักหนังสือ คือ "... มีการเช่นบวงสรวง ทั้งพิธีอัญเชิญเทพยดาตั้งเครื่องบัตถบูชา รำลึกถึงครูอาจารย์ก่อนที่จะมีการสร้างหัวโขน และเมื่อมีการสร้างหัวโขนเสร็จแล้วก็จะมีการเปิดพระเนตร คือการทำให้หัวโขนมีตาที่สมบูรณ์ หัวโขนที่ผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ มาแล้วต้องตั้งไว้ในที่สมควร..."¹ และ

....พิธีสลัก ผู้เขียนและผู้สลักต้องนุ่งขาวห่มขาว พร้อมทั้งมีสิ่งของบูชาครูด้วยเครื่องบัตถ คือ บายศรีปากชาม 1 เครื่องกระยาบวด 1 หัวหมู 1 เงินค่ากำนัลสองสลึงเพียง รูปเทียนบูชากรรมวิธีทำหนังสือ ทุกอย่างต้องทำให้เสร็จในวันเดียว เมื่อเสร็จแล้วใช้ไม้ที่ทาบบนโครงพม่าฉากเหลาขนาดที่เหลาไม้ไม่ว่าใช้ทำตัวหนังสือ เขามาประกบหน้าหลัง แล้วใช้หวายผูกติดกัน คงเหลือไม้ส่วนล่างไว้จับเชิดประมาณ 50 เซนติเมตร การทำอย่างนี้เพื่อให้มีความขลังมากยิ่งขึ้น..."²

¹อนิต แก้วนิยม , งานช่างประณีตศิลป์และศิลปกรรม (เฉพาะการสร้างหัวโขน) ในช่างศิลป์ไทย ชุดที่ 1 เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2537), หน้า 23.

²หนังสือ : ศิลปะการแสดงชั้นสูงของไทย หน้า 27.

การปั้นและหล่อพระพุทธรูปจะมีพิธีกรรมตลอดพระพุทธรูป บายศรี ข้างถือศีล 8
กินเครื่องกระยาบวช ฯลฯ ดังมีหลักฐานในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2422 เรื่องการปั้น
พระไชยโดยมีพระองค์เจ้าประดิษฐวรการผู้บังคับบัญชากรม - ข้างสิบหมื่นเป็นผู้กำกับดูแล
งาน มีรายละเอียดของพิธีกรรมประกอบการปั้น ว่า

วันที่ ๔๑๑๑ วัน ๕ ๗ ๔ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก^{๑๒} ๑๒๔๑

(12 กุมภาพันธ์ 2422) วันนี้สวดมนต์ ปั้นพระชัยกริ่งองค์ 1 พระไชยทอง
เล็ก 2 องค์ เวลาบ่ายหนึ่ง โสดา วัดพระศรีรัตนศาสดาราม นมัสการแล้ว
พระสงฆ์ 10 รูป สวดพระพุทธรูป พระองค์เจ้าประดิษฐวรการกับช่าง
อีก 5 คน นุ่งขาวห่มขาวมาฟังสวดแล้วจำศีล ๘ ด้วยการสวดมนต์ปั้นพระไชย
นี้ ตั้งพระไชยเงินองค์ใหญ่ ๑ พระไชยใหญ่- ในปัจจุบันนี้ ๑ พระไชยเนา
โหล ๑ กับพระขันหยกใส่น้ำพระพุทธรูปกับพระเต้าลีลาด้วยองค์ ๑ มีพาน
ทองใส่ทองใบห่อหนึ่งสำหรับหล่อพระกริ่งกับทองนพคุณห่อหนึ่ง ๒ แผ่น หนัก
แผ่นละ ๒๒ สำหรับหล่อพระไชยเล็กกับมีสีผึ้งที่จะเป็นตั้งในที่สวดมนต์ด้วย

วันที่ ๔๑๑๒ วัน ๖ ๔ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก^{๑๓} ๑๒๔๑ (๑๓ กุมภาพันธ์
๒๔๒๒) เข้าวันนี้พวกช่างปั้นพระกินเครื่องกระยาบวชด้วยงาม ที่กลางพระ
อุโบสถ ตั้งใบศรีแก้วทองเงินสี่ละสุกรพร้อม เวลาก่อนเที่ยงหน่อยเสด็จออกทรง
นมัสการทรงศีลแล้วพอได้เวลาพระฤกษ์เที่ยงแล้วกับ ๑๔ นาที หลวงโลกที่ปจูด
เทียนบูชาเทวดาพระองค์เจ้าประดิษฐและช่างทั้ง ๕ คน ปั้นพระไชย ราชบัณฑิตย
ก็ลงแผ่นทอง พระสงฆ์สวดไชยันโตมีพรหมณ. เป่าสังข์และบันเตาะ ประโคม
พิณพาท คืออยู่จนปั้นเสร็จในเวลาบ่าย ๒ โมง ทรงถวายของไทยทานแล้ว
เสด็จกลับ...

การหล่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษา

- ณ วันจันทร์ เดือนสิบ ขึ้นสามค่ำ ปีมะแมศก พระวรวงศ์ พระองค์เจ้า
ประดิษฐวรการ รับพระบรมราชโองการสั่งให้ตั้ง พิธีหล่อพระพุทธรูป พระ
ชนมพรรษา ที่โรงทองในพระบรมมหาราชวัง หลวงพิพิธโกลการ สุ่มหุ่น

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ
จุลศักราช 1241 (พระนคร : พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระปฏิจเวทียวิศิษฐ์ (สาย
เลขยานนท์), หน้า 156-158.

พระพุทธรูปพระชนมพรรษาน่าตัก ๔ นิ้ว ทั้งถาดทั้งองค์ มีราชวัติ จัตรธง ล้อมหุ่นพระพุทธรูปพระชนมพรรษา บนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมขปราสาทตั้งพระ ไซยในแผ่นดินบัดนี้ มีเครื่อง ๕ ทองคำ ล้ำ-รับ ๑ พระวุฒิการบดี นิมนตหม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากร ๑ ถานา ๔ รวม ๕ รูป ขึ้นไปพ้อม กับบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมขปราสาท เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ โปรดให้พระเจ้า น้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เสดจมาทรงจุดเทียนเครื่องมัสการ พระสงฆ์สดสัตตปริต รุ่งขึ้น ณวันอังคาร เดือนสิบ ขึ้นสี่ค่ำ พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องมัสการ...ทรงศีลจบแล้ว.เสด็จทรงราชดำเนิน มาประทับที่โรงทองครั้นได้พระฤกษ์ ๒ โมงเช้า กับ ๓๕ มินิตหลวงพินิจ โลกการ เญญเข้าถูกพิกที่เงินละลายคว่างน้ำหนักเงินซึ่งห้าตำลึง มาทูลเกล้าฯ ถวาย...ทางเจือทองคำไปลงในแก้ว คร่ำทองขึ้นทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวทรงหล่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษา พระสงฆ์ถวายไชยมงคล เจ้าพนักงานก็ประโคมพิณพาทย์แตรสังข์ขึ้นพร้อมกัน ครั้นทรงหล่อเสร็จแล้ว พระมหाराชครูพิธีโปรดน้ำสังข์ที่ พระพุทธรูป พระชนมพรรษา...¹

การหล่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษาดังกล่าวเป็นตัวอย่างพิธีกรรมประกอบการหล่อ พระพุทธรูปที่ปฏิบัติกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งวิทย์ พิณคันเงินได้อธิบายพิธีกรรมดังกล่าว เพิ่มเติมว่า

...ถ้าวันไหนจะเททองก็มักจะต้องทำพิธีบวงสรวงเทวดา ไหว้ครูบาอาจารย์ และมีพระสงฆ์สดสัตตปริตในบทพุทธาภิเศกในขณะเททองบางแห่ง คนเททอง จะต้องนุ่งขาวห่มขาว และถืออุโบสถศีล (รับศีล ๘) ในวันนั้นด้วย ในบริเวณ เททองจะตั้งราชวัติจักรธงวงสายสิญญให้รอบ เพื่อความเป็นสิริมงคล นอกจาก นั้นก็มีการประโคมมโหรีพาทย์ ลั่นฆ้องชัย และให้สามราเป็นระยะ ๆ จนเททอง เสร็จ

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 จ.ศ. 1239 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ ดันฉบับ, 2540), หน้า 238.

....ส่วนพิธีสุดท้ายเรียกว่า “เบิกพระเนตร” โดยการนิมนต์พระสงฆ์มาชุมนุมเจริญพระพุทธมนต์ บางแห่งใช้ประดับมุกที่ดวงพระเนตรด้วย บางทีก็เอาเครื่องกรัดพระเนตร เป็นกริยาของการเบิกพระเนตร แต่ถ้าพิจารณาถึงพิธีเบิกพระเนตรและฉลองพระแล้ว ก็น่าจะเป็นอุบายให้คนมาช่วยกันติชมพระพุทธรูปที่ใหม่ และสำเร็จแล้วนั่นเอง ทุกคนจะได้ชมโฉมอันสคราญตา น่าเคารพ พวกช่างและผู้สร้างก็จะพลอยอึดมอกอึดใจในผลสำเร็จอันน่าอัศจรรย์เป็นกิริยาบุญอันหนึ่ง จากนั้นก็นำไปประดิษฐานยังอุโบสถหรือพระวิหาร เป็นที่เคารพของประชาชนต่อไป...¹

3.3 ความเชื่อเรื่องฤกษ์

ฤกษ์ หมายถึง เวลา หรือคราวแห่งช่วงวันหรือคืนอันเหมาะในการประกอบงานมงคลทั้งปวง เพื่อให้เกิดลาภผล ความสำเร็จเป็นมิ่งมงคลแก่เจ้าของงาน ฤกษ์เป็นเรื่องโหราศาสตร์อย่างหนึ่ง² การสร้างสรรคงานวิชาช่างสิบหมู่เชื่อกันว่า หากจะให้งานได้ผลสำเร็จดีจะต้องเริ่มทำงานตามฤกษ์ ดังมีหลักฐานปรากฏในรัชกาลที่ 1 (พ.ศ.2351) เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน เช่น ฤกษ์สร้างวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร การหล่อพระพุทธรูป ณ วัดเลาซิงเข้า

¹วิทย์ พิณคันเงิน ศิลปกรรมและการช่างของไทย (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2503), หน้า 212-213.

²สมบัติ จำปาเงิน, ฤกษ์งาม-ยามดี (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ข้าวฟ่าง, 2534), หน้า 2.

หมายกำหนดการ¹
เรื่อง ทรงสร้างวัดสุทัศนเทพวราราม

จ.ศ. ๑๑๗๐

พระยามหาอำมาตย์ รับพระราชโองการสั่งว่า หลวงโลกทีป โหรทำนาย
พระฤกษ์ ก่อรากพระอุโบสถ วัดมหาสุทธาวาส พูลเกล้าฯ ถวายกำหนด ณ
วัด ๔ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เวลาบ่าย ๒ โมง ๖ บาท
พระสงฆ์ ๕๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ ครั้น รุ่งขึ้นวัน ๕ เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ
เวลาบ่าย ๒ โมง ๖ บาท พระฤกษ์จะได้ก่อรากพระอุโบสถ ต่อไป

หมายกำหนดการ²
เรื่อง หล่อพระพุทธรูป ณ วัดเสาชิงช้า

จ.ศ. ๑๑๗๐

ด้วยพระขำนิรจนา รับสั่งไล่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า
ซึ่งสั่งไปแต่ก่อนว่าจะได้หล่อพระพุทธรูปพระองค์ใหญ่ ณ วัดเสาชิงช้า ณ วัน
เดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก เวลาบ่าย ๓ โมง บัดนี้หลวงโลกทีป
โหรมีชื่อคำนวณฤกษ์พูลเกล้าฯ ถวายเลื่อนเข้ามาว่า พระฤกษ์จะได้หล่อพระ
พุทธรูป พระสงฆ์ ๓๐ รูป จะได้ตั้งสวดพระพุทธมนต์ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ
๓ ค่ำ ๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ทั้ง ๓ วัน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๔ เดือน ๒ ขึ้น
๕ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมง บาทหนึ่ง พระฤกษ์จะได้เททอง

ในรัชกาลที่ 5 มีจดหมายเหตุรายวันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวแสดงการเททองหล่อพระพุทธรูป เทวรูป ณ โรงทองในพระบรมมหาราชวัง มี
ความว่า

^{1,2}ประชุมหมายเหตุรับสั่งภาค 2 หน้า 86-87.

วันที่ ๓๙๕๘ วัน ๖ ๆ ๑๐ คำ ปีกะ เอกศก^๑ ๑๒๔๑
(๑๒ กันยายน ๒๔๒๒)

เวลาเข้าเสด็จออกพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ทรงศัล แล้วเสด็จ ประทับโรงทอง
ภอได้มณฑลฤกษ์จึงทรงเททองคำหล่อพระพุทธรูปนาคร ๑ สมามิ ๑ เทวรูป
พระเสาร ๑ พระพุทธรูป ๑ แล้วเสด็จปรนนิบัติพระสงฆ์และถวายไทยทาน...¹

3.4 ความเชื่อเรื่องสัตว์หิมพานต์

สัตว์หิมพานต์มีกำเนิดความเชื่อมาจากศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมักพบเห็น
ในผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ภาพจิตรกรรมฝาผนังในวัดวาอาราม ภาพไม้แกะสลัก ปูนปั้น
ภาพสมุดไทย ฯลฯ ชาวกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงเชื่อเรื่องสัตว์หิมพานต์สืบต่อกันมา ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงพระนิพนธ์ไว้ในสาส์นสมเด็จ วันที่
8 ตุลาคม 2483 ความว่า²

สัตว์หิมพานต์ หมายถึง สัตว์ที่ประกอบด้วย กระหนกทกทวยไม่ได้หมาย
ความว่า เป็นสัตว์ที่อยู่ในป่าหิมพานต์ สัตว์ในป่าหิมพานต์ เช่น ม้า ช้าง โค ฯลฯ
สัตว์หิมพานต์มีแต่สี่หรือสิ่งหนึ่งมากกว่าอย่างอื่น เพราะในบางประเทศไม่มีตัว
จริง จนทำให้ไม่รู้จักรูปร่างไปตามชอบใจ แล้วก็จำไปทำต้อ ๆ กัน
สัตว์หิมพานต์ แบ่งออกได้ 4 พวก (1) เป็นสัตว์ตรง ๆ เช่น ช้าง ม้า (2) ลอก
อย่างเขามา เช่น สิงห์ (3) คิดขึ้นจากคำ เช่น สางแปลง (4) ผสมเอาตามชอบใจ
เช่น เหมราชศดร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในสาส์นสมเด็จ วันที่ 10 ธันวาคม 2483 มีความว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ฯ
จ.ศ. 1241 หน้า 71-72.

²ลวดลายภาพในศิลปะ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2531) กรมศิลปากร จัดพิมพ์
ประกอบนิทรรศการพิเศษในเทศกาลปริมพรรษาและพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก วันที่ 27
กรกฎาคม - 29 กันยายน 2531, หน้า 8-9.

มูลเหตุการเกิดสัตว์นิมพานต์มี 4 ประการ คือ

1) สัตว์นิมพานต์ หมายถึงสัตว์ในปาณินิมพานต์ที่มนุษย์สามัญไม่สามารถเห็นตัวจริงได้ ฉะนั้นสัตว์จุตูปาท ทวิปาต จึงไม่นับเป็นสัตว์นิมพานต์

2) ช่างเขียนหรือปั้นรูปสัตว์นิมพานต์ โดยอาศัยจากการพรรณนาอาการและลักษณะตามคำโบราณมาประดิษฐ์รูปสัตว์นิมพานต์ด้วยปัญญาคน เช่น สิงห์ ราชสีห์ นก ทนต์ทิมา หงส์ กิณร ฯลฯ บางครั้งเขียนโดยขาดความรู้จากพระบาลี

3) ช่างผู้เป็นต้นคิดทำรูปสัตว์นิมพานต์ไว้อย่างใด ช่างภายหลังก็ทำรูปนิมพานต์ตามอย่างนั้น อาจแก้ไขเรื่องกระหนก

4) เดิมมีรูปสัตว์นิมพานต์น้อยอย่าง มีแต่สัตว์ที่ชื่อปรากฏในพระบาลี ศัพท์ ว่า "สัตว์นิมพานต์" เกิดภายหลัง การเพิ่มเติมชนิดรูปสัตว์นิมพานต์อาจเกิดมาจากการทำเครื่องแห่งพระบรมศพ เมื่อทำบุษบกวางไถรบหลังรูปสัตว์ เช่น มยุรเวณโดย ฯลฯ

จากความเชื่อของคนไทยก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า มีสถานที่อันห่างไกลที่เป็นที่อยู่ของผู้มีคุณวิเศษต่าง ๆ มนุษย์ธรรมดายากที่จะไปถึงได้ ช่างฝีมือไทยจึงได้เกิดความคิดจินตนาการ คิดดัดแปลง ผูกเป็นลวดลายอ่อนช้อยงดงาม ภาพสัตว์นิมพานต์นี้ ส่วนใหญ่จะพบได้ในภาพเขียน ภาพจิตรกรรมฝาผนังในวัด ลวดลายแกะสลักไม้ ปูนปั้นต่าง ๆ ลายรดน้ำบนตู้ ลายทอง ประติมากรรมหรือเครื่องตกแต่งประดับอาคาร ประติมากรรม หน้าต่าง ภาพในสมุดไทย รูปหล่อ ฯลฯ ส่วนใหญ่จะปรากฏรูปสัตว์นิมพานต์ในโรงรูปสัตว์ งานพระเมรุ ได้แก่ คราวถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชกาลที่ 2 ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในรัชกาลที่ 4 คราวพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ถวายพระเพลิงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ 5 รวม 5 ครั้ง เป็นต้น นับตั้งแต่รัชกาลที่ 6 การจัดทำรูปสัตว์นิมพานต์งานพระเมรุก็เลิกทำกันตามพระราชประสงค์การเปลี่ยนแปลงงานพระเมรุฯ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง ในรัชกาลที่ 3 มีสมุดไทยดำ ภาพร่างสัตว์นิมพานต์ในการผูกหุ่นรูปสัตว์เข้ากระบวนแห่พระบรมศพ และพระศพเจ้านายบางพระองค์ ทำขึ้นสมัย รัชกาลที่ 3 มีภาพสัตว์นิมพานต์จำนวน 76 ชนิด ได้แก่ ครุฑ นกเทศ นกหัสติณ หงส์ เหมราช ทักทอ มัจฉา

อสุรปักษา เทพนรสิงห์ เทพกินนร ม้ารีศ นาคาปักชิน วาเร่ญชร นางแปรง กุมภินีมิตร
สี่หุสบรรณ เป็นอาทิ¹

4. ความเชื่อเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีสถานภาพเป็นเทวราชตามความเชื่อของ
ศาสนาฮินดูที่สืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีได้
ผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ที่เป็นพิธีพราหมณ์เพื่ออุปโลกน์พระมหากษัตริย์ให้เป็นพระ
เป็นเจ้าทั้ง 3 ในศาสนาฮินดู คือ พระศิวะ พระนารายณ์ พระพรหม ซึ่งยังคงสืบทอดมาจนถึง
ปัจจุบัน ความศักดิ์สิทธิ์ทั้งปวงยังคงมีอยู่ในองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพล-
อดุลยเดช พระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 9 ในราชวงศ์จักรี²

ความเชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า เป็นพระเป็นเจ้าทั้ง 3
ในศาสนาฮินดูนั้น สืบเกิดได้จากผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่

พระราชลัญจกร : มีพระราชลัญจกร มหาอณาโลม ที่แสดงว่าเป็นโครงการของ
พระศิวะ ตราพระครุฑพ่าห์ของพระนารายณ์ และพระราชลัญจกรของพระพรหมเป็นรูปหงส์
พระราชลัญจกรทั้ง 3 องค์นี้ แสดงว่าเป็นพระบรมราชโครงการของพระผู้เป็นเจ้า³

พระบรมมหาราชวัง : พระบรมมหาราชวัง ประกอบด้วยพระที่นั่งต่าง ๆ ที่ได้ลง
อาถรรพ์หรือลงยันตร์ เชิญเทวดาให้มาสถิตตามพิธีพราหมณ์ มีพราหมณ์ประจำราชสำนัก
เพื่อประกอบพิธีต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังอันเป็นเทวสถานที่บุคคลต้องแสดงความเคารพ
สถานที่ด้วย⁴ พระบรมมหาราชวังจึงมีลักษณะผลงานวิชาช่างสิบหมู่ แสดงการเป็นเทวสถาน
ของพระนารายณ์ และแสดงอิทธิพลความเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ไทย เช่น
พระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ที่หน้าบันพระมหาปราสาท ตกแต่งด้วยรูปภาพ

¹ ยิ้ม ปิ่นทองกูร ทองสืบ ศุภมาร์ค และ กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, ภาพสัตว์
นิมพานต์ จากสมุดไทยคำของหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี,
2525), หน้า 3-90.

² ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "สถาบันพระมหากษัตริย์ไทย," วารสารไทย 2, 6
(เมษายน - มิถุนายน 2525) : 4-6"

³ เรื่องเดียวกัน หน้า 6.

⁴ เรื่องเดียวกัน หน้า 7.

จำหลักพระนารายณ์ทรงครุฑ มีการประดับตกแต่งกรอบคูหาหน้าบันด้วยช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ ปิดทองประดับกระจกสีเหลือง ตัวไม้สลักหางหงส์ทำเป็นรูปศีรษะพญานาคหันออกมาทางด้านหน้า เรียกว่า นาคเบือน¹ เครื่องประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ เป็นเครื่องประดับหลังคา ในพระบรมมหาราชวังมาก่อนพระอารามหลวง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาว่า "...เครื่องลายของช่อฟ้าใบระกานาคพญานาคเลี้ยวหางหงส์ เครื่องประดับหลังคาแลหุ้มจรนำคูหา เครื่องเหล่านี้เดิมก็เป็นเครื่องประดับสำหรับอิศริยยศ คือ ทำในพระที่นั่งน้อยใหญ่ในพระราชวัง แลค่านักเจ้านายในพระราชวัง และวังเจ้าต่าง ๆ ภายหลัง ในหลวงทรงพระราชศรัทธาให้ไปทำถวายในพระศาสนา..."²

บัลลังก์³ : มีพระราชบัลลังก์มุขบกมาลาและพระราชบัลลังก์มหาเศวตฉัตร พระราชบัลลังก์มุขบกมาลาใช้เสด็จออกว่าราชการรับแขกเมือง ได้แก่ พระราชบัลลังก์มุขบกมาลาจักรพรรดิพิมาณ ประจำพระที่นั่ง อมรินทร์วิจิตรที่รัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้สร้างเป็นไม้แกะสลัก นับเป็นศิลปกรรมชั้นเยี่ยมชิ้นหนึ่ง พระราชบัลลังก์มหาเศวตฉัตร ได้แก่ พระที่นั่งพุทธานกาญจนสิงหาสน์ ทอดเหนือพระราชบัลลังก์ภายใต้ฉัตรพญานาคมหาเศวตฉัตร ทำด้วยไม้แกะสลักหุ้มทอง มีรูปครุฑและเทพนมประดับที่ฐาน 2 ชั้น ใช้เสด็จออกในงานบรมราชาภิเษก เปิดสภาผู้แทนราษฎร ฯลฯ หากใช้ในโอกาสเลียบพระนคร พระราชทานผ้าพระกฐินทางสถลมารคก็จะเปลี่ยนเป็นพระราชมณเฑียรพุทธานทองได้ด้วย พระที่นั่งภัทรบิฐ ประจำพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ที่สร้างในรัชกาลที่ 3 ทำด้วยไม้แกะสลักหุ้มเงินถมทอง พระที่นั่งพุทธานฉัตรอันเป็นฝีมือพระยาเพชรพิชัย (จีน) ในรัชกาลที่ 5 ทำด้วยไม้หุ้มเงินสลักลายเบญจมาศาทองเป็นที่ประทับประจำในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทำเป็นพระราชมณเฑียรได้เช่นเดียวกัน พระแท่นราชบัลลังก์มหาเศวตฉัตรประจำในพระที่นั่งอมรินทร์วิจิตร ทำด้วยไม้ลงรักปิดทองประดับกระจก มีรูปครุฑและเทพนมประดับที่ฐานทั้ง 2 ชั้น พระแท่นราชบัลลังก์มหาเศวตฉัตรประจำในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท อันเป็นฝีมือของเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ในรัชกาลที่ 1 ทำด้วยไม้ลงรักปิดทองประดับมุก มีรูปครุฑและเทพนมประดับที่ฐานทั้ง 2 ชั้น

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, ฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมไทย, ในวัง หน้า 489.

(กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2525) พิมพ์เป็นที่ระลึกงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี.

²พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ :2521), พิมพ์งานฉลองครบรอบ 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ 1-5 ตุลาคม 2521, หน้า 228.

³มงคล ส้าราษฎร, บัลลังก์ พระแท่นบรรทม และเครื่องเรือน, ใน ศิลปวัตถุ กรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 190-191.

ราชรถ : ราชรถสำหรับพระมหากษัตริย์ที่สร้างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่

● พระมหาพิชัยราชรถ สร้างเมื่อ พ.ศ. 2338 เพื่อการพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 เป็นราชรถขนาดใหญ่ตามสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชรถองค์นี้เฉพาะอัญเชิญพระบรมศพ พระเจ้าแผ่นดิน แสดงสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุ ซึ่งตัวราชรถส่วนล่างแกะสลักเป็นลายกระหนกนาค กระหนกนาง ลายกระจังตาอ้อย ลายลูกฟักประจำยาม ลายกระจัง ลายรักร้อย ลายกระจังพื้นปลา ล้อราชรถแกะสลักลายลูกฟักประจำยาม ฐานเขียงชั้นล่างมีเสาหัวเม็ดทรงมณฑป แผงหนักเป็นเสากลึงและงอน รดส่วนปลายเป็นรูปเศียรนาค ฐานบุษบกชั้นที่ 1 และ 2 ตรงกลางฐานแบนจากทั้งหัวเกริน ท้ายเกรินประดับรูปเทวดานั่งคุกเข่า พนมมือเรียงกันเป็นระยะ โดยซ้อนลดหลั่นขึ้นไป 3 ชั้น ถึงฐานสิงห์ของบุษบก ตัวบุษบกย่อมุมไม้สิบสอง ฐานบุษบกแกะสลักลายประจำยามก้ามปู คันทวยหลังคาบุษบกแกะสลักลายนาค 3 เศียร หลังคาบุษบกเป็นยอดปราสาท มีปราสาทเป็นเสากลึงยอดแหลมปลายสุดของยอดบุษบกประดับด้วยทุ่มข้าวบิณฑ์ รูปแบบของราชรถเป็นการจำลองเขาพระสุเมรุที่ใช้บุษบกเป็นสัญลักษณ์ของอรูปภูมิ เพราะเป็นที่ประดิษฐานพระบรมโกศของเทพ ที่ขึ้นเทพนมและพญานาคเป็นสัญลักษณ์แห่งรูปภูมิ มีล้อ คาน เพลา เปรียบได้กับกามภูมิ

จะเห็นได้ว่าพระมหาพิชัยราชรถเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่สะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง และเป็นที่ประทับของพระอินทร์ที่เหนือเทพทั้งปวง¹ พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีได้สืบทอดความเป็นสมมติเทพตลอดจนถึงปัจจุบัน

● พระราชมณเฑียร : พระราชมณเฑียรต่าง ๆ สำหรับพระมหากษัตริย์ที่สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-5 ที่ยังคงอยู่ในปัจจุบันส่วนหนึ่งจัดแสดงไว้ ณ พระที่นั่งวิมมวณเฑียร และโรงราชรถในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ได้แก่

พระที่นั่งราชนเรนทรขาน สร้างในรัชกาลที่ 1 เป็นพระที่นั่งทรงบุษบกย่อมุมไม้สิบสองด้วยไม้แกะสลักปิดทอง มีพนักพิงและกระจังปฏิญาณแกะสลักเป็นภาพเทพนมไว้ตรงกลางทุกอัน ครุฑยุคนาค 14 ตัว ประดับที่ฐาน นับเป็นศิลปกรรมจีนเอกชิ้นหนึ่งของพระมหากษัตริย์ทรงเวลาเสด็จขบวนแห่อย่างใหญ่ เช่น เสด็จพระราชดำเนินจากพระราช

¹ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร เครื่องประกอบพระราช

อิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2539) พิมพ์ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ 10 มีนาคม 2539, หน้า 187-204

มณฑลเชียร ไปสักการะพระพุทธรูปนามนิรัตนปฏิมากรในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีฉลองพระนคร 100 ปี เชิญพระบรมโกศ พระบรมอัฐิพระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินี

- พระยานมาศสามลำคาน สร้างในรัชกาลที่ 1 ทำด้วยไม้สลักปิดทอง ประดับกระจกสี เป็นแท่นซ้อนลด 4 ชั้นย่อมุมไม้สิบสอง ทำเป็นแผงราชวัติจำหลักลายประดับกระจก รูปครุฑโดยรอบ 38 ตัว เทพนม 26 องค์ คานทั้ง 3 เป็นไม้กลึงกลมทาสีแดง ปลายสลักเป็นหัวเม็ดปิดทองประดับกระจกสี ให้อัญเชิญพระบรมศพพระมหากษัตริย์

บ้างก็อยู่ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระบรมมหาราชวัง ได้แก่

- พระราชยานงา เป็นพระราชยานประทับราบทำด้วยงาช้างสลักลวดลาย ทั้งส่วนฐาน กระบัง พนัก กระดานพิง พื้นทำด้วยไม้ตีเป็นตารางทาสีแดง คานหามหุ้มงาช้างตลอดถึงหัวเม็ด เป็นงานที่ละเอียดมาก นับเป็นศิลปกรรมชิ้นเอกชิ้นหนึ่ง พลเรือโทพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ผู้บังคับบัญชากรมช่างสิบหมู่ทรงออกแบบและทำร่วมกับพระยาจินดารังสรรค์ (รอด รัตนศิลปิน) ในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2432)

- พระราชยานทองลงยา เป็นพระราชยานประทับราบ ตัวพระราชยานเป็นไม้หุ้มทองลงยา กระบัง พนักและกระดานพิงเป็นทองลงยา คานเป็นไม้หุ้มโลหะสลักลาย หัวเม็ดปลายคานหุ้มทองลงยา พระรัตนโกษาเป็นนายช่าง สร้างในรัชกาลที่ 5¹

พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ทรงมีพระราชยานหลายองค์ เช่น พระที่นั่งราเชนทรยาน พระราชยานทูตตาลต่าง ๆ พระราชยานต่าง ๆ พระยานมาศ พระที่นั่งพระวอ เป็นอาทิ

จะเห็นได้ว่าพระบรมมหาราชวัง บัลลังก์ ราชรถ พระราชยานสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นนั้น ล้วนเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น วิชาช่างแกะ วิชาช่างรัก วิชาช่างกลึง วิชาช่างบุ ที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อการเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ดังที่ จีวงาม มาเจริญ แสดงความคิดเห็นไว้ว่า

....ความเชื่อของชาวไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันเชื่อกันว่า พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ มีอำนาจ ความสามารถและบุญญาธิการเหนือคนทั้งหลาย สิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนที่สถิตแห่งเทพเจ้ามีลักษณะใหญ่โตพิเศษงดงามเหนือ

¹ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ หน้า 63-68.

กว่าสามัญชนอย่างไรปราสาทราชวังก็ต้องใหญ่โตงดงามเป็นพิเศษตามนั้นมีการสร้างยอดเป็นชั้นตกแต่งอย่างวิจิตรตระการตา เปรียบเสมือนสวรรค์หรือวิมานแห่งเทพเจ้า สิ่งต่าง ๆ ในพระราชวังก็ต้องแสดงความเป็นเทพของพระมหากษัตริย์เช่นกัน เป็นต้นว่า พระราชบัลลังก์... จะต้องมียกย่องมา จากวิมาน มีหลังคาเครื่องยอดงดงามประดับด้วยลวดลายกนกต่าง ๆ ดูเหมือนวิมานจริง ๆ... คือ พระที่นั่งบุษบก... นอกจากนี้เมื่อเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปไหน... ก็ต้องมีพระราชยานประทับ ... สร้างจำลองตามแบบวิมานในอุดมคติด้วย... เกิดเป็นบุษบกพระราชยาน (คานหาม)บุษบกราชรถ...¹

¹ฉวีงาม มาเจริญ, บุษบกธรรมเนียม หน้า 8.

- ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

ศาสนา หมายถึงคำสั่งสอนของศาสดาผู้ประกาศและตั้งศาสนาขึ้น เพื่อแนะแนวทางให้แก่ผู้ปรารถนาความสุข พึ่งปฏิบัติตามที่สั่งไว้ เช่น พุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของศาสดาพระพุทธเจ้าทรงประกาศและตั้งขึ้นเป็นลัทธิ ทรงกล่าวว่าคนเกิดมาจะมีสุขหรือมีทุกข์ก็มาแต่เหตุ คือการกระทำของตนเอง¹ หรือศาสนาเป็นเทคนิคแห่งการแสดงออกของความเชื่อ ความภักดี ความเชื่อและความภักดีเป็นเรื่องความรู้สึกอยู่ในใจ ศาสนาเป็นวิธีแสดงออกของความรู้สึกให้ปรากฏเห็น หรือศาสนาเป็นสถาบันสังคม เป็นสิ่งที่สังคมตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ของสังคม สถาบันนี้ประกอบด้วย หนึ่งพระภิกษุสงฆ์ผู้ดำเนินงาน สองมีวัด กฎข้อบังคับเป็นสถานที่และอุปกรณ์สามมีสมภารเป็นผู้ปกครองควบคุม และสี่มีพิธีการของสงฆ์² ศาสนาจึงเป็นทั้งคำสั่งสอน ของศาสดา วิธีการแสดงความเชื่อและความภักดีให้ปรากฏเห็น และเป็นสถาบันของสังคม

การแสดงความเชื่อความภักดีทางศาสนาให้ประจักษ์สังเกตได้จากการประพฤติ การปฏิบัติศาสนกิจ และศาสนวัตถุ ศาสนสถาน ดังที่เสถียรโกเศศกล่าวไว้ว่า

... คนที่ประพฤติอยู่ในศีลธรรมและประกอบกิจในลัทธิศาสนาเป็นพิธีรีตอง มีการทำบุญให้ทาน สร้างสิ่งอันเป็นศิลปเนื่องด้วยศาสนา มีสถานที่สำหรับประกอบกิจในลัทธิ ซึ่งเป็นไปในทางศิลปสถาปัตยกรรม มีรูปภาพสำหรับประดับประดา เพื่อเตือนตาเตือนใจ ซึ่งเป็นไปในทางจิตรกรรม... ล้วนเป็นการแสดงออกของความเชื่อความภักดีในศาสนาให้ประจักษ์แจ้งและสมบูรณ์ขึ้นเท่านั้น ถ้าขาดสิ่งที่แสดงออก ศาสนาก็จะไม่เป็นศาสนาได้โดยสมบูรณ์อีกต่อไป...³

¹เสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป, ลัทธิ - ศาสนา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร 2516), หน้า 2.

²เสฐียรโกเศศ, ชาติ - ศาสนา - วัฒนธรรม (นครหลวงฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 318.

³เสฐียรโกเศศ, ชาติ - ศาสนา - วัฒนธรรม หน้า 274.

...ความเชื่อในศาสนาเป็นเรื่องของใจ ถ้าใจไม่แสดงออกมาภายนอกกายก็ไม่มีใครทราบได้เชื่ออะไร... ที่ทุกศาสนามีพิธีรีตอง ศิลปะ และประเพณีเกี่ยวกับศาสนาก็เป็นการแสดงออกแห่งความเชื่อ เพื่อเร้าใจให้เกิดศรัทธาปลาทะ... เมื่อได้กระทำอะไรไปก็เชื่อว่าเป็นกุศลได้บุญแรงก็เกิดปิตินดีเบิกบานผ่องแผ้วใจ ที่มนุษย์สามารถทำสิ่งใหญ่โตได้สำเร็จ... ก็เพราะด้วยแรงกำลังแห่งความเชื่อ... ศาสนาจึงเป็นสิ่งจำเป็นแก่ผู้ที่มีความเชื่อเพราะทำให้ชีวิตมีความหวัง ถ้าปราศจากศาสนา ชีวิตก็ไม่มีจุดหมายแก่เขาต่อไป...¹

ชาวไทยเมื่อก่อนนับถือผีลางเทวดา ครั้นนับถือพุทธศาสนาแล้วยังคงนับถือผีลางเทวดาแต่ลดจำนวนลง พุทธศาสนาไม่ยืนยันหรือปฏิเสธเรื่องผีลางเทวดา พุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งจำเป็น เนื่องจากศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่มีทั้งพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติและมีความสัมพันธ์กันกับวิชาช่างสิบหมู่มากกว่าศาสนาพราหมณ์และศาสนาฮินดู ผู้วิจัยจึงขอเสนอความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนากับวิชาช่างสิบหมู่เป็นกรณีศึกษา

1. ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับวิชาช่างสิบหมู่

ชาวไทยเมื่อก่อนนับถือผีลางเทวดา ครั้นนับถือพุทธศาสนาแล้วก็ยังคงนับถือผีลางเทวดาแต่ลดจำนวนลง พุทธศาสนาจึงมิได้ปฏิเสธหรือยืนยันเรื่องผีลางเทวดา พุทธศาสนาจึงมีสิ่งที่เป็นสิริมงคล การเจิม ประพรมน้ำพระพุทธมนต์ ล้วนเป็นเครื่องบำรุงขวัญ² สืบมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีทั้งลัทธิหินยาน ได้แก่ มหานิกาย ธรรมยุติกนิกาย รามัญนิกาย และลัทธิมหายาน ได้แก่ อาณานิิกาย จินนิกาย³ ตลอดจนสมัย

¹ เสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป, ลัทธิ - ศาสนา หน้า 9-10.

² เสฐียรโกเศศ, ชาติ - ศาสนา - วัฒนธรรม หน้า 361 - 363.

³ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูฒนาโณ) ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหาภฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 2536), หน้า 438-439.

กรุงรัตนโกสินทร์ชาวกรุงเทพมหานครส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่รัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา พุทธศาสนาก็มีฐานะเป็นศาสนาประจำชาติไทย ดังมีพระราชดำรัสในเทศนาเสือป่า ความตอนหนึ่งว่า

...ศาสนาย่อมเป็นหลักสำหรับจะชี้ให้ถูกทางว่าอย่างไรจะเป็นทางประเพณี...

คนเราทุกคนจำเป็นต้องมีศาสนา พระพุทธศาสนาเป็นของไทย เรามาชวนกัน
นับถือพระพุทธศาสนาเถิด...¹

ในรัชกาลปัจจุบันชาวกรุงเทพมหานคร (พ.ศ. 2539) นับถือพุทธศาสนามากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 92 รองลงมา คือศาสนาอิสลาม ร้อยละ 6 ศาสนาคริสต์ ร้อยละ 1 ศาสนาพหุชนิก ศาสนาฮินดู ศาสนาซิกข์ รวมกันร้อยละ 0.05² ผู้นับถือพุทธศาสนาย่อมต้องประกอบพุทธศาสนกิจต่าง ๆ ด้วยความศรัทธา ได้แก่ กิจของสงฆ์ เช่น ทำอุโบสถกรรม สวดมนต์ อุทิศบิณฑบาต ให้อุบาสก แสดงธรรมเทศนาแก่อุบาสกอุบาสิกา และกิจของพุทธศาสนิกชน เช่น ประเพณีเกี่ยวกับพุทธศาสนา ฯลฯ พุทธศาสนิกกิจดังกล่าวทำให้พุทธศาสนาเกิดความต้องการสถานที่ที่วัดอยู่ในพุทธศาสนา เช่น วัด ธรรมาสถ์ ไต๋หมี่บูชา ฯลฯ อันเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนิกชนสร้างสรรค์พุทธศิลป์ด้วยความศรัทธาในพุทธศาสนา ซึ่งแสดงถึงความศรัทธาพระพุทธรูป โดยแสดงออกด้วยการสร้างพระพุทธรูปปฏิมาขึ้นด้วยปูน สลักด้วยไม้หรือหิน ภาพพระพุทธรูปจิตรกรรมฝาผนัง เป็นต้น ส่วนความศรัทธาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธรูปแสดงออกด้วยการสร้างพระไตรปิฎก ตู้พระไตรปิฎก หอพระไตรปิฎก เป็นอาทิ สำหรับศรัทธาพระสงฆ์ผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนา ก็แสดงออกด้วยการสร้างกุฏิ หอสวดมนต์ ศาลาการเปรียญ

¹พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตนาโณ) ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : สมาการศึกษาหมากฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 2536), หน้า 446-447.

²แนะนำกรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ : สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร, 2540), หน้า 15.

เป็นต้น¹ การนับถือพุทธศาสนา มีการสร้างสรรค์พุทธศาสนสถาน พุทธศาสนวัตถุดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำคัญของคนไทย ซึ่งวิทย์ พินคันเงินให้ความเห็นเกี่ยวกับการสร้างวัตถุในพุทธศาสนาเป็นสิ่งสำคัญยิ่งสำหรับชาวพุทธ และเพื่อเป็นการแสดงให้ชาวโลกได้เห็นเห็นว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาเอกของประชาชนไทย² อีกด้วย ดังนั้นพุทธศาสนาจึงเป็นบ่อเกิดของการสร้างพุทธศาสนสถานและพุทธศาสนวัตถุ อันเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ส่วนหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

2. อานิสงส์จากการสร้างผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในพุทธศาสนา

อานิสงส์ หมายถึงผลแห่งกุศลกรรม³ เป็นสิ่งที่เกิดจากวิธีทำบุญที่ถูกต้องตาม ทุณทรัพย์ของตน เกิดศรัทธา ไม่หวังผลตอบแทน⁴ การร่วมมือกันสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ชาวพุทธสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ย่อมถือว่าได้อานิสงส์ต่าง ๆ ได้แก่⁵

2.1) อานิสงส์การสร้างวัด

การสร้างวัด ผู้สร้างจะได้อานิสงส์

- (1) ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์และเทวดา
- (2) มีคนคบค้าสมาคม
- (3) มีเกียรติ มีชื่อเสียงเพราะเป็นบุญกุศลที่ยิ่งใหญ่ถาวร

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, อิทธิพลของวัดที่มีต่อศิลปพื้นบ้าน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง บ้านและวัด : พื้นฐานสำคัญของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 15-16 กันยายน 2529, หน้า 4-6.

²วิทย์ พินคันเงิน, ประมวลสารคดีไทย (พระนคร : โอเดียนสโตร์ 2505), หน้า 16.

³พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หน้า 900.

⁴ธรรมจักร, อานิสงส์ต่าง ๆ ฉบับสมบูรณ์ (พระนคร : สำนักพิมพ์พิทยาการ, 2514) หน้า 2-6.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 91-355

- (4) ถ้าไปในสถานที่โดยมองอาจ ไม่สะทกสะท้าน ไม่หวั่นไหวด้วยบารมีทาน
- (5) เมื่อดับขันธ ย่อมสู่สุคติและสวรรค์ หากเกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดในตระกูลดี มีเงิน

และบริวาร

2.2) อานิสงส์การสร้างอุโบสถ

การสร้างอุโบสถ ผู้สร้างจะได้อานิสงส์

- (1) มีวิมานทองบนสวรรค์ พร้อมนางฟ้าบริวาร
- (2) เมื่อมีชีวิตก็มีจิตใจเบิกบาน
- (3) มนุษย์และเทพเจ้าจะสรรเสริญว่าเป็นคนดีจะพบแต่สิ่งที่ดี
- (4) จะได้พบแต่สิ่งที่ดี

2.3) อานิสงส์การสร้างระฆัง

การสร้างระฆังได้อานิสงส์ดังนี้

- (1) เป็นที่รักของคนทั้งหลาย
- (2) มีคนคบค้าสมาคมด้วย
- (3) มีคนสรรเสริญ มีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
- (4) มีคนยกย่องให้เป็นใหญ่ ไม่สะทกสะท้านการประชุม
- (5) เมื่อตายแล้ว จะไปเสวยทิพย์สมบัติ มีนางฟ้าเป็นบริวาร
- (6) หากเกิดเป็นมนุษย์อีกจะมีปัญญาเฉียบแหลม อุดมด้วยสมบัติ เป็นที่รักของ

คนทั่วไป มีฤทธิ์ ได้ฟังในสิ่งที่ร่ำหูเสมอ

2.4) อานิสงส์การสร้างเจดีย์ปูน

การสร้างเจดีย์ปูน ผู้สร้างได้อานิสงส์ คือ

เมื่อตายจะบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิมานทองสูง 10 โยชน์ มีนางอัปสรเป็นบริวารหนึ่งพันองค์

2.5) อานิสงส์การสร้างเสาหงส์

การสร้างเสาหงส์เป็นพุทธานุชาโยมได้อานิสงส์มาก ได้ชื่อว่าเป็นผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ได้ประสบความสุขทั้งในปัจจุบันและอนาคต อย่างน้อยได้เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

2.6) อานิสงส์การสร้างพระพุทธรูป

การสร้างพระพุทธรูป ผู้สร้างจะได้อานิสงส์ คือ

- (1) คนทั่วไปสรรเสริญ
- (2) มีคนรักใคร่นับหน้าถือตา

- (3) ไปทางใดก็ไม่มีอันตรายมากล้ากลาย
- (4) ตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติ สวรรค์ มีบริวารมาก
- (5) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปด้วยดีบุก เมื่อตายย่อมเกิดเป็นเทวดามีอุทยานภาพ
- (6) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปด้วยเงิน เมื่อตายจะเกิดเป็นพระมหากษัตริย์

ประกอบแก้ว 7 ประการ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน

(7) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปด้วยทองเหลือง ทองสัมฤทธิ์
เมื่อตายแล้วจะเกิดเป็นบรมกษัตริย์มีสมบัติเอนกประการ

(8) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปด้วยศิลา เมื่อตายแล้ว จะได้เกิดเป็นสมเด็จ
ท้าวอมรินทร์ราช เป็นใหญ่ในสวรรค์ ขึ้นดาวดึงส์

(9) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปด้วยใบโพธิ์ แก่นจันทร์ เมื่อตายแล้วจะเป็นใหญ่
ในประเทศราช ประกอบจตุรงค์เสนาจำนวนมาก

(10) บุคคลใดสร้างพระพุทธรูปพระฉายเขียนด้วยพระบฏ เมื่อตายจะเกิดเป็น
ท้าวมหาพรหม

2.7) อานิสงส์การปิดทองพระพุทธรูป

การปิดทองพระพุทธรูป ผู้ปิดทองได้อานิสงส์ ดังนี้

- (1) มีจิตใจเบิกบาน สดชื่น สุขกายสบายใจ
- (2) เมื่อตายแล้ว เกิดในภพหน้าจะมีผิวพรรณงดงาม มีรูปสมบัติเป็นที่พอใจ

ของผู้พบเห็น

- (3) เมื่อตายจะได้เกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต

2.8) อานิสงส์การสร้างธรรมาสน์

การสร้างธรรมาสน์ ผู้สร้างได้อานิสงส์ดังนี้

- (1) เจริญด้วยโภคสมบัติ บริวาร
- (2) เป็นที่นับถือของคนทั่วไป
- (3) เมื่อตายจะไปสู่สุคติ มีนิพพานเป็นที่สุด
- (4) ปราศจากสิ่งใดย่อมได้สมประสงค์ทุกประการ

ฯลฯ

จะเห็นว่า การสร้างพุทธศาสนสถาน พุทธสถาน-วัดดั่งกล่าว ล้วนได้รับความสุขทั้งในขณะที่เป็นมนุษย์และเกิดเป็นเทพเทวดาในสวรรค์ ปราศจากสิ่งใดก็ได้รับผลตามกรรมดีทุกประการ

3. เอกอัครศาสนูปถัมภิกพุทธศาสนา

นอกจากพุทธศาสนิกชนได้อานิสงส์ต่าง ๆ จากการทำบุญในการสร้างผลงานวิชาช่างสิบหมู่เพื่อประกอบพุทธศาสนิกกิจหรือเป็นพุทธบูชาแล้ว หากองค์เอกอัครศาสนูปถัมภิกพุทธศาสนาไม่ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาแล้ว พุทธศาสนามัยกรุงรัตนโกสินทร์ย่อมไม่เจริญมาจนถึงปัจจุบัน ไม่เกิดผลงานวิชาช่างสิบหมู่ทางพุทธศาสนาอย่างเด่นชัด ฉะนั้น การทำนุบำรุงพุทธศาสนามัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีบทบาทอย่างยิ่งต่อการสร้างผลงานวิชาช่างสิบหมู่

พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ล้วนทรงมีบทบาทสำคัญในการบำรุงพุทธศาสนา ได้แก่

ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ทรงจัดการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา เช่น สร้างพระอารามหลวงที่เป็นวัดสำคัญในปัจจุบัน คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฯลฯ ทรงสังคายนาพระไตรปิฎก มีการเผยแผ่ทางพุทธศาสนาเรื่องมหาวิปាក ไตรภูมิพระร่วง มหาชาติชาดก ทั้งพระมหากษัตริย์ ขุนนาง เศรษฐี คหบดี ร่วมกันสร้างวัดไว้เป็นอันมาก มีสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 2 มีการบำเพ็ญกุศลวันมาฆบูชา รัชกาลที่ 3 ทรงพระราชศรัทธาพระพุทธรูปเป็นพิเศษ การสร้างและซ่อมแซมวัดเกิดขึ้นมาก กำนัดคณะธรรมยุติ มีการศึกษาพระปริยัติธรรมมาจนถึงเปรียญ 9 ประโยค พุทธศาสนิกชนนิยมอาราธนาพระไปเทศน์ในวังในบ้านโดยเทศน์เรื่องนิทานชาดก พระเวสสันดร

ครั้งรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาทรงแตกฉานพระธรรมวินัยทรงเป็นต้นวงศ์คณะธรรมยุต ทรงริเริ่มการทำวัตรเช้าเย็น ในรัชกาลที่ 5 มีพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองสงฆ์ ร.ศ. 121 เกิดมหาเถรสมาคมบริหารคณะสงฆ์ มีการศึกษาทั้งสายบาลีและนักธรรม ตั้งมหาวิทยาลัยสงฆ์ ทรงปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 6 ทรงสร้างจิตสำนึกให้พระพุทธรูปเป็นศาสนาประจำชาติ มีการเผยแผ่พุทธศาสนาทั้งการเทศน์ การพูดรูปแบบต่าง ๆ มีอนุศาสนาจารย์เผยแผ่พุทธศาสนา ทรงโปรดฯ ให้มีการสร้างโรงเรียนแทนวัดประจำรัชกาล เลิกการใช้ ร.ศ. และ จ.ศ. นับปีพุทธศักราช

ถึงรัชกาลที่ 7 ทรงชำระพระไตรปิฎกและพิมพ์แจกทั้งในและต่างประเทศ รัชกาลที่ 8 เปลี่ยนพระราชบัญญัติสงฆ์ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขเหมือนการบริหารราชการ มีองค์การสงฆ์ปกครองสงฆ์ การศึกษา เผยแผ่ และสาธารณูปการ จนถึงรัชกาลปัจจุบันมีการรวมพุทธศาสนาทุกนิกายในมหาเถรสมาคม มีการเผยแผ่พุทธศาสนาหลายรูปแบบทั้งเทศน์ภายใน

วัด วิทย์ ไทรทัศน์ การจาริก เกิดวิทยาลัยสงฆ์หลายแห่ง พระพุทธศาสนามีการเผยแผ่ไปยังต่างประเทศมากขึ้น ฯลฯ¹

จึงกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ ทรงบำรุงพุทธศาสนา ทรงเป็นพุทธมามกะ

4. ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เนื่องด้วยพุทธศาสนา

วัฒนธรรมกรุงรัตนโกสินทร์ด้านพุทธศาสนาเป็นปัจจัยหนึ่งที่ก่อให้เกิดการสร้างพุทธศาสนสถาน พุทธศาสนวัตถุมากมาย อันเป็นหลักฐานทางพุทธศาสนาปรากฏให้เห็นชัดได้อย่างชัดในปัจจุบัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

4.1 พุทธศาสนสถาน

พุทธศาสนสถานประกอบด้วยสถูป เจดีย์ ปรางค์ พระอารามหลวง อาราม ราษฎร์ เช่น

4.1.1 พระอารามหลวง

พระอารามหลวง หมายถึง วัดของพระเจ้าแผ่นดิน พระมหากษัตริย์ ทรงสร้าง ทรงสถาปนา บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ และวัดที่เจ้านายขุนนางสร้างแล้วถวายเป็นวัดหลวง² ในรัชกาลที่ 3 มีพระอารามหลวงมากที่สุด ดังรายละเอียดแสดงพระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่รัชกาลที่ 1-9 รวมทั้งสิ้น 76 วัด ดังต่อไปนี้

¹พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ) ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา หน้า 420-464.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระอารามหลวง (พระนคร : ราชบัณฑิตยสภา, 2473), หน้า 1-2.

ตารางที่ 5 (ต่อ)

รหัสบัญชี	พระอารามหลวงชั้นเอก			พระอารามหลวงชั้นโท			พระอารามหลวงชั้นตรี		
	ราชวรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	วรวิหาร	ราชวรวิหาร	วรวิหาร	สามัญ
ร.3		วัดราชโอร สาม			วัดจักรวรรดิ ราชวาส	วัดประยุ วงศาวาส		วัดราชบพิธ สถิตมหา สีมาราม	วัดสามพระยา
รหัสบัญชี					วัด กัลยาณมิตร	วัดพิชย ญาติการาม		วัดปิ่นมัย ราชวรวิหาร	วัดบูรณะศิริมา ตยาราม
								วัดมเหยงคเ ราชวรวิหาร	วัดดาวดึง ษาราม
								วัดเทพธิดา ราชวรวิหาร	วัดสุทัศน์ วรวิหาร
								วัดสมเด็จ ราชวรวิหาร	วัดปากน้ำ
								วัดจันทรา ราชวรวิหาร	
								วัดนาคราช ราชวรวิหาร	
								วัดศรีรัตน ราชวรวิหาร	วัดทองนพ คุณ
								วัดนิคม ราชวรวิหาร	วัดนรา ราชวรวิหาร
								วัดพระยา ราชวรวิหาร	วัดสุทนต์ ราชวรวิหาร
								วัดนวม ราชวรวิหาร	
								วัดสุทัศน์ ราชวรวิหาร	
								วัดอินท ราชวรวิหาร	
		วัดราชประ ษัตริย์ ราชวรวิหาร			วัดมกุฏกษัตริ ยาราม	วัดอนง คาราม	วัดมกุฏกษัตริ ยาราม	วัดสุทัศน์ วรวิหาร	วัดเวฬุ ราชวรวิหาร

ตารางที่ 5 (ต่อ)

รหัส	พระอารามหลวงชั้นเอก				พระอารามหลวงชั้นโท				พระอารามหลวงชั้นตรี			
	ราชวรวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	วรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	วรมหาวิหาร	วรมหาวิหาร	ราชวรวิหาร	วรมหาวิหาร	วรมหาวิหาร	วรมหาวิหาร
		วัดบวร นิเวศวิหาร										
ร.5		วัดราชบพิธ สถิตมหา สีมาราม										
		วัดเบญจม บพิตรสถิต นามาราม										
ร.6												
ร.7												
ร.8			วัดพระศรี มหาธาตุ									
ร.9												
ไม่ ทราบ ข้อมูล												

หมายเหตุ : • วัดซึ่งพระมหากษัตริย์ ทรงสร้าง สถาปนา หรือปฏิสังขรณ์

จากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่า พระอารามหลวงซึ่งสร้าง สถาปนา หรือบูรณะ ปฏิสังขรณ์ในรัชสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เฉพาะในกรุงเทพฯ ซึ่งมีทั้งสิ้น 26 วัด เป็น พระอารามหลวงชั้นเอก 3 วัด และทั้ง 3 วัดเป็นวัดที่จัดอยู่ในอันดับราชวรมหาวิหาร ส่วน พระอารามหลวงชั้นโทมีจำนวนทั้งสิ้น 9 วัด โดยแยกเป็นราชวรมหาวิหาร 2 วัด ราชวรวิหาร 5 วัด วรมหาวิหาร 1 วัด และวรวิหารอีก 1 วัด ส่วนจำนวนวัดซึ่งจัดอยู่ในพระอาราม หลวงชั้นตรีมีทั้งสิ้น 14 วัด โดยที่เป็นวัดอันดับราชวรวิหาร 1 วัด และที่เป็นวรวิหารจำนวนถึง 13 วัด

รัชกาลที่ 2 มีทั้งสิ้น 4 วัด จัดเป็นวัดในอันดับราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง ชั้นเอก 1 วัด และราชวรวิหาร พระอารามหลวงชั้นโท 1 วัด และที่เป็นราชวรวิหาร พระอาราม หลวงชั้นตรีอีก 2 วัด รัชกาลที่ 3 มีจำนวนทั้งสิ้น 26 วัด โดยที่เป็นพระอารามหลวง ชั้นเอกอันดับ ราชวรวิหาร เพียงวัดเดียว และที่เป็นพระอารามหลวงชั้นโท จำนวน 4 วัด โดยจัดเป็น วรมหาวิหารจำนวน 2 วัด และที่เป็นวรวิหารอีก 2 วัด ส่วนวัดอีก 14 วัด จัดเป็นวัดอันดับ วรวิหารชั้นตรี และอีกจำนวน 4 วัด จัดเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี อันดับสามัญ ทั้งนี้ไม่ได้รวม เอาวัดซึ่งทำการปฏิสังขรณ์ต่อหรือที่เคยได้รับการปฏิสังขรณ์จากรัชกาลก่อน ๆ ซึ่งมีอีกหลายสิบ วัดดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น รัชกาลที่ 4 มีจำนวนทั้งสิ้น 14 แห่ง โดยที่เป็นพระอารามหลวงชั้น เอกอันดับราชวรวิหาร 1 แห่ง พระอารามหลวงชั้นโท อันดับราชวรวิหาร 4 แห่ง อันดับวรวิหาร 1 แห่ง และที่เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี อันดับราชวรวิหาร 1 แห่ง อันดับวรวิหาร 4 แห่ง และ อันดับสามัญอีก 2 แห่ง สำหรับพระอารามหลวงในกรุงเทพฯ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงสร้าง และ สถาปนาใหม่ มีจำนวน 4 วัด โดยจัดอยู่ในพระอารามหลวงชั้นเอก อันดับราชวรวิหาร 2 วัด พระอารามหลวงชั้นโทราชวรวิหาร 1 วัด และวรมหาวิหารอีก 1 วัด ในรัชกาลที่ 6-7 ไม่ทรงสร้าง วัด ครั้นรัชกาลที่ 8 ทรงสร้างพระอารามหลวงชั้นเอก อันดับวรมหาวิหาร 1 วัด และรัชกาล ปัจจุบันทรงสร้างพระอารามหลวงชั้นตรี อันดับวรวิหาร 1 วัด¹

¹เนตรนภิส นาควิธ : ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี พ.ศ. 2325 – 2525 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 19-37.

หากพิจารณาแบ่งตามพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์และนิกายตามพุทธศาสนาที่ส่วนใหญ่เป็น
มหานิกายมีดังต่อไปนี้ เช่น

ตารางที่ 6 แสดงวัดในเกาะและนอกเกาะรัตนโกสินทร์ นิกายในพุทธศาสนา¹

วัดในเกาะรัตนโกสินทร์	พุทธศาสนานิกาย	วัดนอกเกาะรัตนโกสินทร์	พุทธศาสนานิกาย
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	ธรรมยุตินิกาย	วัดราชโอรสาราม	มหานิกาย
วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	มหานิกาย	วัดสระเกศ	มหานิกาย
วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม	ธรรมยุตินิกาย	วัดอรุณราชวราราม	มหานิกาย
วัดชนะสงคราม	มหานิกาย	วัดอินทรวินาร	มหานิกาย
วัดราชนาคาราม	มหานิกาย	วัดศรีหศเทพ	ธรรมยุตินิกาย
วัดเทพธิดาราม	มหานิกาย	วัดมกุฏกษัตริยาราม	ธรรมยุตินิกาย
วัดราชบูรณะ	มหานิกาย	วัดปิ่นนาถ	มหานิกาย
วัดสุทัศนเทพวราราม	มหานิกาย	วัดสังเวชวิศยาราม	มหานิกาย
วัดบวรนิเวศวิหาร	ธรรมยุตินิกาย	วัดสามพระยา	ธรรมยุตินิกาย
วัดมหรพาราม	มหานิกาย	วัดนเรนทรสุทริการาม	ธรรมยุตินิกาย
วัดบูรณะศิริมาตยาราม	ธรรมยุตินิกาย		

ฯลฯ

4.1.2 อารามราษฎร์

อารามราษฎร์ หมายถึงวัดที่ผู้สร้างไม่ได้ยกถวายเป็นพระอารามหลวงมี
จำนวนมาก กระจายอยู่ตามชุมชนต่าง ๆ²

สำหรับการสร้างอารามราษฎร์ ซึ่งเป็นวัดที่ชาวบ้านมีจิตศรัทธารวม
กำลังทรัพย์สร้างขึ้นในละแวกบ้านใกล้กับที่อยู่อาศัยของตน ได้ปรากฏมาตั้งแต่สมัยโบราณใน
สังคมชาวพุทธ เมื่อเปรียบเทียบกับพระอารามหลวงแล้ว พระอารามหลวงส่วนใหญ่สร้าง
สถาปนา หรือปฏิสังขรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ยุคต้น หลังจากนั้น มีการสร้าง บูรณะปฏิสังขรณ์

¹งานผังรูปแบบฯ ฝ่ายอนุรักษ์โบราณสถาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร รายงานการ
สำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ประเภทศาสนสถาน) (กรุงเทพฯ : อรุณ
การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 49-310.

²ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 5.

น้อยมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แต่อารามราชวรวิหารส่วนใหญ่สร้างหลังจากนั้น และมีการสร้างเพิ่มขึ้นสืบต่อเนื่องกันจนปัจจุบัน อนึ่ง การสร้างอารามราชวรวิหาร บางครั้งก็มีมากเกินไปจนเกิดเป็น วัดเล็ก วัดน้อย ที่อยู่ใกล้กันมากจนเกินกำลังการรักษาจากชาวบ้านที่มีอยู่ในละแวกบ้านนั้น ทำให้วัดที่มีอยู่ชำรุดทรุดโทรม ภายหลังรัฐบาลและมหาเถรสมาคมจึงให้ความสำคัญสนับสนุนการปฏิสังขรณ์วัดเก่ามากกว่าการสร้างวัดใหม่ นอกจากจะเป็นท้องที่ซึ่งยัง ไม่มีวัดอยู่เลย และมีชาวบ้านจำนวนเพียงพอที่จะทำนุบำรุงวัดได้เท่านั้น ทั้งนี้เพื่อจุดประสงค์ที่ให้อารามราชวรวิหารทุกอารามได้รับการทำนุบำรุงอย่างดีหลังจากการสร้างด้วย

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่ปรากฏให้เห็นในอารามราชวรวิหารปัจจุบัน เช่น วัดดิสนุกาaram ในเขตป้อมปราบศัตรูพ่าย จางวางดิษฐ์กรมมหาดเล็กเป็นผู้สร้างในรัชกาลที่ 3 พระอุโบสถ มีซุ้มประตูหน้าต่างทรงมณฑป ประดับปูนปั้นลายดอกพุดตาน ปิดทองล่องชาด บานหน้าต่างเขียนลายรดน้ำผุดลายราชวัติ สองข้างประตูอุโบสถและเชิงบันไดระบียงตั้งราชสีห์หล่อปูน² วัดเอี่ยมวรนุช ในเขตพระนคร สร้างในรัชกาลที่ 5 ตั้งชื่อวัดตามชื่อคุณยายเอี่ยมผู้สละทรัพย์ส่วนตัวสร้างอุโบสถ มีอุโบสถทรงไทย ซ่อฟ้าใบระกา หางหงส์ ประดับกระຈฉี่ทอง สีขาว สีน้ำเงิน หน้าบันด้านหน้าเป็นปูนปั้นลวดลายพระอิศวรทรงช้างเอราวัณ หน้าบันด้านหลังเป็นรูปธรรมจักร ประดับเป็นไม้แกะสลักรูปเทวดา หน้าต่างเป็นไม้แกะสลักลวดลายพฤกษารัตนโกสินทร์เช่นกัน³ ฯลฯ

¹เนตรนภัส นาควัชร ปิยนาด บนนาค และจุลทัศน์ พยาฆรานนท์, วัดในกรุงเทพฯ : การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี พ.ศ. 2325 – 2525, หน้า 39-40.

²ศิลปวัฒนธรรม เล่มที่ 4 วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 162.

³รายงานการสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ประเภทศาสนสถาน) หน้า 256

4.1.3 วิเคราะห์การสร้างพระอารามสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ทั้งพระอารามหลวงและอารามราษฎร์ พุทธศาสนิกชนมี

วัตถุประสงค์การสร้างหลายประการ คือ¹

1. การสร้างวัดเพื่อเป็นวัดประจำตระกูลที่สืบมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

สำหรับการบำเพ็ญกุศลและบรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกในวงศ์ตระกูล เช่น “วัดเจ้าพระยาเสถียรคฤหาสน์ ได้แก่ วัดพิชัยญาติการามวรวิหาร วัดอนงคารามวรวิหาร วัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร วัดบุปผารามวรวิหาร”²

2. การสร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้แก่ผู้มีชีวิตอยู่ และเพื่อระลึกถึงผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เช่น วัดเทพธิดารามวรวิหาร รัชกาลที่ 3 ทรงสถาปนาเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงวิลาส ภายหลังเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ วัดเทพศิรินทราวาสวรวิหาร รัชกาลที่ 5 ทรงสร้างเพื่ออุทิศพระราชนิพนธ์สมเด็จพระบรมราชชนนี วัดโสมนัสวิหารราชวรวิหาร รัชกาลที่ 4 ทรงสร้างอุทิศพระราชนิพนธ์สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระบรมราชเทวี³ และพระอารามหลวงประจำรัชกาลที่ 1-5 เป็นอาทิ

3. การสร้างวัดด้วยศรัทธาและความเชื่อเรื่องบุญกรรมว่าการทำงานบุญอันใดก็ไม่เท่ากับการทำไว้ในพระศาสนา ที่ในพระไตรปิฎก กล่าวว่า ผู้ที่สร้างวัดและบำรุงวัดด้วยการตกแต่งวัด ปลูกสร้างที่พักอาศัย จะมีผลให้ผู้นั้นมีความเจริญตลอดกาล เช่น วัดที่พระมหา กษัตริย์ทรงสร้าง ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ และอารามราษฎร์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จำนวนไม่น้อยเลย การสร้างพระอารามหลวง อารามราษฎร์ในกรุงเทพมหานครดังกล่าวล้วนมีองค์ประกอบพุทธศาสนสถานส่วนใหญ่คล้ายกันคือ อุโบสถที่พระสงฆ์ประชุมทำสังฆกรรม วิหารที่ประดิษฐานพระพุทธรูปคู่กับพระอุโบสถประกอบพิธีกรรม แสดงธรรม ศาลาการเปรียญที่พระสงฆ์ใช้แสดงธรรม กิจกรรมพุทธศาสนิกชน ปฏิบัติอาศัยของสงฆ์ หอฉัน หอสวดมนต์ หอไตรที่เก็บพระไตรปิฎก หนังสือต่าง ๆ หอระฆัง หอกลอง เมรุเผาศพ เจดีย์ พระปรางค์ มณฑปทั้ง

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 2

² น.น. ปากน้ำ, ศิลปกรรมในบางกอก (พระนครเกษมบรรณกิจ, 2514), หน้าสารบัญ

³ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, เรื่องเดิม หน้า 18,21,61.

3 นี้ เป็นปูชนียสถาน กำแพงวัด และกำแพงแก้ว ศาลารายที่นั่งพักพักผ่อนและสวดมนต์ ศาลาลอยที่แสดงธรรมเลี้ยงภัตตาหารสงฆ์ ศาลาเปลื้องเครื่องที่พระมหากษัตริย์ทางเปลี่ยนเครื่องทรง เป็นอาทิ¹ พุทธศาสนสถานเหล่านี้ ล้วนเป็นที่รวมของศิลปะซึ่งกรมช่างสิบหมู่ของหลวงมาร่วมกันสรรสร้างขึ้นทั้ง ช่างไม้ ช่างปูน ช่างแกะสลัก ช่างเขียน ช่างทอง ช่างฝีมืออื่น ๆ² พุทธศาสนสถานวัดดังกล่าวนั้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์สืบทอดลักษณะการสร้างวัดวาอารามที่เน้นความสำคัญของอุโบสถเป็นอันดับแรก วิหารและเจดีย์เป็นอันดับรองลงมาตามลำดับ³ หลักฐานทางพุทธศาสนาดังกล่าวส่วนมากนี้ล้วนเกิดจากวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งผู้วิจัย ขอยกตัวอย่างผลงานวิชาช่างสิบหมู่ของพระอารามหลวงเพียง 2 วัดวัดที่มีกรมช่างสิบหมู่ร่วมดำเนินการสร้างสรรค์ คือ วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหารที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม เป็นนายช่างผู้กำกับกรม ช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 4 และวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหารที่เป็นวัดประจำรัชกาลที่ โดยที่มีพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการและ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) ผู้กำกับกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 5 และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ ผู้กำกับกรมช่างทองในรัชกาลที่ 5 ร่วมอำนวยการสร้างตามลำดับ

¹ศิลปกรรมไทย : พระพุทธปฏิมา พระบรมมหาราชวัง วัด เรือนไทย ภาคกลาง หน้า 71-78.

²ชาติ ศิลปรัศมี, บทบาทของวัดในสังคมไทยที่ผ่านมา, "สารพัฒนาหลักสูตร (กันยายน 2533) : 51-52.

³สถาปัตยกรรมไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2538), หน้า 195.

ตารางที่ 7 แสดงการเปรียบเทียบผลงานวิชาช่างสิบหมู่บางส่วนที่อุโบสถ วิหาร เจดีย์ ใน
วัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร ¹	วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ²
อุโบสถ อาคารทรงไทย มีช่อฟ้าใบระกา หางหงส์เป็นปูนปั้น หน้าบันเป็นรูปพระมหา มงกุฎอยู่กลางลวดลายปูนปั้น บานประตู หน้าต่างด้านนอกเขียนลายรดน้ำ ผนังภายใน อุโบสถมีภาพจิตรกรรมเหนือกรอบหน้าต่าง ภาพประวัติพระอัครสาวกองค์และผนัง ระหว่างช่องหน้าต่างเป็นภาพอัครสาวก 9 องค์ ผนังชอกประตูหน้าต่างเป็นภาพข้อ ปฏิบัติจากธรรมวินัยและธงดนควัตร	อุโบสถ อาคารทรงไทยมีช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ หน้าบันเป็นรูปช้างเจ็ดเศียรเทิดทูนรับพระเกี้ยว ชนาบสองข้างด้วยฉัตรราชสีห์และคชสีห์ หน้าบัน มุขเด็จเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ ประตุน้ำต่างมีซุ้ม ปูนปั้นลงรักปิดทองยอดมณฑป บานประตู หน้าต่าง ด้านนอกด้านในเขียนลายรดน้ำ ทุ่งข้าวบิณฑ์ ด้าน นอกประดับมุกลายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ 5 ดวง พื้น เป็นลายกนกเปลว ระหว่างดวงตราแต่ละสกุลด้วย ภาพพระมหาจุฬารัถราชู เทพนมเทพธิดาที่อนร่า กิณนรวิ หนุมาเนหา และอินทรีตึงเหาะ ผนังระหว่างช่อง หน้าต่างทำเป็นรูปอุณาโลมสลัป ผนังส่วนบน ระหว่างเสาคู่หาเขียนภาพพุทธประวัติ (ม.จ.ประวิ ฐมสลาย เขียนภาพ) มีพระประธานคือพระพุทธอังคีรส กะไหล่ทองคำหล่อในรัชกาลที่ 4-5 หล่อบัลลังก์กะไหล่ ทองคำรองรับพระพุทธรูปในรัชกาลที่ 5 มี พระนิรันตรายจำลององค์ใหม่

¹ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์
หน้า 42-43.

² เรื่องเดียวกัน หน้า 48-50.

วัดมกุฏกษัตริยารามราชวรวิหาร ¹	วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ²
• วิหาร อาคารทรงไทย หน้าบันมีลายพระมหามงกุฎท่ามกลางกระหนกจุ่มประตูดุ หน้าต่างเป็นปูนปั้นปิดทองประดับกระจก บานประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ ภายในวิหารมีจิตรกรรมภาพพระสาวกในบาติ และอรรทกถา ภาพบำเพ็ญกรรมฐาน และปริศนาธรรมมีพระนิรันตรายที่เป็นพระพุทธรูปประจำรัชกาลที่ 4 • เจดีย์ รอบองค์ประมาณ 25 วา ฐานเหลี่ยมสูง 6 คอก กว้างด้านละประมาณ 10 วา ฐานบนมีกำแพงรอบ เป็นเจดีย์ใหญ่ อันดับที่ 3 ในกรุงเทพฯ รองจากเจดีย์วัดโสมนัสวิหารและวัดบวรนิเวศวิหาร	• วิหาร ลักษณะเช่นเดียวกับอุโบสถต่างกันว่า บานประตูหน้าต่างเป็นไม้แกะสลักลายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มีวิหารทิศ 2 หลัง หน้าบันชั้นบนเป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ หน้าบันมุขเป็นรูปช้าง 3 เคียงทิศบุษบก จุ่มประตูดุยอดมณฑป บานประตูเขียนสีภาพเรื่องราว พระวิหารคดมีเสากลมบัวหัวเสาธงรักปิดทองประดับกระจก • เจดีย์ เป็นเจดีย์ทรงกลมสูงประมาณ 43 เมตร ยาวประมาณ 56 เมตร ประดับกระเบื้องเคลือบเบญจรงค์

จะเห็นได้ว่าอุโบสถทั้งสองวัด ช่างได้สร้างสรรค์องค์ประกอบอุโบสถที่มีข้อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ลวดลายหน้าบัน บานประตูหน้าต่าง จิตรกรรมฝาผนัง พระประธาน ฯลฯ ด้วยวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ วิชาช่างปูน วิชาช่างปั้น วิชาช่างเขียน วิชาช่างรัก วิชาช่างหล่อ ฯลฯ เพื่อแสดงความศรัทธาพุทธศาสนาที่เป็นนามธรรมถ่ายทอดมาเป็นรูปธรรมอุโบสถ อันมีความหมายถึงนรก โลก สวรรค์ ตามความเชื่อทางพุทธศาสนา ดังที่จุลทัศน์ พยาฆรานนท์ว่า

.....ฐานของโบสถ์ย่อมประกอบด้วยฐานสิงห์ หรือแท่นสิงห์ ฐานหรือแท่นฉลัก เป็นรูปสิงห์แบกรองรับหรือทำเป็นเท้าสิงห์รองรับแท่นนั้น ย่อมเป็นราชาอาสน์ เป็นเครื่องหมายของผู้เป็นใหญ่ในแดนนั้น ๆ และก้แดนต่ำสุดจากโลกมนุษย์นั้น คือ นรก ภูมิอันมีพระยมเป็นใหญ่ และพระยมไซ้รักก็ทรงสิงหาสน์ ฉะนั้นฐานสิงห์ของโบสถ์ คือ แดนนรกนั่นเอง

เกิดขึ้นมาในส่วนของฝาผนังและส่วนในนั้นถือว่าเป็นมนุษย์ภูมิ มีพระพุทธรูปสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นศูนย์กลาง ประดิษฐานบนชุกชี เปรียบดังเขาพระสุเมรุมาศ อันเป็นแกนกลางทวีป เสารายเรียงรอบโบสถ์อันปั้นบัวไว้ปลายเสานั้นเล่า ก็เปรียบได้ดังทวีปน้อยใหญ่รายเรียงรอบสุเมรุมาศนั้น และฝาผนังทั้งสี่ด้านก็เปรียบดังเขาสดับภิภณฑ์กันรอบจักรวาลแล ภาพจิตรกรรมลงบนฝาผนังตอนปลายสุดฝาผนังเบื้องบนเราจึงเขียนรอบภาพให้หยัก ๆ เป็นรูปสามเหลี่ยมเปลี่ยนรูปยอดภูเขารายรอบไปทั้งสี่ด้านภายในโบสถ์นั้น ๆ และบนฝาเพดานภายในโบสถ์นั้นเล่าเราก็ฉลกรูปดวงคาราน้อยใหญ่ติดกระจกประดับดวงรายไปบนฝาเพดานนั้น ให้สมมติแลดูว่าเป็นท้องฟ้าคลุมอยู่เบื้องบนมนุษย์ภูมินั้นแหละ

ที่นี้มาถึงส่วนหลังคาที่เป็นเครื่องบนบังแดดฝนนั้นได้เทียบว่าเป็นสวรรค์ภูมิ ดังจะเห็นได้ว่าที่หน้าบันพระอุโบสถสมัยเก่า ๆ มักฉลักไม้หรือไม้ก็ปั้นปูนเป็นภาพท้าวอมรินทร์ทรงธารธารเอวาวัดเป็นส่วนมาก ที่มานิยมทำภาพนารายณ์ทรงครุฑนั้นก็เกิดต่อภายหลัง อันเป็นความนิยมทำรูปท้าวอมรินทร์ประดับหน้าบันนั้นก็ต้องการจะหมายให้รู้ว่าเป็นแดนสวรรค์ และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายกว่าสวรรค์แดนอื่น ๆ เสียอีกด้วย ดังนั้นช่างเราจึงเอาที่หมายพระอินทร์เป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์ติดประดับตกแต่งหน้าบันเข้าเพื่อแสดงว่าส่วนหลังคานั้น คือแดนสวรรค์ หรือสวรรค์ภูมิ....¹

4.2 พุทธศาสนาวัตถุ

พุทธศาสนาวัตถุ หมายถึงศิลปวัตถุกรุงสมัยรัตนโกสินทร์ที่สร้างขึ้นเนื่องด้วยพุทธศาสนาอันมีส่วนประกอบวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งผู้วิจัยขอเสนอประเภทผลงานวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้ตามกรอบความคิดพระรัตนตรัยในพุทธศาสนา คือ พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ มีรายละเอียดดังนี้

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, ศิลปกรรมในวัด, บทความทางวัฒนธรรม (พระนคร : กองวัฒนธรรม กรมการศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า 62-63.

4.2.1 พระพุทธรูปวัตถุ เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ในกรุงเทพมหานครที่สร้างด้วยความเลื่อมใสและระลึกถึงพระพุทธเจ้า เช่น

4.2.1.1 พระพุทธรูป

พระพุทธรูปหมายถึงพระพุทธรูปปฏิมาที่พุทธศาสนิกชนนับถือ ยอมรับกันว่าเป็นรูปแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นที่พึ่งแก่จิตใจเป็นเจดีย์วัตถุที่สำคัญยิ่งสิ่งหนึ่ง สร้างภายหลังพระบรมศาสดาปรินิพพานแล้ว¹ พระพุทธรูปจึงมีความสำคัญในพระพุทธศาสนาหลายประการคือ²

- (1) เป็นรูปแทนพระองค์สมเด็จพระมหาสมณโคตม พระบรมศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา
- (2) เป็นอนุสรณ์ระลึกถึงความสำคัญของพระบรมศาสดาผู้ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ
- (3) เป็นสัญลักษณ์แห่งความจริง ความดี ความงาม น้อมจิตใจให้เกิดศรัทธาตามรอยสัจจะธรรมนั้น
- (4) แสดงความศรัทธา ความหวังในการสืบต่อพุทธศาสนาให้ดำรงในอนาคต
- (5) เป็นอุเทสิกเจดีย์อุทิศต่อพระพุทธเจ้าเป็นประโยชน์ในพุทธศาสนาเพื่อรับบุญกุศลตามความเข้าใจของแต่ละบุคคล
- (6) เป็นรูปศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครอง ขอพร เนื่องด้วยชนบ ธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, " การอนุรักษ์พระพุทธรูป," ศิลปกรรมปริทัศน์ 4,3 (พฤษภาคม – มิถุนายน 2533): 46.

²จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, หน่วยที่ 10 ลักษณะประติมากรรมไทย, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา : อารยธรรม เล่มที่ 2 พิมพ์ครั้งที่ 19 (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัย-ธรรมมาธิราช, 2535), หน้า 212.

พระพุทธรูปมีกำเนิดมาจากประเทศอินเดียภายหลังพุทธศตวรรษที่ 6 เป็นฝีมือช่างแคว้นคันธาระ (ปัจจุบันอยู่ในเขตปากีสถานและอัฟกานิสถาน) ลักษณะพระพุทธรูปเป็นลักษณะที่ทำอนุโลมตามมหาปुरुสลักษณะในคัมภีร์พุทธศาสนา เพื่อเป็นพุทธานุสติให้บุคคลที่ได้เห็นแล้วระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้เป็นเจ้าของพระพุทธศาสนา เพื่อน้อมใจให้ประพฤติตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ โดยมีได้คำหนึ่งที่จะทำให้เหมือนพระองค์โดยแท้จริง ต่อมาเป็นผู้นิยมสร้างกันแพร่หลายตามลำดับ คือ คันธาระ อินเดีย ลังกา มาสู่ประเทศไทยในสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี สมัยเชียงแสน สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์¹

พระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยและสมัยศรีอยุธยาผสมกัน ซึ่งมีพระเกตุมาลาและรัศมีสูงกว่า เส้นพระศกละเอียดกว่า ในรัชกาลที่ไม่มีใครได้สร้างพระพุทธรูปเพราะมีพระราชศรัทธาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระพุทธรูปโบราณมาบูรณะปฏิสังขรณ์ประมาณ 1,200 องค์ ส่วนมากเป็นพระประธานในวัดสำคัญ ๆ ภายในกรุงเทพมหานคร มีพระพุทธรูปทรงสร้างใหม่ เช่น พระคันธารราษฎร์ในพระบรมมหาราชวัง พระประธาน (พระปิ่น) ในวัดมหาธาตุฯ ฯลฯ สมัยนี้นิยมสร้างทั้งพระหล่อและพระปูนปั้นที่สร้างด้วยวิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างปูน วิชาช่างหุ่น วิชาช่างรัก วิชาช่างบุ เป็นต้น พระพุทธรูปขนาดใหญ่นิยมทำปางมารวิชัยขัดสมาธิราบ ปางสมาธิขัดสมาธิราบ ปางประทานอภัย ปางไสยา และปางขอฝน 2 มีตัวอย่างพระพุทธรูปสร้างใหม่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1-9 ดังนี้

¹สมพร อยู่โพธิ์, พระพุทธรูปปางต่าง ๆ และลักษณะพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่ 14 (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, 2517) พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนางนวล อยู่วิจิตร วันที่ 5 พฤษภาคม 2517 หน้า 1-5.

²พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทยของศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ และพุทธศิลป์ในประเทศไทย พระนิพนธ์หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : สำนักข่าวกรองแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี 2540) พิมพ์เนื่องในพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทานวัดวิเวกวาญพัฏ วันที่ 8 พฤศจิกายน 2540 หน้า 31-32.

ตารางที่ 8 พระพุทธรูปสำคัญที่สร้างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-9)
และประดิษฐานในกรุงเทพมหานคร¹⁻⁴

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1)					
1	กรมพระราชวังบวรมหาสุ รสิงหนาท และพระยา จินดารังสรรค์ (วังหน้า)	ไม่มี	ปูนปั้น ลงรัก ปิดทอง	พระประธาน	ในพระอุโบสถวัด มหาธาตุยุวราชรัง สฤษฎ์
2	รัชกาลที่ 1	พระคันธารราษฎร์	หล่อสัมฤทธิ์ลงรัก ปิดทอง/ปางขอฝน	พระราชนิธิ พิรุณศาสตร์	ในหอพระคันธาร ราษฎร์ วัดพระศรี รัตนศาสดาราม
3	รัชกาลที่ 1	พระชัยวัฒน์ ประจำ รัชกาลที่ 1	หล่อเงิน ฐานทอง	พระราชนิธิ ปราบดาภิเษก	ในหอพระสุลาลัย พิมาน พระบรม มหาราชวัง
4	รัชกาลที่ 1	พระชัยหลังช้าง	บุเงิน ฐานทองคำ	พระราชนิธิ ปราบดาภิเษก	ในพระอุโบสถวัด พระศรีรัตน ศาสดาราม
5	รัชกาลที่ 1	พระพุทธจุลจักร	หล่อสัมฤทธิ์ หุ้ม ทองคำ ปาง ห้ามสมุทร	ทรงอุทิศพระ ราชกุศลถวาย สมเด็จพระปฐม บรมมหาชนก	ในหอพระสุลาลัย พิมาน พระบรม มหาราชวัง

¹ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, พระพุทธรูปปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง (กรุงเทพฯ : สำนักราช
เลขาธิการ, 2535) จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์
พระบรมราชินีนาถ วันที่ 12 สิงหาคม 2535

²สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ (พระนคร:
ศิลปาบรรณาคาร, 2496).

³อักษรานุกรมศิลปากร หมวดโบราณคดี (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2487).

⁴เพลินพิศ กำราญ, พระพุทธรูปปฏิมารัชกาลที่ 9 ทรงสร้าง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2533).

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
6	รัชกาลที่ 1	พระพุทธรูปจักรพรรดิ	หล่อสัมฤทธิ์ หุ้ม ทองคำ ปางห้าม สมุทร	ทรงบำเพ็ญพระ ราชกุศลใน พระองค์	ในหอพระสุลาลัย พิมาน พระบรม มหาราชวัง
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2)					
7	รัชกาลที่ 2	พระพุทธรูปธรรมมิต รราชโลกนาถคิลก	ปางมารวิชัย	พระประธาน	ในพระอุโบสถ วัด อรุณราช วราราม
8	รัชกาลที่ 2	พระพุทธรูปนันทคุณ อดุลยบพิตร	ปางสมาธิ	พระประธาน	ในพระอุโบสถวัด ราชโอรสาราม
9		พระพุทธรูปนฤมิตร			หอพระสุลาลัย พิมาน ในพระบรม มหาราชวัง
		พระพุทธรูปนฤมิตร (จำลอง)			วัดอรุณราชวร าราม
10	รัชกาลที่ 2	พระพุทธรูปจุฬารักษ์	ปูนปั้น/ ลงรัก/ปิด ทอง/ปางมารวิชัย	พระประธาน	ในพระอุโบสถวัด ราชสิทธาราม
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3)					
11	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปยอจุฬ าโลก	หล่อสัมฤทธิ์หุ้ม ทองคำปางห้าม สมุทร	ทรงพระราชนิ เทศถวาย สมเด็จพระ อภัยราชาจักร พรรดิ นาถบพิตร	ในพระอุโบสถวัด พระศรีรัตนศาสดา ราม
12	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปเลิศล้ำ นภาลัย	หล่อสัมฤทธิ์หุ้ม ทองคำ ปางห้าม สมุทร	ทรงพระราชนิ เทศถวาย สมเด็จพระชนก นาถบรมมิก ราชบพิตร	ในพระอุโบสถวัด พระศรีรัตนศาสดา ราม

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
13	กรมหมื่นนรงคหิรัญ	พระพุทธรูป โลกเชษฐ์	หล่อสัมฤทธิ์ ปาง มารวิชัย	พระประธาน	ในพระอุโบสถวัด สุทัศนเทพวราราม
14		พระพุทธรูปไตรรัตน์ นายก	หล่อสัมฤทธิ์ ปาง มารวิชัย	พระประธาน	ในพระวิหาร วัด กัลยาณมิตร
15		พระเศรษฐมุนี		เป็น พระประธาน	ในพระอุโบสถวัด ราชนาค
16			พระนอน		วัดพระเชตุพน
17	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปมุนี	หล่อสัมฤทธิ์/หุ้ม ทองคำ	ทรงอุทิศพระราช กุศลสมเด็จพระ บรมชนกนาถ	ในหอพระสุลาลัย พิมาน พระบรม มหาราชวัง
18	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปรังษะ	หล่อสัมฤทธิ์/หุ้ม ทองคำ	ทรงบำเพ็ญพระ ราชกุศลส่วน พระองค์	ในหอพระสุลาลัย พิมาน พระบรม มหาราชวัง
19	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปทรง เครื่องจักรพรรดิ ราชอิริยา(10 องค์)	ปางห้ามสมุทร	ทรงอุทิศพระราช กุศลถวายสมเด็จพระ บรมพูนพา กษัตริย์ราช เจ้า สมเด็จพระ บรมราชวงศ์	มณเฑียรมา ของฐานพระ พุทธรูปนามณีรัตน ปฏิมากรในพระ อุโบสถวัดพระศรี รัตนศาสดาราม
20	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษาพระ บาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬา โลก (73 องค์)	ปางมารวิชัย		

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
21		พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษาพระ บาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้า นภาลัย (59 องค์)	ปางมารวิชัย		
22		พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษาพระ บาทสมเด็จพระ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ หัว (65 องค์)	ปางสมาธิ		
23		พระพุทธรูปประจำ พระชนมวาร พระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้า จุฬาโลกมหาราช	หล่อทองคำ ปางอุ้มบาตร	ทรงสร้างพระ พุทธรูปประจำ วันพระราช สมภพตาม ประเพณีนิยม ของพุทธ ศาสนิกชนเพื่อ ถวายสักการบูชา และสืบทอด	หอพระสุลาลัย พิমানในพระ บรมมหาราชวัง
24		พระพุทธรูปประจำ พระชนมวารพระ บาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้า นภาลัย	หล่อทองคำ ปางอุ้มบาตร	ทรงสร้างพระ พุทธรูปประจำ วันพระราช สมภพตาม ประเพณีนิยม ของพุทธ ศาสนิกชนเพื่อ ถวายสักการบูชา และสืบทอด	หอพระสุลาลัย พิमानในพระ บรมมหาราชวัง

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
25	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปประจำ พระชนมวารพระ บาทสมเด็จพระนั่ง เกล้าเจ้าอยู่หัว	หล่อทองคำปาง ห้ามสมุทร	ทรงสร้างพระ พุทธรูปประจำ วันพระราช สมภพตาม ประเพณีนิยม ของพุทธ ศาสนิกชน เพื่อ ถวายสักการบูชา และสืบทอด	หอพระสุลาลัย พิมานในพระบรม มหาราชวัง
26	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรูปปาง ต่าง ๆ 37 ปาง	หล่อสัมฤทธิ์ (37 องค์)	ทรงบำเพ็ญพระ ราชกุศลเช่น เดียวกันกับ กษัตริย์ครั้งกรุง ศรีอยุธยา	ในหอพระราช พงศานุสร วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม
27	รัชกาลที่ 3	พระพุทธรเจ้า 28 พระองค์	หล่อสัมฤทธิ์/ปาง ประทับนั่งแบบวิรา สนะ แสดงภูมิ ปรกมุตตรา	พระประธาน	ในพระอุโบสถ วัดอัปสรสวรรค์ วรวิหาร
28		พระพุทธรอนัตตคุณ อดุลยญาณบพิตร	หล่อสัมฤทธิ์/ ลงรัก/ปิดทอง ปางประทับนั่งแบบ วิราสนะ แสดง ธยานะมุตตรา	พระประธาน	ในพระอุโบสถ วัดราชโอรสาราม

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)					
29	รัชกาลที่ 4	พระสัมพุทธพรรณี	ปางสมาธิ	ทรงบรรจุดวง พระชนมพรรษา และ พระสุพรรณบัฏ	พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตน ศาสดาราม
30	รัชกาลที่ 4	พระนันทราย (ประกอบ เรือนแก้ว พุ่มมหาโพธิ์)	ปางสมาธิเพชรทอง สัมฤทธิ์ (18 องค์) กะไหล่ทองใน ร.5	พระราชทานวัด ธรรมยุติกนิกาย	วัดธรรมยุติก นิกาย เช่น วัด บวรนิเวศวิหาร (ในรัชกาลที่ 5)
31	รัชกาลที่ 4	พระพุทธรณภูมิ	ปางห้ามสมุทร	จำลองพระพุทธรูป ฉลองพระองค์ ในหอพระสุลา ลัยพิมาน	บุษบกหน้าพระ อุโบสถ วัดอรุณ ราชวราราม (ใน รัชกาลที่ 5)
32	รัชกาลที่ 4	พระพุทธรูปสิงค ปฏิมากร	หล่อกะไหล่ทอง ปางสมาธิ	เป็นพระ ประธาน	ในพระอุโบสถวัด ราชประดิษฐ์
33	รัชกาลที่ 4	พระพุทธรูปเจ้าท่า กลางพระวิสิศ มหาสาวก	ปูน	เป็นพระ ประธาน	ในพระอุโบสถวัดสุ ทัศนเทพวราราม วัดมกุฏกษัตริยา ราช และวัด โสมนัสวิหาร
34		พระคันธารราษฎร์ ยืน	กะไหล่ทอง	ประกอบพระ ราชพิธีพืชมงคล	ในหอพระสุลา ลัยพิมานพระบรม มหาราชวัง

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5)					
35	รัชกาลที่ 5	พระพุทธรูปวิญญาน	ยืนทรงเครื่องอย่าง จักรพรรดิราช	พระราชนุทิศ ถวายสมเด็จพระ บรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระ จอม เกล้าเจ้าอยู่หัว	ในพระวิหารแก้ว วัดบวรนิเวศวิหาร
36	รัชกาลที่ 5	พระพุทธรูปปัญญา อัคคี	ยืนคลุมจีวรสอง พระอังสา	พระราชนุทิศ ถวายสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรม พระยาปวเรศ วิริยาลงกรณ์	เหนือที่บรรพ พระอังคารในพระ วิหารแก้ว วัดบวรนิเวศวิหาร
37	รัชกาลที่ 5	พระสมุทรนิมิต	หล่อทองสัมฤทธิ์ กะโหลกทอง ปาง ห้าม + สมุทร		ในพระปิ่นหย้าวัด บวรนิเวศวิหาร
38	รัชกาลที่ 5	พระพุทธรูปอัมรินทร์	หล่อกะโหลกทองคำ ปางมารวิชัย	เป็นพระประธาน	ในพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิต มหาสีมาราม
39	รัชกาลที่ 5	พระพุทธรูปนรสีห์น้อย	หล่อ	จำลองแบบพระ พุทธรูปนรสีห์	ในวิหารสมเด็จพระ วัดเบญจมบพิตร
40	รัชกาลที่ 5	พระสัมพุทธพรหม	หล่อ ปางสมาธิ	จำลองพระ สัมพุทธพรหมใน รัชกาลที่ 4	ในพระอุโบสถ วัดราชาธิวาส

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
41	รัชกาลที่ 5	พระคันธารราษฎร์	หล่อสัมฤทธิ์ ปางขอฝน	พระพุทธรูป ประจำพระชนม พรรษาของ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	ในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ (พระนคร)
42	พระเทพภานา (สิน ปฏิมากร)	พระพุทธรูปไสยาสน์	แกะหินอ่อน/ลงรัก ปิดทอง		ในอนุสรณ์สถาน วัดราชวรวิหาร
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7)					
43		พระชัยวัฒน์		พระชัยวัฒน์ ประจำรัชกาล พระบาทสมเด็จพระ ปกเกล้าเจ้า อยู่หัว	
44		พระพุทธรูปประจำ พระชนมวาร		พระพุทธรูป ประจำพระชนม วารพระบาท สมเด็จพระปก เกล้าเจ้าอยู่หัว	
45		พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษา		พระพุทธรูป ประจำพระ ชนมพรรษา รัชกาลที่ 7	
46		พระพุทธรูปปาง ประจำพระบาท สมเด็จพระมงกุฎ เกล้าเจ้าอยู่หัว		ปางประจำพระ บาทสมเด็จพระ ปกเกล้าเจ้า อยู่หัว	

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์การ สร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
47	พ.ศ. 2470	พระพุทธรูปประจำ พระชนมवार	หล่อสัมฤทธิ์	พระพุทธรูป ประจำพระชนม วารสมเด็จพระ นางเจ้ารำไพ พรรณี	
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชบรมหาราช (รัชกาลที่ 9)					
48	กรมศิลปากร พ.ศ.2490	พระพุทธรูปปาง ประจำรัชกาลที่ 7	ปางประทานอภัย	ทรงอุทิศพระราช กุศลพระบาท สมเด็จพระ ปรมินทรมหา ประชาธิปกพระ ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	ในหอราชพงศา นุสร วัดพระศรี รัตนศาสดาราม
49	กรมศิลปากร พ.ศ. 2499	พระพุทธรูปปาง ประจำรัชกาลที่ 8	ปางปฐมเทศนา	ทรงอุทิศพระราช กุศลพระบาทสม เด็จพระปรเมนท รมหาอานันทมหิดล	ในหอราชพงศา นุสร วัดพระศรี รัตนศาสดาราม
50	นายพิมาน มูลประมุข (ปั้น) กรมศิลปากร (หล่อ) พ.ศ. 2499	พระพุทธรูปประจำ พระชนมวารรัชกาล ที่ 8	หล่อ สัมฤทธิ์ กะไหล่ทอง ปาง ถวายเนตร		ในพระที่นั่ง จักรี มหาปราสาท พระบรม มหาราชวัง
51	นายพิมาน มูลประมุข (ปั้น) พ.ศ. 2506	พระชัยวัฒน์ประจำ รัชกาลที่ 9	หล่อทองคำ ปาง มารวิชัย	ประกอบพระราช พิธีฉัตรมงคลพระ ราชพิธีวันเฉลิม พระชนมพรรษา	ในหอพระ สุลาลัยพิมาน พระบรม มหาราชวัง
52	พ.ศ. 2506	พระพุทธรูปประจำ พระชนมวาร รัชกาลที่ 9	หล่อเงินกาไหล่ทอง ปางห้ามญาติ	ประกอบพระราช พิธีสงกรานต์	ในหอพระสุลา ลัยพิมานพระ บรมมหาราชวัง

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์การ สร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
53	นายไพบูลย์ เมือง สมบูรณ์ (บ้าน) กรม ศิลปากร (หล่อ) พ.ศ. 2508	พระพุทธรูป ภ.ป.ร	หล่อสัมฤทธิ์ ปาง ประทานพร	พระราชทานแก่ หน่วยทหาร ตำรวจ หน่วยราชการ พลเรือนในต่าง จังหวัดที่เสด็จ เยี่ยมวัดต่าง ๆ	หน่วยทหาร ตำรวจ ส่วน ราชการ วัด
54	พระธรรมจินดาภรณ์ /ทองเจือ จินต์โกโร (ออก แบบ) วัดราชบพิตรฯ บรรพต เคลือบแก้ว (บ้าน)	พระพุทธรูปฉลอง ครบ 72 ปี โรงพยาบาลศิริราช			
55	นายไพฑูรย์ เมือง สมบูรณ์ (บ้าน) พ.ศ. 2509	พระพุทธรูปนาราย นพิตร (100 องค์)	หล่อทองสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย	พระราชทานให้ ประดิษฐาน ณ ศาลากลางจังหวัด ทั่วประเทศ	ศาลากลาง จังหวัดทั่วราชอาณาจักร (พระราชทานให้ กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2525)
56	รัชกาลที่ 9 ทรงออกแบบ และ กรมศิลปากร พ.ศ. 2499	พระพุทธรูปนาราย นพิตร	ปางห้ามสมุทร	พระพุทธรูปบูชาเมื่อ พระมหากษัตริย์ (ร.9) ทรงผนวช	ในตึก ภ.ป.ร. วัดบวรนิเวศ วิหาร
57	นายแก้ว หนองบัว (บ้านช่างหล่อ) พ.ศ. 2520	พระพุทธรูป โลกนภญาณนพิตร สิริกิติธรรมโสภณ มงคล	ปางรำพึง	พระพุทธรูปประจำ พระชนมวารของ สมเด็จพระนางเจ้า สิริกิติ์พระบรม ราชินีนาถ	ในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศ วิหาร
58	นายแก้ว หนองบัว (บ้าน และหล่อ) พ.ศ. 2520	พระพุทธรูปสยามา ภิกษุณนพิตรฯ	ปางลีลา	ร.9 ทรงมีพระชน มายุครบ 50 พรรษา (5 ธ.ค. 2520)	ในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศ วิหาร

ตารางที่ 8 (ต่อ)

ที่	ชื่อผู้สร้าง/ชื่อช่าง	ชื่อพระพุทธรูป	ลักษณะ ปางพระพุทธรูป	วัตถุประสงค์ การสร้าง	สถานที่ ประดิษฐาน
	นายแก้ว หนองบัว (ปั้น และหล่อ) พ.ศ. 2520	พระพุทธรูป สันติกบพิตร	ปางห้ามญาติ	ร.9 ทรงมีพระชน มายุครบ 50 พรรษา (5 ธ.ค. 2520)	ในพระตำหนักจิต ลดาภิธาน พระราชวังดุสิต
59	นายไพฑูรย์ เมือง สมบูรณ์ (ปั้น) นายแก้ว หนองบัว (หล่อ) พ.ศ. 2520	พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษา 50	ปางนาคปรกและ ปางสมาธิ	ร.9 ทรงมีพระชน มายุครบ 50 พรรษา (5 ธ.ค. 2520)	ในพระตำหนักจิต ลดาภิธาน พระราชวังดุสิต
60	นายแก้ว หนองบัว (ปั้นหล่อ)	พระพุทธรูปประจำ พระชนมพรรษา มหามงคล 5 รอบ	หล่อโลหะผสมทอง แดงกะไหล่ทอง ปางสมาธิ	ร.9 ทรงมีพระชน มายุครบ 50 พรรษา (5 ธ.ค. 2520)	ในพระอุโบสถวัด พระศรีรัตน ศาสดาราม

จากตารางข้างต้นจะพบว่าในกรุงเทพมหานครตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ประเภทพระพุทธรูปสำคัญ ๆ มากมาย โดยเฉพาะการหล่อโลหะมีมากที่สุด รองลงมาเป็นการปั้นปูน และแกะหินตามลำดับ “นับได้ว่าพระพุทธรูปเป็นผลงานที่เชิดหน้าชูตาชาติไทย”¹ ด้านปริมาณการสร้างพระพุทธรูปนับได้ว่าในรัชกาลที่ 3 มีการสร้างพระพุทธรูปมากที่สุด ทั้งนี้เพราะว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาแสดงพระราชหฤทัยบำรุงพุทธศาสนา ทรงเป็นธุระอย่างมากในการสร้างพระพุทธรูปทั้งพระพุทธรูปฉลองพระองค์ พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา ประจำพระชนมวาร พระประธานในพระอารามหลวงต่าง ๆ”² ส่วนในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 8 ไม่มีการสร้างพระพุทธรูปสำคัญที่เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ หากพิจารณาวัตถุประสงค์การสร้างพบว่ามีทั้งให้เป็นพระประธานประจำพระอารามหลวง ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ประกอบพระราชพิธีจำลองพระพุทธรูปเก่า พระราชทานหน่วยงาน ฯลฯ นอกจากนี้ มีหลักฐานปรากฏเพิ่มเติมว่า “มีการสร้างพระเทอตัวของผู้กำลังเจ็บป่วย โดยสร้างพระพุทธรูปยืนวัดขนาดสูงเท่าตัว เพื่ออุทิศถวายหรือสละแด่ที่เคราะห์ใดคือพระเทอตัวขององค์ของสมเด็จพระปิยมหาราช พระมารดาของสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (องค์ร่ว) และพระเทอตัวของพระราชมารดาในรัชกาลที่ 4 (องค์ซ้าย) ที่ระเบียงวัดเบญจมบพิตร (หันหน้าเข้าอุโบสถ)”³ พระพุทธรูปดังกล่าวล้วนเป็นการบำรุงพระพุทธศาสนาโดยพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีอันเป็นวัฒนธรรมหลวงเกือบทั้งสิ้น

¹ วิทยุ พิณคันเงิน, ศิลปกรรมและการช่างของไทย หน้า 187.

² คึกเดช กันตามระ, การศึกษาวิวัฒนาการและการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของศิลปและสังคมจากรูปลักษณะพระพุทธรูปปฏิมากร (กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535). อัดสำเนา, หน้า 167.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : ชมรมคำขวัญวิทยา, 2527), หน้า 18.

4.2.1.2 พระปรางค์ พระเจดีย์

พระธาตุเจดีย์นิยมสร้างในรัชกาลที่ 1-3 ทั้งพระปรางค์และพระเจดีย์ที่เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ประเภทช่างปูนปั้น เช่น ในรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างพระปรางค์ที่วัดระฆังโฆสิตารามเมื่อ พ.ศ. 2336 กับพระเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม(พระเจดีย์องค์กลางในแถวพระเจดีย์ใหญ่ 3 องค์ เจดีย์นี้โปรดเกล้าฯ ให้บรรจุจากพระพุทธรูปพระศรีสรรเพชญ์จากจังหวัดพระนครศรีอยุธยาไว้ภายใน) ในรัชกาลที่ 2 - 3 ทรงสร้างพระปรางค์วัดอรุณราชวรารามที่นับว่าเป็นหลักของพระธาตุเจดีย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เด่นทั้งรูปทรงและมีมือช่าง¹ ดังมีหลักฐานพระปรางค์ปรากฏเป็นชื่อเสียงของประเทศไทยมาจนปัจจุบันว่า

... เป็นปรางค์กลุ่ม 5 องค์ องค์ปรางค์ตั้งอยู่บนฐานไพทีมีระเบียงล้อมรอบปรางค์ประธานเป็นทรงจอมแหประกอบฐานประทักษิณมีขนาดใหญ่และสูงมากซ้อนกันสามชั้น มีบันไดขึ้นสี่ด้านทุกชั้น ฐานลานประทักษิณแต่ละชั้นประกอบฐานหน้ากระดานและฐานสิงห์ลูกแก้วอกไก่ ฐานประทักษิณชั้นแรกมีมณฑปทิศ ฐานชั้นที่สองตกแต่งยักษ์แบบ ฐานชั้นที่สามประดับกระเบื้องแก้ว ชั้นบนประดับพรมแบบกรองรับฐานสิงห์สามชั้น ภายในจุ่มประดิษฐานรูปพระอิศวรทรงช้างเอราวัณ ยอดปรางค์ประดับพระนารายณ์ทรงครุฑ ...²

4.2.1.3 ภาพพระบฏ

ภาพพระบฏ หมายถึงผืนผ้าที่มีรูปพระพุทธเจ้า เป็นต้น แขนงเพื่อบูชา³ เป็นภาพจิตรกรรมแบบไทยเพ้นประเภทหนึ่งแสดงเรื่องในพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ เช่นเรื่องเวสสันดรชาดก ช่างเขียนจะเขียนภาพบนผ้ารูปสี่เหลี่ยมขนาดย่อม ๆ แล้วเข้าไม้เป็นขอบที่ริมผ้า ด้านบนและด้านล่างสำหรับผูกเชือกแขวนรูปภาพพระบฏ เช่น แขนงภาพพระบฏที่ศาลาการเปรียญในเทศกาลวันออกพรรษาเมื่อจัดเทศน์มหาชาติ นับเป็นงานวัตถุอุปกรณ์ประกอบ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, คำานพระพุทธรูปเจดีย์ (พระนคร : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 216-217.

² สถาปัตยกรรมไทย หน้า 195-196.

³ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หน้า 570.

การแสดงธรรมแก่พุทธศาสนิกชน ประเทศไทยมีคตินิยมการสร้างภาพพระพุทธรูปตั้งแต่สมัยสุโขทัย สมัยเชียงแสน สมัยอยุธยา และสมัยรัตนโกสินทร์ตามลำดับ ทั้งนี้เพราะการสร้างภาพพระพุทธรูปเป็นบุญกิริยาในพุทธศาสนา แต่ในปัจจุบันความนิยมเขียนภาพพระพุทธรูปน้อย เพราะค่าจัดสร้างมีราคาแพง มีการทำแม่พิมพ์ดีพิมพ์จำหน่ายภาพราคาเบา ช่างเขียนภาพพระพุทธรูปก็ไม่ค่อยมีเช่นกัน ภาพพระพุทธรูปเขียนบนผืนผ้าไม่มีใครทำกันต่อมาอีกแล้ว¹

4.2.2 พระธรรมวัตถุ

พุทธศาสนวัตถุที่สร้างเนื่องด้วยธรรมของพระพุทธเจ้า ได้แก่ ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เกี่ยวกับพระไตรปิฎก ทั้งวิชาช่างเขียน วิชาช่างรัก วิชาช่างแกะ วิชาช่างกลึง ฯลฯ เช่น

4.2.2.1 คัมภีร์ใบลาน²

คัมภีร์ใบลาน หมายถึงหนังสือใบลานที่จดจาร พระธรรมและบทมนตร์ต่าง ๆ อันศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งเรื่องอันเนื่องด้วยองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ช่างเขียนใช้เหล็กจารภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาสันสกฤตลงบนใบลาน ทั้ง 2 หน้า หนังสือใบลานฉบับที่มีอายุงานที่สุดในหอสมุดแห่งชาติปัจจุบันคือ คัมภีร์สมัยอยุธยา คัมภีร์ใบลานจำนวน 24 ลานนับเป็นผูกหนึ่ง ถ้าเป็นเรื่องยาวก็จารเป็นผูก 2, 3, 4...30 ผูก คัมภีร์ใบลานแบ่งออกตามประเภทของหน้าปกและริมขอบลานเรียกกันว่า “ฉบับ”

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่ปรากฏบนคัมภีร์ใบลาน คือปกหน้า ปกหลัง และริมขอบใบลาน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพระไตรปิฎกฉบับหลวงดังกล่าว 14 ฉบับ ในรัชกาลที่ 1-5 คือ

¹จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, จิตรกรรม ใน ร้อยคำวัฒนธรรมพรรณนา หน้า 298-301.

²กองแก้ว วีระประจักษ์ และวิวัฒน์ อุณาทรรวรางกูร, คัมภีร์ใบลาน ฉบับหลวงในสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2527) กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง 700 ปี ลายสือไทย หน้า คำนำ-44.

รัชกาลที่ 1 มีคัมภีร์ใบลาน 3 ฉบับ ได้แก่

- (1) พระไตรปิฎกฉบับครุเดิม (ปิดทองทับล่องชาด)
- (2) พระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ (ลงรักปิดทองทับ) ประดิษฐานในตู้ประดับมุก ตั้งในพระมณฑป วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พ.ศ. 2498 จนถึงปัจจุบันเก็บรักษา ณ หอพระมณเฑียรธรรม

(3) พระไตรปิฎกฉบับรองทรง (ฉบับข้างลาย) มีลายเขียนอยู่ข้าง (มี 2 ชุด) เพื่อใช้ในการสอบพระปริยัติธรรมในกรมราชบัณฑิต

(4) พระไตรปิฎกฉบับทองชุบ (เขียนชุบด้วยเส้นหมึก)

รัชกาลที่ 2 มีคัมภีร์ใบลาน 1 ฉบับ ได้แก่

- (1) พระไตรปิฎกฉบับรดน้ำแดง (ลานใบปอกเขียนลายรดน้ำบนพื้นรักแดง มีลวดลายเคล้าภาพครุฑยุดนาค)

รัชกาลที่ 3 มีคัมภีร์ใบลาน 6 ฉบับ ได้แก่

- (1) พระไตรปิฎกฉบับรดน้ำเอกหรือฉบับรดน้ำดำเอก ในปัจจุบัน (มีลายรดน้ำที่ใบปอก) สร้างด้วยความประณีตเป็นพิเศษ เก็บไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรม

(2) พระไตรปิฎกฉบับรดน้ำโท (ฉบับรดน้ำดำโท) สำหรับหอหลวงใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม

(3) พระไตรปิฎกฉบับทองน้อย (ปิดทองทับ) ผูกให้ข้างผู้หญิง ผูกหัดจาร

(4) พระไตรปิฎกฉบับเทพมุนีม (ใบปอกเขียนลายรดน้ำรูปเทพนม) มี 2 ชุด พระราชทานไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

(5) พระไตรปิฎกฉบับชุบยอ (ใบปอกเป็นลายรดน้ำ)

(6) พระไตรปิฎกฉบับลายกำมะลอ (ใบปอกเขียนลายกำมะลอ)

พระราชทานวัดราชโอรสาราม แต่สูญแล้ว

รัชกาลที่ 4 มีคัมภีร์ใบลาน 3 ฉบับ ได้แก่

- (1) พระไตรปิฎกฉบับล่องชาด (มีชาดลงในระหว่างทองข้างผูก)

(2) พระไตรปิฎกฉบับรดน้ำแดง (ใบลานปอกเขียนลายรดน้ำบนพื้นรักแดงลายดอกพุดตานเครือเถาเคล้าภาพสัตว์)

(3) พระไตรปิฎกฉบับรดน้ำดำมี 2 ฉบับ คือฉบับลานยาว (ใบลานปกเขียนลายรดน้ำบนพื้นรักดำลายก้านขดเถาเทศมน) และฉบับลานสั้น (ใบลานปกเขียนลายรดน้ำบนพื้นรักดำลายดอกพุดตานเครือเถาภาพนก)

รัชกาลที่ 5 มีคัมภีร์ใบลาน 1 ฉบับ ได้แก่

(1) พระไตรปิฎกฉบับทองทิบ (ปิดทองทิบ) นับตั้งแต่ พ.ศ. 2436 การจารพระไตรปิฎกลงใบลานด้วยอักษรขอมเล็กเล่ม เนื่องจากโปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกหลาย ๆ ผูกรวมกันเข้าเป็นมัดหนึ่ง เมื่อจะจัดเก็บต้องมีไม้ขนาด 2 ราง เรียกว่าไม้ประกับพระไตรปิฎกมีหลักฐานปรากฏหลายประเภท เช่น ไม้ประกับ พระไตรปิฎกฉบับรองทรงตกแต่งลายก้ามมะลอ ไม้ประกับพระไตรปิฎกฉบับรดน้ำดำโทประดับมุก ไม้ประกับพระไตรปิฎกฉบับรดน้ำเทพชุมนุมประดับเกล็ดหอย ไม้ประกับพระไตรปิฎกฉบับทองทิบตกแต่งลายรดน้ำบนพื้นรักดำ เป็นอาทิ

พระไตรปิฎกฉบับหลวงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าว ประกอบด้วย พระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก นับตั้งแต่ พ.ศ. 2498 เป็นต้นมา ทั้งหมดเก็บรักษาไว้ ณ หอพระมณเฑียรธรรม และหอสมุดแห่งชาติดูแลมาจนถึงปัจจุบัน ส่วนหนังสือใบลานฉบับราษฎร์หรือฉบับเจดยศักดิ์ที่ราษฎร พระสงฆ์ สามเณรร่วมกันสร้างนั้นไม่สามารถกล่าวถึงได้เนื่องจากพระบรมมัยมิได้

จากหลักฐานปกหน้า ปกหลังและขอบใบลานของพระไตรปิฎกฉบับหลวง รวมทั้งไม้ประดับคัมภีร์ ซึ่งเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าวัฒนธรรมหลวงด้านพุทธศาสนาก่อให้เกิดการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เพื่อตอบสนองความเลื่อมใสในพุทธศาสนาที่เชื่อกันว่าการสร้างพระไตรปิฎกได้รับอานิสงส์อย่างมากอันนับเป็นบุญกิริยาวิถุนอกจากนี้พระมหากษัตริย์ยังเป็นผู้สำคัญในการสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวง "ทั้งโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมแปลจากภาษารามัญเป็นภาษาขอม ส่งคยานาพระไตรปิฎกเพื่อพระบรมโทธิสัพพัญญุตญาณในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 5 " ¹

¹มรยาท กิจสุวรรณ และ วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, รายงานการวิจัยเรื่อง พุทธประเพณี : บทบาทและความหมายสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน. หน้า 145-147.

4.2.2.2 ตูพระไตรปิฎก

ตูพระไตรปิฎก หมายถึงตู้ไทยโบราณใช้สำหรับเก็บคัมภีร์ หนังสือ ตำราต่าง ๆ และพระไตรปิฎก ตู้ไทยโบราณที่บรรจุพระไตรปิฎกในการวิจัยนี้เรียกว่าตูพระไตรปิฎก นับเป็นตู้ที่สำคัญล้ากรับทุกอาราม มีทั้งตูประดับมุก ตูลายรดน้ำ และตูลายรดน้ำเขียนสี เช่น “ตูประดับมุก 9 ตู้ในหอพระมณฑิยธรรมของวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่บรรจุพระไตรปิฎกฉบับหลวงสมันรัตนโกสินทร์”¹ ตูลายรดน้ำสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในหอสมุดแห่งชาติทำวาทูกรี้ทั้งตู้ชาหนู ตู้ชาหนูมีลิ้นชัก ตู้เท้าสิงห์ ตู้เท้าสิงห์มีลิ้นชัก “และตูลายรดน้ำเขียนสี 3 ใบ เรื่องรามเกียรติ์ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งเจ้ากรมอ่อนกับช่างฝีมือในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดี พลเสนย์ (ในรัชกาลที่ 3) เป็นผู้เขียน”²

ตูพระไตรปิฎกส่วนใหญ่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นตูลายรดน้ำเช่น ตูพระไตรปิฎกลายรดน้ำในรัชกาลที่ 1-3 ที่ยังคงสืบทอดวิชาช่างสิบหมู่จากสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องพุทธศาสนาที่นำมาสร้างสรรคผลงานลวดลายบนตูพระไตรปิฎก ได้แก่เรื่องทศชาติชาดกและพุทธประวัติจากเรื่องปฐมสมโพธิกถา³ เช่น ตัวอย่างตูลายรดน้ำที่หอสมุดแห่งชาติทำวาทูกรี้ในปัจจุบัน ซึ่งได้รวบรวมมาจากพระอารามหลวงในกรุงเทพฯ เกือบทั้งสิ้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

¹ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และวิรัตน์ ชุนนาทรวงกูร, คัมภีร์โบราณฉบับหลวงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 30.

² กุลพันธุ์ดา จันทิโพธิ์ศรี, ตูลายรดน้ำเขียนสีในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ (กรุงเทพฯ : งานเผยแพร่สำนักงานเลขาธิการกรมศิลปากร 2531.), หน้า 4

³ น.ณ. ปากน้ำ, ศิลปะลายรดน้ำ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2533), หน้า 21.

ตารางที่ 9 ตู้ลายทองฝีมือช่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ณ หอสมุดแห่งชาติท่าหลวงสุกรี¹

ลำดับ ที่	รหัส	รูปแบบ	แหล่งที่มา	ลักษณะวิชาช่างสิบหมู่
1	กท.291	ตู้ชาหนู	วัดนาคกลางวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
2	กท. 293	ตู้ชาหนู	วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำบนพื้นรักแดง
3	กท. 294	ตู้ชาหนู	วัดตึก	ตู้ลายรดน้ำ
4	กท. 297	ตู้เท้าสิงห์	วัดเทพราชกุญชรวรวิหาร จังหวัดพระนคร	ตู้ลายรดน้ำ
5	กท. 300	ตู้เท้าสิงห์	วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
6	กท. 301	ตู้เท้าสิงห์มีลิ้นชัก	วัดอนงคารามวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
7	กท. 302	ตู้ชาหนู	วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
8	กท. 304	ตู้เท้าสิงห์	วัดราชบูรณะราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพฯ	ตู้ลายรดน้ำ
9	กท. 311	ตู้ชาหนู	วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร จังหวัดกรุงเทพฯ	ตู้ลายรดน้ำ
10	กท. 313	ตู้ชาหนู	วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร จังหวัดกรุงเทพฯ	ตู้กระหนะรักสมุก ประดับกระจกสีตกแต่ง ลายปูนดำ

¹ กองแก้ว วีระประจักษ์ นิยะดา ทาสุนธ์ และดวงมาลย์ เมฆสวัสดิ์ ตู้ลายทอง ภาค
2 ตอนที่ 4 สมัยรัตนโกสินทร์ กท 286 – กท. 373 (กรุงเทพฯ : สำนักงานเสริมสร้าง
เอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2532. (รวบรวม)

ตารางที่ (ต่อ)

ลำดับ ที่	รหัส	รูปแบบ	แหล่งที่มา	ลักษณะวิชาช่างสิบหมู่
11	กท. 318	ตู้ชาหมีมีลิ้นชัก	วัดอนงคารามวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
12	กท. 321	ตู้ชาหมี	วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	ตู้ลายรดน้ำ
13	กท. 323	ตู้ชาหมี	วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร จังหวัดกรุงเทพฯ	ตู้ลายรดน้ำ
14	กท.ทส.7	หีบหนังสือสวด	วัดสังฆะกระจายวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	หีบหนังสือสวดลายรดน้ำ
15	กท. ทส. 9	หีบหนังสือสวด	วัดสังฆะกระจายวรวิหาร จังหวัดธนบุรี	หีบหนังสือสวดลายรดน้ำ

4.2.2.3 กากะเฮีย¹

กากะเฮียเป็นเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ไบเบิล และมีผลงานวิชาช่างไม้และวิชาช่างกลึงประกอบกันเป็นกากะเฮีย กากะเฮียเป็นที่วางพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ไบเบิลทำด้วยไม้กลึงเป็นแท่งกลมเล็ก ๆ ยาวประมาณ 18 นิ้ว จำนวน 8 อัน เจาะรูที่ปลายไม้ด้านหนึ่งและตอนกลางอีกทีหนึ่ง ให้เชือกหรือด้ายร้อยไว้ด้วยกัน

4.2.2.4 จิตรกรรมฝาผนัง จิตรกรรมฝาผนังในพระพุทธศาสนามีปรากฏอยู่ในวัดต่าง ๆ เป็นจิตรกรรมฝาผนังในอาคารต่าง ๆ เช่น อุโบสถ วิหาร หอไตร ศาลาการเปรียญ ทั้งที่เพดาน ตัวไม้เครื่องบน ฝา ฝาผนัง คอซอง บานประตู หน้าต่าง วงกบ เพดานของช่องประตู หน้าต่าง บานแถลง ผนังกบ โครงสร้างส่วนต่าง ๆ ของอาคารแต่ละส่วนมักมีแบบแผนคล้ายกัน เช่น

¹ กองแก้ว วีระประจักษ์ และ วิรัตน์ อุณาทรวงกูร, คัมภีร์ไบเบิล ฉบับหลวงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 11.

อุโบสถ

- ฝาผนังด้านหน้าพระประธานเป็นภาพมารวิชัย ด้านหลังพระประธานเป็นภาพไตรภูมิ ด้านข้างทั้งสองข้างตอนบนเป็นวิทยารเทพชุมนุม ตอนล่างระหว่างช่องประตูหน้าต่างเป็นเรื่องพระพุทธรูปประวัติหรือปฐมสมโพธิ ชาดก

- บานประตูหน้าต่าง ทางหน้าบานเป็นลายรดน้ำ หลังบานเป็นจิตรกรรมรูปเทพทวารบาล เชี่ยวกาง

- ผนังบานประตูหน้าต่าง ด้านนอกเป็นทวารบาล เชี่ยวกาง ลายดอกไม้ร่วง

- บานและประตูหน้าต่าง ด้านในเป็นรูปดอกไม้ร่วง ดอกไม้ประดิษฐ์

วิหารทิศ เป็นภาพอุสสะ 10 อุปรมาญาณ 10 ฎีกาพาหุง 8 พระเกศธาตุ พระพุทธรูป ๑๓ ๔๗

พระระเบียง ทำภาพเรื่องรามเกียรติ์

ศาลาราย ทำภาพชาดก 550 ชาติ¹

ภาพจิตรกรรมพระพุทธรูปศาสนาเหล่านี้ ล้วนประกอบด้วยวัตถุประสงค์ในการสร้างผลงานวิชาช่างสืบหมู่จากช่างเขียน ช่างรัก กล่าวคือ

(1) เพื่อการถ่ายทอดธรรมะที่มีลักษณะเป็นนามธรรมออกมาให้เป็นรูปธรรมให้เห็นเป็นรูปลักษณะที่รับรู้และเข้าใจง่าย

(2) เพื่ออาศัยคุณสมบัติของรูปลักษณะทางจิตรกรรมไทยเป็นเครื่องมือในการบรรยาย แสดงธรรมให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายได้รับรู้รับเห็นแทนการบรรยายด้วยมุขปาฐะ

(3) เพื่ออาศัยรูปลักษณะทางจิตรกรรมไทย โน้มน้าวจิตใจผู้ดูชมให้เกิดความเห็นชอบ ยินดี ยอมรับ เอาอย่างธรรมเหล่าที่จัดเขียนขึ้นเป็นรูปภาพนั้นไปปฏิบัติตามความเห็นชอบ หรือละเว้นไม่ประพฤติตามดังรูปภาพจิตรกรรมไทยที่แสดงตัวอย่างไม่ดีขึ้นไว้²

¹ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 1-2.

²จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, จิตรกรรม, ใน ร้อยคำวัฒนธรรมพรรณนา หน้า 271

จะเห็นได้ว่าผลงานวิชาช่างสิบหมู่ของช่างเขียน ช่างรัก ในอุโบสถ วิหาร ศาลารายของ พระอารามหลวงต่าง ๆ ผู้ร่วมกันสร้างสรรค์ต่างก็มีความมุ่งหมายหลักในการ ถ่ายทอดเผยแพร่ พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธประวัติ อดีตพระพุทธเจ้า พระปัจเจกโพธิ์ ชาดก 550 ชาดก ทศชาติชาดก ไตรภูมิ ปริศนาธรรม การสังคายนา พระไตรปิฎก สมุทราโฆษ พระมาลัย พระจุฬามณีเจดีย์ นรกภูมิ เทพต่าง ๆ เทพชุมนุม¹

เมื่อพุทธศาสนิกชนชมและพิจารณาภาพต่าง ๆ ในทางรูปธรรมและนามธรรมย่อมเกิด ปัญญาโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 1-5 ที่วิชาหนังสือยังมิได้แพร่หลายทำให้จิตรกรรมฝาผนังใน วัดเป็นแหล่งความรู้ทางพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่ง หากพุทธศาสนิกชนใดมีความรู้เรื่องพระ ไตรปิฎก ปริศนาพระพุทธศาสนายิ่งก่อให้เกิดความเข้าใจลึกซึ้งมากขึ้น เช่น

ภาพไตรภูมิ แสดงกุศลกรรมและอกุศลกรรม อุปมาเป็นภาพนรกอันทุกขวิตร
และสวรรค์อันอุดมด้วยทิพยสมบัติ

ภาพพระพุทธประวัติ แสดงประวัติแห่งองค์พระพุทธเจ้า ซึ่งทรงเป็น ผู้ที่มีพระทัย
และพระปัญญาประเสริฐ ทรงพบปัญหา คัฏฐ และภัยต่าง ๆ อย่างมนุษย์ทั้งหลาย แต่
ทรงแก้ปัญหานั้นปวง ตลอดจนโปรดผู้เป็นคัฏฐ ด้วยบุญกิริยาทุกประการ ซึ่งเป็นชัยชนะ
ที่เพิ่มพระบารมี และคัฏฐได้มีบทเรียน ทำให้กลับเป็นบุคคลที่ดีต่อไป

ภาพชาดก แสดงกิจและอุดมคติในการครองชีวิตแบบต่างๆ ในฐานะ และสภาวะ
ต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ อันเป็นประโยชน์ในการคิดถึงสภาพชีวิตที่สามารถปรับให้เจริญ
ขึ้นได้¹

¹วรรณิกา ณ สงขลา จิตรกรรมไทยประเพณี เล่มที่ 1 (กรุงเทพฯ : ฝ่ายอนุรักษ์
จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ,
2533) หน้า 62-63.

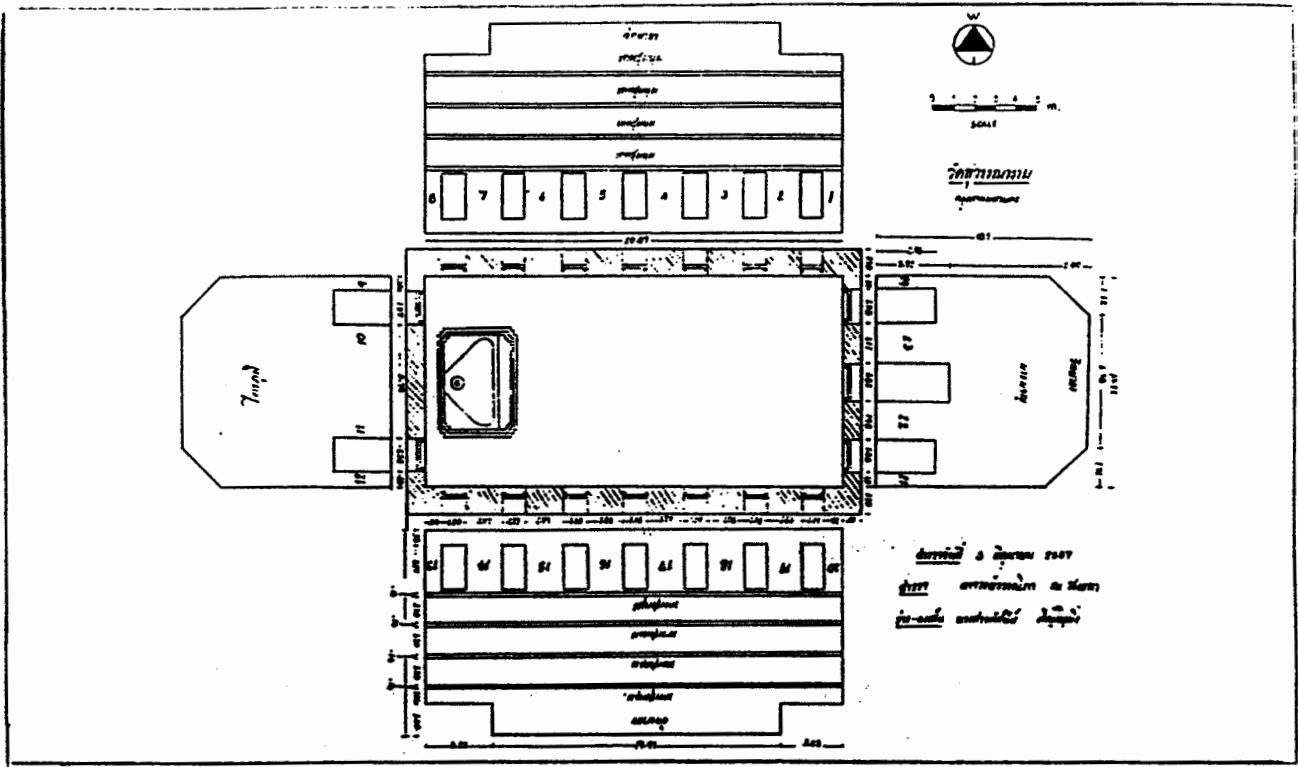
ภาพปริศนาธรรม แสดงความคิดที่แทรกปริศนา ชวนให้พิจารณาความหมาย
ในทางนามธรรมทำให้เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ทั้งในทางที่ดีและไม่ดีได้อย่างชัดเจน เปรียบ
ดังเพิ่มแสงประทีปขึ้นในจิตใจ ชีวิตและวิญญาณของบุคคลนั้น¹

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่แสดงพระธรรมของพระพุทธเจ้าในพระอารามหลวงต่าง ๆ ใน
กรุงเทพมหานครมีมาก ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างเพียงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนัง พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ วัดดุสิตารามวรมหาวิหาร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลา
รามราชวรมหาวิหาร วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร วัดระฆังโฆสิตาราม
วรมหาวิหาร วัดราชสิทธิธารามราชวรวิหาร วัดสุวรรณารามราชวรวิหาร วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร
วัดทองธรรมชาติวรวิหาร เช่น ที่พระอุโบสถวัดดุสิตารามเขียนเรื่องพระมาลัย (พระอรหันต์
องค์หนึ่ง) หลังบานประตูหอไตร วัดระฆังโฆสิตารามมีภาพการปลงอัฐภรณ์ฐานหลังบานประตู
พระที่นั่ง พุทไธสวรรย์มีภาพทวารบาลและภาพเรื่องปฐมสมโพธิเช่นเดียวกัน พระอุโบสถ วัดราช
สิทธิธารามก็มีเรื่องปฐมสมโพธิ พระอุโบสถวัดดุสิตาราม พระอุโบสถวัดราชสิทธิธาราม มีภาพ
ทศชาติชาดก พระเวสสันดรชาดก² ฯลฯ มีตัวอย่างรายละเอียดของภาพจิตรกรรมเรื่องทศชาติ
ชาดก ที่แสดงความประพฤติของพระโพธิสัตว์ อันเป็นแนวทางธรรมให้พุทธศาสนิกชนเรียนรู้และ
นำมาเป็นแนวความคิดการประพฤติตนตามหลักพระพุทธศาสนา เช่น ภาพในอุโบสถวัด สุวรรณาราม
ราชวรวิหารที่มีรายละเอียดตามแผนผัง คือ

¹เรื่องเดียวกัน หน้า 70.

²วรรณิกา ณสงขลา, จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ :
ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวง
ศึกษาธิการ, 2537), หน้า 107-182.

แผนผังลำดับภาพเรื่องทศชาติชาดกในพระอุโบสถวัดสุวรรณารามราชวรวิหาร

ภาพทศชาติชาดก

1. เตมียชาดก	2. มหาชนกชาดก
3. สุวรรณสามชาดก	4. เนมิราชชาดก
5.. มโหสถชาดก	6. ภูริทัตตชาดก
7. จันทกุมารชาดก	8, 9. พรหมนารถชาดก
10. วิฐรชาดก	11. ช่วงบนเป็นภาพเขาสัตตบริภัณฑ์,
ยมกปาฏิหาริย์
12, 13. พระเวสสันดรชาดก	14 พระเวสสันดรชาดก กันท์ซุชก
กันท์วนประเวศน์ โปรดพระพุทธ
มารดา, เสด็จจากดาวดึงส์,	ช่วงล่างเป็นภาพเรื่องพระเวสสันดร
ชาดกกันท์ ทศพร นิมพานต์ ทานกันท์

15. พระเวสสันดรชาดก กัณฑ์จุลพน, มหาพน	16. พระเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี,
17. พระเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช	ชูชกสักกบรรพ
18. พระเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาราช	19. พระเวสสันดรชาดก
20, 21. พระเวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์กัณฑ์ฉกษัตริย์	
22. ภาพเรื่องพระพุทธประวัติพระนางสิริ
มหามายาเสด็จกรุงเทวทหะ, เจ้าชาย
สิทธัตถะทรงตัดพระเมาลี	23. ภาพเรื่องพระพุทธประวัติทรง
พบเทวทูตทั้ง 4 เสด็จ
ทอดพระเนตรพระนางพิมพา
พระราหุลเสด็จออก
มหาภิเนษกรรม

อนึ่ง วัดสุวรรณารามราชวรวิหารอยู่ในแขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ
กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนเมื่อ พ.ศ. 2492 เดิมชื่อวัดทองในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนาและปฏิสังขรณ์ โดยโปรดฯ ให้สร้างพระอุโบสถ พระ
วิหาร ฯลฯ¹

4.2.3 พระสงฆ์วัตถุ

พุทธศาสนาวัตถุที่สร้างเนื่องด้วยพระสงฆ์ในพุทธศาสนา ประกอบด้วยผลงาน
วิชาช่างสิบหมู่หลายอย่างได้แก่

4.2.3.1 เครื่องใช้พระสงฆ์ เครื่องใช้สำหรับพระสงฆ์มีทั้งเครื่องใช้ส่วนตัวแต่ละรูป
เรียกว่าอัฐบริวาร ซึ่งมีบาตรเป็นเครื่องใช้หนึ่งในแปดอย่างของสงฆ์ทุกรูป² และเครื่องใช้สำหรับ
พระสงฆ์ส่วนรวม เช่น ธรรมาสน์

¹เรื่องเดียวกัน หน้า 58-64.

²เพ็ญพรรณ เจริญพร เครื่องใช้อันเนื่องในพระพุทธศาสนา ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย
เล่มที่ 5 ศิลปวัตถุกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 65.

(1) บาตร เป็นผลงานวิชาช่างบุ บาตรที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้รับอาหารที่มีผู้ถวาย ทำด้วยวัสดุ 2 อย่าง คือ เหล็กกับดินเผา¹ ในประเทศไทยพระสงฆ์ใช้บาตรที่ทำด้วยเหล็กมาแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีบาตรขนาดต่างๆ คือ บาตรขนาด 7 นิ้ว 7.5 นิ้ว และ 9 นิ้ว

(2) ธรรมาสน์ เป็นผลงานวิชาช่างแกะ วิชาช่างรักเป็นอาสนะที่พระสงฆ์นั่งแสดงพระธรรมเทศนาแก่อุบาสกอุบาสิกาที่ไปทำบุญที่วัด มีการเทศน์ธรรมคาและเทศน์มหาชาติ ธรรมาสน์มีหลายรูปแบบ ได้แก่ ธรรมาสน์ตั้งประดับมุขของช่างฝีมือไทยในรัชกาลที่ 3 ในพิธีถือน้ำพิพัฒน์รัตนโกสินทรศก และธรรมาสน์ไม้แกะสลักปิดทอง ร่องขาดในพระอารามหลวง บางแห่งที่สร้างอุทิศถวายพระราชกุศลในพระราชพิธีถวายพระเพลิง รัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2453 ฯลฯ นอกจากนี้ ก็มีธรรมาสน์ยอดทั้งธรรมาสน์เทศน์(นั่งรูปเดียว) และธรรมาสน์สวด (นั่งหลายรูป) เช่น ที่วัดราชาธิวาสและวัดหลวงอื่น ๆ มักมีธรรมาสน์ 2 ประเภท ดังกล่าว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานะของวัดและผู้อุปถัมภ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ประชาชนได้สืบทอดการสร้างธรรมาสน์ด้วยความศรัทธา อุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตาย ธรรมาสน์สวดบางวัดก็เป็นสิ่งเค็ดด้วยมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ธรรมาสน์ยอดหรือมุขบกธรรมาสน์ มีลักษณะเป็นมุขบกที่มีขนาดใหญ่ที่คนเข้าไปนั่งได้ มีบันไดนาคสำหรับขึ้นลงที่แทนสำหรับเหยียบขึ้นบันได บางแห่งทำรูปสัตว์ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีลวดลายซับซ้อน เช่นที่วัดสังฆะระกาย วัดราชาธิวาส และวัดราชสิทธิาราม การที่พระสงฆ์นั่งเทศน์บนมุขบกธรรมาสน์ จึงคล้ายกับการเทศน์บนยอดเขาในป่า แสดงถึงการเทศน์ของพระพุทธเจ้า²

¹วัดณะ จุฑะวิภาค, "การทำบาตร." ความรู้คือประทีป หน้า 12.

²จวีราม มาเจริญ, มุขบกธรรมาสน์ หน้า 9-21.

4.2.3.2 เครื่องแสดงสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ไทย

สมณศักดิ์ หมายถึงฐานันดรศักดิ์ที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ตั้งถวายเฉพาะแต่พระสงฆ์ผู้มีความประพฤติดีปฏิบัติชอบ สมณศักดิ์แต่ละชั้นมีพัดยศกำหนดให้รู้ โดยมีพระราชประสงค์ทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์มีอุตสาหะวิริยะบำเพ็ญธรรมและปฏิบัติศาสนกิจ อันเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนาและประเทศชาติ¹ ในการวิจัยนี้ สมณศักดิ์ คือ เครื่องราชลัการะที่องค์พระมหากษัตริย์ทรงถวายแด่พระสงฆ์ ผู้ทรงศีลและมีความรู้ความสามารถเป็นพิเศษ² เพราะมีเครื่องแสดงสมณศักดิ์บางสิ่งเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่

การพระราชทานสมณศักดิ์แด่พระสงฆ์ไทยมีกำเนิดจากประเทศลังกาในสมัยกรุงสุโขทัยสืบทอดต่อมาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่นในรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชทานราชทินนามต่าง ๆ กล่าวคือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อุ) วัดสุทัศน์เทพวราราม สมเด็จพระวันรัตน (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จิม) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ฯลฯ สมณศักดิ์เปรียบได้กับฐานันดรศักดิ์ของขุนนางข้าราชการดังต่อไปนี้

พระราชาคณะชั้นสามัญ	: ขุน
พระราชาคณะชั้นราช	: หลวง
พระราชาคณะชั้นเทพ	: พระ
พระราชาคณะชั้นธรรม	: พระยา
พระราชาคณะชั้นมหิรัญบัฏ	: เจ้าพระยา
(รองสมเด็จพระราชาคณะ)	

¹แสง อุดมศรี, สมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์, ม.ป.ป) หน้า 3.

²กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ภาค 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525) หน้า 170

พระราชอาณาชั้นสุพรรณภูมิ : สมเด็จพระเจ้าพระยา¹
(สมเด็จพระราชอาณา)

วัฒนธรรมการบำรุงพุทธศาสนาโดยพระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมทรงตั้งและเลื่อนสมณศักดิ์เป็นการทรงสนับสนุนให้ช่างทั้งหลายได้ร่วมสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่หลายอย่างเพื่อสร้างเครื่องสักการะต่างๆ อันเป็นเครื่องแสดงสมณศักดิ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น “เมื่อ พ.ศ. 2455 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ พระราชทานเครื่องใช้ถวายพระสงฆ์ชั้นราชาคณะ คือ เครื่องใช้ประดับมุก ประกอบด้วยโต๊ะเขียนหนังสือ 1 ชุด หีบและ ถาด ตาลปัตร บาตรพร้อมฝาบาตรและที่รองรับบาตร”²

ลำดับสมณศักดิ์ในงานพระราชพิธีและรัฐพิธี โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคม กล่าวคือ 1) สมเด็จพระราชอาณาประกอบด้วยสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชอาณา 2) พระราชอาณา 9 ตำแหน่ง 3) พระครูสัญญาบัตร ฐานานุกรม เปรี๊ยะ 50 ตำแหน่ง ลำดับดังกล่าวเมื่อเถระรูปใดได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แล้วจะได้รับพระราชทานเครื่องประกอบสมณศักดิ์ตามลำดับชั้น ซึ่งแต่ละชั้นจะมีเครื่องประกอบสมณศักดิ์คล้ายกันหรือต่างกันตามสมณศักดิ์ เช่น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้รับเครื่องประกอบสมณศักดิ์ คือ 1) พัดยศ 2) พระสุพรรณภูมิ 3) ย่าม 4) ย่ามหักทองขวาง 5) ฉัตรพารา 3 ชั้น 6) บัลลังก์ 7) เครื่องถมขัดประกอบด้วยพานพระศรี หีบหมากมีพานรอง (มีตราจักร) หีบหมากเล็ก ตะบันหมาก ชันน้ำมีฝาชีหุ้มผ้าขาว ชันน้ำพานรองมีฝา คนโทมีพานรอง ที่ล้างหน้ามีเครื่องพร้อม กระโถนปากแตร อย่างใหญ่ พระราชอาณาชั้นสามัญได้รับเครื่องประกอบสมณศักดิ์ คือ 1) พัดยศ 2) สัญญาบัตร 3) ไตรแพร 4) ย่าม 5) บาตรประดับมุกพร้อมฝาบาตรและเชิงบาตร 6) เครื่องถมขัดประกอบด้วย

¹แสง อุทมศรี, สมณศักดิ์. หน้า 6-8

²เพ็ญพรรณ เจริญพร เครื่องใช้อันเนื่องในพระพุทธศาสนา ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 5 ศิลปวัตถุกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 68

ชั้นน้ำพานรองและกระโถนใหญ่ (ปัจจุบันพระราชกณดั่งกล่าวได้รับเพียงพัดยศ และ
สัญญาบัตร) เป็นอาทิ¹

จะเห็นได้ว่าตัวอย่างเครื่องประกอบสมณศักดิ์ดังกล่าว ส่วนมากจะเป็นผลงานวิชา
ช่างสิบหมู่ ยกเว้นยาม ในที่นี้ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างผลงานวิชาช่างสิบหมู่เครื่องประกอบ
สมณศักดิ์ประเภทพัดยศพอสังเขป

1) พัดยศ²

พัดยศ หมายถึงพัดที่พระมหากษัตริย์ พระราชทานพร้อมกับสมณศักดิ์ พระสงฆ์จะ
ใช้พัดยศได้เฉพาะงานพระราชพิธีและรัฐพิธีมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แบ่งออกได้ 4 ชนิด คือ

1.1) พัดแจกสำหรับพระราชกณดั่งขึ้นไปสมเด็จพระราชกณดั่ง สมเด็จพระสังฆราช
สมเด็จพระสังฆราชเจ้าและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เช่น พัดแจกงานและประดับพลอยเป็นทรง
ห่มข้าวบิณฑิ์ และด้วยงาตลอดด้าม ใบสลักเป็นลายโปร่งประดับพลอย เป็นพัดยศพระราช
กณดั่งเจ้า กณดั่งใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกา เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) ทำทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาล
ที่ 4 เพื่อพระราชทานสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และในรัชกาล
ที่ 5 - 6 พระราชทานสมเด็จพระมหาสมณเจ้าองค์ต่อมา

1.2) พัดแจกเปลวเพลิงสำหรับพระครูเจ้ากณดั่งจังหวัดและพระครูเจ้าอาวาส
พระอารามหลวงชั้นเอก เช่น พัดรูปเปลวเพลิงทำด้วยสักหลาดพื้นสีแดง ด้ามพัดเป็นงา ยอดกลี
รูปดอกบัวซ้อน ด้ามงาต่อ สันด้ามกลีเป็นรูปหัวเม็ดทรงมณฑิ์ (เจ้ากณดั่งจังหวัดชั้นเอก, พ.ศ.
2467) ปัจจุบันยังไม่มีพระครูรูปได้รับพระราชทาน ฯลฯ

1.3) พัดยศทอดานสำหรับพระปลัด พระครูปลัดขึ้นไปถึงพระครูสัญญาบัตร เช่น
พัดยศพระครูพิเศษ จ.ป.ร. ในรัชกาลที่ 9 ถวายเฉพาะพระครูสัญญาบัตรที่อยู่ในพระอารามหลวง
เป็นพัดทอดานทำด้วยผ้ากำมะหยี่สีน้ำตาลปักดิ้นทอง ลายกลีบบัวมีไส้ลายก้านต่อดอกใจกลาง
ปักเป็นพระปรมาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ภายใต้พระเกี้ยว ด้ามงาต่อยอดและสันเป็นงากลี รูปหัวเม็ด
ทรงมณฑิ์ ฯลฯ

¹ อนุรักษ์ วัฒนวิธ ตาลบัตรพัดยศ : ศิลปบนศาสนวัตถุ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
เวอร์ บั๊คส์, ม.ป.ป.) หน้า 46-55.

² เรื่องเดียวกัน หน้า 45-79.

1.4) พัดยศหน้านาง สำหรับพระครูฐานานุกรมขึ้นไป และพระเปรียญ 3-9 ประโยค เช่น พัดเปรียญในรัชกาลที่ 2-3 เป็นพัดใบตาลหรือตาลปัตรขลิบทอง ด้ามไม้คาคบากลางพัด ยอดและสันเป็นงากลิ้ง พัดยศสำหรับสามเณรที่เป็นเปรียญในสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นพัดใบตาลขอบขลิบลูกไม้ทอง ใจกลางพัดเป็นผ้าสีน้ำเงินขลิบทอง ด้ามไม้คาคบกลางพัด ยอดและสันเป็นงากลิ้ง ฯลฯ

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่ปรากฏบนพัดยศได้แสดงสมณศักดิ์ ซึ่งสังเกตได้จากลักษณะวิชาช่างกลึง วิชาช่างแกะงาที่ส่วนประกอบพัดยศ คือ

- ยอดพัด ทำด้วยงาแกะเป็นรูปฉัตร 7,5,3 ชั้นหรือแกะเป็นรูปพระมหามงกุฏ (ระดับสมเด็จพระสังฆราช) งา-แกะเป็นรูปบัวซ้อน (สมเด็จพระราชาคณะลงมาพระราชคณะชั้นสามัญ)

- ด้ามพัด (คอพัดหมายถึงส่วนปลายสุดของด้าม) เป็นด้ามงาตัดทั้งแท่ง (สมเด็จพระสังฆราชขึ้นไป) ด้ามงาต่อ (สมเด็จพระราชาคณะลงมา) งาแกะเป็นรูปเทพนมเส้นพัดแกะเป็นรูปบัวกลุ่ม (สมเด็จพระสังฆราชลงมาถึงพระราชคณะชั้นเทพ)

นอกจากนี้ยังมีตาลปัตรพัดยศพิเศษในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สำคัญอีก 2 ด้ามที่สร้างในรัชกาลที่ 3 กล่าวคือ ตาลปัตรแฉกงาบุรุษคล้ายพัดด้ามจิ๋วของจีนมีรูปกลมมนเหมือนพัดหน้านาง ยอดและด้ามมีบัวเหมือนพัดแฉก ใช้เป็นตาลปัตรพระราชคณะในราชตระกูลฝ่ายวิปัสสนา และพัดแฉกด้ามพัดเป็นพัดแฉกแบบเปลวเพลิง พื้นลงยาสีเหลืองประดับลวดลายสีเหลือง ทรงถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อเป็นพระราชคณะสามัญ พ.ศ. 2392.¹

¹ เรื่องเดียวกัน หน้า 87.

● ประเพณีที่มีวิชาช่างสิบหมู่เกี่ยวข้อง

ประเพณี หมายถึงสิ่งที่สังคมยึดถือเป็นเรื่องของส่วนรวมที่ได้กำหนดขึ้นเป็นแบบแผน และปฏิบัติสืบต่อกันมาไม่ขาดสาย เปลี่ยนแปลงได้ยากประเพณีไทยแสดงวิถีชีวิตของคนไทยตั้งแต่อดีตสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน จัดเป็นวัฒนธรรมส่วนหนึ่ง ประเพณีไทยย่อมเป็นส่วนประกอบหนึ่งของวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครเช่นกัน ผู้วิจัยจึงขอใช้กรอบประเพณีไทยพิจารณาวัฒนธรรมกรุงเทพฯ จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ประเพณีของชาวกรุงรัตนโกสินทร์อาจจำแนกได้ 3 ประเภทคือ

- ประเพณีเกี่ยวกับชีวิตเป็นประเพณีเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของแต่ละบุคคล ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายได้แก่ บวชนาค ทำบุญตักบาตร ฟังเทศน์ เลี้ยงพระในโอกาสต่าง ๆ พิธีศพ ฯลฯ

- ประเพณีส่วนรวมที่คนในสังคมนิยมทำร่วมกันได้แก่ประเพณีเทศกาลต่าง ๆ วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ฯลฯ

- พระราชพิธี-รัฐพิธี พระราชพิธีคือ พิธีการที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติ พระราชนิยกิจตามกำหนดที่เป็นแบบแผนราชประเพณีสืบมาแต่โบราณ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สืบต่อมาจากกรุงศรีอยุธยา พระราชพิธีทรงเปลี่ยนเครื่องทรงพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร 3 ถุด พระราชพิธีบวงสรวงพระสยามเทวาธิราชพระราชพิธีสงกรานต์ พระราชพิธีเทศกาลเข้าพรรษา พระราชพิธีสารท พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน พระราชพิธีหล่อพระพุทธปฏิมาชัยวัฒน์ประจำรัชกาล พระพุทธรูปประจำพระชนมวาร พระราชพิธีบวงสรวงสมเด็จพระบูรพมหากษัตริย์ พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ฯลฯ ส่วนรัฐพิธีเป็นงานพิธีของรัฐบาลที่ดำริจัดขึ้นโดยพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินหรือนายกรัฐมนตรี เป็นต้น เป็นองค์ประธาน เช่น วันที่ระลึกมหาจักรี¹

พระยาอนุมานราชธนได้กล่าวไว้ว่า “ประเพณีก็เป็นส่วนหนึ่งหรือเป็นส่วนใหญ่เกือบทั้งหมดของวัฒนธรรม ประเพณีจะมีลักษณะอย่างใดก็ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรม คนในสังคมประกอบอาชีพอะไร มีความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาอย่างไร² ในทำนอง

¹ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 1 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม กรุงเทพมหานคร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2525), หน้า 77-166.

²เสฐียรโกเศศ, การศึกษาเรื่องประเพณีไทย พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : บริษัท การพิมพ์, 2524), หน้า 5.

เดียวกันประเพณีที่มีวิชาช่างสิบหมู่เกี่ยวข้องก็เป็นส่วนหนึ่งของประเพณีและวัฒนธรรม อันมีสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมได้แก่ กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ที่ประกอบอาชีพเป็นช่างหลวง ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาดังกล่าวแล้วตลอดบทที่ 4 องค์ประกอบเหล่านี้ก็ย่อมส่งเสริมกันและกันให้เกิดมีประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ได้อย่างผสมผสานกลมกลืนด้วยดีเสมอมา

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่มากมาย ล้วนเป็นประเพณีหลวงเกือบทั้งสิ้นที่ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นเครื่องประกอบประเพณีตอบสนองความเชื่อต่าง ๆ พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์/ฮินดู ของชาวกรุงรัตนโกสินทร์ได้ตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงปัจจุบัน มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นเครื่องประกอบประเพณีในประเพณีต่าง ๆ มากมาย ที่ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างพอสังเขป ดังต่อไปนี้

จากการวิเคราะห์วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้านประเพณีพบว่า มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่เป็นเครื่องประกอบประเพณีทั้งประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ประเพณีส่วนรวม และพระราชพิธี รัฐพิธีมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป จากหลักฐานการศึกษาพบว่า ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธี รัฐพิธีมากกว่าประเพณีเกี่ยวกับชีวิตและประเพณีส่วนรวมที่คนในสังคมนิยมทำร่วมกัน เพื่อให้เห็นบทบาทเครื่องประกอบพระราชพิธีที่เป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างทางพระราชพิธี เช่น

1. พระราชพิธีสิบสองเดือน

พระราชพิธีสิบสองเดือนเป็นพระราชพิธีที่สำคัญต่าง ๆ ซึ่งทำประจำพระนครได้สืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปี พ.ศ. 2431 ว่า "....การพระราชพิธีที่กรุงเทพฯ นี้ คงตามอย่างเก่าแก่แต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนยี่ เดือนสี่ เท่านั้นก็ดียังมีพระราชพิธีที่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นใหม่ จนเกือบครบสิบสองเดือนเหมือนของเก่า..."¹ เช่น พระราชพิธีเดือนสิบสองได้แก่ เทศนามหาชาติ พระราชพิธีเดือนห้า ได้แก่ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สังจา² พระราชพิธีเดือนหกได้แก่ พระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล พระราชพิธี

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2528), หน้า 5.

²เรื่องเดียวกัน.

เดือน 7 ได้แก่ พระราชพิธีหล่อเทียนพรรษา พระราชพิธีเดือนสิบสอง ได้แก่ พระราชกุศล
ฉลองไตรปี พระราชพิธีลอยพระประทีป ฯลฯ¹

พระราชพิธีสิบสองเดือนดังกล่าวมีตัวอย่างที่ปรากฏหลักฐานผลงานวิชาช่างสิบหมู่
เช่น

1.1 การพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา หมายถึงพระราชพิธีที่พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงทำพิธีเทขี้ผึ้งหล่อเทียนที่จะทรงพระราชอุทิศบูชาพระรัตนตรัยตาม
พระวิหารพระอุโบสถในพระอารามหลวงและปูชนียสถานสำคัญต่าง ๆ โดยจุฑามาศไว้ทั้งวัน
ทั้งคืนตลอดไตรมาสเทศกาลเข้าพรรษาเรียกว่า เทียนพรรษา เทียนจำนำพรรษา การพระราช
กุศลนี้สืบมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ปัจจุบันเทียนพรรษาของหลวง
มีอยู่ 2 ประเภท คือ เทียนสลักที่ลำต้นทำด้วยไม้แกะสลักลงรักปิดทองได้เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 4
เพื่อให้เป็นเทียนถวายเป็นเทียนหล่อที่ต้องหล่อใหม่ทุกปี ปัจจุบันมีเทียนสลัก 50 เล่ม อีก
ประเภทคือเทียนหล่อ เป็นเทียนขี้ผึ้งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเทขี้ผึ้งหล่อด้วย
พระองค์เอง ด้านหนึ่งสูง 150 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลาง 16 เซนติเมตร รูปแปดเหลี่ยม
หุ้มกาบขี้ผึ้งสีแดงมีลายดอกประจำยามก้านแย่ง ปลายเทียนมีบัวจงกลเหมือนบัวหัวเตาใน
พระราชพระบรมมหาราชวัง เหนือบัวปลายเทียนปักฉัตรกระดาดสีทอง 5 ชั้น เจียงเทียนเป็น
ไม้แปดเหลี่ยมประกอบบัวฐาน 3 ชั้น ในปีหนึ่ง ๆ หล่อเทียน 33 เล่ม ในรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชยังคงสืบทอดการพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษาดังเช่น
พ.ศ. 2523 ณ บริเวณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท² พระอารามหลวงในกรุงเทพฯที่ได้รับ
พระราชทานเทียนพรรษาประเภทเทียนสลัก 29 วัด เทียนหล่อ 13 วัด³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 2
พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2533).

²คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, พระราชพิธี (กรุงเทพฯ
: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2524), หน้า 73-75.

³ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 3 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมกรุง
รัตนโกสินทร์ หน้า 243-246.

1.2 พระราชพิธีสารท วิชาช่างแกะโกข้าวกระยาคุ มีบทบาทในพระราชพิธีสารท เดือน 10 ดังมีหลักฐานปรากฏในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2419 ความว่า

ครั้นเวลายามเสศ ในวันเสาร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระที่นั่งราชยานไปประทับเกย ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาประทับยังมุขตวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีล— รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบ แรมสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเสศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จโดยทางประตูพรหมโสภา ทรงพระที่นั่งราชยานมาประทับเกยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จพระราชดำเนินมาประทับยังมุขตวันออก ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีลแล้วทรงประเคนจันทน์ แลไถ่เข้ากระยาคุ ทำด้วยฟักเหลือง กลึงแกะเปน ลวดลายอันวิจิตร ประดับดอกไม้สด...¹

1.3. พระราชพิธีถอยพระประทับ มีเรือรูปสัตว์ใช้ประกอบพระราชพิธีถอยพระประทับในเดือน 11 และ เดือน 12 ดังมีหมายรับสั่งเรื่องเสด็จถอยพระประทับในเดือน 11 และ 12 เมื่อรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2326 มีความว่า "... เรือรูปสัตว์สำหรับถอยพระประทับนั้น... เป็นเรือพระที่นั่งสี่ล้นหลายลำ 1... เรือพระที่นั่งหงส์ลำ 1 เรือพระที่นั่งครุฑลำ 1 เรือเอกชัย 2 ลำ..."²

1.4 พระราชพิธีกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค หมายถึง รั้วกระบวนเรือที่จัดขึ้นในโอกาสพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปในการต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน พระราชพิธีบรมราชาภิเษก อัญเชิญพระพุทธรูปสำคัญจากหัวเมืองมาประดิษฐานในเมืองหลวง การต้อนรับราชทูตต่างประเทศ เลียบพระนคร ฯลฯ จากการศึกษาปรากฏว่าพระราชพิธีกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ส่วนมากเป็นพระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินพระอารามหลวง หมายถึงกำหนดการเสด็จฯ ดังกล่าวอยู่ในช่วงเทศกาลทอดกฐินในวันแรม 9 ค่ำ เดือน 11 เพราะระดับน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมากและนิ่ง ตาม

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 3 จ.ศ. 1238 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 212

²ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี,) หน้า 9.

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ พบว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีการจัดกระบวนการพยุหยาตรา
ชลมารคพระราชทานพระกรุณาในรัชกาลที่ 1 จำนวน 1 ครั้ง รัชกาลที่ 5 จำนวน 6 ครั้ง
รัชกาลที่ 6 จำนวน 10 ครั้ง รัชกาลที่ 7 จำนวน 7 ครั้ง รัชกาลที่ 9 จำนวน 8 ครั้ง ครั้ง
ล่าสุดคือวันที่ 7 พฤศจิกายน 2539 ณ วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร โดยพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับบนเรือพระที่นั่งนารายณ์ทรงสุบรรณ รัชกาลที่ 9¹

พระราชพิธีกระบวนการพยุหยาตราชลมารคในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์
เรือพระราชพิธีต่าง ๆ มีความสำคัญต่อกระบวนการพยุหยาตราชลมารค โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรือ
พระราชพิธีที่สำคัญล้วนมีส่วนประกอบผลงานวิชาช่างสิบหมู่ปรากฏความงามอยู่ที่เรือ ได้แก่
วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างรัก เรือพระราชพิธีเหล่านี้ที่สืบทอดวิชา
ช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งนับเป็นเรือพระราชพิธีประจำการในปัจจุบันคือ เรือ
พระที่นั่งสุพรรณหงส์ (สร้างใหม่รัชกาลที่ 6) เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช (สร้างใหม่รัชกาล
ที่ 6) เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช (สร้างใหม่รัชกาลที่ 5) ทั้งสามลำนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานเรือ
พระราชพิธีคลองบางกอกน้อย เรือเอกไชยเหินหวา เรือเอกไชยหลาวทอง เรือครุฑเหินเห็จ
เรือครุฑเศียรโคราช เรือพาลีรั้งทวีป เรือสุครีพครองเมือง เรือกระบี่ราญรอนราพณ์ เรือ
กระบี่ปราบเมืองมาร เรืออสุรวายุภักษ์ เรืออสุรปักษา เรือ 10 ลำนี้อยู่ที่โรงเรือท่าวาสุกรี
เรือเสือทยานชล เรือเสือคำรนลินธุ์ ฯลฯ อยู่ที่โรงเรือคลองบางกอกน้อยในเรือพระราช
พิธีประจำการเหล่านี้เป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ เช่น หงส์ นาค เหา ครุฑ วานร ยักษ์ เสือ เป็น
ต้น ล้วนเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่ประณีตงดงามอย่างยิ่ง²

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างในเรือพระที่นั่งนารายณ์ทรงสุบรรณกล่าวคือเรือพระที่
นั่งนารายณ์ทรงสุบรรณมีชื่อเดิมว่ามงคลสุบรรณสร้างในรัชกาลที่ 3 เป็นเรือพระที่นั่งถึง
ประเภทรูปสัตว์ โขนเรือจำหลักไม้รูปพญาสุบรรณหรือพญาครุฑยุดนาค ถึงรัชกาลที่ 4 ทรง
โปรดเกล้าฯ ให้เสริมรูปพระนารายณ์ประทับยืนบนหลังพญาสุบรรณ รูปพระนารายณ์สร้าง
ด้วยไม้จำหลักปิดทองประดับกระจก ทรงเครื่องภูษิตาภรณ์และมงกุฎอครัยพระพักตร์
พระวรกายประดับกระจกสีขาบมี 4 พระกร ทรงเทพศาสตราในพระกรทั้ง 4 คือ ศรี คทา
จักร สังข์ ทรงขนานนามใหม่นารายณ์ทรงสุบรรณ ปัจจุบันเหลือแต่โขนเรือรูปพระนารายณ์

¹เกรียงวูธ สมุทรถลินและคนอื่น ๆ, กระบวนพยุหยาตราชลมารค (กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์อรุณการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 11-13.

²สมภพ ภิมภย์, เรือพระราชพิธีพยุหยาตราชลมารค พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2539), หน้า 66-79.

ทรงครุฑในรัชกาลที่ 9 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือลำนี้ขึ้นใหม่พระราชทานชื่อว่า “นารายณ์ทรง
สุบรรณรัชกาลที่ 9” แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2539 มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ปรากฏทั้งที่โชนเรือ
ลำเรือ ท้ายเรือ และกัญญาเรือ คือ¹

- โชนเรือ สร้างด้วยไม้ลงรักปิดทองประดับกระจกจำหลักเป็นรูป
พระนารายณ์ทรงเครื่องภูษิตาภรณ์ และมงกุฎยอดชัย
มี ๔ พระกร ทรงเทพศาสตรา ตรีกา จักร สังข์ ประทับ
ยืนบนหลังพญาสุบรรณ
- ลำเรือ เป็นไม้แกะสลัก ลงรักปิดทองประดับกระจกตลอดทั้งลำเรือ
มีลวดลายเป็นลายพุดตาน มีพื้นเรือเป็นสีแดงชาดตาม
แบบเดิม
- ท้ายเรือ มีลักษณะคล้ายเรือพระที่นั่งอนันตนาคราชแต่ส่วนเหนือ
มาลัยเป็นสร้อยหางครุฑ ส่วนปลายสุดเป็นกนกหางครุฑ
ท้องลายของท่อนหางเป็นขนครุฑ
- กัญญาเรือ มีลักษณะเหมือนเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ ตัวบัลลังก์เป็น
ลวดลายแกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก

2. พระราชพิธีพืชมงคล

มีหลักฐานปรากฏว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีพระราชพิธีพืชมงคล
เพื่อขอฝนให้ตกตามฤดูกาล ตามประเพณีของศาสนาพราหมณ์ ในการดังกล่าววิชาช่างหล่อ
วิชาช่างปั้นได้มีบทบาทในการประกอบเครื่องพระราชพิธี เช่น ในรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2364
มีการหล่อรูปพระสุฤติเถร พระอินทร์ ท้าวจุฑาโลกบาล พระยานาคราช พระยาปลาร้อน
ดังมีหลักฐานหมายรับสั่งในรัชกาลที่ 2 เรื่องพระราชพิธีหล่อรูปพระสุฤติเถร พระอินทร์
ท้าวจุฑาโลกบาล พระยานาคราช พระยาปลาร้อน ไว้ตั้งพระราชพิธีพืชมงคลสำหรับแผ่นดิน
ดิน จ.ศ. 1183 ปีมะเส็ง ตรีก²

¹เกรียงวูธ สมุทรรณและคนอื่น ๆ , กระบวนพยุหยาตราชลมารค หน้า 152-
207.

²ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 3, หน้า 159.

พระราชพิธีพืชมงคล ในรัชกาลที่ 5 ดังหลักฐาน มีความว่า

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา
กรมพระบำราบปรปักษ์ ว่าระดูนี้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล เข้ากล้ำธัญญาหาร
ไม่ออกงามทุกตำบล ควรจะต้องตั้งพระราชพิธีพืชมงคล... พระราชพิธีมหาสุต
เมฆพืชมงคล ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้.....พระเทพวชิราเจ้ากรมช่างปั้น ๑
ขุนสำราญอมรินทร์ช่างปั้น ๑ ขุนโคช่างเขียน ๑ ได้รับพระราชทานผ้าขาวนุ่งห่ม
คนละสำหรับ เข้าเปลือกคนละลัด เงินตราบาทหนึ่ง เครื่องกระยาบวรสำหรับ ๑
บันเมฆรูปบุรุษ ๑ รูปสตรี ๑ รูปพระอินทร์ยืนชี่มือซ้าย มือขวาถือพระขรรค์
ท้าวจัดโลกบาลทั้ง ๔ ยืนชี่มือซ้ายมือขวาถือพระขรรค์ แต่องค์หนึ่งถือคอบอง
พระยานาค ๔ พระยาปลาทูสามบริวาร ๘ มังคละ ๒ พระยานาคปลาอยู่ใน
สระผืนนำไปอุดรทิศพระอินทร์ท้าวจัดโลกบาลยืน ๔ มุมสระ พระอินทร์ยืนอยู่รอบ
สระกลางค่างสระบูรณทิศผืนนำไปปัจฉิมทิศ แต่รูปเมฆทั้ง ๒ นั้นนอนหงายอยู่
กลางพระอินทร์ ศีรษะไปปัจฉิมทิศ มีเกยที่ปากสระสูง ๔ ศอก ราชวัตรจักรกระดาศ
ต้นกล้วย ต้นอ้อยล้อมปากสระ เจริญพระอินทศวร ๑ พระนารายณ์ ๑ พระมหา
วิฆเนศ ๑ พระพรหมธาดา ๑ เจริญออกจากเทวสถานขึ้นแสดงยังแห่ไปขึ้นสถิตยบนโรง
พระราชพิธี...¹

วัน ๕ ๑๒ ๙ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕
....เวลาบ่ายเจ้าพนักงานเจริญพระคันธารราษฎร์แห่ออกไปทอสนามหลวง ตั้ง
พระราชพิธีพืชมงคลในเวลาค่ำนี้ และแห่เทวรูปจากเทวสถานออกไปตั้งพิธี
พราหมณ์ที่ทุ่งส้มป่อยด้วยทำพิธีแต่ค่ำวันนี้ไป...
.....อนึ่งที่พลับพลาทอสนามนั้นขุดสระกว้าง ๔ ศอก ในสระนั้นวางพระสุฤต
จุลโลกบาล พระยานาค พระยาปลาทู รูปเหล่านี้ปั้นด้วยดินทั้งนั้น ปาก
สระนั้นมีราชวัตรจักรกระดาศล้อม ราชบัณฑิตนั่งชั่งประจำปากสระ มีศาล
เพียงตาบายศรีศรีษะตุกรโหรบูชาพระอินทร์ ๑ ศาล จตุโลกบาล ๔ ศาล ตาม
อย่างเช่น ทำพระราชพิธีพืชมงคลแต่โบราณจาริตสืบมา...²

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 หน้า 209-211.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ
ภาค 14 (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2480), หน้า 195-196.

3. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก หมายถึง พระราชพิธีเชิดชูเฉลิมพระเกียรติยศองค์พระประมุขว่าได้ทรงเป็นพระราชาธิบดีของประเทศแล้ว การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ไทยสืบเนื่องจากลัทธิพราหมณ์ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา พราหมณ์มีส่วนสำคัญในพระราชพิธีนี้ เช่น กล่าวคำถวายสิริราชสมบัติและเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ฯลฯ ในรัชกาลที่ 1 ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อ พ.ศ. 2328 ณ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท อันเป็นแบบอย่างพระราชพิธีในสมัยต่อมาทุกรัชกาล แต่ได้เปลี่ยนแปลงสถานที่ในรัชกาลที่ 2-5 ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร รัชกาลที่ 6 ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกดังกล่าว มีขั้นตอนพระราชพิธีที่มีเครื่องประกอบพระราชพิธีเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น การแกะพระราชลัญจกรประจำรัชกาล ประทับพระแท่นอัฐทิศอุทุมพรทรงรับน้ำอภิเษก ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐทรงรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ถวายบังคมพระบรมอัฐิพระมหากษัตริย์และพระอัครมเหสีในรัชกาลก่อน ๆ เสด็จเฉลิมพระราชมนเฑียร เสด็จเลียบพระนครทางสถลมารคและชลมารค ฯลฯ มีเครื่องตั้งพระแท่นมณฑล เช่น พระพุทธรูปปฏิมากร 10 กว่าองค์ เครื่องพระมูรธาภิเษกและพระแสงอย่างละ 20 กว่าองค์ เป็นต้น ได้แก่ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ 5 มีเครื่องตั้งพระแท่นมณฑล อาทิ หมวดพระเจ้า (พระธาดะย้ากนิกร พระชัยประจำรัชกาล พระชัยพิธีพระนิรันตราย) หมวดพระราชสิริ (พระสุพรรณบัฏ พระราชลัญจกร) หมวดเครื่องพระมูรธาภิเษก (พระมหาสังข์เงิน, ทอง พระเต้า) หมวดเครื่องต้น (พระมหามงกุฎพระแสง ขรรค์ชัยศรี ธำมรงค์ จลองพระบาท) หมวดเครื่องพิชัยสงคราม (หีบเครื่องพระพิชัยสงคราม) หมวดพระแสง (พระแสงตรีศูล) หมวดเครื่องสูง (พระเศวตฉัตร) หมวดเครื่องราชูปโภค (พานพระขันหมาก พระสุพรรณศรีบัวดอก พระเต้าพระสุธารส พระสุพรรณราช)¹

¹พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า 1-11.

4. พระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวารและพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา¹

พระพุทธรูปประจำพระชนมวาร หมายถึง พระประจำวันพระราชสมภพของพระมหากษัตริย์ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นตามราชประเพณีสำหรับถวายสักการบูชาประจำเพื่อสิริมงคล เช่น วันอาทิตย์เป็นพระพุทธรูปปางถวายเนตร วันอังคารเป็นพระพุทธรูปปางไสยาสน์ เป็นต้น พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทุกพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างทุกรัชกาล ยกเว้นในรัชกาลที่ 5 ที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระพุทธรูปปางห้ามพระแก่นจันทน์ เนื่องจากประสูติวันอังคารที่พระพุทธรูปเป็นปางไสยาสน์ดูแล้วไม่งดงาม

พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา หมายถึง พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นเท่าจำนวนพระชนมพรรษาที่เพิ่มขึ้นแต่ละปี เริ่มมีในรัชกาลที่ 3 คือ พระพุทธรูปปางสมาธิ 37 องค์ เท่าพระชนมพรรษาที่ยังมิได้เสวยราชย์พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ 1 ปางมารวิชัย 73 พระองค์เท่าจำนวนพระชนมพรรษาเสด็จสวรรคต พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ 2 ปางสมาธิ 59 องค์เท่าพระชนมพรรษาเสด็จสวรรคตเช่นเดียวกัน ราชประเพณีสืบต่อมาในรัชกาลที่ 5-7 และรัชกาลปัจจุบัน ในรัชกาลที่ 9 นี้โปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวารปางห้ามญาติ (วันจันทร์) หล่อด้วยโลหะเงิน กะไหล่ทอง (1 องค์) และพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษามหาเมฆมาศ 5 องค์ แบบพระพุทธรูปปางสมาธิ หล่อด้วยโลหะผสมทองแดง กะไหล่ทอง มีฉัตรปรุ 5 ชั้นปักกัน (1 องค์) ที่นายแก้ว หนองบัว จากบ้านช่างหล่อเป็นผู้ปั้นหล่อ (ปัจจุบันอยู่ที่หอพระสุลาลัยพิมานและพระอุโบสถในวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามลำดับ)

5. พระราชพิธีฉลองพระนคร

พระราชพิธีฉลองพระนครหรือสมโภชพระนครมีมาแล้ว 4 ครั้ง คือ (ครั้งที่ 1) สมโภช เมื่อแรกสร้างพระนครเสร็จในรัชกาลที่ 1 (ครั้งที่ 2) สมโภชพระนครครบรอบ 100 ปี ในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2425 (ครั้งที่ 3) ฉลองพระนคร ครบรอบ 150 ปี ในรัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2475 และ (ครั้งที่ 4) สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี ในรัชกาลที่ 9 เมื่อ พ.ศ. 2525

¹ เพลินพิศ กำราญ, พระพุทธปฏิมา รัชกาลที่ 9 ทรงสร้าง (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2533), หน้า 37-39.

พระราชพิธีฉลองพระนครหรือสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์เป็นพระราชพิธี ที่ชาวกรุงรัตนโกสินทร์แสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณแห่งสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าตั้งแต่พระปฐมบรมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ทรงสืบพระราชสันตติวงศ์มาถึง 9 พระองค์ในปัจจุบัน ล้วนทรงปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข และรำลึกถึงพระราชพิธีที่พระมหากษัตริย์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการสมโภชพระนครครบ 100 ปี 150 ปี และ 200 ปี ตามลำดับตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์¹

พระราชพิธีดังกล่าวแสดงวัฒนธรรมชาวกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “คนไทยนั้นยังมีความจงรักภักดีในแผ่นดินอยู่อย่างมั่นคงลึกซึ้ง ทั้งมีความสมัครสามัคคีอันแน่นแฟ้น พร้อมทั้งจะร่วมแรงร่วมใจกันประกอบกิจทั้งปวงที่เป็นธรรมสุจริต ช่วยให้ไทยรักษาอิสรภาพอันใหญ่มาได้ ดำรงความเป็นไทยตลอดไป”²

ในการประกอบพระราชพิธีนี้มีการใช้ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ประกอบพระราชพิธีหลายอย่าง เช่น พระราชพิธีเฉลิมกรุงเทพมหานครอันประดิษฐานมาครบ 150 ปี เมษายน พ.ศ. 2475 มีกำหนดงานฉลองพระนครโดยการบูชาบวงสรวง ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม งานเฉลิมราชสิริสมบัติ และงานพระราชกุศลทักษิณานุปทาน³ พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี เมษายน พ.ศ. 2525 มีหมายกำหนดการ 1) ทักษิณานุปทาน โดยการเทศน์ก็มีเครื่องไทยธรรมกัณฑ์เทศน์ (เครื่องประดับमुखเป็นพานชนะ) ธรรมาสน์เทศน์ 2) พระราชพิธีบวงสรวงบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์โดยกระบวนพยุหยาตราลงมาราศี 3) ยกช่อฟ้าหลวงฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็มีธรรมาสน์ศิลาประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาธิวัฒน์รัชกาลที่ 1,9 พระชัยนวโลหะรัชกาลที่ 4-5 พระพุทธรูปรัตนราชกุมารรัชกาลที่ 4 พระไตรปิฎกฉบับทอง 4) บวงสรวงพระสยามเทวาธิราชก็มีพระสยามเทวาธิราชเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่อีกเช่นเดียวกัน⁴ ฯลฯ

¹เพลินพิศ กำราญ, พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2527), หน้า 47.

²เรื่องเดียวกัน หน้า 64.

³พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525), หน้า 169-180.

⁴พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี หน้า 5-118.

จะเห็นได้ว่าผลงานวิชาช่างสิบหมู่เหล่านี้ เช่น เครื่องประดับมุก ธรรมาสณ์ เรือสุพรรณหงส์ ช่อฟ้า พระพุทธรูป เทวรูป ฯลฯ ล้วนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งในการประกอบพระราชพิธีนี้

6. พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพโดยการสร้างพระเมรุมาศ

พระราชพิธีนี้เป็นการถวายพระเกียรติแสดงความเคารพอย่างสูงที่พระมหากษัตริย์ ถวายแด่พระมหากษัตริย์ที่เสด็จสวรรคต ประกาศความมั่นคงของบ้านเมือง เนื่องจากเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระมหากษัตริย์องค์ใหม่แสดงพระบรมเดชานุภาพให้เป็นที่ประจักษ์ว่าจะทรงปกครองแผ่นดินให้ผาสุกร่มเย็นเป็นที่เกรงขามแก่อริราชศัตรู การสร้างพระเมรุมาศที่โอฬารและประกอบพระราชพิธียิ่งใหญ่ปบถถึงอำนาจของพระมหากษัตริย์ ได้ดีประการหนึ่งอันเป็นพระราชพิธีที่แผ่วัฒนธรรมการเมืองประการหนึ่งด้วย เป็นพระราชพิธีที่สืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลปัจจุบัน

พระเมรุมาศ พระเมรุ มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งที่เป็นเครื่องประกอบพระราชพิธี พระเมรุมาศ พระเมรุเป็นงานสถาปัตยกรรมชั่วคราวที่แสดงภูมิปัญญาช่างอย่างสูง ล้วนเป็นสิ่งสร้างสรรค์ที่กลั่นกรองความสามารถของช่าง การตกแต่งพระเมรุมาศและพระเมรุให้วิจิตรงดงามเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่แบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ ตกแต่งพระเมรุมาศทองได้แก่ การปิดทองล้วนทั้งทองจริงและทองเทียมหรือปิดทองล่องชาด พื้นเมรุสีแดงลายทองหรือปิดกระดาศทองย่านมีสาบสีแดง มักใช้กับพระเมรุมาศพระมหากษัตริย์ อีกประการหนึ่งคือ การตกแต่งเมรุสี เมรุลงยาราวดีโดยการประดับกระจกสีต่าง ๆ กระดาศสี กระดาศตะกั่วสี สีเหล่านี้เป็นสีประจำวันพระราชสมภพ¹

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏชัดเจนในรัชกาลที่ 2 เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำพระเมรุไปจนถึงเชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ดังมีข้อความว่า

....ถึงต้นปีมะแมตรีศก จุลศักราช 1173 พระเมรุมาศที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพในท้องสนามหลวง... เจ้าพนักงานได้จัดการสร้างสำเร็จ... สร้างตามแบบพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้งกรุงเก่า เป็นพระเมรุอย่างใหญ่

¹เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ

เต็มตำรา พระเมรุสูงตลอดยอดสองเส้น ภายในมีพระเมรุทองอีกชั้น 1 สูงลิบวา
ตั้งพระเบญจาทองคำรับพระบรมโกศ มีเมรุทิศทั้งแปดทิศ... ชั้นในมีราชวัติทิบ
ปักฉัตรเงินฉัตรทองฉัตรนากสลับกัน ชั้นนอกมีโรงรูปสัตว์รายรอบ...

ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น 7 ค่ำ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ 1)
จนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นพระยานมาศสามลำคาน...ทำใหม่สำหรับพระบรม
ศพ ปักพระมหาเศวตฉัตร 9 ชั้น กันพระบรมโกศ แห่ออกประตูศรีสุนทรไปขึ้นพระ
มหาพิชัยราชรถ...ชักไปถึงพระเมรุ...เชิญพระบรมโกศขึ้นบนเกรินบันไดนาค...เลื่อน
พระโกศประดิษฐานเหนือพระเบญจาทอง...ตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภคพร้อมตาม
ราชอิสริยยศ...¹

จะเห็นได้ว่าพระราชพิธีดังกล่าวมีเครื่องประกอบพระราชพิธีเป็นผลงานวิชาช่าง
สิบหมู่หลายสิ่งหลายอย่าง เช่น พระเมรุมาศ พระเบญจาทองคำ พระบรมโกศ ราชวัติ
ฉัตร รูปสัตว์ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระยานมาศ สามลำคาน พระมหาเศวตฉัตร
พระมหาพิชัยราชรถ เกรินบันไดนาคเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ฯลฯ

หลังจากรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมามีหลักฐานการสร้างพระเมรุมาศตลอดมาเกือบทุก
รัชกาลจนถึงปัจจุบัน อาทิ พระเมรุมาศในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปประสาธ
เครื่องยอดทรงมณฑป ปลียอดปราศรัยมีพระเมรุมาศทองภายใน พระเมรุมาศในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบุษบก พระเมรุมาศในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงบุษบก ยอดบุษบกปลียอดพรมพักตร์ พระเมรุมาศในพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดลรูปบุษบก²

นอกจากมีพระเมรุมาศพระมหากษัตริย์ที่สวรรคต ยังมีพระเมรุมาศ พระเมรุสำหรับ
พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง เช่น พระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาล
ที่ 5 พระเมรุมาศสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 7

¹ ยิ้ม ปันทยางกูร, จดหมายเหตุงานพระบรมศพรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 7 และ
จดหมายเหตุพระราชพิธีลงสรง พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เมฆาเพชร, 2535),
หน้า 35.

² เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ
หน้า 235-245.

พระเมรุมาศสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก พระเมรุมาศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร พระเมรุมาศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส¹ เป็นต้น

การสร้างพระเมรุมาศครั้งล่าสุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์คือรัชกาลปัจจุบันกล่าวคือ พระเมรุมาศพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เมื่อ พ.ศ. 2539 (ผู้ออกแบบ: เรืออากาศเอก อาวุธ เงินชูกลิ่น) ที่มีพระเมรุมาศทรงปราสาทขลุ่ยมยุระยอดมูมิไม้สิบสอง ยอดเกี่ยว ส่วนยอดประดับบัวกลุ่มซ้อนกัน 3 ชั้น เหนือขึ้นไปเป็นปลียอด ประดับด้วยฉัตรขาว 7 ชั้น มีมุข 4 ด้าน หลังคาพระเมรุมาศเป็นหลังคาจั่วซ้อนกัน 2 ชั้น ประดับตกแต่งเครื่องบนอย่างกระบวนการตกแต่งสถาปัตยกรรมไทย ฐานบริเวณรอบนอกประดับด้วยเทวดานั่งคุกเข่าถือบังแทรกติดโคนประทีป 20 องค์ เทวดายืนแท่นถือฉัตรเครื่องสูง 12 องค์ ผนังภายนอกและภายในเสา ชื่อ คาน เพดาน ตกแต่งด้วยลายไทยวิจิตรงดงาม พระเมรุมาศนี้สูงจากฐานถึงยอดฉัตร 37.20 เมตร เป็นต้น (ไม่ขอกล่าวถึงพระที่นั่งทรงธรรมหอเปลื้องข้าง ทับเกษตร ศาลาอุทขุน ทิม รั้วราชวัติ พลับพลาแยก เกย)²

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่ปรากฏในการสร้างพระเมรุมาศครั้งนี้ เช่น การตกแต่งเครื่องประกอบและเครื่องประดับที่สำคัญ ๆ ได้แก่ ฉัตรลั่นปฏลเศวตฉัตร ฉัตรเครื่องสูง 5 ชั้น ฉัตรราชวัติ ลวดลายบัวคว่ำบัวหงาย ลายประจำยามก้ามปู ลูกฟักก้ามปู ลายกาบเท้าสิงห์ ใบเทศ ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ฯลฯ ประดับพระเมรุมาศ เทวาทรงเครื่อง ได้แก่ เทวดายืนบนแท่นที่พนักริงบันได ถือฉัตรเครื่องสูง จำนวน 12 องค์ ซึ่งปั้นขึ้นใหม่ตามแบบโบราณ มีการเขียนลายภูษาที่ดัดแปลงจากลายผ้าโบราณ ซึ่งแต่ละองค์ไม่ซ้ำกันเลย อันเป็นลักษณะพิเศษของช่างฝีมือไทย นอกจากนี้ยังมีฉากบังเพลิงเขียนเป็น รูปเทวดา หน้าตรงยืนบนแท่นมือขวาถือพระขรรค์ประดับลายชอกนกปิดทองคำเปลวรวม 16 องค์ มีเสาดงส์ เป็นต้น³ ส่วนเครื่องใช้อื่น ๆ สำหรับพระราชพิธีตามพระราชอิสริยยศ พระบรมศพ ได้แก่ พระเสลี่ยงแว่นฟ้า พระยานมาศสามลำคาน พระเสลี่ยงกลีบบัว พระมหาพิชัยราชรถ ราชรถน้อย เกรินบันไดนาค พระโกศ พระธรรมมาสน์กลีบบัว พระที่นั่งราเชนทรยาน พระวอสิวิภาณุจณ์ นุชบกทอง ฯลฯ ล้วนเป็นผลงานวิชาช่างสิบหมู่เกือบทั้งสิ้น⁴

¹เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ ราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ
หน้า 250-270.

²จารุณี อินฉัตรฉาย, ศิลปสถาปัตยกรรมไทยในพระเมรุมาศ (กรุงเทพฯ :
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร, 2539), หน้า 32.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 42-57.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 66-81.

7. ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิและพระอัฐิ

ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า สมเด็จพระบรมราชชนนี และพระอัฐิเจ้านายชั้นบรมราชวงศ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีประเพณีการเก็บรักษาแตกต่างกันกับสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ ในตอนต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (ร. 1 - 3) พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี พระอัฐิพระบรมราชวงศ์ชั้นสูงประดิษฐาน ณ หอพระธาตุมณเฑียร ส่วนพระพี่นาง น้องนางและพระราชธิดาในพระมหากษัตริย์ที่ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้านั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระอัฐิประดิษฐาน ณ หอพระนาก ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมราชวงศ์ที่ออกจากพระบรมมหาราชวังแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระอัฐิประดิษฐานในแต่ละวังของแต่ละองค์ ครั้นรัชกาลที่ 5 มีพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีประดิษฐานอยู่ที่ชั้นบนได้ยอดปราสาทองค์กลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และพระอัฐิพระประยูรญาติที่ทรงศักดิ์สูงโปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานที่ชั้นบนได้ยอดปราสาทองค์ตะวันตก พระที่นั่งเดียวกัน กล่าวได้ว่า ในพระบรมมหาราชวังมีหอพระบรมอัฐิ หอพระอัฐิ รวม 4 สถานที่ด้วยกัน เช่น ในหอพระนากมี 241 พระโกศ ทั้งพระโกศเงินรูปทอง ที่พระประยูรญาติจัดพระโกศทรงอัฐิเอง และพระโกศตีบุกปิดทองที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงวังสร้าง¹

พระโกศดังกล่าว คือผลงานวิชาช่างสิบหมู่ จึงเป็นเครื่องประกอบประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิ พระอัฐิสมัยกรุงรัตนโกสินทร์สืบมาจนถึงปัจจุบัน

¹ม.ร.ว. แสงสุรย์ สัตตาวาลย์, ประเพณีการเก็บรักษาพระบรมอัฐิและพระอัฐิในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ "กรุงเทพ, 2529), หน้า 5-18.

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปราย และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงปัจจุบันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล และศึกษาวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงเวลาเดียวกัน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์

สรุปผลการวิจัย

ช่างสิบหมู่ หมายถึงชื่อเฉพาะหน่วยงานของราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เรียกกันว่า “ช่าง 10 หมู่ ช่างสิบหมู่ ช่างสิบปีหมู่ กรมช่างสิบหมู่” ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชผู้วิจัยไม่พบคำว่า “ช่าง 10 หมู่ ช่างสิบหมู่ ช่างสิบปีหมู่ กรมช่างสิบหมู่” ในกฎหมายตราสามดวง พบคำว่า ช่างเขียน ช่างรัก ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างปูน ช่างกลึง เป็นต้น ส่วนคำว่า “ช่าง 10 หมู่” เริ่มปรากฏในหมายรับสั่งรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา และคำว่า “กรมช่างสิบหมู่” ได้พบในเอกสารรัชกาลที่ 4-5 ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวไว้ชัดเจนว่า “... กรมที่เป็นราชการพลเรือนแต่แบ่งไว้ในฝ่ายทหารคือกรมช่างสิบหมู่...” ก่อนการเปลี่ยนแปลงส่วนราชการเมื่อ พ.ศ. 2435¹ ครั้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมากรมช่างสิบหมู่มีวิวัฒนาการตลอดมาจนถึงปัจจุบัน เรียกว่าฝ่ายช่างสิบหมู่ในสำนักศิลปกรรมของกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ณ จังหวัดนครปฐม ช่างสิบหมู่จึงเป็นชื่อเฉพาะของกรมช่างหลวงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 2-5

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน หน้า 13-14.

กรมช่างสิบหมู่ดังกล่าวมีการรวบรวมคนที่มีวิชาช่างฝีมือไทยได้แก่ ช่างเขียน ช่างรัก ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างปูน ช่างกลึง ฯลฯ เพื่อร่วมปฏิบัติงานการก่อสร้างที่เป็นการประณีตศิลป์สิ่งต่าง ๆ เช่น ภาพลายรดน้ำ ภาพพระพุทธรูป ภาพ ในคัมภีร์ จิตรกรรมฝาผนัง ภาพลายไทยบนวัตถุ ดวงตรา พระราชลัญจกร ธรรมาสัน พระราชยาน ราชรถ โขนเรือ การสลักเครื่องสด สลักกระดาด ผนังใหญ่ สลักหยวก การปั้นปูนหน้าบันของโบสถ์ ภาพปูนปั้น หัวโขน หัวฤๅษี รูปนางกวัก หุ่นหลวง หุ่นกระบอก หุ่นละครเล็ก หุ่นกระดานงานพระเมรุมาศ พระพุทธรูปหล่อโลหะ รูปสัตว์ หิมพานต์ เชิงเทียน ระฆัง พระพุทธรูปปูนปั้นปิดทอง พระปรมาภิไธย รูปยักษ์ในวัด ชุ่มประตุน้ำต่างในพระอารามหลวง หัวเสา เครื่องมุก เครื่องกุกกัณฑ์ เครื่องราชูปโภค เครื่องทองเหลือง เครื่องถม เครื่องประดับมุก บุษบกหุ้มทองคำ งาช้างแกะสลัก ตลับจากกลึง ด้ามพัดยศ ตัวหมากruk เป็นอาทิ ผลงานวิชาช่างเหล่านี้มีกำเนิดจากวิชาช่างฝีมือไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาสืบทอดมาสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในกรมช่างสิบหมู่ ผู้วิจัยจึงเรียกวิชาช่างดังกล่าวนี้ว่า "วิชาช่างสิบหมู่" เพื่อการวิจัยครั้งนี้ วิชาช่างสิบหมู่ประกอบ ด้วยวิชาช่างเขียน วิชาช่างรัก วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ วิชาช่างหุ่น วิชาช่างบุ วิชาช่างปูน วิชาช่างกลึง เป็นต้น (ตามกฎหมายตราสามดวงที่ระบุไว้ว่าช่างเขียน ช่างรัก ช่างแกะ ช่างสลัก ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างหุ่น ช่างบุ ช่างปูน ช่างกลึง)

• การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราชปรายกว่า การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์แบ่งออกได้ 3 ระยะตามช่วงเวลาเริ่มต้นการเกิดประเภทการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือระยะที่ 1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ ระยะที่ 2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ระยะที่ 3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียนมีสาระดังต่อไปนี้

ระยะที่ 1: การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณ

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาวิชาอาชีพในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สืบทอดมาจากการศึกษาแผนโบราณในสมัยกรุงศรีอยุธยา อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาดังกล่าวได้เริ่มต้นจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวังมาสู่วัดและบ้าน กล่าวคือ

1.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัง

โดยเหตุที่การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีกษัตริย์เป็นผู้นำการปกครองประเทศรวมทั้งมีพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการควบคุมการดำเนินงานของรัฐ วังจึงเป็นสถานที่รวมบุคคลชั้นปกครองตลอดจนเป็นศูนย์กลาง การบัญชาการงานทุกด้าน เช่น มีกรมช่างสิบหมู่ตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึงรัชกาลที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งรวมช่างที่มีความรู้ ฝีมือ ความชำนาญไว้เป็นช่างหลวงประกอบงานช่างศิลปะไทยในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ช่างหลวงมีบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ เช่น หลวงเพชรกะกันเจ้ากรมช่างเขียน หลวงวิจิตรถนอมกุลเจ้ากรมช่างแกะ หลวงศรีวรยศเจ้ากรมช่างสลัก ขุนพมรเจ้ากรมช่างกลึง หลวงเทพธนาเจ้ากรมช่างปั้น หลวงทิพยนต์เจ้ากรมช่างหุ่น ฯลฯ นอกจากนี้ในกรมช่างสิบหมู่มิได้มีช่างหลวงเท่านั้น แต่มีชายฉกรรจ์ผู้เป็นไพร่และทาสที่มีความชำนาญวิชาช่างมาร่วมปฏิบัติราชการในปีหนึ่ง ๆ เป็นเวลา 6 เดือน ตามระบบสังคมสมัยโบราณ ดังนั้นวิชาช่างสิบหมู่ที่ใช้ในการปฏิบัติราชการในกรมช่างสิบหมู่จึงเป็นวิชาช่างสิบหมู่ที่ได้รับการปรับความรู้ผสมผสานกันระหว่างช่างหลวงกับช่างพื้นบ้าน พื้นเมือง ซึ่งปฏิบัติงานช่างที่ต้องสัมพันธ์กันตั้งแต่ 2 งานช่างขึ้นไป เช่น ในรัชกาลที่ 2 กรมช่างสิบหมู่ปฏิบัติราชการงานช่างเขียนและงานช่างสลักโต๊ะไม้ราชเท้าสิงห์ 8 ตัว หรือในรัชกาลที่ 5 กรมช่างสิบหมู่มีหน้าที่สลักลายทองแผ่นลวด ซ่อมเรือพระที่นั่งปั้นรูปหุ่นต่าง ๆ แกะสลักเครื่องสดในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ฯลฯ

ด้วยเหตุดังกล่าวจึงนับว่าวังเป็นสถานศึกษาแห่งหนึ่งในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะว่าวังมีกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีการนำวิชาช่างสิบหมู่ประกอบศิลปวัตถุ เพื่อประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ ที่สืบทอดคติความเชื่อศาสนาและประเพณีตามสังคมสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าชีวิต เทวราชา ตลอดจนระบบมูลนาย เช่น การสร้างเครื่องราชกกุธภัณฑ์ พระแท่นเศวตฉัตรเรือพระที่นั่งต่าง ๆ พระบรมโกศทองคำสลัก พระเมรุมาศ พระราชรถ ทำด้วยไม้สลักปิดทอง ฯลฯ ซึ่งเกิดจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในวังหลายวังตามลำดับการเกิดการศึกษาในวังดังต่อไปนี้

1.1.1. วังถนนหน้าพระลาน วังตะวันออก ตั้งแต่สมัยรัชกาล ที่ 3 พระองค์เจ้าชายชุมสาย พระราชโอรสในรัชกาลที่ 3 ทรงสั่งตั้งงานช่างและประทับ ณ วังท่าพระเมื่อพระชนมายุ 19 พรรษา ตลอดจนทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ตลอดในรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงสถาปนาเป็นกรมขุนราชสีหวิกรมแล้วจึงส่งผลให้วังท่าพระมีสถานภาพเป็นกรมช่างสิบหมู่ ณ ท้องพระโรง โดยมีการสอนวิชาช่างไม้ ช่างเขียน ช่างสลัก ช่างประดับมุก วังท่าพระจึงเป็นโรงเรียนในวังแห่งแรกที่สอนวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งมีกำเนิดมาจากผู้บัญชาการกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันท้องพระโรงวังท่าพระคืออาคารจัดนิทรรศการของมหาวิทยาลัยศิลปากร (วังท่าพระ)

1.1.2 หอมิวเขียนในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มให้พระบรมมหาราชวังเป็นหอมิวเขียนเปิดสำหรับราษฎร เพื่อศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากการจัดนิทรรศการผลงานวิชาช่างสิบหมู่เมื่อ พ.ศ. 2419 เช่น เครื่องทอง รูปพรรณ เครื่องหล่อ เครื่องปั้น เครื่องกลึง เครื่องแกะสลัก เครื่องเขียน เครื่องประดับมุก เครื่องอาวุธ เป็นต้น หอคงคาเคยจึงเป็นกำเนิดของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ (พระนคร) ในปัจจุบัน

1.1.3 ตำแหน่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในพระบรมมหาราชวัง มีการฝึกหัดวิชาช่างสลักฝัก ผลไม้ต่าง ๆ ประกอบเป็นอาหาร ฯลฯ

1.1.4 ตำแหน่งพระองค์เจ้าหญิงนาถพรในพระบรมมหาราชวัง พระองค์เจ้าหญิงนาถพรเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 เป็นผู้มีความชำนาญในการกลึง ตลับงานกระทั่งเกิดความนิยมสะสมตลับงานในพระบรมมหาราชวัง สมัยรัชกาลที่ 5

1.1.5 พระราชวังบวรสถานมงคล ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีกรมช่างสิบหมู่ในพระราชวังบวรสถานมงคลรวมทั้งมีการก่อสร้างพระราชวังด้วยฝีมือประดิษฐ์งดงามในเชิงวิชาช่างสิบหมู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 5 มีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) ที่โปรดการช่างสิบหมู่ได้สร้างโรงงานช่างหล่อ ช่างกลึง และพระองค์ก็มีชื่อเสียงในการสร้างหุ่นไทยด้วย

1.1.6 วังถนนหน้าพระลาน วังกลาง ในสมัยรัชกาลที่ 5 วังนี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก ซึ่งมีการศึกษาวิชาช่างสลักเครื่องสดประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนี้ในเวลาต่อมาวังกลางยังเป็นที่ประทับของพระราชโอรสคือพระองค์เจ้าจรัญธวัชหรือกรมหมื่นปราบปรปักษ์ที่เป็นผู้กำกับราชการกรมช่างสิบหมู่ต่อจากกรมขุนราชสีหวิกรมเมื่อรัชกาลที่ 4

กรมหมื่นปราบปรปักษ์มีชื่อเสียงในการสลักงานช่างเป็นพระราชนางา ฯลฯ ในเวลาต่อมาวังนี้คือโรงงานช่างสิบหมู่ และที่ทำการของกองหัตถศิลป์ กรมศิลปากรสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ

1.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในวัด

เนื่องจากชาวกรุงรัตนโกสินทร์นับถือพุทธศาสนา มีวัดเป็นศูนย์กลางของการชุมนุมประกอบพิธีทางพุทธศาสนาและกิจกรรมอื่น ๆ วัดจึงมีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวกรุงรัตนโกสินทร์นับตั้งแต่เกิดจนตายสำหรับทุกชนชั้นของสังคมทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ พระสงฆ์ ชาวบ้าน วัดจึงเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทุกอย่างของชาวกรุงรัตนโกสินทร์รวมทั้งกิจกรรมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะว่า วัดเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีคุณค่าต่อจิตใจของพุทธศาสนิกชน ดังนั้นสิ่งก่อสร้างที่เป็นองค์ประกอบหรือเกี่ยวเนื่องกับวัดย่อมเป็นวัตถุที่ศักดิ์สิทธิ์ การสร้างวัดจึงเป็นคตินิยมที่สืบเนื่องกันมาแต่โบราณทั้งพระอารามและอารามราษฎร์จำนวนมากทั่วทุกหมู่บ้าน ตำบลในกรุงเทพมหานคร อันเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่ส่งเสริมการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะวัดแต่ละวัดต้องใช้ช่างฝีมือวิชาช่างสิบหมู่จำนวนมาก ทั้งจำนวนคนจำนวนแขนงวิชาช่างสิบหมู่ ได้แก่ วิชาช่างเขียน วิชาช่างปูน วิชาช่างแกะ วิชาช่างสลัก วิชาช่างรัก วิชาช่างปั้น วิชาช่างบุ วิชาช่างกลึง วิชาช่างหุ่น ฯลฯ ฉะนั้นวัดจึงเป็นบ่อเกิดที่ยิ่งใหญ่ที่ถ่ายทอดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ซึ่งมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทศิลปวัตถุ โบราณสถานที่สืบทอดจากอดีตมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน เช่น

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1-5 มีผลงานจากวิชาช่างสิบหมู่ เช่น ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมีบานประตูมุกของพระอุโบสถ บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกต รูปนาค สิงห์ ยักษ์ และการตกแต่งผนังรอบพระอุโบสถ ตู้พระไตรปิฎกลายทอง พระพุทธรูปบุทองคำพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธรูปเลศหน้าภักดี

ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมีลายหน้าบันพระวิหารทิศงามและพระพุทธรูปปูนปั้นปิดทองปางไสยาสน์ ภาพเขียนเรื่องไตรภูมิ พระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์ ที่วัดระฆังโฆสิตารามมีพระปรางค์ทรงงาม หอพระไตรปิฎก ในวัดอรุณราชวรารามก็มีพระประธานของพระอุโบสถที่เป็นฝีมือพระหัตถ์การปั้นหุ่นพระพักตร์โดยรัชกาลที่ 2

ภายในวัดสุทัศนเทพวรารามมีประตูไม้สลักของวิหารพระศรีศากยมุนีซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแกะสลักร่วมกับขุนนางกรมช่างสิบหมู่ (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร)

การสร้างศิลปวัตถุ โบราณสถานต่าง ๆ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งส่วนใหญ่เป็นศิลปวัตถุโบราณสถานที่เกี่ยวเนื่องกับวัดเกือบทั้งสิ้น จึงเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งด้านสังคมและวัฒนธรรมไทยที่นับถือศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ มีวัดเป็นศูนย์กลางความเจริญของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ซึ่งทำให้วัดมีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ทั้งนี้เพราะวัดเป็นแหล่งแสดงความรู้แสดงฝีมือ แสดงความชำนาญของผู้ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ให้ปรากฏเป็นศิลปวัตถุโบราณสถานตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วยเหตุนี้ วัดจึงเป็นสถานที่

ศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในการศึกษาแผนโบราณที่สำคัญสำหรับชาวกรุงเทพมหานคร ทั้งช่างหลวง ช่างพระสงฆ์ ช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ทั้งนี้เพราะว่ารัฐวัดและชาวบ้านร่วมมือกันจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของสังคมในกรุงเทพมหานคร

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ภายในวัดมีสถานที่เรียนตามศาลาการเปรียญ ภูมิ วิหาร พระอุโบสถ มีนักเรียนเป็นเพศชายทั้งหมด เช่น ภิกษุ สามเณร เลกวัด โดยมีภิกษุเป็นครู เช่น สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพระอาจารย์นาค พระมหาเนียม หลวงปู่รัก พระอาจารย์ธรรม หลวงพ่อฤทธิ์ พระครูธรรมราช อาจารย์ลอย พระครูวิโรจน์รัตโนบล ซึ่งส่วนใหญ่เป็นช่างเขียน รองลงมาคือช่างแกะ ช่างปั้น ช่างหล่อ ช่างปูน ทั้งนี้เพราะว่าพระมีส่วนในการสร้างและดูแลรักษาวัดเนื่องจากได้ศึกษาวิชาช่างที่เรียกว่า นวกรรมโกศลตามธรรมเนียมการศึกษารองลงมาที่สืบทอดมาจากประเทศอินเดีย วิธีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เริ่มต้นจากการนำเครื่องสักการะไปไหว้พระอาจารย์แล้วจึงเรียนวิชาหนังสือก่อน เมื่อเป็นสามเณรจึงเรียนพระธรรมวินัย หรือวิชาชีพ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ โดยนักเรียนต้องสืบหาพระอาจารย์ที่สอนวิชาช่างสิบหมู่ในวัดที่ลูกศิษย์เรียนหนังสืออยู่ หรือวัดอื่น ๆ โดยมีหลักการศึกษามาจากการช่วยพระอาจารย์ทำงานต่าง ๆ ทั้งงานช่างและงานส่วนตัว พระอาจารย์แนะนำการทำงานตามลำดับขั้นตอนเมื่อมีเวลาว่าง ลูกศิษย์ที่เอาใจใส่ ช่างสังเกต ปัญญาดีก็จะรับความรู้และได้วิชาช่างสิบหมู่มาก นอกจากนี้นักเรียนสามารถศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากศิลปวัตถุในวัดก็ได้เช่นกันเพราะว่าสมัยโบราณมีการก่อสร้างวัดและศิลปวัตถุต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับวัดมากมาย อาทิ บานประตูมุก ภาพเขียนฝาผนัง พระพุทธรูป หน้บ้านโมเสก วิหารต่าง ๆ สถูป เจดีย์ ตู้พระไตรปิฎก ธรรมาสน์ ประตุน้ำต่าง ฯลฯ

1.3. การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในท้องถิ่นที่เจริญมีการทำงานช่างมาก ๆ จึงทำให้เกิดหมู่บ้านช่างวิชาช่างสิบหมู่ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เช่น บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ บ้านหม้อ ถนนตีทอง ด้วยเหตุความเจริญของการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ ที่ผลิตเครื่องอุปโภคใช้ในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน จึงทำให้อาชีพช่างวิชาช่างสิบหมู่มีบทบาทในสังคมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1-5 ได้อย่างดียิ่ง อันเป็นผลให้ชาวบ้านต้องการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ที่ครอบครัวได้สืบทอดศึกษาต่อกันมาจากบรรพบุรุษ

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในครอบครัว วงศ์ตระกูลของช่างสิบหมู่จึงได้รับอิทธิพลมาจากพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมไทยที่เป็นระบบครอบครัวขยายรวมทั้งระบบเครือญาติโดยอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน ในแต่ละบ้านแต่ละครอบครัวเกิดความต้องการแรงงาน

เพื่อช่วยประกอบอาชีพให้ผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ได้เร็วขึ้น จำนวนมากขึ้น ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองจึงต้องฝึกฝนลูกหลานให้เป็นลูกมืออันมีผลทำให้เกิดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในบ้าน โดยพ่อแม่เป็นครูสอนวิชาช่างสิบหมู่ให้แก่ลูก ลูกจะฝึกปฏิบัติงานช่างต่าง ๆ ตามที่พ่อแม่สั่งและแนะนำทีละอย่าง จนมีฝีมือและชำนาญในการทำสิ่งนั้น ๆ ในที่สุดก็เป็นช่างผู้หนึ่งในครอบครัว ส่วนลูกศิษย์ที่มาศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในครอบครัวช่างก็จะเล่าเรียนวิชาช่างสิบหมู่ด้วยการปฏิบัติตนเช่นเดียวกับที่ลูกศึกษาวิชาช่างสิบหมู่กับพ่อแม่ ได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์อันดีกับครูเช่นเดียวกับการปฏิบัติต่อญาติผู้ใหญ่ อยู่ในบ้านของครู ปรนนิบัติครูทั้งงานช่างและงานส่วนตัว เพื่อทดแทนบุญคุณเนื่องจากไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน จนในที่สุดลูกศิษย์มีฝีมือและความชำนาญทำงานช่างสิบหมู่ได้ดี ครูก็ถือว่าลูกศิษย์ศึกษาได้ผลสำเร็จแล้ว อีกทั้งอาจประกอบอาชีพร่วมกันกับครูในฐานะลูกเขยหรือหลานเขยของครูต่อไปในหมู่บ้านช่าง เช่น บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ ในกรุงเทพมหานคร

ระยะที่ 2 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน

ด้วยสาเหตุแห่งความเจริญจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณที่มีวัง วัด และบ้านเป็นสถานศึกษา หรือเป็นโรงเรียนตามลักษณะการศึกษารองไทยสมัยโบราณ ตลอดจนการมีพื้นฐานทางประวัติศาสตร์ที่เจริญอย่างยิ่งในความเป็นชาติที่มีเอกราชและวัฒนธรรมที่สูงส่งก่อปรด้วยบ้านเมืองสงบ ราษฎรมีความเป็นอยู่สมบูรณ์ มีการประกอบอาชีพอย่างอิสระและหลากหลาย โดยเฉพาะอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ ที่มารวมตัวกันในกรมช่างสิบหมู่ ทั้งการนำวิชาช่างสิบหมู่มาสร้างศิลปวัตถุ โบราณสถานเครื่องใช้ต่าง ๆ ให้สมาชิกในสังคมได้ใช้ ได้ชื่นชมความงาม และสร้างความเป็นปึกแผ่นของชาติไทยตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ครั้นถึงสมัยปรับปรุงประเทศสยามทุกด้านในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนแปลงการบริหารประเทศให้เจริญตามชาติตะวันตกซึ่งเป็นแบบอย่าง ความเจริญทั้งระบบการปกครอง ระบบสังคม ระบบเศรษฐกิจ และระบบวัฒนธรรม จึงมีผลทำให้สยามเปลี่ยนแปลงระบบต่าง ๆ จากสังคมสมัยโบราณมาสู่สังคมสมัยใหม่ที่มีความเป็นสากลมากขึ้น ดังนั้นการศึกษาเป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กับการเมือง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ก็ต้องปรับเปลี่ยนตามสภาพพื้นฐานของประเทศสยามในยุคปรับปรุงประเทศด้วยเช่นเดียวกัน ฉะนั้นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่แผนโบราณก็ต้องเปลี่ยนแปลงและพัฒนา

มาสู่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล การศึกษาดังกล่าวแบ่งออกได้ 4 ระยะตามช่วงเวลาเริ่มต้นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ สถานศึกษาต่าง ๆ กล่าวคือ

2.1 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่างของสมาคมคณาจารย์สมาคม

ในช่วง พ.ศ. 2450-2454 นับได้ว่าเป็นช่วงกำเนิดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน กล่าวคือ สโมสรช่าง..สโมสรช่างของสมาคมคณาจารย์สมาคมในความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการระหว่าง พ.ศ. 2450-2454 ตามโครงการศึกษา พ.ศ. 2445 ซึ่งสโมสรช่างมีสถานภาพเป็นโรงเรียนวิสามัญในระดับประถมวิสามัญศึกษา (3 ปี) ที่เทียบเท่าระดับมัธยม (3 ปี) ตามโครงการทดลองการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ บริเวณโรงเรียนมัธยมราชบูรณ ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ให้เจริญทันสมัย การปฏิรูปสังคม และการปฏิรูปการศึกษาในระบบโรงเรียนประเภทวิชาอาชีพในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิชาช่างสิบหมู่ที่มีสอนในสโมสรช่างรวม 8 วิชา ได้แก่ วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างกลึง วิชาช่างปั้น วิชาช่างสลัก วิชาช่างประดับมุก วิชาช่างประดับกระจก และวิชาช่างถม มีจุดมุ่งหมายในการศึกษาเพื่อการประกอบอาชีพ มีครูช่างพื้นเมืองสอนทักษะทางการช่างแต่ละวิชา โดยฝึกหัดนักเรียนเป็นลูกมือของช่างขณะที่มีการรับจ้างทำงานของสโมสรช่าง นักเรียนที่จบการศึกษาแล้วส่วนหนึ่งเป็นครูในสโมสรช่าง และรับราชการในกระทรวงต่าง ๆ การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่างจึงมีผลทำให้กรมศึกษาธิการเริ่มพัฒนาการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนตั้งแต่ พ.ศ. 2455 ตามขอบเขตของหัตถกรรมไทยในโรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ

2.2 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ

จากความสำเร็จในการทดลองจัดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ สโมสรช่าง ทำให้กรมศึกษาธิการส่งเสริมการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ของสโมสรช่างเป็นการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะ พ.ศ.2455 ตามความหมายส่วนหนึ่งของการหัตถกรรมประเภทการช่างฝีมือไทย เพื่อการเป็นครูสอนวิชาหัตถกรรมในระดับประถมศึกษาและสอนหัตถกรรมแก่นักเรียน โดยการกำหนดหลักสูตรการหัตถกรรม 3 ปี มีกำหนดวิชาคือ วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างไม้ วิชาช่างปั้น และวิชาช่างถม ซึ่งผลของการจัดการศึกษาปรากฏว่า นักเรียนสามารถสร้างผลงานวิชาช่างสิบหมู่ให้เป็นสินค้าจำหน่ายได้ราคาดี อันเป็นแนวทางให้ราษฎรเชื่อได้ว่าผู้จบการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนจะสามารถประกอบอาชีพการช่างได้ดี

2.3 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนเพาะช่าง

พ.ศ. 2455 เป็นจุดกำเนิดการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน ณ โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะอันเป็นสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใน พ.ศ. 2456 รัชกาลที่ 6 ได้พระราชทานนามโรงเรียนให้ใหม่ว่าโรงเรียนเพาะช่าง เพื่อเพาะช่างไทยให้เจริญในประเทศไทยได้แก่ วิชาช่างสิบหมู่ อันเป็นแนวพระราชดำริในรัชกาลที่ 6 เกี่ยวกับการศึกษาของชาติที่มีความตอนหนึ่งว่า

...วิชาช่างสิบหมู่ของไทยเรานั้น มีกันมาตั้งแต่สมัยโบราณซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบดีว่าเป็นสิ่งที่มีค่ายิ่งสำหรับบ้านเมือง และถ้าไม่หาทางป้องกันไว้ต่อไป ช่างเหล่านี้จะหมดลงไปทุกที จนผลสุดท้ายจะหาช่างฝีมือไม่ได้จนคนเดียว...แม้จะได้มีการถ่ายทอดวิชาให้แก่ลูกหลานกันอยู่บ้าง แต่ก็ทำมาหาเลี้ยงกันได้ยาก... มีอยู่ทางเดียวคือ พระเจ้าแผ่นดินทรงเลี้ยงไว้เท่านั้น... ให้เป็นข้าราชการและมีเงินเดือนเป็นค่าเลี้ยงชีพ...¹

โรงเรียนเพาะช่างหรือวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาวิทยาเขตเพาะช่างหรือสถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่างในปัจจุบัน โรงเรียนดังกล่าวมีพัฒนาการการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในช่วง พ.ศ. 2456-2475 โดยมีการสอนวิชาช่างสิบหมู่ได้แก่วิชาช่างเขียน วิชาช่างแกะ วิชาช่างไม้ วิชาช่างปั้น วิชาช่างถม วิชาช่างกลึง วิชาช่างสลัก วิชาช่างขึ้นรูป วิชาช่างเงิน วิชาช่างลงยา วิชาช่างทอง และวิชาช่างชุบ มีจุดมุ่งหมายการศึกษาเพื่อการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ตามท้องถิ่นและรับราชการครูในโรงเรียนต่าง ๆ มีการสอนโดยปฏิบัติงานร่วมกับช่างในแผนกโรงงานรวม 6 แผนกคือ แผนกช่างเขียน แผนกช่างปั้น แผนกช่างแกะ แผนกช่างถม แผนกช่างกลึง และแผนกช่างไม้ ใช้หลักสูตรต่าง ๆ เช่น หลักสูตรหัตถกรรม พ.ศ. 2455 ของโรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะที่นับได้ว่าเป็นหลักสูตรวิชาช่างสิบหมู่ฉบับแรกของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียน หลักสูตรวิชาครูช่างเขียน พ.ศ. 2460 ครั้นหลังเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นการ

¹จมีนอมรตฤณารักษ์, พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการศึกษาแห่งชาติ ตอนที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513). หน้า 278-280.

ปกครองระบอบประชาธิปไตยแล้วก็มีผลให้การศึกษาเปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกันโดยใช้หลักสูตรต่าง ๆ ได้แก่ หลักสูตรมัธยมวิสามัญเพาะช่าง พ.ศ. 2477 หลักสูตรฝึกหัดครูประถมเพาะช่าง พ.ศ. 2481 หลักสูตรเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2486 หลักสูตรอาชีวศึกษา พ.ศ. 2490 หลักสูตรประเภทวิชาศิลปกรรม พ.ศ. 2503 หลักสูตรประโยควิชาชีพศิลปหัตถกรรม (ป.ว.ช.) หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง (ป.ว.ส.) สาขาวิชาศิลปประจำชาติ สาขาวิชาหัตถกรรม พ.ศ. 2515 และหลักสูตรระดับปริญญาตรี (2ปี) ของคณะศิลปกรรมสาขาวิชาศิลปศาสตร์ และสาขาวิชาศิลปกรรมในปัจจุบัน

2.4 การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ ณ โรงเรียนศิลปศึกษา

โรงเรียนศิลปศึกษาหรือโรงเรียนช่างศิลป์หรือวิทยาลัยช่างศิลป์ในปัจจุบัน

โรงเรียนดังกล่าวมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนเมื่อ พ.ศ. 2496-2498 คือแผนกช่างสิบหมู่ ซึ่งรับนักเรียนที่จบการศึกษามัธยมปีที่ 6 เรียนเป็นเวลา 3 ปี เรียกหลักสูตรประกาศนียบัตรศิลปศึกษามีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เพียง 4 วิชา ได้แก่ วิชาศิลปไทย วิชาภาพลายไทย วิชาแกะสลัก และวิชาคัดลอกภาพไทยโบราณ นักเรียนส่วนใหญ่มิได้จบหลักสูตรนี้ เนื่องจากเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยศิลปากร ทั้งนี้เพราะโรงเรียนศิลปศึกษาเป็นโรงเรียนเตรียมมหาวิทยาลัยศิลปากรเมื่อโรงเรียนศิลปศึกษาได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนช่างศิลป์หรือวิทยาลัยช่างศิลป์ในปัจจุบันก็ยังคงมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่เป็นรายวิชาเช่น วิชาภาพลายไทย วิชาสถาปัตยกรรมไทย วิชาลายรดน้ำ เป็นต้น ในหลักสูตรประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นกลางและประกาศนียบัตรศิลปศึกษาชั้นสูง

ระยะที่ 3 : การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียน

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกระบบโรงเรียนมีกำเนิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมาถึงปัจจุบันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาวาชนกกล่าวคือ

3.1 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพระราชทานหมู่พระวิมานและพระที่นั่งทั้งหมดในพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครเมื่อปี พ.ศ. 2469 แล้วประกาศให้เป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครเมื่อ พ.ศ. 2477 อันมีรากฐานมาจากพิพิธภัณฑสถานสำหรับประชาชน พิพิธภัณฑสถานส่วนพระองค์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปัจจุบันพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร แบ่งลักษณะการจัดแสดงออกเป็น 3 หมวดคือประวัติศาสตร์ชาติไทย ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย ประณีตศิลป์และชาติพันธุ์วิทยาผลงานวิชาช่างสิบหมู่จัดอยู่ในหมวดประณีตศิลป์ได้แก่จิตรกรรมในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ราชยานคานหาม ผนังใหญ่และการเล่นบางอย่าง เครื่องมุก เครื่องทอง ไม้จำหลัก เครื่องใช้ในพระพุทธศาสนาราชรถ และเครื่องประณีตศิลป์อื่น ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวได้ว่าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนครเป็นสถานศึกษาที่เผยแพร่การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกกระบบโรงเรียนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ให้แก่ประชาชนทั่วไป ทั้งนี้เพราะว่ากรมศิลปากรกำหนดให้พิพิธภัณฑ์ทำนุบำรุงรักษา จัดแสดงศิลปวัฒนธรรมอันเป็นมรดกของชาติซึ่งมีผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นส่วนหนึ่งของศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้ยังมีพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เรือพระราชพิธี (กรุงเทพฯ) ที่มีการจัดแสดงเรือพระราชพิธีสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีผลงานวิชาช่างสิบหมู่ได้แก่ โขนเรือพระราชพิธี เป็นต้น

3.2 ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ ณ จังหวัดสุพรรณบุรี

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เมื่อปี พ.ศ. 2531 กระทรวงศึกษาธิการประกาศจัดตั้งศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี เพื่อทำหน้าที่อนุรักษ์ บริการ ส่งเสริมพัฒนาและเผยแพร่ทางด้านศิลปะ ซึ่งปัจจุบันคือวิทยาลัยช่างศิลป์ ณ จังหวัดสุพรรณบุรี (การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ณ สถานที่นี้มีได้อยู่ภายในพื้นที่การวิจัย ณ กรุงเทพมหานคร)

3.3 โรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงมีพระราชประสงค์ให้จัดตั้งโรงเรียนผู้ใหญ่พระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง) สังกัดกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันเพื่อฝึกทักษะวิชาชีพในการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมได้แก่วิชาอาหารและขนม ช่างดอกไม้สด และช่างปักสด การศึกษาวิชาอาหารมีการศึกษาวิชาช่างแกะสลักผักและผลไม้ที่นับว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่นอกกระบบโรงเรียนอีกประการหนึ่งด้วย

3.4 โรงเรียนผู้ใหญ่วัดพระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย)

การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ในระบบโรงเรียนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เริ่มมีอย่างเป็นทางการในรัชกาลปัจจุบัน ณ โรงเรียนผู้ใหญ่วัดพระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย) ในพระบรมมหาราชวัง สังกัดกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ มีนักเรียนจบหลักสูตรรุ่นแรกในปีการศึกษา 2532 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงมีพระราชดำริการจัดการศึกษาเพื่อสืบต่อและฟื้นฟูวิชาช่างฝีมือไทยคือ วิชาช่างสิบหมู่ได้แก่วิชาช่างเขียน วิชาช่างปั้น วิชาช่างแกะสลัก วิชาช่างประดับมุก วิชาลายรดน้ำ

● พัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาวัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏผลการวิจัยว่า พัฒนธรรมกรุงเทพมหานครส่วนหนึ่งเป็นวัฒนธรรมหลวงจากวัง วัด บ้าน ระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน วัฒนธรรมดังกล่าวมีการผสมผสานกลมกลืนต่อกัน โดยมีสังคมของช่างวิชาช่างสิบหมู่เป็นพื้นเพองหนึ่งที่สำคัญที่สืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพฯ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ยังคงมีกรมช่างสิบหมู่เป็นส่วนราชการหนึ่ง

วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครที่ได้ถ่ายทอดแผ่ไว้ในการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีหลายประการได้แก่

1. กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่
2. ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่
3. ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่
4. การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่
5. ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่
6. ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่
7. ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่

1. กลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ : ชนชั้นในกรุงเทพฯ

วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครส่วนหนึ่งมีกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่เป็นสมาชิกกลุ่มหนึ่งของสังคมกรุงเทพฯ ประกอบด้วยช่างหลวง ช่างสงฆ์ และช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ช่างแต่ละกลุ่มมีสถานภาพทางสังคมที่แตกต่างกันได้แก่ช่างหลวงมีทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ข้าราชการ ช่างสงฆ์ก็มีสงฆ์และเลกวัดผู้เป็นฝ่ายสมณเพศ ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองมีไพร่หลวง ไพร่สม เพลยศักดิ์ ช่างพื้นบ้าน สถานภาพทางสังคมของช่างเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมชนชั้นของสังคมกรุงเทพฯ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่ามีชนชั้นสูง คือพระมหากษัตริย์ รองลงมาคือพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ ชนชั้นสามัญชนคือช่างพื้นบ้านพื้นเมืองและเพลยศักดิ์ อีกทั้งยังมีสมณเพศเป็นช่างได้อีกด้วย ปัจจุบันเหลือเพียงข้าราชการและช่างพื้นบ้านพื้นเมือง (ช่างในบ้านช่าง)

2. ดินที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่ : หมู่บ้านช่างในกรุงเทพฯ

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ในส่วนของดินที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่มีที่อยู่ตามสถานภาพทางสังคมได้แก่ ช่างหลวงมีดินที่อยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล วังต่าง ๆ และตำหนัก และบ้านในบริเวณกรุงเทพฯ ช่างสงฆ์อยู่ในพระอารามหลวงช่างพื้นบ้านพื้นเมืองอยู่ในท้องที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ได้แก่ บ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ ถนนตีทองหมู่บ้านเหล่านี้มีช่างวิชาช่างสิบหมู่อาศัยอยู่มากจนมีการตั้งชื่อหมู่บ้านต่าง ๆ กันตามอาชีพของผู้ที่อยู่ในท้องที่นั้น ๆ ในปัจจุบันคงมีช่างอยู่ในหมู่บ้านช่างเพียงบ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร ดินที่อยู่เหล่านี้ล้วนเป็นแหล่งรวมทรัพยากรวิชาช่างสิบหมู่ทั้งช่างและผลงานวิชาช่างสิบหมู่ เช่น พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งปัจจุบันคือพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระอารามหลวงต่าง ๆ และหมู่บ้านช่างวิชาช่างสิบหมู่ ชื่อหมู่บ้านช่างเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมดินที่อยู่อาศัยตามอาชีพของกลุ่มคนในสังคมกรุงเทพฯ ที่เป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน

3. ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่ : เกียรติยศของช่างหลวง

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ด้านความเป็นอยู่ของกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่มีความเป็นอยู่ที่ดีสอดคล้องกับสถานภาพทางสังคม ได้แก่ ความเป็นอยู่ของชนชั้นสูง และชนชั้นสามัญชน กล่าวคือช่างในกลุ่มชนชั้นสูง เช่น ขุนนาง ข้าราชการ จะมีความเป็นอยู่ที่ดีได้รับค่าตอบแทนการเป็นช่างหลวง อาทิ คักดินา ยศ ราชทินนาม ตำแหน่ง สัญญาบัตร เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ดิน ไพร่สม เลกสม ทาส เป็นต้น ส่วนในปัจจุบันจะได้รับเพียงเครื่องราชอิสริยาภรณ์เท่านั้น ดังนั้นในช่วงที่มีกรมช่างสิบหมู่ในรัชกาลที่ 1-5 ช่างหลวงจึงมีความเป็นอยู่ที่ดีกว่าช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ซึ่งก็ยังเป็นเช่นนี้มาจนถึงปัจจุบันการที่ช่างหลวงได้รับสิ่ง

ตอบแทนดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของชาวกรุงเทพฯ อย่างหนึ่งคือข้าราชการได้รับเกียรติยศในการรับราชการ ส่วนช่างสงฆ์มีความเป็นอยู่ที่แตกต่างกว่าสงฆ์ในปัจจุบัน กล่าวคือในช่วงรัชกาลที่ 1-5 สงฆ์ในกรุงเทพฯ ยังคงเป็นช่างพระสงฆ์โดยเฉพาะช่างเขียน ช่างปั้น ช่างแกะ แต่ในปัจจุบันไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีสงฆ์รูปใดในกรุงเทพฯ เป็นช่าง

4. การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ : การรับราชการ

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ เรื่องการประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ในช่วงรัชกาลที่ 1 - 5 ได้รับความนิยมมากกว่าการรับจ้างทำงานช่างหรือการค้าขายผลงานวิชาช่างสิบหมู่ การรับราชการนั้นช่างต้องปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ซึ่งมีผลทำให้วิชาช่างสิบหมู่ได้รับการถ่ายทอดมาตลอดรัชกาลที่ 1-5 อันส่งผลให้เกิดผลงานวิชาช่างสิบหมู่ปรากฏให้เห็นกันทั่วไป ทั้งใน พระบรมมหาราชวัง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พระอารามหลวง ช่างเหล่านี้ได้รับค่าตอบแทนเป็นเบี้ยหวัด รางวัลพิเศษเมื่อผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ได้ดี ความเจริญในการรับราชการจะสังเกตได้จากการได้รับบรรดาศักดิ์ตามลำดับจากหมื่น ชุน หลวง พระพระยา จนกระทั่งถึงเจ้าพระยาก็มีเช่นกัน อาชีพวิชาช่างสิบหมู่จึงแสดงให้เห็นวัฒนธรรม กรุงเทพฯ เรื่องอาชีพช่างมีอยู่มากโดยเฉพาะในส่วนราชการ ส่วนเอกชนก็ได้แก่การเป็นช่างพื้นบ้านพื้นเมืองในกรุงเทพฯ ตามหมู่บ้านช่างคือบ้านบุ บ้านช่างหล่อ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านหล่อ อันได้กลายมาเป็นชื่อแขวงในกรุงเทพฯ มาจนถึงปัจจุบัน

5. ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ : ความเชื่อนานาประการ

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ส่วนหนึ่งประกอบด้วยความเชื่อที่ชาวกรุงเทพฯ ได้แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามีความเชื่อเรื่องอะไร ซึ่งช่างวิชาช่างสิบหมู่ได้ถ่ายทอดความเชื่อเหล่านั้นออกมาเป็นรูปธรรมได้แก่ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์และการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในขณะที่ปฏิบัติงานวิชาช่างสิบหมู่ อันได้แก่ ความเชื่อเรื่องการนับถือผีสงเทวดา ความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องครุ ความเชื่อเรื่องพิธีรตรองขณะประกอบการสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ ความเชื่อเรื่องฤกษ์ ความเชื่อเรื่องสัตว์วิเศษ และความเชื่อเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ฯลฯ

ความเชื่อดังกล่าวนี้นับได้ว่าเป็นบ่อเกิดให้เกิดผลงานวิชาช่างสิบหมู่มากมายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น พระเลื้อเมือง พระทรงเมือง เจ้าเจตคุปต์ รูปหล่อสิงห์ไทย พระสยามเทวาธิราช พระพุทธรูป สถูป เจดีย์ วิหาร พระอารามหลวง วัดประจำรัชกาลที่ 1-5 ครุตุ้มอก ครูดำ (หัวโขน) หัวโขนพระฤๅษี รูปหล่อรูปเขียนสัตว์วิเศษพันธุ์ พระราชลัญจกร พระบรมมหาราชวัง บัลลังก์ ราชรถ พระราชยาน

6. ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ : พุทธศาสนา

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ทางพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่ส่งผลให้สร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่หลากหลายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ได้มีการผสมผสานความเชื่อทางไสยศาสตร์ผนวกเข้าด้วยกันกับความเชื่อทางพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยยิ่งเป็นปัจจัยหลักให้พุทธศาสนิกชนประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนาหลายประการตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์โดยมีผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นเครื่องมืออุปกรณ์สถานที่หรือองค์ประกอบในการปฏิบัติกิจกรรมทางพุทธศาสนา อีกทั้งยังมีความเชื่อเรื่องอานิสงส์การสร้างศิลปวัตถุสถานทางพุทธศาสนาเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการชักนำสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่อีกด้วย

ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่าชาวกรุงรัตนโกสินทร์ในกรุงเทพฯ นับถือพุทธศาสนา คือ พุทธสถาน ได้แก่ พระอารามหลวง พระอารามราษฎร์ พุทธศาสนวัตถุ ได้แก่ พระพุทธรูป พระปรางค์ พระเจดีย์ ภาพพระบรมรูป คัมภีร์ใบลาน ตู้พระไตรปิฎก กากะเบี้ย จิตรกรรมฝาผนังในวัด บาตร ธรรมาสถ์ เครื่องแสดงสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ไทย เช่น พัดยศ เครื่องอุปโภคทองเหลือง /ประดับมุก/ ลงยา เป็นต้น

7. ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ : พระราชพิธี

วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ประการสุดท้ายที่ผลงานวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเครื่องมือในการประกอบประเพณีไทยต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การประกอบพระราชพิธีอันแสดงให้เห็นวัฒนธรรมหลวงอย่างชัดเจนตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้แก่ พระราชพิธีสิบสองเดือน เช่น การพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา พระราชพิธีสารท พระราชพิธีลอยพระประทีป พระราชพิธีกระบวนพยุหยาตราสถลมารคถวายผ้าพระกฐิน ฯลฯ พระราชพิธีพืชมงคล พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีหล่อพระพุทธรูปประจำพระชนมวาร และพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา พระราชพิธีฉลองพระนคร พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพโดยการสร้างพระเมรุมาศหรือพระเมรุ ประเพณี การเก็บรักษาพระบรมอัฐิและพระอัฐิ เป็นอาทิ

พระราชพิธีประเพณีต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นั้นล้วนต้องใช้ผลงานวิชาช่างสิบหมู่เป็นหลักหรือเป็นองค์ประกอบในการประกอบพระราชพิธี ประเพณีต่าง ๆ เกือบทั้งสิ้น อันได้แก่ เทียนพรรษา พระอารามหลวง โถยาคุแคะสลัก เรือพระที่นั่งลอยพระประทีปเรือพระราชพิธีเช่น เรือสุพรรณหงส์ เรือนารายณ์ทรงสุบรรณ รูปหล่อพระสุฤติเดว พระอินทร์ ท้าวจตุโลกบาล พระยานาค พระยาปลาราช่อน ฯลฯ พระราชลัญจกรประจำรัชกาล พระพุทธรูปต่าง ๆ พระชัยประจำรัชกาล เครื่องพระมูรธาภิเษก เครื่องต้น เครื่องราชูปโภค พระพุทธรูปประจำพระชนมวารและประจำพระชนมพรรษา พระสยามเทวาธิราช พระบรม

มหาราชวัง พระเมรุมาศ พระเบญจาทองคำ พระมหาพิชัยราชรถ พระยานมาศสามลำคาน
พระบรมโกศ เป็นอาทิ

กล่าวโดยสรุป ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลราชกุมารมีการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่จากวัง วัด บ้านมาสู่ระบบโรงเรียนและนอกโรงเรียนในปัจจุบันเพื่อการสืบสานวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทราอยุธยา มหาศิลปภพ นพรัตน์ราชนิเบรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน บวรพิมานอวดารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ กล่าวคือวัฒนธรรมด้านทรัพยากรมนุษย์ (ช่าง) ถิ่นที่อยู่อาศัย สภาพความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ความเชื่อศาสนา และประเพณี อันเนื่องด้วยวิชาช่างสิบหมู่ที่ปรากฏหลักฐานทางศิลปวัตถุและโบราณสถาน (ผลงานวิชาช่างสิบหมู่) ในกรุงเทพมหานครมาจนถึงปัจจุบันวัฒนธรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่ปรากฏในวัฒนธรรมหลวงทั้งนี้เพราะว่าวิชาช่างสิบหมู่กำเนิดมาจากกรมช่างสิบหมู่ที่เป็นส่วนราชการ วิชาช่างสิบหมู่ดังกล่าวจึงเป็นองค์ความรู้ตอบสนองวัฒนธรรมหลวงได้อย่างดีเยี่ยมแล้ววัฒนธรรมหลวงก็มาผสมผสานเผยแพร่มายังวัฒนธรรมราษฎร์ในกรุงเทพมหานคร จึงอาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมเกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงดำรงอยู่และมีวิถีชีวิตในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ณ กรุงเทพมหานคร ดังที่เสฐียรโกเศศได้เสนอข้อคิดไว้ว่า

...วัฒนธรรมจะยืนยงคงอยู่และมีความเจริญงอกงามไม่ได้ ถ้าไม่มีการถ่ายทอดและสืบทอดวัฒนธรรมกันไว้ทุกรุ่นอายุคน การถ่ายทอดและสืบทอดนี้ อยู่กับเรื่องการศึกษาของเยาวชนในสังคม... วัฒนธรรมต้องอาศัยการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญ และวัฒนธรรมจะอยู่ได้ก็ด้วยคนในสังคมถ่ายทอดให้แก่กันทั้งโดยตรง และโดยอ้อม...ความมุ่งหมายของการศึกษาก็เพื่อจะถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่กัน... วัฒนธรรมจึงเป็นเหมือนสิ่งมีชีวิต มีกาลเวลา ทั้งที่เป็นอดีต-ปัจจุบัน-อนาคต สืบทอดเนื่องกันเป็นสันตติอันเป็นธรรมชาติของสิ่งมีชีวิต...ที่มีความเจริญงอกงามได้...¹

¹เสฐียรโกเศศ, วัฒนธรรมเบื้องต้น พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : ไทยมิตรการพิมพ์, 2524), หน้า 49-62.

อภิปราย

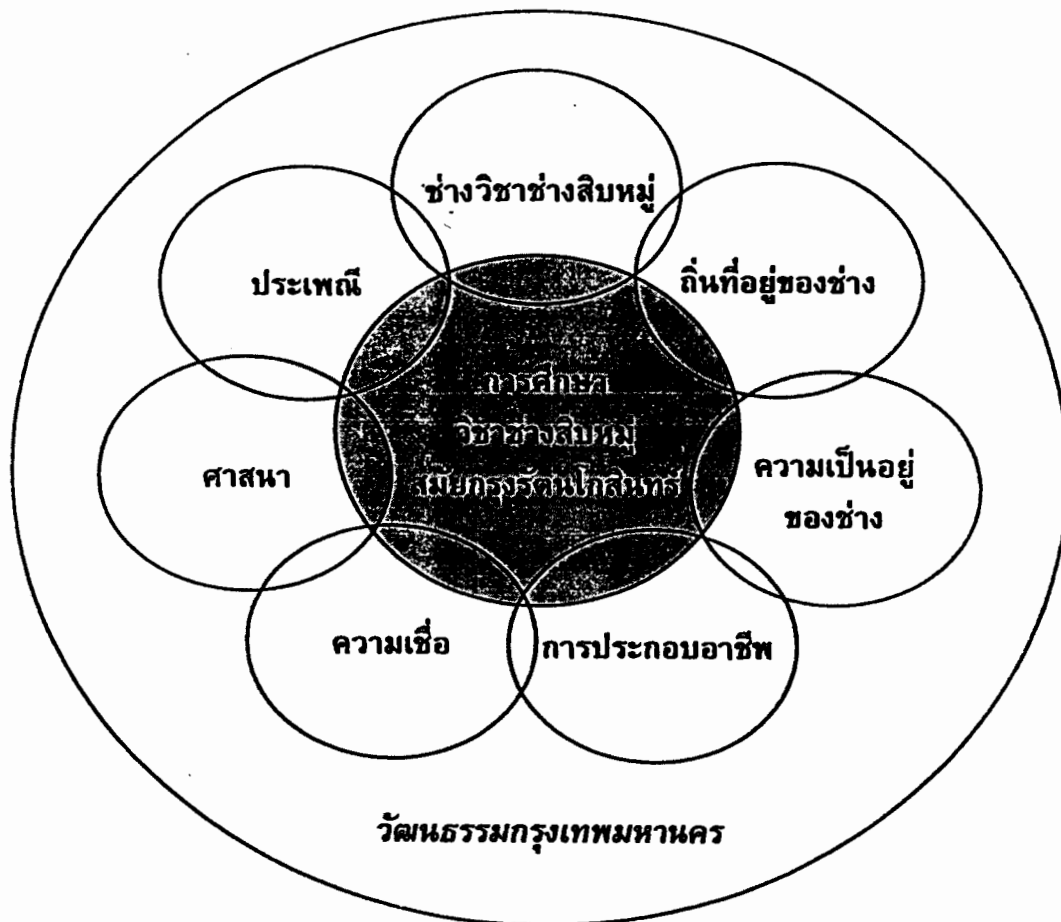
วิชาช่างสิบหมู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นวัฒนธรรมการศึกษาประการหนึ่งในกรุงเทพมหานครเป็นวิถีชีวิตหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ประกอบด้วยกลุ่มช่างวิชาช่างสิบหมู่ ถิ่นที่อยู่ช่างวิชาช่างสิบหมู่ความเป็นอยู่ของช่างวิชาช่างสิบหมู่ การประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ ศาสนาที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ และ ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวิชาช่างสิบหมู่ องค์ประกอบเหล่านี้รวมกันเรียกว่า วัฒนธรรมวิชาช่างสิบหมู่ อันเป็นวิถีชีวิตที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ละส่วนที่เป็นช่าง ถิ่นที่อยู่สภาพความเป็นอยู่ อาชีพ ความเชื่อ ศาสนา ประเพณี ก็ทำหน้าที่ของแต่ละส่วน ไม่สามารถระบุได้ว่าองค์ประกอบใดดีกว่ากันหรือสำคัญมากกว่ากัน เนื่องจากส่วนประกอบของวัฒนธรรมเหล่านี้ย่อมเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ประสานกันไม่มากก็น้อย ดังนั้น การพิจารณาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในกรุงเทพฯ เพื่อการสืบสานวัฒนธรรมวิชาช่างสิบหมู่ต่อไปในอนาคต จึงควรพิจารณาองค์ประกอบดังกล่าวพร้อมกันเพื่อความเข้าใจวิถีชีวิตวิชาช่างสิบหมู่ ดังที่ เสฐียรโกเศศกล่าวไว้ว่า

...เราจะทราบได้ว่าชนชาติใดมีวัฒนธรรมเป็นอย่างไรก็อยู่ที่สิ่งต่าง ๆ ที่ชนชาตินั้น
ปรุงแต่งสร้างหรือทำขึ้น...ได้แก่ ประเพณี ศิลป... ศาสนา ความเชื่อถือ การศึกษา
ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ถ้าแยกกัน ก็เป็นเพียงส่วนประกอบต่าง ๆ ของวัฒนธรรมเท่านั้น
ถ้ารวมกันหมดนั้นก็วัฒนธรรมของชาตินั้นๆ...จะว่าสิ่งไหนดีกว่าสิ่งไหนสำคัญ
หรือไม่ ก็กล่าวไม่ได้ เพราะทำหน้าที่กันคนละอย่าง...¹

ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ทางวัฒนธรรมวิชาช่างสิบหมู่ ณ กรุงเทพมหานคร จึงอาจพิจารณาตามแผนภูมิดังต่อไปนี้

¹เสฐียรโกเศศ, วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย (พระนคร : สำนักพิมพ์
คลังวิทยา, 2516), หน้า 10-11.

แผนภูมิแสดงวัฒนธรรมกรุงเทพมหานคร ;
การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในปัจจุบันปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าตลอดสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ณ กรุงเทพมหานครมีหมู่บ้านช่างวิชาช่างสิบหมู่คือบ้านบุ บ้านช่างหล่อ และบ้านบาตร ที่แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมกรุงเทพฯ ได้ประการหนึ่งเกี่ยวกับวิถีชีวิตของราษฎรกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งในกรุงเทพฯ ได้แก่ช่างพื้นบ้านพื้นเมืองทั้งช่างบุ ช่างปั้น ช่างหล่อ ในแขวงบ้านบุ ตรอกบ้านช่างหล่อ เขตบางกอกน้อย และแขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่ายที่มีสภาพความเป็นอยู่ตามสถานภาพช่างชาวบ้านที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมไม่ดีนัก ซึ่งยังคงดำรงอาชีพช่างรับจ้างทำเครื่องทองลงหิน พระพุทธรูป และบาตร และมีความเชื่อโบราณเกี่ยวกับอาชีพช่างแบบพื้นบ้านพื้นเมืองที่สืบทอดตามบรรพบุรุษ นับถือพุทธศาสนากับไสยศาสตร์ ปฏิบัติตามประเพณีต่าง ๆ เช่นเดียวกับราษฎรทั่วไปในกรุงเทพมหานคร

หากจะพิจารณาในภาพรวมของวัฒนธรรมราชบุรีจากกลุ่มช่างพื้นบ้านพื้นเมือง ดังกล่าวนี้นี้จะพบว่า ทั้งบ้านช่างหล่อและบ้านบาตรยังคงมีองค์ประกอบวัฒนธรรมกรุงเทพฯ เกี่ยวกับวิชาช่างสิบหมู่ที่ส่งผลให้ทั้งบ้านช่างหล่อและบ้านบาตรได้เป็นแหล่งผลิตผลงานวิชาช่างสิบหมู่ได้แก่ พระพุทธรูปและบาตร ทั้งนี้เพราะว่าวัฒนธรรมการรวมกลุ่มของช่างดินที่อยู่ที่เป็นแหล่งผลิตผลงาน ความเป็นอยู่ที่พอเพียงตามอัตภาพของช่าง อาชีพช่างอิสระ รับจ้างสร้างพระพุทธรูป บาตรพระ ทั้งนี้เพราะยังมีความเชื่อโบราณเกี่ยวกับการประกอบอาชีพนับถือพุทธศาสนา เคารพพระพุทธรูป อีกทั้งพระพุทธรูปยังเป็นองค์ประธานในการประกอบประเพณีไทยต่าง ๆ อีกมากมาย ทั้งพุทธศาสนิกชนชายก็ยังคงสืบทอดการอุปสมบท (บาตรเป็น 1 ใน 8 ของเครื่องอัฐบริขาร) วัฒนธรรมกรุงเทพฯ ดังกล่าวนี้นี้ยังคงมีชีวิตและเป็นวิถีชีวิตหนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์สืบต่อไป เมื่อวัฒนธรรมมีชีวิตย่อมส่งผลให้การสร้างสรรค์ผลงานวิชาช่างสิบหมู่ดำรงอยู่สืบสานต่อไปเช่นเดียวกัน

ข้อเสนอแนะ

1. การศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียนควรมีการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยที่มีส่วนสัมพันธ์กันกับการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่ให้เพิ่มขึ้น เพื่อให้ผู้เรียนตระหนักถึงการสืบสานและอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทยต่อไปในอนาคต
2. วัฒนธรรมกรุงเทพมหานครจากการศึกษาวิชาช่างสิบหมู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานทางศิลปะโบราณสถานในกรุงเทพฯ มากมายที่ประชาชนทั่วไป นักท่องเที่ยว ฯลฯ สามารถเห็นได้ชมได้และศึกษาได้ หากแต่ยังมีการเผยแพร่องค์ความรู้เหล่านี้ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร หน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอาจมีการเผยแพร่องค์ความรู้นี้ให้มากขึ้นก็จะส่งผลให้ประชาชนทั่วไปรับทราบและได้เผยแพร่ต่อไป เพื่อการสืบสานอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์สืบไป

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นยังมีได้ตีพิมพ์

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กจช. (0)1.2/11 เรื่อง
จดหมายเหตุบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงปัจจุบัน รวบรวม
โดย กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร (15 มกราคม 2524)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น. 4.2/51 เรื่อง ได้สวนขุนรักษาราษฎร
ปลัดอำเภอบ้านบุ คลองบางกอกน้อย รับจ้างเป็นทนายว่าความ. (22 กรกฎาคม -
30 สิงหาคม ร.ศ. 123)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น. 4.2/60. เรื่อง นายหุ่ม ขอรับหน้าที่
ปลัดอำเภอ ตำบลบ้านพานถม แทนหมื่นเพน্থศรที่ถึงแก่กรรม กองอำเภอได้ตั้งให้
นายช่างเสมียนเป็นที่มั่นศรีสฤติย์ ปลัดอำเภอแทนแล้ว (3 สิงหาคม ร.ศ. 124)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล ร.5 น. 4.4/7 เรื่องจัดการอำเภอขึ้นใน
9 พฤษภาคม ร.ศ. 127)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น. 8.1/115. เรื่อง รายงานขุนรามพลแก้ว
อำเภอ ว่าด้วย ได้ตรวจพร้อมเจ้าพนักงาน กรมเจ้าโยธาตามลำคลองบางกอกน้อย
และบางกอกใหญ่ (1 ธันวาคม ร.ศ. 115 - 6 มิถุนายน ร.ศ. 116)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น. 18.1/147 เรื่อง นายเจียมจองชาติหลวง
ตำบลคลองบางลำภูบน ตรงกับบ้านพานถม กรุงเทพฯ ปีละ 12 บาท ซึ่งนายดวง
ขอเช่าไว้แล้ว ปีละ 9 บาท แต่ยังมีได้ปลูกสร้างอะไรเลย (22 มกราคม - 15 มีนาคม
ร.ศ.125)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น. 18.1ข/123 เรื่อง จินแดงยื่นเรื่องราวขาย
ที่ดิน ตำบลบุ ให้กรมรถไฟสายเพชรบุรี (25 ตุลาคม ร.ศ. 120)
- , เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น. 18.1ฉ./131 เรื่อง หนังสือสัญญาเช่า
ที่ดินหลวงตำบลบ้านบาตร.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น. 18.1ฉ./229 เรื่อง ให้หม่อมอนุยงค์ศิริวงศ์
เรียกพวกช่างบาตรมาทำหนังสือเช่า ส่วนผู้อื่นไม่ใช่หมู่ช่างบาตรบังคับให้ออก
ที่ดินหลวง (8 มิถุนายน ร.ศ. 122).

- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.1 ฉ./296 เรื่อง หนังสือสัญญาเช่า
ที่หลวง ตำบลบ้านพานถม บ้านหล่อ รวม 6 ฉบับ ศก 127 ตำบลวัดปิ่นนายก
รวม 2 ฉบับ ศก 126 (1 เมษายน ร.ศ. 129)
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.1 ฉ./311 เรื่อง นายแปลก ขอเช่า
ที่หลวง ตำบลบ้านบาตร. (18 มิถุนายน ร.ศ. 128).
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.1 ฉ./313 เรื่อง นายปลื้มขอเช่า
ที่หลวง ตำบลบ้านบาตร (13 กรกฎาคม ร.ศ. 128)
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.1 ฉ./315 เรื่อง นายคิดขอเช่าที่ดิน
หลวง ตำบลบ้านบาตร (1 กรกฎาคม ร.ศ. 128)
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.1 ฉ./317 เรื่อง แสงภรรยานายเรือน
ขอเช่าที่หลวง ตำบลบ้านหล่อ อำเภออุตุสิต.
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.2./96 เรื่อง หม่อมหลวงเอี่ยม ขัณฑ์ภรรยา
ขอหนังสือสำหรับที่บ้าน ตำบลบ้านบาตร ได้ออกหนังสือแล้ว กระทรวงวังคัดค้านว่า
เป็นที่หลวง (1 สิงหาคม - 5 ธันวาคม ร.ศ. 121).
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น. 18.2/99 เรื่อง จางวางใหญ่ขอหนังสือ
สำหรับที่บ้านตำบลบ้านบาตร สอบได้ความว่าเป็นที่หลวง (18 ตุลาคม - 18 กันยายน
ร.ศ. 121).
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.18.2./149 เรื่อง อำแดงหนู ยกที่ดิน
ตำบลบ้านช้างหล่อพระ-คลองบ้านขมิ้นให้แก่ชายผู้หนึ่ง (10 กันยายน ร.ศ. 122)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. ร.5 น.8.9ค/193 เรื่อง จันทองขาว ขออนุญาตตั้ง
โรงรับจำนำ ตำบลถนนตีทอง (8-16 พฤษภาคม ร.ศ. 122)
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.22./163 เรื่อง มีคนร้ายลอบวางเพลิงมาถึง
ในหมู่บ้านพานถม 3 ครั้งแล้ว ชาวบ้านได้ช่วยกันดับเพลิง เพลิงจึงหาได้ลุกลาม
ต่อไป ไม่มีคำสั่งให้รีบสืบสวนจับตัวคนร้ายด้วยแล้ว (4-20 เมษายน ร.ศ. 125).
- เอกสารรัชกาลที่ 5. กระทรวงนครบาล ร.5 น.48.5/253 เรื่อง ขอคำสั่งถึงอำเภอให้ช่วย
ตามตัวนายคิด พลชาววังหลบหนีราชการอยู่บ้านบาตร กรุงเทพฯ, มอบให้ขุน
โลหการรับตัวไป (9-23 พฤศจิกายน ร.ศ. 125).

- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ม.ร. 5 ค/8 เรื่อง พระประสิทธิปฏิมาขอพระราชทานที่บ้านหม่อมเจ้าสุพรรณ
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ม.ร. 5 ค/33 เรื่อง หนังสือพระราชทานที่มีพระองค์เจ้ารังสิต (11 พฤศจิกายน ร.ศ. 116 - 23 มิถุนายน ร.ศ. 135).
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. ม.ร. 5 ค/35 เรื่อง ที่บ้านช่างหล่อ (8 พฤษภาคม ร.ศ. 122 - 4 มิถุนายน ร.ศ. 124).
- เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 รล. - พ.ศ. เล่ม 3 (จ.ศ. 1239-1245) เรื่องพระเทพศรีวัชรินทร์ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องขอเลขใน กรมพระเทพศรีมาไว้ในกรมช่างสิบหมู่ 15 คน (จ.ศ. 1240)
- เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย ร.5 รล. - พ.ศ. เล่ม 3 (จ.ศ. 1239-1245) เรื่องหม่อมเจ้าโมราทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องขอเงินราชการที่ ค้างและถวายจำนวนเลขที่ควบคุมและขอรับราชการ ในกรมช่างสิบหมู่ (จ.ศ. 1240)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5. กระทรวงโยธาธิการ. ม.ร. 5 ยย/21 เรื่องสร้าง ถนนราชดำเนินนอก และประกาศสร้างถนนเทวียุโรปาตร และตัดถนนข้าวสาร.
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงวัง ร.5 ว 33/1 ช่างสิบหมู่ (14 ธันวาคม - 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงวัง ร.5 ว. 33/13 เรื่อง กรมช่างสิบหมู่ และกรมฝีมือ (7 เมษายน ร.ศ. 112 - 30 กันยายน ร.ศ. 116)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงวัง ร.5 ว.33/8 เรื่อง ขอพระราชทานุญาต ช่างทหารในญวน 1 ช่างกระฉก 1 ช่างเหล็กเหลาราง 1 รวม 3 กรม มาขึ้นอยู่ใน กระทรวงวัง (ช่างสิบหมู่) ร.ศ. 18 (1-12 พฤษภาคม 118).
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ ร. 5 ศ. 2/3 เรื่อง ความเห็น พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เรื่อง การจัดการศึกษา ร.ศ. 117 (8 เมษายน - 23 กุมภาพันธ์ 117)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ. 2/7 เรื่อง รายงาน นายสนั่น เรื่อง การตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ. 117 (27 ตุลาคม 117 - 20 มิถุนายน 122)

- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.2/9 เรื่อง ทูลเกล้าฯ รายงานของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ เรื่อง การศึกษาแห่งประเทศไทยปี ร.ศ. 121 (17 เมษายน - 24 มกราคม 122)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ ร.5 ศ.5/81 เรื่อง สร้าง โรงเรียนวัดราชบูรณ ร.ศ. 121-129 (6 กันยายน 121 - 10 ตุลาคม 129)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6 กระทรวงวัง ร.6 ว.9/1 เรื่อง ยกกรมช่างมารวมอยู่ในกรมศิลปากร (พ.ศ. 2454-2456)
- เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ ร.6 ศ.4/53 เรื่อง โรงเรียนเพาะช่าง (17 ตุลาคม 2456/2466)
- เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ ร.6 ศ.10/13 เรื่อง ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 สำหรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย คราวที่ 1 พ.ศ. 2455 (18 ตุลาคม ร.ศ. 131)
- เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 7 เบ็ดเตล็ด ร.7 บ.113/7 เรื่อง แผนกศิลปากรและเรื่อง ให้เจ้าพระยาวรวงศาฯไปทำงานแทนอุปนายกและเรื่องโอนงานแผนกก่อสร้างจากศิลปากรไปอยู่กระทรวงวัง (11 มีนาคม พ.ศ. 2473 - 12 สิงหาคม 2475)
- เอกสารรัชกาลที่ 7 กระทรวงศึกษาธิการ ร.7 ศ. 4/79 เรื่อง โรงเรียนเพาะช่าง (15-23 เมษายน 2475)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 1/191 เรื่อง โปรดเกล้าฯ ชานนามเครื่องทำถมนหินน้ำกรตอย่างใหม่ว่า "ถมจุฑาธุช" (29 มกราคม - 7 กุมภาพันธ์ 2466)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 2/84 เรื่อง ระเบียบการหักลดกรรมและพินัยการ (2 เมษายน 2455- 16 เมษายน 2456)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 12/9 เรื่อง แสดงศิลปหัตถกรรม (2 สิงหาคม - 20 ธันวาคม 2458)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/1 เรื่อง รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม พ.ศ. 2455 (1 ตุลาคม - 30 พฤศจิกายน 2455)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/2 เรื่อง รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม (18 ธันวาคม - 28 กุมภาพันธ์ 2455)

- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/4 เรื่อง
รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม (5 กันยายน - 23 มีนาคม 2456)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/5 เรื่อง
รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม พ.ศ. 2456 (2 ธันวาคม 2456 - 23 มิถุนายน
2457)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/8 เรื่อง
แสดงผลศิลปหัตถกรรม (28 ธันวาคม - 11 มกราคม 2457)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/9 เรื่อง
แสดงผลศิลปหัตถกรรม (2 สิงหาคม - 20 ธันวาคม 2458)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/10 เรื่อง แสดง
ศิลปหัตถกรรม ศก 2458 (11 กันยายน 2458 - 28 สิงหาคม 2459)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 17/11 เรื่อง
การแสดงหัตถกรรมและพณิชยการ ประจำปีศก 2459 (16 สิงหาคม - 19 สิงหาคม
2459)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 26/157 เรื่อง
ระเบียบการกระทรวงธรรมการ ว่าด้วยการฝึกหัดครูในกรมศึกษาธิการ (24 สิงหาคม
2461)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 44/61 เรื่อง
รายงานการศึกษากรุงเทพฯ พ.ศ. 2467 (23 มิถุนายน 2469)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50/916 เรื่อง
ตั้งโรงเรียนสุศิลปการสอนวิชาช่าง (17 มิถุนายน - 10 กรกฎาคม 2435)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/2 เรื่อง
สมเด็จพระนางเจ้าบรมราชเทวี ทรงพระราชดำริในการตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาช่าง
(23 มกราคม 2438)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/4 เรื่อง ให้
ไม้สำหรับแกะตราแก่โรงเรียนช่าง (31 ตุลาคม 2454)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/5 เรื่อง ดำริ
จะสร้างโรงเรียนเพาะช่าง (พ.ศ. 2454 - 2456)

- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/7 เรื่อง สมเด็จพระบรมราชเทวี ประทานเงินสร้างเครื่องให้แก่โรงเรียนช่าง (31 พฤษภาคม - 3 มิถุนายน 2455)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/8 เรื่อง นักเรียนสมัครเรียนที่โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณ (12 สิงหาคม 2455)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/10 เรื่อง ครู โรงเรียนเพาะช่าง (26 สิงหาคม 2455 - 2 มิถุนายน 2458)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/19 เรื่อง การเปิดโรงเรียนเพาะช่าง (27 ธันวาคม - 7 มกราคม 2456)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/20 เรื่อง รายงานการเปิดโรงเรียนเพาะช่าง (7 มกราคม 2456)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/24 เรื่อง การก่อสร้างโรงงานโรงเรียนเพาะช่าง (22 กรกฎาคม - 16 ธันวาคม 2457)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/25 เรื่อง ขุนศรีกระสาปนิกิจ สมัครเข้ารับราชการโรงเรียนเพาะช่าง (29 กรกฎาคม 2457)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/28 เรื่อง โรงเรียนเพาะช่าง ขออนุญาตให้นักเรียนชั้นเตรียมเป็นนักเรียนฝึกหัดครูช่าง (9 กันยายน 2457 - 21 พฤษภาคม 2458)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/29 เรื่อง โรงเรียนเพาะช่างขอเงินรางวัลให้แก่ช่าง (11 ธันวาคม 2457)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/40 เรื่อง ความเห็นเรื่องจัดโรงงานเพาะช่าง (16 เมษายน 2460)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/41 เรื่อง นายนิกร ศรีสุภหัตถ์ ขอรับราชการโรงเรียนเพาะช่าง (25-27 มิถุนายน 2460)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/42 เรื่อง เปลี่ยนแปลงเงินเดือนโรงเรียนเพาะช่าง (13 กุมภาพันธ์ 2460 - 10 กรกฎาคม 2461)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/43 เรื่อง รองอำมาตย์ตรี ขุนศรีกระสาปนิกิจ หัวหน้าช่างแกะถึงแก่กรรม (6 มีนาคม 2460)

- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/50 เรื่อง
โรงเรียนเพาะช่างขออนุญาตรับหลวงหิรัญเวหารับราชการ และให้ได้รับเงินเดือน
เดือนละ 70 บาท (12 สิงหาคม 2463)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/53 เรื่อง
โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย
ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนเพาะช่าง (3 มิถุนายน - 27 กรกฎาคม 2465)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/54 เรื่อง
ระเบียบการโรงเรียนเพาะช่าง (พ.ศ. 2465)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/64 เรื่อง
ร.อ.ต. เบื้อง ช่างเขียนโรงเรียนเพาะช่างลาออก และเลื่อนนายหรรณ นายชลินทร์
นายโพธิ์ เข้ารับตำแหน่งแทนกัน (2 มีนาคม 2469 - 27 เมษายน 2470)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/72 เรื่อง
ส่งตำราการทำลายรดน้ำอย่างใหม่ให้เป็นสมบัติของโรงเรียนเพาะช่างกับให้จ่าย
รางวัลแก่ขุนปฏิภาค 100 บาท ขุนอภิสิทธิ์ 50 บาท (17 ตุลาคม 2472 - 8
กรกฎาคม 2473)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 50.2/73 เรื่อง
โรงเรียนเพาะช่างขออนุญาตขอเงินซื้อเครื่องมือและเครื่องใช้ต่าง ๆ
(27 พฤศจิกายน 2472)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 62/28 เรื่อง
ประวัติสามัคยาจารย์สมาคม
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ (2) ศธ. 15.2.1/39
เรื่อง การอบรมให้รู้สึกในเรื่องชาตินิยม (25 ตุลาคม 2495 - 26 มีนาคม 2496)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 0701.9.10.16/5
เรื่อง กรรมการจัดงานแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียน (2504-2506)
- เอกสารสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 0701.31/4 เรื่อง
ตั้งโรงเรียนศิลปากร (พ.ศ. 2477-2482)
- เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 0701.31/8 เรื่อง ระเบียบการโรงเรียน
ศิลปากร (พ.ศ. 2478)

- เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 0701.31/12 เรื่อง ตั้งโรงเรียนศิลปากร (พ.ศ. 2478-2482)
- เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. 0701.36/98 เรื่อง ระเบียบการ
วิจารณ์ศิลปแห่งกรมศิลปากร (ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างตกแต่ง)
- เอกสารสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี สร. 0201.14.1/11 เรื่อง
โรงเรียนเพาะช่างขอให้ราชการอุดหนุนการทำเหรียญตรา (พ.ศ. 2478)

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,
2521.

กฎหมายในรัชกาลที่ 5 เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2541. (พิมพ์
พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิตติ ดิงสมบัติ).

กรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, คณะ. ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1.
กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521.

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ 1171-1173. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา พระสุเมรุ, 2513 (มูลนิธิ
พระบรมราชอนุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรม
ราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพ ครบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513).

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 2 จ.ศ 1173. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา พระสุเมรุ, 2514 (มูลนิธิ
พระบรมราชอนุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรม
ราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพ ครบ 203 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2514).

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1-4. กรุงเทพฯพระนคร: กองหอสมุดแห่งชาติ, 2530. (รัฐบาลใน
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช. จัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวายสนอง
พระมหากรุณาธิคุณ ในนามวงกลมเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ 200 ปี
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2530).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2 หมวด. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2505. (พิมพ์พระราชทานแจกในงานศพ พันตรี หม่อมเจ้าไตรทิพเทพสุตา เทวกุล).

----- พระราชนัดถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์

มหาวิทยาลัย, 2521. (ในงานฉลองครบ 84 ปี มหาวิทยาลัย).

- ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขาธิการ, 2537.
(พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายประกอบ หุตะสิงห์ วันที่ 24 ธันวาคม พุทธศักราช 2537).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. จดหมายเหตุ พระราชกิจรายวันฯ ภาค 1 พระนคร: โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ, 2476. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี ปรีะกา (2476).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 3. จ.ศ. 1239. พระนคร: โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ, 2476. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพเจ้าดารารัศมี พระราชชายา).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ปีเถาะ จ.ศ. 1241. พระนคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2513. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระปฎิเวทย์ วิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์ วันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2513).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 7. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าธำรงศิริ ศรีธวัช).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 8. พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2514. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายชุมพล กุลมาตย์ วันที่ 21 ธันวาคม พระพุทธศักราช 2514).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 9. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เยาวภาพงศ์สนิท).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 10. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัฒนจาตุรนต์).

- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 11. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ

- ธนากร, 2478. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมอ่อน รพีพัฒน์ วันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2478).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 12. พระนคร: เติลเมล์, 2479. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 13. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 14. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2480. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมใหญ่ เทวกุล).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 16. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2481. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาอภัยราชา มหายุติธรรมธร).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 18. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2483. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยากำแหงสงคราม (มลิ ยุกตนันท์ วันที่ 9 เมษายน 2483).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 23. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: เลียงเจี๊ยนจงเจริญ, 2510. (พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายบันลือ รักวานิช วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2510).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ ภาค 24. พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2508. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าจงกลนีวัฒนวงศ์).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ พุทธศักราช 2433 (ปีชวด จุลศักราช 1252). พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2514. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงวลัย เทพาธิบดี (ลั้ย บุนนาค วันที่ 14 พฤศจิกายน 2514).
- จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันฯ พุทธศักราช 2434. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสงวน จันทรสาธา).
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2470.

- . พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระเจ้าอรรคมหาธิรณานิธิ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล).
พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชม, 2485.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ.
พระนคร: สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, 2497.
- . บันทึกรับสั่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์ สุนทราธิ
สวัสดิกุล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บำรุงบัณฑิต, 2530.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. ม.ป.ท., 2498. (พิมพ์ในงาน
ฉาปนากิจศพ หม่อมแก้วทนิกร ณ อยุธยา และ นายฤทธิสำแดง).
- . เรื่อง โบราณคดีจากลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับหลวง
บริบาลบุรีภัณฑ์. พระนคร: ศิลปาบรรณาคาร, 2503.
- ตำนานวัดกุสุมาลย์ต่าง ๆ. พระนคร: กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2500.
- ทำเนียบนามภาคที่ 2 ทำเนียบข้าราชการวังหลวงและทำเนียบสมณศักดิ์. ม.ป.ท., 2511.
(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองเสวกตรีขุนนางจาง)
- ทำอย่างไรสินค้าซึ่งเกิดด้วยหัตถกรรมของคนไทยจึงจะเจริญขึ้นตามสมควรได้. วิทยากรย.
7(ร.ศ. 126): 360-366.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. กรุงเทพมหานคร:
กรมศิลปากร, 2531.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2504.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. กรุงเทพมหานคร: กรม
ศิลปากร, 2538.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนคร:
องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2504.
- ธรรมการ, กระทรวง. ข้อบังคับสามัคยาจารย์สมาคม ร.ศ. 130 ม.ป.ท., 130 (กจข. น.
ศธ./160)
- . ระเบียบการหัตถกรรมและพาณิชย์การ ศก. 2456. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (กจข. น.
ศธ./169)
- นิศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา. บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ. เล่มที่ 1-4. พระนคร:
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสยามสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506.

- , บันทึกเรื่องความรู้อย่าง ๗. 5 เล่ม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521.
- , และสมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า. 27 เล่ม. พระนคร: โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2504.
- นางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ 14 พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513.
- นายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. ประชุม
หมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
เลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528.
- , ประชุมพระราชรับสั่ง ภาค 4 ตอนที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้า
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1203-1205. กรุงเทพมหานคร: สำนักเลขาธิการนายก
รัฐมนตรี, 2537.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (คณะรัฐมนตรีพิมพ์งาน
พระราชทานเพลิงพระศพพันเอกพระยาศรีสวัสดิราช วรณัฐ วันที่ 8 มิถุนายน 2511).
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฉบับสมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา,
2510.
- ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.
- ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
- ปาลเลกซ์, มงเชญอร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพมหานคร:
ก้าวหน้าการพิมพ์, 2520.
- พระราชกฤษฎีกากำหนดงานในอาชีพและวิชาชีพที่ห้ามคนต่างด้าวทำ พ.ศ. 2522 ราชกิจจา
นุเบกษา. 96 (14 พฤษภาคม 2522): 75-80.
- พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ ฉบับที่ 2. ราชกิจจานุเบกษา 60 (1 มกราคม 2486):
208-212.
- พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478.
(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตน์จาตุรนต์).
- พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1-2 ธนบุรี:
กรมศิลปากร, 2505.
- พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3-4 พระนคร:
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์บทละคร รัชกาลที่ 2 กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2508.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายเหตุพระราชพิธีลงทรงสมเด็จฯ

เจ้าฟ้ามหาวิชรุณนิศ สยามมกุฎราชกุมาร ในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: ประจักษ์
การพิมพ์, 2513. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ตำรวจเอกพระพิริยชนคดี).

ยิ้ม ปันขายางกูร และคนอื่น ๆ งานพระเมรุมาศสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรุงเทพมหานคร:
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2528. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระ
พระนางเจ้ารำไพพรรณี, พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 วันที่ 9 เมษายน 2528)

----- จดหมายเหตุงานพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 7 และจดหมายเหตุพระ
ราชพิธีลงทรง. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมฆาเพชร, 2535. (พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายยิ้ม ปันขายางกูร).

----- และคนอื่น ๆ. ผู้รวบรวม. ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ
พิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2528.

ระเบียบโรงเรียนเพาะช่าง พ.ศ. 2456 พระนคร: โรงพิมพ์โรงเรียนสตรีเนติศึกษา, 2516.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 จ.ศ. 1236. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2 จ.ศ. 1237. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 3. จ.ศ. 1238. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 จ.ศ. 1239. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 จ.ศ. 1240. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 6 จ.ศ. 1241. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ,
2540.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30 พระพุทธศักราช 2456. ภาค 1-2. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 31 พระพุทธศักราช 2457. ภาค 1-2. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

รามธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์

บทเสภาสามัคคีเสวก. พระนคร: มุลินิมิหมามงกุฎราชวิทยาลัย, 2502.

เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม 2. (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์สำนัก

ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ฯพณฯ นายจิตติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513).

วิศาลศิลปกรรม, หลวง. ตำราวิชาช่างประดับมุก. พระนคร: สำนักวัฒนธรรมทางศิลปกรรม

สภากวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2497.

ศิลปากร, กรม. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 กรุงเท-

มหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.

-----, รายงานการประชุมคณะที่ปรึกษาและคณะกรรมการร่างหลักสูตรของศูนย์ฝึกอบรม

ช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี. ครั้งที่ 1/2531, 26 ธันวาคม 2531. (อัดสำเนา)

-----, คำสั่ง กรมศิลปากรที่ 1135/2531 เรื่อง แต่งตั้งที่ปรึกษาและคณะกรรมการร่างหลักสูตร

การจัดการศึกษาและฝึกอบรม การวัดและประเมินผล หลักฐานการศึกษาและฝึก

อบรมและการจัดการทั่วไปของศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่ จังหวัดสุพรรณบุรี 17

ตุลาคม 2531.

ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระ. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2512.

สารบาณูชี ส่วนที่ 1 คือ ตำแหน่งราชการ จ.ศ. 1245 เล่มที่ 1 พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2541.

สารบาณูชี ส่วนที่ 2 คือ ราษฎรในจังหวัด ถนน และตรอก จ.ศ. 1245 เล่มที่ 2 พิมพ์

ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2541.

หนังสือ COURT ข้าราชการเจ้านาย 11 พระองค์ทรงช่วยกันแต่ง เล่ม 1-2, พิมพ์ครั้งที่ 2

กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2537. (พิมพ์พระราชทานเนื่องในพระราช

พิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี).

หนังสือจดหมายเหตุ (The Bangkok Recorder) เล่ม 1-2. กรุงเทพมหานคร: สำนักข่าวเลขาธิการ, 2537. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย ชุนตระกูล ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 25 ธันวาคม พุทธศักราช 2536).

เอกสารชั้นรอง

ก่องแก้ว วีระประจักษ์, นิยะดา ทาสุนธ์ และ ดวงมัลย์ เมฆสวัสดิ์. *ผู้ลายทอง ภาค 2*

ตอนที่ 4 (สมัยรัตนโกสินทร์ กท. 286 - กท. 373). กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2532.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ วิรัตน์ อุณาพราราม. *คัมภีร์ใบลาน ฉบับหลวงในสมัย*

รัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2527. (กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ 700 ปี ลายสือไทย พุทธศักราช 2527).

กอตชัลค์, หลุยส์. *การเข้าใจประวัติศาสตร์ : มูลบท ว่าด้วยระเบียบวิธีประวัติศาสตร์.*

แปลโดย ธิตีมา พิทักษ์ไพรวรรณ แปลจาก Understanding History : A Primer of Historical Method. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2525.

กาญจนาภรณ์. *ชุด เมื่อวานนี้ กรุงเทพฯ.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2524.

การทำอากาศยานแห่งประเทศไทย. *ช่างสิบหมู่.* พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2540.

กุลพันธุ์ธาดา จันทิโพธิ์ศรี. *การอนุรักษ์ ผู้ลายรดน้ำเขียนสี ในพระที่นั่งพุทธไธสวรรย์ ด้วยวิธีวิทยาศาสตร์.* กรุงเทพมหานคร: งานเผยแพร่ สำนักเลขาธิการกรมศิลปากร, 2531.

เกรียงวูธ สมุทกรสิน, และคณะ. *กระบวนการพยุหยาตราชลมารค.* กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์อรุณการพิมพ์, (ม.ป.ป.).

เกรียงศักดิ์ ชานนารอด. *รายงานการวิจัยเรื่อง จิตรกรรมฝาผนังสมัยรัชกาลที่ 3.* กรุงเทพฯ:

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าวิทยาเขตเจ้าคุณทหารลาดกระบัง, (ม.ป.ป.).

คณิตา เลขะกุล. อันชาติใดไร้ช่างชำนาญศิลป์, อนุสาร อ.ส.ท. 17(ธันวาคม 2519): 10-13.
ครูช่างปั้นนันทนชื่อเพทาย. วารสารประชาสัมพันธ์ เพาะช่างอำลาอาลัยอาจารย์. (ม.ป.ท.,
ม.ป.ป.).

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. การศึกษากับการสืบทอดและการเสริมสร้างวัฒนธรรม.

พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวง
ศึกษาธิการ, 2525.

คึกเดช กันตามระ. การศึกษาวิวัฒนาการและการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของศิลปะและ
สังคมจากสัญลักษณ์พระพุทธปฏิมากร. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยศึกษา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.

คู่มือนักศึกษา โรงเรียนผู้ใหญ่วัดบ้านดอน ปีกการศึกษา 2541. ม.ป.ท.,ม.ป.ป.

เครื่องมุก. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, 2524. (กรมศิลปากร
พิมพ์ในงานเฉลิมพระเกียรติครบรอบวันประสูติ 100 ปี จอมพล สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต 29 มิถุนายน
2524)

งานช่างสิบหมู่. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 1 (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

งานช่างหล่อ. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 12 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

งานช่างหุ่น. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 4 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

งานพระเมรุมาศ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
อมรินทร์, 2539.

จดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7.
(พระเมรุมาศและอาคารภายในบริเวณทูลราชรถ ราชยานและเครื่องประกอบ
พระราชพิธี วารสารศิลปากร ฉบับพิเศษ 2529): 330-361.

จรรยาวัสต์ สุสวัสต์. ศิลปวัฒนธรรมไทยกับหัวโขน ใน เชิดชูเกียรติ ม.ร.ว. จรรยาวัสต์
สุสวัสต์ หน้า 13-16. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, 2528.

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. ช่างและย่านบ้านช่างในกรุงศรีอยุธยา. ใน เอกสารประกอบการ
สัมมนาทางวิชาการเรื่อง กรุงศรีอยุธยา : อุทยานธรรมไทย. หน้า 1-50. เสนอที่
บ้านรับรอง บริเวณจวนผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา 22-25 สิงหาคม
2533.

- , ช่างกลึงฟุ้งช่างชัก ช่างสลักฟุ้งช่างเขียน. *ศิลปกรรมปริทรรศน์*. 3 (มกราคม - กุมภาพันธ์ 2531): 30-31.
- , ช่างศิลป์ไทย. *วารสารวัฒนธรรมไทย* 12 (มิถุนายน 2515): 4-10.
- , ช่างสิบหมู่ *ความรู้คือประทีป* : 23-29.
- , ช่างสิบหมู่. *อนุสรณ์พันตรี บุญเทพ ปริชานนท์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, 2521. (อนุสรณ์พันตรี บุญเทพ ปริชานนท์ 28 เมษายน 2523)
- , ช่างสิบหมู่. ใน *วัดกษัตราธิราชวรวิหาร*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2520.
- , ธรรมเนียมไหว้ครูช่างศิลปกรรม. ใน *ศิลปกรรมบัณฑิตวิทยาลัยเทคโนโลยีอาชีวศึกษาวิทยาเขตเพาะช่าง*. กรุงเทพมหานคร: สยามออฟเซ็ท, (ม.ป.ป.)
- , *บทวิทยุรายการไทยศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ข้อมูลไทยศึกษา สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- , วัดสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างและปฏิสังขรณ์. ใน *ตำนานวัดกุสุมาณต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา และสมเด็จพระศรีสุลาลัยพระบรมราชชนนีพันปีหลวง โดยผู้เฒ่าเล่ามา*. พิมพ์ครั้งที่ 7 กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- เจนจิตต์ กุลทลบุตร. ศิลปการช่าง. ใน *ไหว้ครูเพาะช่าง วันที่ 7 กรกฎาคม 2526*
กรุงเทพมหานคร: สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตเพาะช่าง, 2526.
- เจริญศรี ศรีเนาวรัตน์ นัตถกรรม ใน *ชีวิตและผู้คน 200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 332-345.
ของ บัณฑิตเย. *จิตรกรรมไทยสกุลช่างต่าง ๆ* แปลโดย สนธิวรรณ อินทรليب. นครปฐม:
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.
- ช่างปั้น. *สารกรมศิลปากร* 6 ฉบับที่ 5 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)
- ช่างปูนปั้นที่เพชรบุรี บ้านและสวน 11, 127 (มีนาคม 2530): 124-128.
- ช่างสลัก *วารสารไทย* 3, 11 (กรกฎาคม - กันยายน 2526) : 49-50
- ช่างสิบหมู่คืออะไร. ใน *รายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลปวัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรมศิลปากร ปี 2533 ณ วิทยาลัยนาฏศิลปกาฬสินธุ์ วันที่ 26-28 กุมภาพันธ์ 2533*. ม.ป.ท., 2533.
- ช่างสิบหมู่...ชีวิตไทย. *บ้านเมือง* (6, 8, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 24, 27, 28 กุมภาพันธ์ 2526): 12.

- ช่างสิบหมู่...ชีวิตไทย. บ้านเมือง (1, 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 24, 27, 29 มีนาคม 2526): 12.
- ช่างสิบหมู่...ชีวิตไทย. บ้านเมือง (3, 4, 5, 7, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 24, 26, 27, 28, 29 เมษายน 2526): 12.
- ช่างสิบหมู่...ชีวิตไทย. บ้านเมือง (1, 2, 3, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 17-24, 26, 28, 30 พฤษภาคม 2526): 12.
- ช่างสิบหมู่. วารสารไทย 2, 5 (มกราคม - มีนาคม 2525): 53-55.
- ช่างสิบหมู่. สกุลไทย 25, 1302 (2 ตุลาคม 2522): 40-41.
- ช่างสิบหมู่. สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 37, 3 (1-7 กรกฎาคม 2533): 59-60.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ สุชาติ สวัสดิ์ศรี, บรรณาธิการ. ปรัชญาประวัติศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- ชุมพ์ โชคดี. ช่างปั้นลายบุษบก ในพระตำหนักวาศุภรีที่อารีทิสต์ ละแวกหน้าพระลานไม่รู้จัก. ศิลปวัฒนธรรม 12 (ธันวาคม 2533): 82-83.
- ชุมนุมส่งเสริมวัฒนธรรมไทย วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, รวบรวม ช่างสิบหมู่: 59-66.
- จุลีนุช บุรณเวช. ช่างเขียน วัดพระเชตุพนฯ อักษรศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร 5 (2525): 125-143.
- โชติ กัลยาณมิตร. นายช่างเอก ในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร 4-5 (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525): 41-66.
- . ผลงาน 6 ทศวรรษของช่างไทย. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสถาปนิกสยาม, 2520.
- . พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปะที่เกี่ยวข้อง. กรุงเทพมหานคร: การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2518.
- . แผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนากรุงรัตนโกสินทร์. เสนอสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม กรุงเทพฯ: พิมพ์พรณการพิมพ์, ม.ป.ป.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2533.
- ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, ม.จ.. ป้าป้อนหลาน. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2511. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระชันษาครบ 5 รอบ 26 กันยายน 2511).

ดำเนิน เลชะกุล. การทหารสมัยอยุธยา. ใน *รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี* 2 เล่ม.

พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510.

-----, การสร้างวัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน *มรดกของชาติ*, หน้า 15-22.

กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการ
คณะรัฐมนตรี, 2536.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช. เรื่อง *โบราณคดีจากลายพระหัตถ์ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช*
ดำรงราชานุภาพกับหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2503.

-----, ว่าด้วย มูลเหตุแห่งการสร้างวัด. ใน *ชุมนุมปาฐกถา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2508.

ตรี อมาตยกุล. *ประวัติศาสตร์ศิลปกรรมไทย*. พระนคร: กรมศิลปากร, 2493.

ดลียง. ใน *พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์*. ม.ป.ท., 2523. หน้า 99-101. (มูลนิธิพิพิธภัณฑ์
วังวรดิศ พระญาติ และมิตรของหม่อมเจ้าพันธุ์ทิพย์ บริพัตร พิมพ์ถวายเป็นที่ระลึก
งานฉลองพระชันษาครบ 84 พรรษา วันที่ 17 กุมภาพันธ์ 2523)

ตาฝั่ง (นามแฝง) ช่างสิบหมู่. *นิตยสารการทำเรือนั่งประเทศไทย*. 30, 306 (กรกฎาคม
2526): 71-74.

ท. กล้วยไม้ ณ อยุธยา. (นามแฝง) *สองร้อยปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. ใน *กรุงเทพฯ 2 ศตวรรษ*,
หน้า 10-11. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2524.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. *พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร*. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์อักษรไทย, 2530.

-----, *พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร*. กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์สมมิตร
พรินติ้ง, 2539.

เทพลักษณ์เลขา, หลวง. หอศิลป์. พระนคร: โรงพิมพ์สี่ไทย, 2512.

เทวาธิราช ป.มาลากุล, ม.ร.ว. *ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมทางศิลปกรรม*. สำนักวัฒนธรรม
ทางศิลปกรรม สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2500.

อึ้ง เปรมปรีดี สุวิทย์ ไททยวัฒน์ และ ชมพูนท วราศิริ. การช่างดั้งเดิมของไทย หน่วยที่ 9 ใน
เอกสารการสอนชุดวิชาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของไทย (12307) หน่วย
ที่ 8-15 นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2534.

อํารงศักดิ์ อายุวัฒนะ ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ภาคต้น. พิมพ์ครั้งที่ 2 นครหลวง: บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2515.

ธิติกร (นามแฝง) งานช่างสิบหมู่. สตรีสาร 42, 35 (19 พฤศจิกายน 2532): 22-24.

น. ณ ปากน้ำ. (นามแฝง) คำถาม-คำตอบ เรื่องศิลปะไทย. กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2524.

----- . งานจำหลักไม้ ศิลปะและสถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธิ
การพิมพ์, 2537.

----- . พจนานุกรมศิลป์. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2530.

----- . วัฒนาการลายไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2524.

----- . ศิลปกรรมในบางกอก. พระนคร: เกษมบรรณกิจ, 2514.

----- . ศิลปะกับโบราณคดีในสยาม. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520.

----- . ศิลปะปูนปั้นของช่างเพชรบุรีสมัยกรุงศรีอยุธยา. เมืองโบราณ 1 (มกราคม -
มีนาคม 2532): 86-92.

----- . และ สุตารา สุขฉายา. พระที่นั่งพุทไธสวรรย์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2540.

นริศรานุวัตติวงศ์. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา. ภาพทศชาติ (ม.ป.ท.), 2525.

นายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการเอกลักษณ์แห่งชาติ. พระราชพิธี กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2524.

นายมี มหาดเล็ก. กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป. 2530 (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระ
ปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ
200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 31 มีนาคม 2530).

นิทรรศการเชิดชูเกียรติใหม่ค ว่องสวัสดิ์ ศิลปินแห่งชาติ ปีพุทธศักราช 2530 สาขาทัศน
ศิลป์ (จิตรกรรม) ณ หอศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ วันที่ 1-15
พฤษภาคม 2533. (ม.ป.ท.), 2533.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์และการวิจัยประวัติศาสตร์. ใน ปรัชญาประวัติศาสตร์.

พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

----- . และ นฤมล อธิวัฒน์, บรรณาธิการ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. ฉบับตัวเขียน. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ, 2539.

นิพนธ์ ขำวิไล. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ กับศิลปกรรม. ใน *เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ*. กรุงเทพมหานคร: ธนาคารกรุงเทพ จำกัด 2521. (พิมพ์ในศุภวาระครบรอบ 210 ปี วันพระบรมราชสมภพ 24 กุมภาพันธ์ 2521).

เนตรนภิศ นาควัชร, ปิยนาด บุนนาค และ จุลทัศน์ พายมรานนท์. *วัดในกรุงเทพฯ: การเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525)*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525. (เนื่องในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ครบรอบ 200 ปี)

แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. *พระราชวังและวังในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2325-2525*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

-----, *ศิลป์ความคิด*. กรุงเทพมหานคร: อี.เอส.ที. พรินต์., 2537.

-----, และคนอื่น ๆ. *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

ปภินกคดี. ม.ป.ท., 2503. (ที่ระลึกในงานฌาปนกิจ หม่อมราชวงศ์หญิง ศศิโสม เกษมศรี).

ปภินกวิทยา. *สยามจดหมายเหตุ. พุทธศักราช 2525*. กรุงเทพมหานคร: สยามบรม, (ม.ป.ป.).

ปรง เกิดมีสุข. *แผนที่ 71 จังหวัดพร้อมด้วยประวัติ*. พระนคร: โรงพิมพ์นิยมกิจ, 2509.

ปัญญา นิตยสุวรรณ. *การสร้างหัวโขน. วารสารไทย: 45-48, 88-90.*

-----, *หนังใหญ่. วารสารไทย: 25-31.*

ประกิต (จิตร) บัวบุศย์. *เพาะช่างที่รัก*. ใน *วารสาร แดง-ดำ (2528): 25-27.*

ประพัฒน์ ศรีณรงค์. *การฟื้นฟูวัฒนธรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. ศิลปากร 27 (กันยายน 2526): 46-68.*

ประพัฒน์ โยธาประเสริฐ. *จิตรกรรมไทยบนฝาผนัง*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2530. (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางผ่องศรี โยธาประเสริฐ)

ประวัตินานอุณห ศเวตมัลย์. ใน *ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระนคร*. โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2512.

ปรีดีธรรมธาดา, พระยา. (แพ ตระลักขมณ) *โบราณศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่สาม (ในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พันตรี หลวงบรรหารศุภวาท. (พลายบรรหารศุภวาท)) (ม.ป.ท.), 2515.

ปัญญา บริสุทธิ์. งานวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์วัฒนธรรมไทย สมัยรัตนโกสินทร์

พ.ศ.2325-2394. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2529.

เปลื้อง ณ นคร. พจนะ สารานุกรม ฉบับทันสมัย. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

ไทยวัฒนาพานิช, 2518.

ฝีมือช่างไทย ใน บทวิหิตอยู่อย่างไทย พุทธศักราช 2528-2529. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2529.

ฝีมือช่างสิบหมู่. ใน บทโทรทัศน์อยู่อย่างไทย พ.ศ. 2528. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2531.

พระครูโกศลธรรมประพุทธ. ศิลปะลายหยวก. วารสารวัฒนธรรมไทย 6 (ตุลาคม 2509):

52-53.

พระบฏและสมุดภาพไทย. กรุงเทพฯ, (ม.ป.ท.), 2527. (พิมพ์เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมฯ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และวาระครบรอบ 7 ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

หอศิลป์)

พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย ของศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์และ

พุทธศิลป์ในประเทศไทย พระนิพนธ์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ

ดิศกุล. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักข่าวกรองแห่งชาติ สำนักนายก

รัฐมนตรี, 2540. (สำนักข่าวกรองแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์เป็นที่ระลึกใน

พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดเวียงวายุภักดิ์ อำเภอบางปะอิน จังหวัด

พระนครศรีอยุธยา วันที่ 8 พฤศจิกายน 2540).

พุทธอาจารย์, สมเด็จพระ. (เกี่ยว อุปเสโณ). ประวัติวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร. กรุงเทพ-

มหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2534.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. อภิเษก พระนคร: โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา, 2510.

พุทธทรัพย์ ทองทา. ช่างสิบหมู่: เครื่องวัดความเจริญของชาติ. เดลินิวส์ วันที่ 22 มีนาคม 2538:

5.

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. เรื่องฉากลายรดน้ำใบพระที่นั่งดุสิต-

มหาปราสาท (ม.ป.ท.) 2512 (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น

บุญยศิริพันธุ์ 27 มกราคม 2512)

ทิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย*

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2435-2394) กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

เพลินพิศ กำราญ. *พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ครบ 200 ปี. กรุงเทพมหานคร: กอง*

วรรณคดี และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2527.

----- *พิธีไหว้ครูศิลปการช่าง. ศิลปากร. 24 (กันยายน 2523): 5-17.*

เพาะช่าง, วิทยาเขต. *ช่างสิบหมู่. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ม.ป.ป. (ที่ระลึกวันมูทิดาจิต วันที่*

30 กันยายน 2520)

โพธิ์ ใจอ่อนนุ่ม. *หนังสือคู่มือลายไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: โรงพิมพ์อุดม, 2500.*

ไพโรจน์ สาลิรัตน์. *ช่างทองหมู่บ้านตรอกสุเหร่า. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต*

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. *จดหมายเหตุพระราชพิธีลงทรงสมเด็จฯ*

เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร ในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: ประจักษ์

การพิมพ์, 2513 (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจเอก พระพิณิจชนคดี

(พิณิจ อินทรทูต).

ภิญโญ กมลารณ. *การศึกษาลักษณะชุมชนบ้านบาตร อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย*

จังหวัดกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515.

มนัส อารยพัฒน์. *ภาพเขียนลายรดน้ำอาจารย์แต้ม และศิษย์แห่งโรงเรียนช่างศิลป์. เอกลักษณ์*

ไทย. 1 (พฤษภาคม 2520).

มรดกจากช่างสิบหมู่. *กสินรี (เมษายน 2534): 54-69.*

มหาดไทย, กระทรวง. *คณะกรรมการอำนวยการแข่งขันกีฬาช่างแห่งชาติ. ช่างสิบหมู่. ใน งาน*

แข่งขันฝีมือช่างแห่งชาติ ครั้งที่ 14 ประจำปี 2534 วันที่ 8-9 มิถุนายน 2534 ณ

สถาบันพัฒนาฝีมือแรงงาน กรมแรงงาน สนามกีฬา กรุงเทพมหานคร: (ไทย-ญี่ปุ่น)

ยิ้ม ปันขยางกูร, ทองสืบ สุภมรรค์ และ กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, บรรณาธิการ. *ภาพสัตว์*

นิมพานต์จากสมุดไทยดำ ของหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายก

รัฐมนตรี: กรุงเทพมหานคร, 2525. (คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสาร

ทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2525).

รณสิทธิพิชัย, หลวง. *กิจการของกรมศิลปากร*. พระนคร: กรมศิลปากร, 2494. (กจข. น.
1/955)

รอง ศยามานนท์ และคนอื่น ๆ. *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507*. พระนคร: กระทรวง
ศึกษาธิการ, 2507.

ร้อยคำวัฒนธรรม พรรณนา ของสำนักศิลปกรรมราชบัณฑิตยสถาน. *ศิลปกรรมปริทรรศน์*
ฉบับพิเศษ 2 เมษายน 2534: 270-301. (ทูลถวายแด่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี ในวโรกาสที่พระชนมายุเวียนมาบรรจบครบ 36 พรรษา).

ราชบัณฑิตยสถาน. *พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530*. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, 2531.

*รายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลปวัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรม
ศิลปากร ปี 2533 ณ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กาฬสินธุ์ วันที่ 26-28 กุมภาพันธ์*
2533. ม.ป.ท., 2533.

โรงเรียนผู้ใหญ่วัดบ้านดอนกุหลาบ. *งานช่างเด่นเน้นศิลป์ไทย ใฝ่คุณธรรม*. ม.ป.ท.,
ม.ป.ป. (แผ่นพับ)

———. (วิทยาลัยในวัง). *วิทยาลัยในวัง*. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (แผ่นพับ)

ลาวัญย์ โชติามระ. *วิทยาลัยในวัง. ใน ในวัง-ในวัง* กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์,
2529.

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนัก. *คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ. การฟื้นฟูวัฒนธรรมครั้ง
กรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: ประชาชน, 2526.

วรรณิกา ณ สงขลา. *การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม*.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2531 (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสการจัดนิทรรศการและเปิด
ป้ายโครงการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง พระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม)

———. *จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. จิตรกรรมไทยประเพณี*. ชุดที่ 001 เล่ม
ที่ 5. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กอง
โบราณคดี กรมศิลปากร, 2537.

วัฒนธรรมแห่งชาติ. สำนักงาน. *เชิดชูเกียรติ ม.ร.ว. จรูญสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์*. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, 2528.

วัฒนา ตริ์พฤกษ์พันธ์. ตำราสำหรับทาเครื่องภาชนะต่าง ๆ ทารัก ทาสี ทาสีน้ำมัน
ทาวาณิช, (ม.ป.ท.), 2484.

วัดอมรินทรารามราชวรวิหาร. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2537. (จัดพิมพ์เป็น
ที่ระลึกงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน พุทธศักราช 2537).

วาสนา บุญสม. ศิลปะและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประกายแสง, 2541.

วิชิต สุวรรณปรีชา. โบราณสถาน เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: อักษราพิพัฒน์, 2536.

—————. โบราณสถาน เล่ม 6. ชุมวัดในกรุงเทพ 1. กรุงเทพมหานคร: อักษราพิพัฒน์,
2531.

วิทย์ พินคันเงิน. ช่างไทย ใน ศิลปกรรมและการช่างของไทย. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์,
2503.

—————. ช่างไทยสิบหมู่. จันทรเกษม จ. 105 (มีนาคม-เมษายน 2515): 69-95.

—————. ช่างไทยและช่างสิบหมู่. วารสารวัฒนธรรมไทย 20 (มีนาคม 2524): 9-16, 20.

—————. ชีวิตไทย : ช่างสิบหมู่. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525.

—————. ศิลปกรรมและการช่างของไทย และโบราณสถานบางแห่งของไทย พิมพ์ครั้งที่
ที่ 2 พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2512.

—————. และ จุลทัศน์ พยาธรานนท์. ช่างไทยสิบหมู่. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชม, 2515.

วิทยาลัยช่างศิลป์. หมู่ช่างกลึง. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 10 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

วิทยาลัยช่างศิลป์. หมู่ช่างรัก. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 7 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

วิบูลย์ ลิ้มวรรณ. นำชมศิลปกรรมตามวัด วัดในกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพมหานคร: ดันอ้อ
แกรมมี, 2539.

—————. บทบาทของช่างในกรุงรัตนโกสินทร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร 4-5 (ธันวาคม
2523 - ธันวาคม 2525) : 67-88.

—————. บทบาทของช่างในกรุงรัตนโกสินทร์. ใน ศิลปะไทยที่นารู้. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ, 2529.

—————. มรดกช่างของไทย. ใน มรดกของชาติ เล่ม 4, หน้า 7-14. กรุงเทพมหานคร :
สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2536.

—————. เรื่องราวของช่างไทย. ใน 5 นาทีกับศิลปไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
ปานยา, 2522.

วิภาต (นามแฝง) ช่างเขียนภาพไทย. *สตรีสาร* 2 (7 เมษายน 2528): 108-109.

-----, ช่างซ่อมราชรถ. *สตรีสาร* 4 (21 เมษายน 2528): 108-110.

-----, ช่างตกแต่งเทวตาประจำเมรุมาศ. *สตรีสาร* 6 (5 พฤษภาคม 2528): 108-110.

วีระ บำรุงรักษ์. *วิวัฒนาการของนโยบายทางการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรมไทย.*

ใน 25 ปี *การวางแผนกระทรวงศึกษาธิการ* กรุงเทพมหานคร: กองแผนงาน
สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2534.

วุฒิชัย มูลศิลป์. *มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ.* กรุงเทพมหานคร: สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.

คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. *ชื่อบ้าน นามเมือง.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน,
ศิลป์ พีระศรี. *ประติมากรรมไทย.* แปลโดยอนุমানราชธน, พระยา. พระนคร: โรงพิมพ์
ไทยเชม, 2490.

ศิลปกรรมและช่างไทย จากสาส์นสมเด็จพระเจ้า. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2512.

ศิลปสมัยอุไทย ศิลปสมัยอยุธยา ศิลปสมัยรัตนโกสินทร์. พระนคร, กรมศิลปากร, 2510.

(จัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร)

ศิลปะต้องแสดงวัฒนธรรม. พาที 1 (มกราคม 2521): 2.

ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2534.

ศิลปากร, กรม. กองโบราณคดี. งานผังรูปแบบฯ ฝ่ายอนุรักษ์โบราณสถาน. *รายงานการสำรวจ
โบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (ประเภทอาคารของทางราชการ)*
กรุงเทพมหานคร: หิรัญพัฒน์, (ม.ป.ป.).

-----, *รายงานการสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ประเภท
ศาสนสถาน).* กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, (ม.ป.ป.).

-----, *รายงานการสำรวจโบราณสถานในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 (ประเภทวัง ศาลเจ้า
อนุสาวรีย์ อาคาร ร้านค้า).* กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์, (ม.ป.ป.).

-----, กองโบราณคดี. *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์,
2525. (คณะอนุกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี มอบให้กรม
ศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี).

- กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. *เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศราชยาน ราชรถ และพระเมรุมาศ*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2539. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ชุดเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง วันอาทิตย์ที่ 10 มีนาคม พุทธศักราช 2538).
- *เครื่องศราภรณ์ (ศึกษาเฉพาะกรณีหัวโขน)*. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 2536.
- *โครงการฝึกอบรมและปฏิบัติงานช่างสิบหมู่* กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2525 (อัดสำเนา)
- *78 ปีของการรักษาศิลปวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนักงานเลขาธิการกรม กรมศิลปากร, (ม.ป.ป.).
- *ช่างศิลป์ไทย : การอนุรักษ์เผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมของกรมศิลปากร*. ชุดที่ 1 เล่มที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2537.
- *ช่างสิบหมู่. วารสารศิลปากร*. 1 ฉบับที่ 3 (มกราคม 2491) : 80.
- กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. *ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลป*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2521.
- *ประวัติผู้ทรงคุณวุฒิทางศิลปะ เล่ม 4*. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2537.
- *ประวัติวัดดุสิตารามวรวิหาร*. (ฉบับตรวจสอบชำระ) พิมพ์ครั้งที่ 2. ม.ป.ท., 2540. (กลุ่มบริษัทเกษม พิมพ์เป็นที่ระลึก พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดดุสิตารามวรวิหาร เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร).
- *85 ปี แห่งการสถาปนากรมศิลปากร*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2539. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสวันสถาปนากรมศิลปากร ปีที่ 85 พุทธศักราช 2539).
- *ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)*. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพมหานคร: พรสิวกการพิมพ์, 2540. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางนิภา ศรีสังข์ เป็นกรณีพิเศษ วันที่ 30 มีนาคม 2540).

- **ราชอาณาจักรไทยในรอบ 5 ทศวรรษ** **แห่งการครองราชย์**. กรุงเทพมหานคร:
พริสเกล, 2540. (การสัมมนาทางวิชาการ เรื่องราชอาณาจักรไทยในรอบ 5 ทศวรรษ
แห่งการครองราชย์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาส
ฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี).
- **องค์เอกอัครอุปถัมภ์ มรดกช่างศิลป์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2537.
(กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสที่คณะกรรมการอำนวยการ วันอนุรักษ์มรดก
ไทย น้อมเกล้าฯถวายพระราชสมัญญา "องค์เอกอัครอุปถัมภ์ มรดกช่างศิลป์ไทย").
- **รายงานผลการจัดนิทรรศการและการแสดงศิลปวัฒนธรรมของสถาน
ศึกษา สังกัดในกรมศิลปากร ปี 2533**. ม.ป.ท. 2533. (พิมพ์ในโอกาสการจัด
นิทรรศการและการแสดงศิลปวัฒนธรรมของสถานศึกษาในสังกัดกรมศิลปากร
ปี 2533 ณ วิทยาลัยนาฏศิลปกาฬสินธุ์ วันที่ 26-28 กุมภาพันธ์ 2533).
- **รายงานสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนิน
ทรงตรวจการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระบรมมหาราชวัง
ในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พระพุทธศักราช 2525**. กรุงเทพ-
มหานคร: โมเดิร์น เนส, 2534. (กรมศิลปากร จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระ
เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุครบ
3 รอบ 2 เมษายน พระพุทธศักราช 2534).
- **วัดอรุณราชวรารามวรมหาวิหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. ม.ป.ท., 2540. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียบ วิจิตระกูล ณ เมรุวัดอรุณราชวรารามราช
มหาวิหาร วันอาทิตย์ที่ 24 สิงหาคม พุทธศักราช 2540).
- **วิทยาลัยช่างศิลป์และกองหัตถศิลป์, ฝ่ายช่างสิบหมู่**. งานแกะสลัก. สารกรมศิลปากร 6
ฉบับที่ 3 (2536) : ไม่ปรากฏหน้า.
- **วิทยาลัยช่างศิลป์และกองหัตถศิลป์, ฝ่ายช่างสิบหมู่ หมู่ช่างเขียน**. สารกรมศิลปากร,
ครั้งที่ 2 (2536) ไม่ปรากฏหน้า.
- **ฝ่ายช่างสิบหมู่ ช่างเขียน**. สารกรมศิลปากร. ครั้งที่ 2 (2536) (ไม่ปรากฏหน้า)
- **สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ**. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.
ศิลปสถาปัตยกรรมไทยในพระเมรุมาศ. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์,
2539. (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร จัดพิมพ์เพื่อถวายพระภิกษุ-สามเณร
เนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลในวันเข้าพรรษา ประจำปีพุทธศักราช 2539).

- ศิลปสมัยอุทอง ของนายมานิต วัลลิโกดม ศิลปสมัยอยุธยา ของนายตรี
 คมาตยกุลศิลปสมัยรัตนโกสินทร์ ของ น.ส.เอลิซเบธ โลออนส์. พระนคร: กรม
 ศิลปากร, 2510. (กรมศิลปากร จัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิด
 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร 25 พฤษภาคม 2510).
- ศูนย์ฝึกอบรมช่างสิบหมู่สุพรรณบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี กองศิลปศึกษา กรมศิลปากร
 กระทรวงศึกษาธิการ, ม.ป.ป.
- . *หน้าที่และงานศิลป*. ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- . กรมศิลปากร. กองโบราณคดี ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมและประติมากรรม. *จิตรกรรมไทย
 ประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 1* กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตร
 แห่งประเทศไทย, 2533.
- . *ช่างสิบหมู่* กรุงเทพฯ: งานศิลปไทยและช่างสิบหมู่ กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร
 กระทรวงศึกษาธิการ, ม.ป.ป. (จัดสำเนา)
- . กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร. *ช่างสิบหมู่*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร กระทรวง-
 ศึกษาธิการ, ม.ป.ป.
- . วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา. *หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง
 พุทธศักราช 2527 สายวิชาศิลปกรรม หลักสูตรสาขาวิชานันทกรรม* ม.ป.ท.,
 ม.ป.ป.
- . *หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพชั้นสูง พุทธศักราช 2527 ฉบับปรับปรุงแก้ไข
 พุทธศักราช 2530 สายวิชาศิลปกรรม สาขาวิชาศิลปประจำชาติ*, ม.ป.ท.,
 ม.ป.ป.
- . สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ *ความหมายวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร:
 อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, (ม.ป.ป.)
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. *ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้าน
 วัฒนธรรม 2532* กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ,
 ม.ป.ป.
- . *ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม 2534*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะ
 กรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2535.
- . *ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม พุทธศักราช 2537*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
 คุรุสภา ลาดพร้าว, 2538.

- ผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม พุทธศักราช 2539. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2540.
- วัฒนธรรมประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2531.
- ศิลปินแห่งชาติ 2530. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ม.ป.ป.
- สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและการพลังงาน, กระทรวง. โครงการกรุงรัตนโกสินทร์. ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- เศรษฐมนตร์ กาญจนกุล. ลวดลาย 1-2 ในสถาปัตยกรรมไทย พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ดี แอล เอส, (ม.ป.ป.)
- สงวน รอดบุญ. ช่างสิบหมู่. วารสารสารานุกรมศึกษาศาสตร์ ฉบับที่ 4 (เมษายน - กันยายน 2529): 149-154.
- สมบุญ ไชยอุดม. นามานุกรมช่างไทย. ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ สงวน รอดบุญ. หน้า 96-127. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., 2530.
- สมชาย พุ่มสอาด. ประวัติช่างสิบหมู่. วารสารวัฒนธรรมไทย. 11 (พฤศจิกายน 2514): 41-43.
- ช่างสิบหมู่. พญาครุฑ 3, 127 (27 เมษายน 2533): 34-37.
- ประวัติช่างสิบหมู่. ใน อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสิงห์ เพชรเลิศ พระนคร: ชุมชุมช่าง, 2512.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ กับวังหลวง. กรุงเทพมหานคร: สำนักพระราชวัง, 2534.
- สมบุญ ไชยอุดม. งานช่างฉลุหนังใหญ่ ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย : ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 2525.
- สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. กรุงเทพฯ เอกลักษณ์ไทย. กรุงเทพมหานคร: สัมพันธ์การพิมพ์, 2528.
- สมภพ ภิรมย์. ช่างสิบหมู่. นาวิกศาสตร์ 72 (กรกฎาคม 2534): 21.
- เรือพระราชพิธีพยุหยาตราชลมารค พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ อมรินทร์, 2539.
- สยามจดหมายเหตุ บันทึกข่าวสารและเหตุการณ์. เล่ม 7. กรุงเทพมหานคร: สยามบรรณ, 2525.
- ล้าง พรศรี. ช่างสิบหมู่. ใน ชิดชูเกียรติ ม.ร.ว. จรูญสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์. หน้า 26-35 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, 2528.

- สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร. *แนะนำกรุงเทพมหานคร 2540*. ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- สำนักพระราชวัง, โรงเรียนผู้ใหญ่วัดราชบุรณราชวรวิหาร (วิทยาลัยในวังชาย), *หลักสูตรวิชาชีพช่างสิบหมู่ หมู่ช่างปั้น (งานปั้น) พุทธศักราช 2540 (ฉบับปรับปรุง)*.
กรุงเทพฯ : ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนกาญจนาภิเษก (วิทยาลัยในวัง) และ
กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2540. (อัคราณา)
- สุพัทธา. (นามแฝง) วิทยาลัยในวัง (ชาย) โรงเรียนแห่งการอนุรักษ์งานช่างโบราณ. *วารสารบ้านและสวน* 18 ฉบับที่ 209 (2537): 259-264.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ.. *ประวัติวัดพระศรีรัตนศาสดาราม*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพระราชวัง, 2528.
- . *ศิลปะในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ฟ, 2534.
- สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. *วังท่าพระ กรมช่างสิบหมู่ และเรื่องพิสดารอื่น ๆ*. *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร* 4-5 (ธันวาคม 2523 - ธันวาคม 2525): 9-40
- . *วังท่าพระ: กรมช่างสิบหมู่ และเรื่องพิสดารอื่น ๆ ในที่ระลึกงานสถาปนา 100 ปี หม่อมราชวงศ์หญิงทิวสากาบุรณะสุคนธ์ (ชุมสาย) กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ป. สัมพันธ์พาณิชย์, 2528. (พิมพ์ในงานสถาปนา 100 ปี หม่อมราชวงศ์หญิง ทิวสากาบุรณะสุคนธ์วันที่ 26 ตุลาคม 2528)*
- สุรศักดิ์ เจริญวงศ์. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวาทรงประดิษฐ์ช่างประดับมุกเอกองค์สุดท้ายของกรุงรัตนโกสินทร์. *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร*. 8 (2530): 41-71.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. . *ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537.
- เสฐียรโกเศศ. ชีวิตของชาววัด. ใน *วัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ ของไทย*. หน้า 489-529. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2514.
- . *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2510.
- . *วัฒนธรรมเบื้องต้น พิมพ์ครั้งที่ 7* กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2524.
- เลื้อน ศุภโณ. กอบกู้การช่างศิลปกรรม. ใน *สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม*. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์การพิมพ์พลชัย, 2527.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ. ธนบุรี: อมการพิมพ์, 2510.
- แสงแดด (นามแฝง) ช่างสิบหมู่: ปรานีศิลปที่ไม่มีใครวันตาย. *เดือนเพ็ญ* 6, 64 (เมษายน 2533): 10-18.

แสงสุริย์ อดาว์ลัย, ม.ร.ว. พระมหาปราสาทและพระราชมนเทียรสถานในพระบรม
มหาราชวัง. พระนคร: สำนักพระราชวัง, 2514.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และ วิมล พงษ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2394. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
สำนักเลขาธิการ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, บรรณาธิการ. หนังสือชุดพระนครไหว. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ, 2526.

หนังสือศิลปกรรมแสดงชั้นสูงของไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2538.
(นายเลียด ชังเกตุ ผู้พากษ์หนังสือวัดขนอน จัดพิมพ์ เนื่องในป้อนุรักษ์วัฒนธรรม
ไทย 9 มกราคม 2537).

หอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองวัฒน์, 2525. (บริษัท
เชลลโนประเทศไทย จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาส สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยาม
บรมราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองหอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม
วันที่ 14 สิงหาคม 2525).

หัตถศิลป์, กอง. ช่างสิบหมู่ กรุงเทพมหานคร: กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ,
ม.ป.ป.

———. ช่างสิบหมู่. ช่างบุ. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 9 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

———. หมูช่างบุ. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 1 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

———. หมูช่างรัก. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 8 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

———. หมูช่างฉลุ. สารกรมศิลปากร 6 ฉบับที่ 11 (2536) (ไม่ปรากฏเลขหน้า)

อนุรักษมรดกไทย 2536. กรุงเทพมหานคร: ประชาชน, 2536. (หนังสือที่ระลึกในวโรกาสที่
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเป็น
ประธานในพิธีเปิดงานสัปดาห์อนุรักษมรดกไทย 2536 วันอังคารที่ 30 มีนาคม 2536
ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร).

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายเทศ คุชฌาน. เพชรบุรี: เพชรภูมิกรพิมพ์, 2539.

อมรรตุนารักษ์, จมื่น. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัว เรื่องการศึกษาของชาติ ตอนที่ 2 พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513.

อมร ศรีพจนารถ ผู้เขียนภาพ. ภาพจิตรกรรมไทย. พระนคร: โรงพิมพ์ไสมนิต, 2514.

-----, โครงการอนุรักษ์ช่างศิลป์ไทย, ม.ป.ท, กรมศิลปากร, 2520. (อัคราณา)

อักษรานุกรมศิลปากร. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2487. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายอุทัยวรรณ อมาตยกุล (พระราชพินิจชัย)).

อักษรานุกรมศิลปากร พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2487 (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุทัยวรรณ อมาตยกุล พระราชพินิจชัย)

อัญชลี โพธิ์กิ่ง. บ้านบุ. ใน การประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "ชีวิตไทยในธนบุรี", หน้า 1-4. 20-22 มิถุนายน 2538 ณ ห้องศรีเจริญ ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏธนบุรี.

อุดม ทิมทรัพย์. งานช่างประดับมุก. ใน ศิลปวัฒนธรรมไทย : ศิลปกรรมกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กองหัตถศิลป์ กรมศิลปากร, 2525.

อุทุมพร (นามแฝง). พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง. พระนคร: แพร่พิทยา, 2509.

เอกวิทย์ ณ ถลาง และ เสนอ นิลเดช. พระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515.

ภาคผนวกภาพประกอบ

(พ.ศ. 2542)

โรงเรียนผู้ใหญ่วัดพระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังหญิง) ในพระบรมมหาราชวัง (ตำหนัก
พระองค์เจ้าอาหารทิพย์นิภา) ถนนหน้าพระลาน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ

นักเรียนวิทยาลัยในวังหญิง ปีการศึกษา 2541 กำลังเรียนวิชาอาหารและขนม โดยฝึกหัดการแกะ
สลักผัก ผลไม้เป็นรูปต่าง ๆ เช่น แกะสลักเผือก ฟักทอง แตงกวา มะเขือเทศ ฯลฯ มีอาจารย์ดูแล
ให้คำแนะนำหรือสาธิตวิธีการแกะสลักให้นักเรียนดู

โรงเรียนผู้ใหญ่วัดหน้าพระตำหนักสวนกุหลาบ (วิทยาลัยในวังชาย) ในพระบรมมหาราชวัง อาคาร
หออุเทศทักษิณา ถนนหน้าพระลาน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ

บรรยากาศการเรียนการสอนในห้องวิชาช่างเขียน วิทยาลัยในวังชาย ซึ่งมีการจัดห้องเรียน ให้
นักเรียนเห็นและคุ้นเคยกับผลงานของวิชาช่างเขียน เช่น ดูลายรดน้ำ ภาพเขียนต่าง ๆ

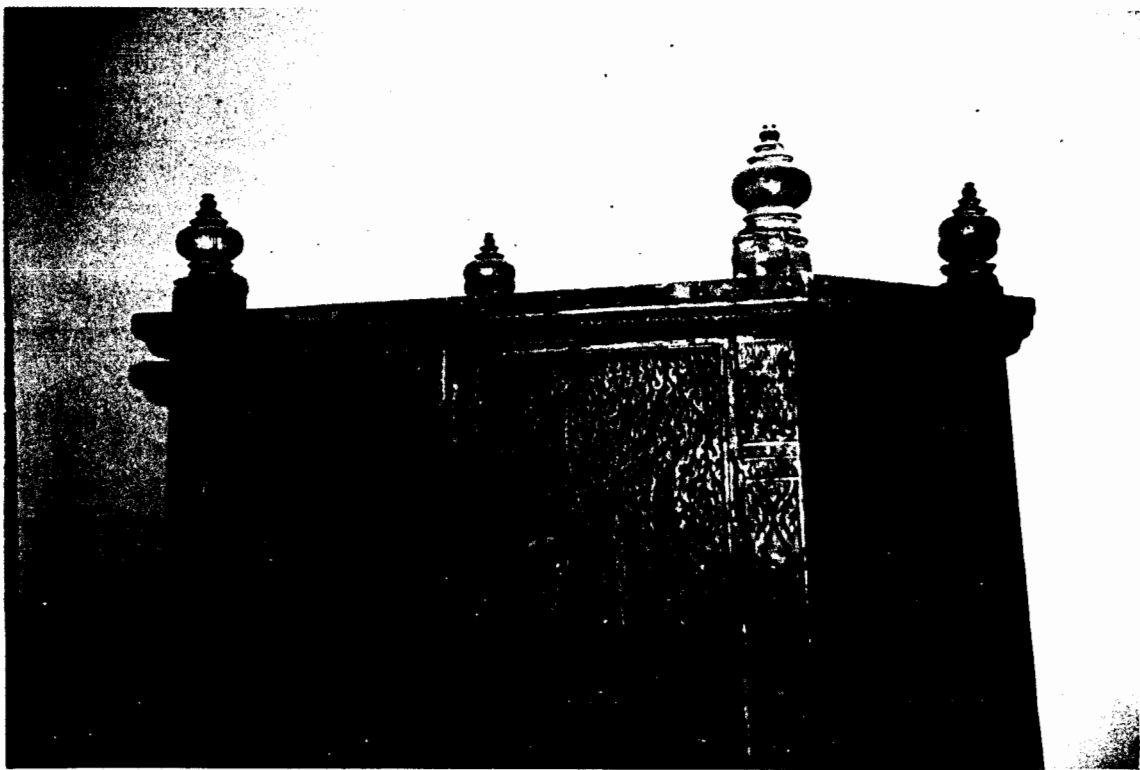
ด้านหลังของลิบแลก้ามะลอ เรื่องอิเหนา สมัยรัชกาลที่ 2 ในอาคารประพาสพิพิธภัณฑ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างเขียน)

หัวโขนพระราม หัวโขนทศกัณฐ์ในเรื่องรามเกียรติ์ ในอาคารประพาสพิพิธภัณฑ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างหุ่น วิชาช่างเขียน วิชาช่างรัก วิชาช่างปั้น)

บาตรและเชิงบาตรประดับมุก ฝาบาตรประดับมุกตราไอยราพตประจำรัชกาลที่ 5 ที่โปรดเกล้าฯ ให้ทำเพื่อพระราชทานพระราชอาคันในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. 2416 และพัชรองด้ามและนมประดับมุกสำหรับพระสงฆ์สมณศักดิ์ (ผลงานวิชาช่างรัก วิชาช่างกลึง)

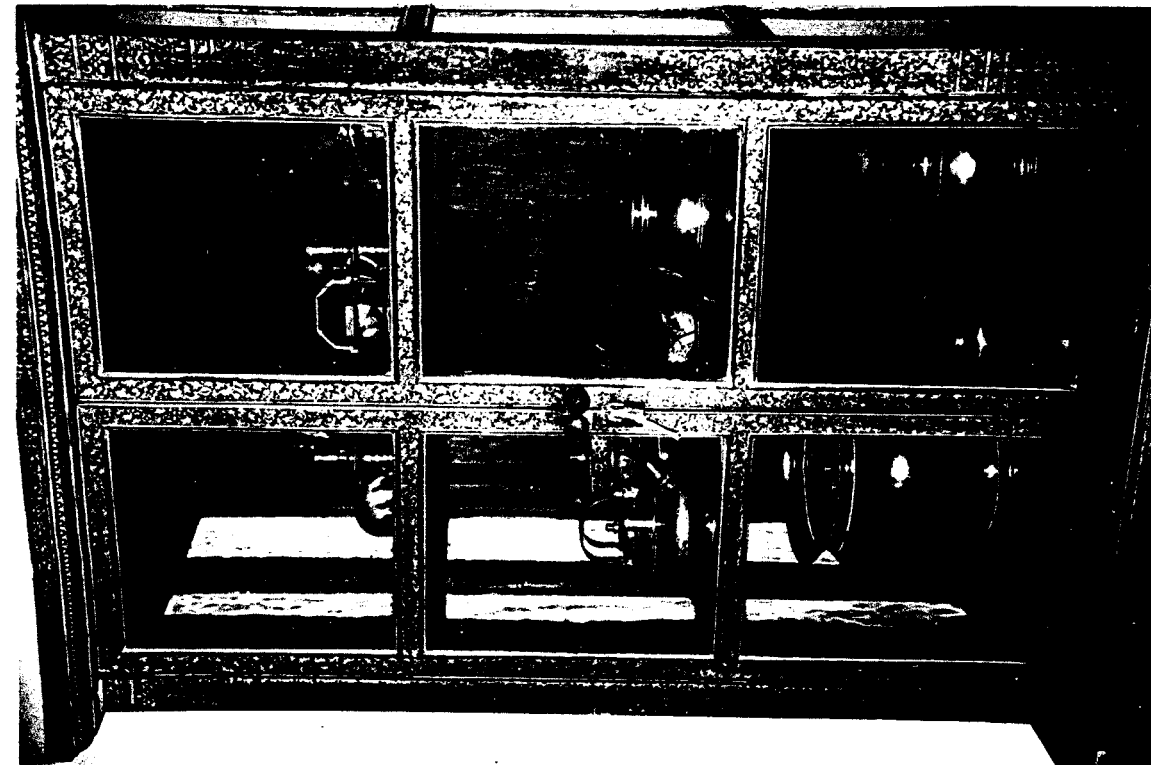
ตู้ไม้ลายทอง เป็นสมบัติส่วนตัวของพระบรมวงศานุวงศ์ ในอาคารประพาสพิพิธภัณฑ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างไม้ วิชาช่างกลึง)

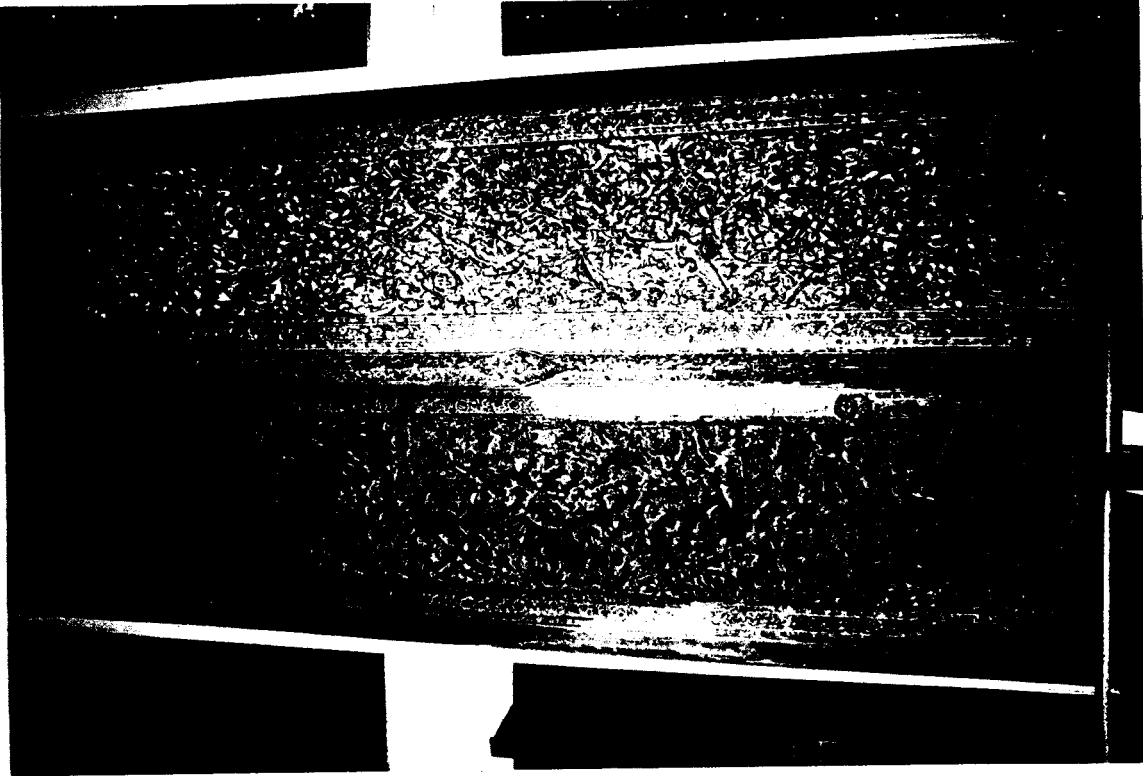
กำแพงประดับผนังใหญ่ เป็นเครื่องปั้นหรือบั้งที่ตั้ง ศิลปะรัตนโกสินทร์ พุทธศตวรรษ 24
(ผลงานวิชาช่างสลัก) ในอาคารประพาสพิพิธภัณฑ์

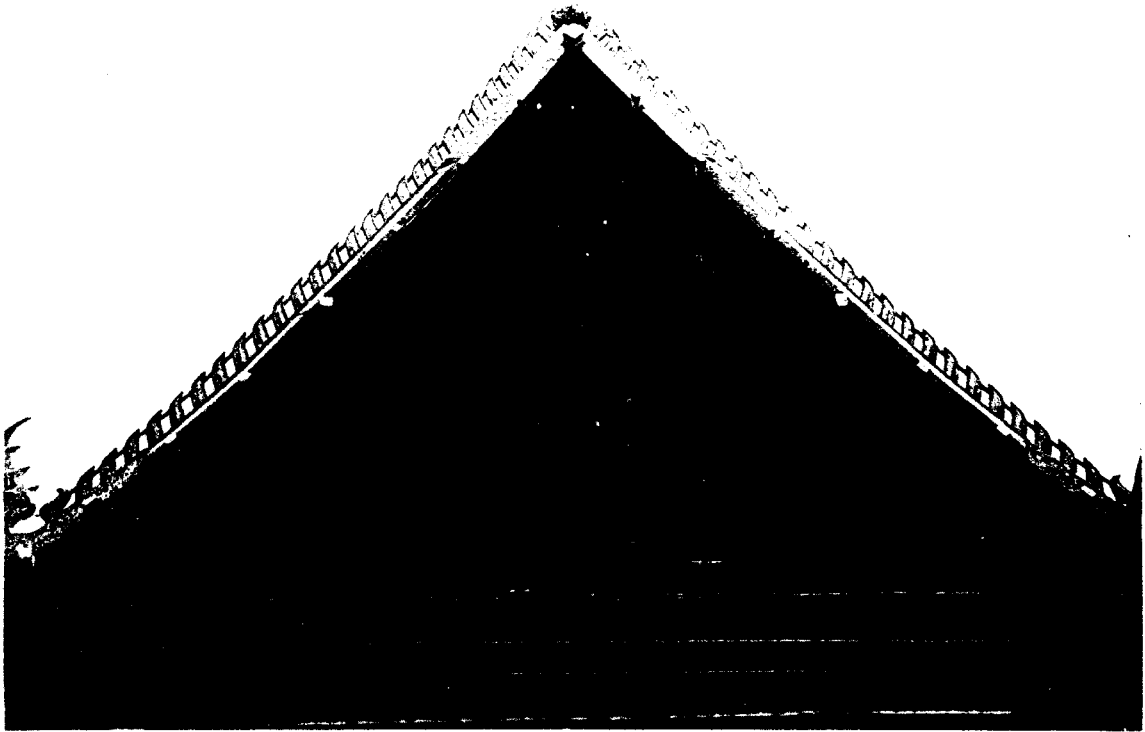
ปูนปั้นรูปอุณรุทในเรื่องรามเกียรติ์ ใช้ประดับพระเมรุ สมัยรัตนโกสินทร์ ในพระที่นั่ง
ปฤษฎางค์ภิรมย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างปูน วิชาช่างปั้น)

เครื่องใช้ทองเหลืองนานาชนิดประดิษฐ์กันขลุ่ยพุทธศตวรรษที่ 24 ในอาคาร
ประพาสพิพิธภัณฑ์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างหล่อ)

รัชกาลที่ 2 ทรงจำหลักลวดลายบางตอนบนบานประตูหนึ่งของวัดสุทัศน์เทพวราราม
ในพระที่นั่งปฤษฎางค์มิชฌ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ผลงานวิชาช่างแกะ)

หน้าบันพระมณฑปแกะสลักปิดทองประดับกระจก รูปพระนารายณ์ทรงครุฑ วัดมหาธาตุ
ยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหาร ถนนมหาราช แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพฯ (ผลงานวิชา
ช่างแกะ วิชาช่างรัก)

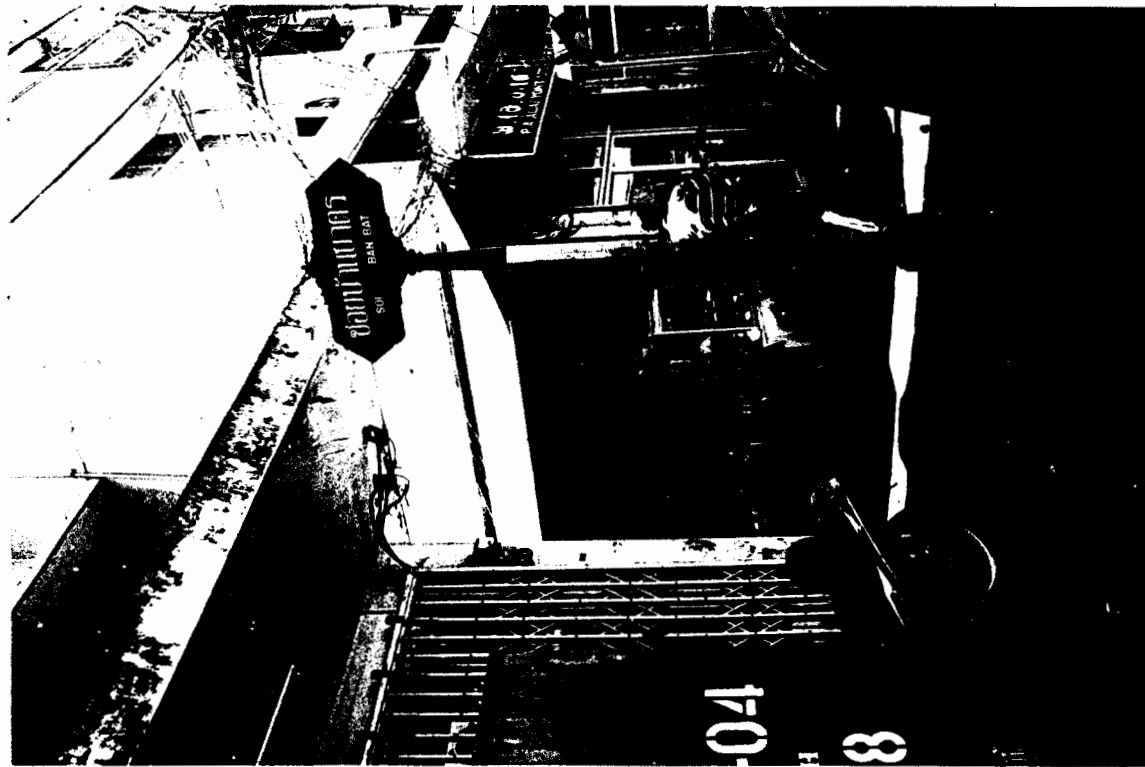
พระพุทธรูปปางประจำวันในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ซึ่งพุทธศาสนิกชนมาสรงน้ำพระและ
ทำบุญกันในเทศกาลสงกรานต์ (ผลงานวิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ)

สามีและภรรยา กำลังประกอบอาชีพวิชาช่างสิบหมู่ คือ วิชาช่างบุ ณ บ้านคุณเจียม แสงสัจจา
ในตรอกบ้านบุ ถนนอรุณอมรินทร์ แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ (ผลงานวิชาช่างบุ)

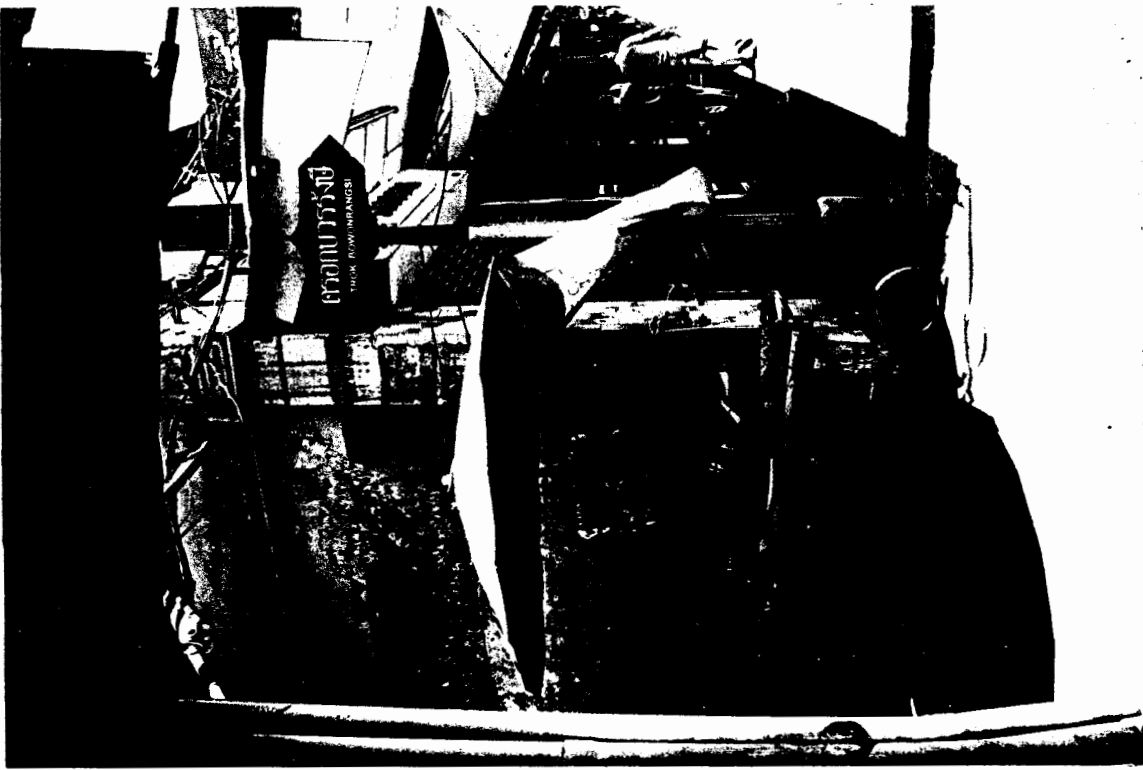
ช่างบุกำลังตีโลหะเพื่อทำพานทองลงหิน ณ บ้านคุณเจียม แสงสัจจา ปัจจุบันคุณเจียม
ถึงแก่กรรมแล้ว สถานที่นี้มักเป็นแหล่งเช่าเครื่องทองลงหินประเภทขัน พาน ที่เขียนหรี ฯลฯ แห่งเดียวใน
กรุงเทพฯ (ผลงานวิชาช่างบุ)

ซอยบ้านตรยังคงมีช่างทำบาตรอยู่ประมาณ 2-3 บ้าน อยู่ในแขวงบ้านบาตร
เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ (ผลงานวิชาช่างม)

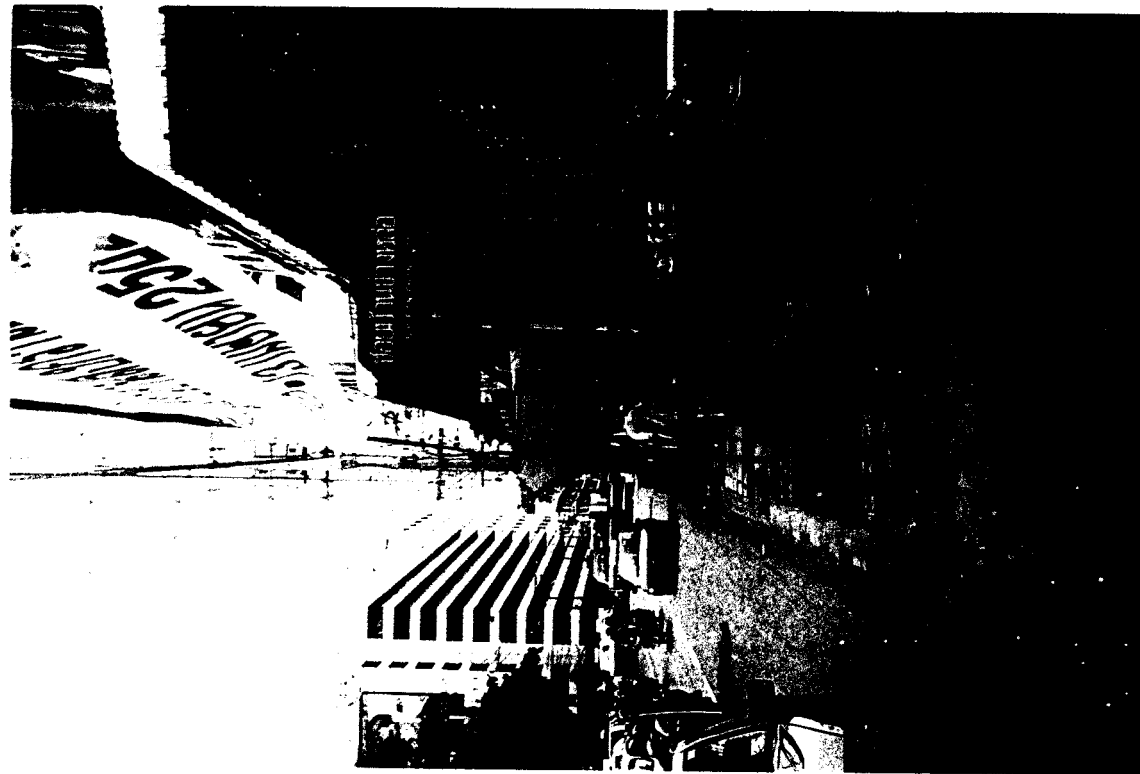
ช่างบาตรกำลังประกอบอาชีพทำบาตรอยู่ในซอยบ้านบาตร หรือชุมชนบ้านบาตร ถนนบักฟัด
แขวงบ้านบาตร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ (ผลงานวิชาช่างม)

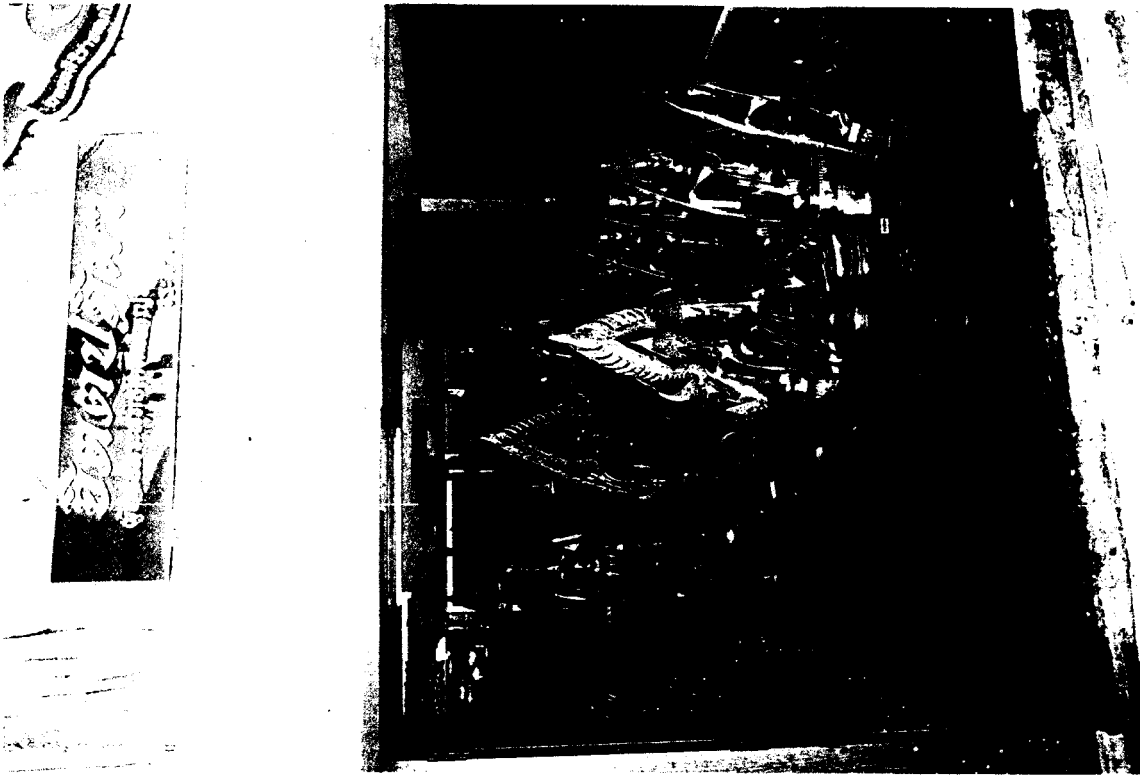
ในตรอกบวรวิจิตร ถนนหน้าวัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร มีบ้านคุณจิตรา ที่มีช่างทองยังคงประกอบอาชีพตีทองคำใบ

ช่างทองในบ้านคุณจิตราทำลึงชะมักหมั่นตีทองตั้งปึก ๆ ที่ได้นี้ในระยะ 10 เมตร ในช่วงบ่าย และดื่มเบียร์คลายเหนื่อยร้อน (ผลงานวิชาช่าง)

ปัจจุบันบ้านในซอยบ้านช่างหล่อไม่มีการหล่อพระพุทธรูปในโรงงาน ณ ซอยบ้านช่างหล่อ
กันแล้ว ส่วนใหญ่ย้ายโรงงานไปประกอบอาชีพช่างปั้น ช่างหล่อพระ ณ ถนนพุทธมณฑล
จังหวัดนครปฐม (ผลงานวิชาช่างปั้น วิชาช่างหล่อ)

บ้านของช่างหล่อ (นายกระสวย ฟังเริดา) ในซอยบ้านช่างหล่อ ถนนพหลโยธิน แขวงบ้านช่างหล่อ
เขตบางกอกน้อย ที่เคยเป็นทั้งบ้านและโรงงานช่างหล่อพระ ปัจจุบัน คือร้านจัดดอกไม้
(หล่อพระพุทธรูป และระสัง) ซึ่งย้ายโรงงานไปอยู่ที่ถนนพุทธมณฑล ดอย 4 (ผลงานวิชาช่างหล่อ)

บ้านหล่อ บ้านพานถม ถนนตีทอง
อดีต : หมู่บ้านข้างในกรุงเทพฯ
ปัจจุบัน : เหลือเพียงชื่อตรอก ถนน

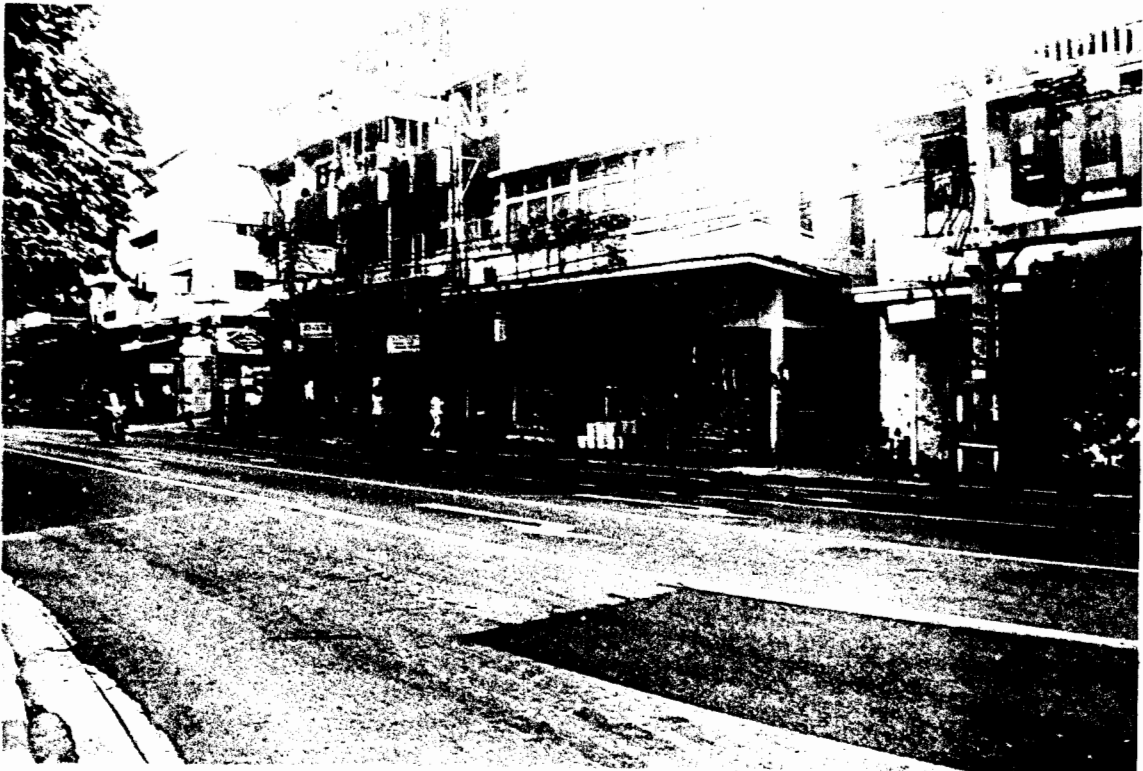

ตรอกบ้านหล่อ ถนนประชาธิปไตย เขตพระนคร กรุงเทพฯ

ตโรคบ้านพานถม

TROK BANPHANTHOM

ตโรคบ้านพานถม ถนนสามเสน แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพฯ

ถนนตีทอง แขวงเสาชิงช้า เขตพระนคร กรุงเทพฯ